

TÜRKMENISTANYŇ BILIM MINISTRIGI
MAGTYMGULY ADYNDAKY TÜRKMEN DÖWLET
UNIWERSITETI

Türkmen edebiýaty kafedrasy

JORA ALLAKOW

EDEBIÝAT YLMYNA GIRIŞ

*Ýokary okuw jaýlarynyň dil we edebiýat fakultetleriniň talyplary
üçin okuw-gollanma kitaby*

Ylmy redaktor: dil we edebiýat ylymlarynyň kandidaty
A.Şyhnepesow.

Aşgabat -2010

GIRIŞ

Ýokary okuw jaýlarynyň filologiýa fakultetleriniň I kursunda “Edebiýat ylmyna giriş”, ýokary kurslarynda “Edebiýat teoriýasynyň esaslary we estetika” atly predmetler okadylýar.

“Edebiýat ylmyna giriş” kursy edebiýat teoriýasynyň düzgünleri, esasy kada-kanunlary barada I kursuň talyplaryna elýeterli, ýönekeý formada düşünje bermegi göz önünde tutýar. Eliňizdäki kitap ýokary okuw jaýlarynyň türkmen filologiýasy fakultetleriniň I kurslary üçin “Edebiýat ylmyna giriş” predmetinden okuw kitabyňy döretmek üçin edilen synanyşykdyr. Awtor kitapda edebiýat ylmynyň iň soňky gazananlaryny umumylaşdyrmaga, edebiýat teoriýasynyň kada-kanunlaryny sada, düşnükli formada beýan etmäge çalyşdy.

EDEBİYAT YLMYNYŇ PREDMETI

Adamzat durmuşynda çeper edebiýatyň roly ägirt uludyr. Ol ynsanda belent adamkärçilik sypatlary, ajaýyp duýgulary terbiýeleýär. Çeper edebiýat adamyň durmuş hakdaky düşüňjelerini çuňlaşdyrýar, dünýägaraýşyny giňeldýär, gözelligi duýgularyny ösdürýär. Çeper edebiýatdan üzňe, ondan bihabar adamy hakyky medeniýetli adam hasaplamak bolmaz, sebäbi çeper edebiýat her bir aňly-düşünjeli adamyň ruhy durmuşynyň aýrylmaz bir bölegi bolup durýar. Şeýle bolansoň, çeper edebiýaty yzygiderli okamagyň, onda-da lezzet alyp, manysyna, estetiki gymmatyna çuň akyl ýetirip okamagyň aýratyn uly ähmiýeti bardyr. Şol estetiki bilimi-de edebiýat hakdaky ylym öwredýär. Bu ýagdaý edebiýaty öwreniş ylmyny özleşdirmegiň uly ähmiýete eýe bolup durýanlygyny görkezýär.

Edebiýat hakdaky ylym edebiýat teoriýasy, edebiýat taryhy, edebi tankyt diýen bölümlerden ybaratdyr.

Edebiýat teoriýasy çeper döredijiligiň kada-kanunlaryny, özboluşly aýratynlygyny, sosial tebigatyny, esasy predmetini, onuň durmuş bilen gatnaşygyny, jemgyýetçilik funksiýasyny, eseriň gurluşyny, edebi kysymlary, žanrlary, stilleri, ugurlary, çeper dili, çeperçilik serişdeleri we ş.m. öwrenýär. Edebiýat teoriýasy eserleri çeperçilik taýdan analizlemegiň, olara baha bermegiň ýollaryny, tärleriň salgy berýär. Garaz, edebiýat teoriýasy “Çeper edebiýat näme?” diýen soraga jogap berýär. Edebiýat teoriýasy, edil demir ýaly berk, üýtgeşsiz kanunlaryň döredijilik tejribeleriniň iň gowy nusgalary umumylaşdyrmagyň netijesinde döreýär, çeper döredijiligiň ösmegi bilen ösýär, kämilleşýär.

Edebiýat teoriýasynyň öz taryhy-da ir döwürlerden başlaýar. Biziň eramyzdan öňki IV asyrda döredilen Aristoteliň “Poetika” (“Poeziýa sungaty hakynda”) diýen eseri edebiýat teoriýasyny döretmäge edilen ilkinji synanyşykdyr.

XVIII asyrdan başlap, edebiýat teoriýasynyň meselelerini işlemäge berilýän üns güýçlenip başlaýar. Bu döwürde Ýewropa ýurtlarynyň G.E. Lessing, D. Didro ýaly magaryfçylary, görnükli edebiýat teoretikleri bu ugurda esli iş bitirýärler. XIX asyr rus sosial-demokratlary W. G. Belinskiý, N. G. Çernýşewskiý, N. A. Dobrolýubow dagy edebiýat hadysalaryny materialistik nukdaýnazardan analizlemek bilen, edebiýat teoriýasynyň ösmegine uly goşant goşýarlar. Bularyň edebi-teoretiki garaýyşlarynyň köpüsi häzirki döwürde-de giňden peýdalanylýar.

Öňde belleýşimiz ýaly, edebiýat teoriýasy edebiýat taryhynyň materiallarynyň esasynda döreýär. Emma döränden soň, ol edebiýatyň dürli döwürlerdäki ösüş taryhyny döretmekde, işläp düzmekde aýgytly rol oýnaýar. Sebäbi aýry-aýry döwürlerde edebiýatda emele gelen hadysalara, ugurlara, dürli proseslere baha bermek üçin çeper döredijilik hakda, onuň tebigaty, aýratynlyklary, kada-kanunlary hakda umumy düşüňje gerek. Şol düşüňjani-de edebiýat teoriýasy berýär. Edebiýat teoriýasy edebiýatyň taryhyny işläp düzýän alymy ugrukdyrýan, ony ylmy düşüňje bilen ýaraglandyrýan gollanma bolup durýar. Eger edebiýat teoriýasy bolmasa, edebiýatyň ylmy taýdan çuň işlenen taryhyny döretmek hem mümkin däldir.

Edebiýat taryhy edebiýatyň tutuş ösüş prosesini yzarlaýar, ony belli bir yzygiderlikde çeperçilik taýdan analizleýär, edebiýatyň şol ösüş prosesinde emele

gelen edebi eserleriň, faktlaryň, hadysalaryň, görnükli ýazyjylaryň döredijiliginiň özboluşlylygyny, aýratynlygyny, ornuny, ähmiýetini, çeperçilik gymmatyny kesgitleýär.

Edebi tankyt häzirki zaman edebiýatyň gündelik meselelerini, wajyp problemalaryny öz wagtynda gozgaýar, olary çeperçilik taýdan töwerekleýin analizleýär. Edebi prosesde ýüze çykýan täze başlangyçlaryň, hadysalaryň, meýilleriň, ugurlaryň üstüni açyp görkezýär. Olaryň rowaçlanmagyna hemaýat edýär. Edebi tankydy makala, syn täze dörän eser barada-da, dürli ýazyjylaryň birnäçe eseri barada-da, eserler toplумы barada-da, ol ýa-da beýleki ýazyjynyň tutuş döredijiligi barada-da ýazylyp bilner.

Edebi tankydy makala ýa-da çeper esere syn ýazan adam edebiýatyň teoriýasyny, taryhyny çuň bilmelidir. Sebäbi edebiýat teoriýasyndan doly başy çykmaýan adam eserleri çuň analizlemegi başarmaz. Edil şonuň ýaly, edebiýatyň ösüş taryhyny, edebi prosesi töwerekleýin bilmeýän, olary akyllы-başly seljermegi başarmaýan tankytçy derňeýän eseriniň ýa-da eserleriniň getirýän täzeliklerini doly anyklap bilmez. Sebäbi edebi prosesden habarsyz tankytça öň döredilen zatlary gaýtalaýan, hiç-hili täzelik getirmeýän eserlerinde-de gowy bolup görünmegi mümkindir. Her bir hakyky täze çeper eser tutuş edebiýatyň dowamy hasaplanýar. Şeýle bolansoň, her bir edebi hadysa, her bir çeper eser tutuş edebiýat bilen, edebi proses bilen berk baglalykda derňelmelidir.

Edebi tankyt diňe obýektiw bolan mahalynda öz hakyky borjuny ýerine ýetirýär. Çeper eseri ýerliksiz, aşa öwmeklik-de, tankytlamak-da edebiýata zyýandan başga zat getirip bilmeýär. Tankytçy çeper eseri derňemeklige öňden taýýar galyplar bilen çemeleşmeli däldir.

Edebi tankydyň esasy borçlaryndan biri çeper eserlere okyjylaryň çuň düşünmeklerine hemaýat etmeklikdir. Mälim bolşy ýaly, hakyky çeper eserleriň ideýa-mazmuny gönümel formada däl-de, gahrymanlaryň obrazlarynyň, olaryň çylşyrymly özara gatnaşyklarynyň, dürli çeperçilik tärleriniň, serişdeleriniň üsti bilen aňladylýar. Şeýle bolansoň, kähallatlarda okyjylaryň eserleriň ideýa-mazmunyna çuň göz ýetirip bilmezlikleri-de mümkindir. Şeýle ýagdaýda edebi tankyt okyjylara kömege gelýär. Tankytçynyň ol ýa-da beýleki eser hakdaky pikirleriniň, professional gürrüňiniň esere düşünmekde okyjylar üçin uly ähmiýeti bolýar. XIX asyr meşhur rus tankytçylary öz döwrüniň aýry-aýry eserleriniň ideýa-mazmunyna ol eserleriň awtorlaryndan hem çuň düşünişdirler. Kähallatlarda ol tankytçylar awtoryň öz garaýşyndan bütinleý tapawutly, üýtgeşik netijeler çykarypdylar.

Edebi tankyt çeper eseri çuň analizläp, onuň şowly we kemter taraplaryny açyp görkezmek bilen, ýazyjylara uly döredijilik kömegini edýär.

Ýazyjylar edebi tankydyň beýlekilerini özlere sapak edýärler. Ýüze çykarylan kemçilikleri goýbermezlige, şowly başlangyçlary has hem çuňlaşdyrmaga çalyşýarlar.

Edebi tankyt çeper edebiýatyň aňy hasaplanýar. Akyllы-başly professional tankyt çeper döredijiligiň kämilleşmegine öz täsirini ýetirýär.

Üýtgedip gurmak netijesinde aýanlyga, demokratiýa giň ýol açylýan biziň döwrümüzde edebi tankydyň rowaçlanmagy, ösmegi üçin ähli mümkinçilikler

döredi. Edebiyat ylmynyň tekstologiýa, bibliografiýa diýen ýaly kömekçi bölümleri-de bardyr.

Tekstologiýa çeper eserleriň asyl, kanunlaşdyrylan tekstlerini, anonim ýa-da lakam goýlup ýazylan eserleriň, ylmy işleriň awtorlaryny anyklaýar. Tekstologiýa eserleriň dürli wariantlaryny deňeşdirýär, olaryň gutarnykly wariantlaryny kesgitleýär.

Bibliografiýa çeper eserleriň, edebi-tankydy işleriň görkezijisidir. Bibliografiýa zerur bolan çeper eserleri, ylmy işleri we beýleki materiallary çalt tapmaga kömek edýär. Bibliografiýa görkezijileri dürli-dürli bolýarlar. Olar aýry-aýry awtor boýunça-da, tematika boýunça-da, umumy häsiýetde-de bolup bilýärler.

EDEBI TEORETIKI PIKIRLERIŇ ÖSÜŞI

Edebiýat teoriýasy özbaşdak ylym hökmünde XVIII asyrdan emele gelýär. Emma onuň aýry- aýry düzgünleri has irki döwürlerden işlenip başlanýar. Gadymy Gresiyada hem-de Rimde baryp, biziň eramyzdan öňki döwürlerde edebiýatyň teoriýasy hakda pikir ýöredilip ugraýar.

Gadymy Gresiyada edebiýat we sungat meselelerine üns beren idealist filosoflaryň görnüklielerinden biri Platondyr. Oňa Eflaton hem diýilýär. Platon biziň eramyzdan öňki 427 – 347-nji ýyllarda ýaşap geçipdir. Ol real hakykatdan sungatyň tapawutlanýandygyna, onuň real durmuşa seredende ikinjigidine dogry göz ýetiripdir. Emma şeýle-de bolsa, ol çeper döredijiligiň nämä gerekdigini, jemgyýetçilik funksiýasyny düşünişdir. Obýektiw idealist bolan Platon real dünýäniň düp esasy bu dünýäden çetde, hudaý tarapyndan döredilen ideýalar dünýäsinden diýip hasaplaýar. Ol ideýalar hakyky gözəl ideýalardyr, olary döreden hem hakyky hudožnik diýip belleýär. Platon real dünýäni şol ideýalaryň soluk alamaty hasaplaýar. Şonuň üçin, Platonyň pikirçe, hudožnik real dünýädeki zatlary däl-de, ideýalar dünýäsindäki zatlara öýkünip, eser döretmelidir. Platon döredijilik prosesini-de akyl-payhasdan üzňe zat hasaplaýar. Onuň tassyklamagyna görä, şahyr eser döreden mahalynda akyl paýhasdan daşlaşýar, telbe halyna öwrülýär, diňe şeýle ýagdaýda ol ajaýyp eserler döredip bilýär. Platonyň pikirçe, şahyryň eseri onuň öz döredijilik gözlegleriniň önümi däl. Ol şahyryň gursagyna guýan “döredijilik joşgunynyň” netijesidir. Şeýlelikde, Platon çeper eseriň hakyky awtory şahyr däl-de, hudaýdyr diýip tassyklaýar.

Platon çeper döredijiligiň akyl ýetirijilik ähmiýetini inkär etmek bilen, ony adamlary aldaýan, ýalňyşdyrýan biderek zat hasaplaýar. Şonuň üçin ol özüniň “Döwlet” diýen eserinde çeper döredijiligi ähmiýetsiz, peýdasyz, hatda zyýanly zat hökmünde görkezýär. Platon özüniň göz önüne getirýän hyýaly döwletinde sungata sähelçe-de orun bermeýär.

Gadymy Gresianyň meşhur filosofy Aristotel edebiýatyň we sungatyň teoriýasy hakda düýpli pikirleri öňe sürüpdir. Platonyň okuwçysy Aristotel biziň eramyzdan öňki 384 – 322-nji ýyllarda ýaşap geçipdir. Onuň köp meselede garaýyşlary Platonyň garaýyşlarynyň tersinedir. Aristotel edebiýatyň terbiýeleýjilik, akyl ýetirijilik ähmiýetine uly baha berýär. Ondan okyjynyň durmuşy öwrenýändigini, estetiki lezzet alýandygyny belleýär. Ol çeper eseri döredijilik gözlegleriniň önümi diýip düşündirýär.

Aristotel hem çeper döredijiligi öýkünme hasaplaýar. Emma onuň bu meselä garaýyşy Platonyňkydan düýpli tapawutlanýar. Eger Platon “hemişelik üýtgemeyän ideýalara” öýkünmeli diýýän bolsa, Aristotel real durmuşy wakalara, hadysalara öýkünmeli diýýär. Aýratyn bellemeli zat, Aristotel eýäm şol döwürde çeper umumylaşdyrmanyň, tipleşdirmäniň manysyny aňsyrypdyr. Aristotel öýkünmeçlik durmuş hakykatyndaky zatlary naturalistik häsiýetde gaýtalamaklyk, olaryň kopiýasyny göçürmeçlik hasaplamaýar. Ony döredijilik prosesi diýip düşündirýär. Ýazyjy durmuş hakykatyndaky ýeke-täk, tötänleýin zatlara däl-de, häsiýetli zatlara öýkünmelidir diýip belleýär. Aristotel ýazyjynyň durmuş hakykaty umumylaşdyrýandygyny, tötänleýin zatlary taşlaýandygyny, öz fantaziýasy, çeper

toslamasy esasynda etmeýän zatlaryň üstüni ýetirýändigini, netijede durmuş hakykatyndan üýtgeşik, täze çeper hakykat döredýändigini nygtap aýdýar. Aristotel çeper toslamanyň, fantaziýanyň döredijilik işiniň aýrylmaz bir bölegi bolup durýandygyny tassyklaýar.

Aristotel ylym bilen çeper döredijiligiň tapawudyny hem ynandyryjy açyp görkezýär. Eger ylym hakykatda bolan zatlary görkezýän bolsa, edebiýat diňe bolan zatlary däl-de, eýsem bolup biläýjek zatlary-da suratlandyrýar diýip, beýik akyldar belleýär. Çeper hakykat, hakyky çeper eser bolmak üçin onda çeper toslama, fantaziýa ýugurlan çeper tipleşdirmäniň bolmagy zerur şertleriň biridir. Diňe şeýle bolan mahalynda çeper eser terbiýeleýjilik ähmiýetine eýe bolýar. Muny Aristoteliň aşakdaky sözleri aýdyň tassyklaýar: "... taryhçy we şahyr biri-birinden şygry ölçegini ulanmagy ýa-da ulanmazlygy bilen tapawutlanmaýar, Gerodot (meşhur grek taryhçy) öz eserlerini şygrada geçirip bilerdi, ýöne onuň eserleri şygry ölçeginde ýazylsa-da, taryh bolardy; emma olar başga bir meselede: birinjisiniň hakykatda bolan zat hakda, ikinjisiniň weli hakykatda bolup biläýjek zat hakda gürrüň edýänligi bilen bir-birinden tapawutlanýarlar. Şonuň üçin poeziýa taryha garanyňda parasatlyrak we möhümräkdir; poeziýa has umumy zat hakynda, taryh bolsa ýekelikde alnan zat hakda gürrüň berýär"¹.

Aristoteliň "Poetika" ("Poeziýe sungaty") atly ýygyny edebi-teoretiki pikirleriň ösüş taryhynda sungatyň, edebiýatyň meselelerini özbaşdak sistemada beýan edýän ilkinji kitapdyr. Biziň eramyzdan öňki IV asyryda ýazylan bu kitap häzirki döwürde-de öz ähmiýetini saklap gelýär.

Aristotel bu kitabynda çeper eserleriň epos, lirika, drama kysymlaryň özboluşly tapawutlaryny açyp görkezýär. Beýik akyldar tragediýanyň, komediýanyň aýratynlyklaryny belleýär. Ol aýratyn-da tragediýa barada düýpli pikirleri öňe sürýär. Onuň bu žanrlaryň aýratynlyklary hakyndaky garaýyşlarynyň ençemesi häzirki döwre çenli öz gymmatyny ýitirmän gelýär.

Aristotel çeper eseriň bitewiligi, kompozisiýanyň sazlaşykly, berk bolmalydygy hakdaky pikirleri-de edebiýat teoretikleriniň ünsünden düşmän gelýär. Gadymy Gresiyanyň Gomer, Pindar, Eshil, Sofokl, Ýewripid, Aristofan ýaly beýik ýazyjylaryň dörejilik tejribelerine daýanýan Aristoteliň edebi-teoretiki pikirleri edebiýat ylmynyň gelejekki gözlegine giň ýol açýar.

Gadymy Rimde estetiki pikirleri öňe süren akyldarlaryň görnüklisi Kwint Gorasiý hasaplanýar. Ol (b.e. çenli 65 – 8 ý.) goşgy bilen ýazylan "Pizonlara hat" ("Poeziýa sungaty") atly traktatyň awtorydyr. Bu ylmy iş öz döwründe uly ähmiýete eýe bolupdyr. Gorasiý bu eserinde durmuş hakykaty çuň öwrenmeklige, çeper eseriň çuň bolmagyna aýratyn uly üns berýär. Ol howlukmaçlygyň, köp sözlülügiň eseriň çeperçiligini gowşadyandygyny ýörite nygtap geçýär.

Gorasiý bu işinde çeper döredijiligiň praktiki meselelerine, goşgy düzmeginiň kada-kanunlaryny aýdyňlaşdyrmaga uly üns berýär. Rim akyldary hakyky çeper eser döretmek üçin tebigy zehin zerurdygyny, tebigy zehiniň hem irginsiz zähmet, çuň düşünje bilen utgaşdyrylmalydygyny esasy şert edip goýar. Gorasiý eseriň

¹ Аристотель. Поэтика, М. 1957, стр. 67-68.

kompozisiýasynyň berk, diliniň gysgadan düşnükli bolmalydygy hakda hem peýdaly pikirleri öňe sürýär. Gorasiniň edebi-teoretiki pikirleriniň kämilleşmeginde Aristoteliň göreltesi örän uly bolýar. Belli bir derejede Gorasiniň edebi-teoretiki garaýyşlary normatiw hasiýete eýedir.

Şeýle bolandan soň onuň garaýyşlary klassikleriň edebi-teoretiki pikirleriň formulirlenmegine-de öz täsirini ýetirýär.

Güdogarda filosofiýa we sungat Ýewropa halklarynyňkydan-da ir döräpdir. Hytaýda, Hindistanda, Müsürde çeper edebiýat biziň eramyzdan öňki asyrlarda ösüp başlapdyr. Emma gadymy döwür gündogarynyň edebi ýadygärlikleriniň, aýratyn-da estetiki garaýyşlar hakdaky traktatlaryň diňe ujypsyzja bölegi bize gelip ýetipdir.

Biziň eramyzdan öňki IX – VIII asyrlarda Hytaýda özakymly materialistik filosofik ugur döräp, ol uzak wagtlaryň dowamynda idealistik ugur bilen ýiti göreş alyp barypdyr. Bu göreş owadan gürlemek (oratorlyk) sungatynyň döremegine sebäp bolupdyr. Oratorlar öz çykyşlaryny bezemek, has täsirli etmek üçin halk pähimlerine, halk döredijiliginiň materiallaryna häli-şindi ýüzlenmeli bolupdyrlar. Şeýlelikde olar dil medeniýetiniň ösmegine hemaýat etmeklerinden başga-da, halkyň jümmüşinde ýatan dürli çeperçilik serişdeleriň ýüze çykmagyna, olaryň aktiw ulanyşyga girmegine güýçli täsir edipdirler. Bu ýagdaý hem öz gezeginde, çeper edebiýatyň döräp ösüp başlamagyna hem tekge beripdir. Materialistik we idealistik ugurlaryň her biriniň öz estetiki garaýyşlary bolupdyr. Idealistik ugur sungatyň didaktiki ähmiýetini ykrar etse-de, onuň akyl ýetirijilik güýjüni inkär edipdir. Onuň tersine, materialistik filosofik ugur sungatyň akyl ýetirijilik güýjüne uly sarpa goýupdyr. Ony durmuşy öwrenmegiň möhüm serişdesi hasaplapdyrlar.

Orta asyrlarda irki döwürlerden başlap, Hytaý edebiýatyň teoretiki meseleleri bilen ýörite gyzyklanýan adamlar hem bolupdyr.

Olaryň iň görnüklieleriniň biri Wan-Çun (27 – 104) edebiýatyň teoretiki meselelerine degişli degerli pikirleri öňe sürüpdir. Wan-Çun “Tankydy pikirleniş” diýen işinde edebiýatyň uly öwredijilik, akyl ýetirijilik ähmiýetiniň bardygyny tassyklaýar. Onuň adamlary ahlak taýdan terbiýelemekde uly rol oýnaýandygyny belleýär.

Wan-Çun diňe durmuş hakykatyna bap gelýän, dogruçyl edebiýata sarpa goýýar. Hakykatdan aýagyny üzen mahalynda çeper edebiýatyň ähmiýetsiz bir zada öwrülýändigini nygtaýar.

Wan-Çun hakyky çeper eseriň çuň mazmunynyň (“şan”) we ajaýyp gözəl formasynyň (“meý”) bolmalydygyny aýdyp geçipdir.

Görnükli hytaý şahyry Lu Szi (261 – 303) hem edebiýatyň teoretiki meseleleri bilen içgin gyzyklanypdyr. Ol “Nepis söz hakyndaky poema-oda” atly kitabynda däp we täzeçillik hakynda degerli pikirleri ündäpdir. Onuň bu meselä garaýyşy biziň ol babatdaky şu günki garaýyşlarymyza gabat gelýär.

Lu Szi hem mazmuny ilkinji planda goýar. Ol diňe formanyň daşky owadanlygyna kowalaşýan edebiýatçylary ýiti tankytlaýar. Onuň pikiriçe, şahyr ownuk-uşak zatlar, ýüzleýje detallar bilen gumra bolman, esasy ünsüni mazmuny düýpli açyp görkezmäge hyzmat edýän düýpli meseleleriň töwregine jemlemelidir.

Lu Szi çeper söze aýratyn uly üns berýär. Ol şahyryň söze iňňän aýawly çemeleşmelidigi, her sözi diňe zerur ýerinde ulanmalydygy, artykmaç söze orun bolmaly dälidigi barada peýdaly pikirleri orta atýar.

Hindistanda-da edebi-teoretiki pikirler örän gadymy zamanlarda peýda bolýar. Emma olar barada maglumat juda az. Orta asyrlarda Hindistanda edebiýat teoriýasyna degişli ýörite işler peýda bolupdyr. Şeýle işleriň biri “Poetik sözi bezemek hakynda ylym” diýlip atlandyrylypdyr. Bu işde çeperçilik serişdeleri, goşgy ölçegleri, çeper stil, umuman, çeper döredijiligiň kada-kanunlary hakda maglumat berilipdir.

Hindistanda orta asyrlarda ýörgünli bolan edebi-teoretiki garaýyşlaryň ençemesi biziň döwrümüz üçin-de ähmiýetsiz däl. Bu pikiri akademik A. Kekilowyň aşakdaky sözleri-de tassyklaýar:

“Hindistanyň teoriýaçylary çeper eserlerde adam duýgularynyň çuň beýan edilmegini edebi döredijiligiň iň möhüm meselesi hasap edipdirler. Her bir çeper eser okyjyda, diňleýjide estetik duýgy oýarmalydyr. Şonuň üçin-de sözleriň dogry we göçme manylaryndan başga-da, ýapyk, ýagny okyjynyň özüniň çak edip göz önüne getirmeli manysy hem bolmalydyr. Gadymy hindi teoretikleri muny hakyky poeziýanyň hökmany şerti hasap edýärler.

Eger-de şahyr “pylany pylanyny söýýär” diýip aýtsa, onuň diňe bolan ýa-da bolup durýan bir zat hakynda habar berdigi bolar we ol özüniň şu habary bilen hiç kimde hiç hili emosional duýgy oýaryp bilmez. Eger-de onuň eserinde şol duýgyny (söýgi duýgusyny) oýarýan sebäpleriň poetik suratlandyrmasy we dürli ýollar bilen amala aşyrylýan beýany bar bolsa, onda ol okyjynyň ýüregine şol duýgynyň täsirini döreder we oňa estetik lezzet berip biler.”¹

Bu pikirleriň poeziýanyň tebigatyna düşünmekde ähmiýeti uludyr.

Edebi teoretiki pikirler Gündogaryň meşhur söz ussatlaryň döredijiliginde has giňden öz beýanyny tapypdyr.

Gündogar genial şahyry Nyzamy Genjewi (Ylýas Ýusup ogly 1141 – 1203) özüniň ajaýyp eserlerinde çeper döredijiligiň tebigaty, onuň kada-kanunlary hakda pikirleri aýdypdyr.

Nyzamy çeper sözüň gymmatyna örän ýokary baha beripdir. Ony öz-özlüğindäki zat däl-de, gudratly, şahyryň ýiti guraly hasaplapdyr. Pikiriňi başga adamyň aňyna ýetirmeginiň ýeke-täk we iň ähtibarly ýoluny söz arkaly beýan etmekde görüpdir.

Beýik şahyryň pikiriçe, poeziýa çeper döredijiligiň, söz ussatlygynyň ýokary formasydyr. Nyzamy şahyr maddy taýdan hiç kese bagly, elgarama bolmadyk mahalynda onuň poeziýasy güýjüni, mertebesini saklap bilýär diýip belleýär. Beýik söz ussady bu pikiri ýöne ýere aýtmadyr. Sebäbi şahyryň ýaşan döwründe poeziýanyň köşkleriň, şalaryň hyzmatynda goýlan mahallary seýrek bolmandyr. Emma Nyzamy eserlerini mal-dünýä üçin ýazmandyr. Bu barada şahyr şeýle diýär: “Many mülkünde şalyk süren şahyr tylla üçin ýazmaly däl, döredijiligini köşklere baglamaly däl.”²

¹ A. Kekiliow. Söz sungaty, Aşgabat, 1970, 52 sah.

² Nyzamy. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 7 sah.

Nyzamy söz hiç bir pul bilen satyn alyp bolmaz ýaly gymmatly bolmalydyr diýip belleýär.

Şahyr bir eserde bütün halky tolgundyrýan, aktual mesele, problema gozgalmalydyr diýen pikiri öňe sürýär. Nyzamy her bir şahyryň öz döredijiliginde öň ýörelmedik ýoldan gitmelidigine, öň diýenleri gaýtalaman, täze söz aýtmalydygyna, eseriň mazmuny babatda-da, formasy babatda-da özboluşly bolmalydygyna, forma bilen mazmunyň biri-birine laýyk gelmelidigine aýratyn uly üns beripdir. Şahyr her bir esere awtoryň şahsy tejribesi, şahsy gözlegleri siňmelidir diýen pikiri öňe sürüpdir.

Nyzamy her bir şahyrdan dogurçylygy, peýdalanýan çeşmelerine, suratlandyrýan wakalaryna, faktlaryna sap ýürekli çemeleşmegi talap edýär.

Şahyr poeziýa ylmy häsiýeti bilen-de tapawutlanmalydyr diýen pikiri ündeýär. Bu ýerde beýik söz ussady her bir eseriň esasynda çuňňur filosofiki meseleleriň, problemalaryň goýulmagyny, ol meseleleriň problemalaryň ýokary derejede çuň işlenmegini, şahyryň çeper döredijiligiň poetikasyny, kada-kanunlary erkin bilmegini göz önünde tutýar.

Şahyr her bir eseriň öz ýolunda duş gelyän ähli ykbal keçligini ýeňip, döwürleriň synagyndan geçmegi, uzak ýaşamagy üçin zerur bolan sypatlary anyklaýar. Munuň üçin Nyzamynyň pikirçe, birinjiden, şahyryň ýüregi laýyk bolan belende görterilmelidir, ikinjiden, eseriň merkezinde okyjylara nusga, görde bolmaga ukyply gahryman bomalydyr.

Mälim bolşy ýaly, feodal poeziýasyna köpsözlülük mahsus bolupdyr. Emma şol döwürde Nyzamy köpsözlülüge garşy çykýar. Köpsözlüligi tankyt edýär. Eserde diňe zerur bolan sözleriň alynmalydygyny nygtap belleýär. Beýik şahyr ýörite bu meselä bagyşlap, “Az gürlemegiň owadanlygy” atly goşgusyny-da ýazypdyr. Onda şeýle setirler bar:

Dür ýaly söz saýla, az geple, az gül,
Az söz – dünýä bezeg, mysaly bilbil.¹

Beýik akyldar ençeme boş sözden ýerine düşen ýekeje sözüň peýdalydygyny nygtap belleýär.

Nyzamynyň durmuşy içgin öwrenmek, çuň mazmuny ýokary çeperçilikde suratlandyrmak hakdaky pikirleri-de uly ähmiýete eýedir.

Düýpli edebi-teoretiki pikirleri öňe süren danalaryň biri-de Gündogaryň beýik şahyry Abdyrahman Jamydyr (1414 – 1492).

Halypalaryň halypasy Adyrahman Jamy ylmy gözýetiminiň juda giňligi bilen tapawutlanypdyr. Ol çeper edebiýat, filosofiýa, saz, arhitektura we beýleki ylymlar hakda degerli pikirleri orta atypdyr.

Abdyrahman Jamy özüniň ölmez-ýitmez eserinde gündogar şahyrlarynyň, akyldarlaryň gumanistik däplerini dowam etdiripdir hem ösdüripdir.

Şahyr tebigat gözelligini durmuş hem söýgi gözelliginiň üstüni ýetirýän hadysa diýip düşündirýär. Onuň adama şatlyk, keýpiçaglyk, ynsanperwerlik duýgularyny oýarmaga hyzmat edýändigini belleýär.

¹ Nyzamy. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 209 sah.

Abdyrahman Jamy içki hem daşky gözelligiň birligini, sazlaşygyny ideal gözellik hasaplaýar. Ol eserlerinde hut şu hili sypaty özünde jemleýän gahrymanlaryň obrazlaryny suratlandyrmaga aýratyn uly üns beripdir. Mysal üçin, şahyryň adybir eserinde Ýusup hem Züleyha diňe bir daşky sypatlarynyň ajaýyplygy bilen däl, eýsem ägirt uly ruhy gözellikleri bilen-de tapawutlanýarlar. Şahyr dogruçyllyk, päk ýüreklik, wepadarlyk, yhlaslylyk ýaly sypatlary ynsanyň içki gözelligi hasaplaýar. Jamy adamyň içki gözelligini onuň umumadamzat, gummanistik, moral prinsiplerine laýyk gelýän ahlak hereketlerinde görýär. Durmuşda şeýle adam bolýar, onuň daşky keşbi betgelşik, emma ýüreginiň, hereketleriniň ahlak taýdan gözelligi onuň daşky betgelşikliginiň üstüni örtýär, ony ýakymly edip görkezýär.

Jamynyň pikirçe adamyň gözelligi onuň diňe daşky keşbi boýunça kesgitlenmeli däldir. Jamy ynsanyň içki, ruhy gözelligini ileri tutmak, birinji orunda goýmak bilen, onuň daşky gözelliginiň hem zerurdygyny inkär etmeýär. Zenan maşgalanyň owadan, gözel daşky görnüşi (owadan gözleri, ýüzi, elleri, boýny, aýaklary, gaşlary, saçlary, sypatlary bedeni we ş. m.) elmydama onuň şahyrana ylhamynyň, joşgunynyň çeşmesi bolupdyr.

Şahyr içki, ruhy gözellikden örsüz daşky gözelligiň ähmiýetsizdigini belläp, şeýle ýazýar: “Dünýäde daşky keşbi owadan köp gelin bar, emma olaryň owadanlygy erkekleri tolgundyryp, olaryň göwünlerini göterip bilmeýär”.

Jamy içki, ruhy gözelliksiz daşky gözelligiň zenanyň betbagtçylygynyň, güzaplarynyň, gaýgy-gamynyň sebäpkäri bolmagynyň-da mümkindigini “Leýli – Mežnun” dessanyndaky arap zenanyňň obrazyna ynandyryjy şekillendirýär. Şahyryň pikirçe, dünýädäki iň gowy gözellik adamdyr.

Söýgi, Jamynyň pikirçe, diňe bir adama gönükdirilende, ýagny diňe bir adam söýlen mahalynda, ol bütün gözelligi, baýlygy, dürli öwüşginliligi bilen ýüze çykýar. Şonuň üçin şahyr söýgüden paýhasly peýdalanmagy, ony dagytmazlygy, her ýetene bagyşlamazlygy nesihat berýär. Jamy söýgini we gözelligi her bir ylhamyň çeşmesi hasaplaýar.

Jamy sungatdaky betnyşanlyk kategoriýasyny düşündirmäge hem aýratyn uly üns beýär. Ol betnyşanlygy ynsana, jemgyýete ýamanlyk edilmeginde görýär. Şahyr görüplik, zadyň guluna öwürmeklik, zulum edijilik, açgözlük, husytlyk, wezipä, çine bolan baş bermez hyjuw hem biweçlik ýaly betnyşanlygyň görnüşlerini belleýär. Şu häsiýetleriň adamy bagtsyz etmeginden başga-da, betnyşan edýändigini-de nygtap görkezýär.

Jamy gülkiniň roluna, onuň terbiýeçilik ähmiýetine uly baha berýär. Jamynyň eserlerinde gülkiniň döreýşi, ýüze çykýan pursatlary biziň gülki baradaky şu günki garaýyşlarymyza laýyk gelýär. Beýik şahyryň eserlerinde akmak özüni akyly, küýki özüni görmegeý, körzehin özüni uçursyz zehinli, görüp özüni hoşniýetli, galp özüni akýürekli, ar alyjy özüni geçirimli, nadan bilgiç, ukypsyz özüni ukyply edip görkezjek bolan mahalynda gülki döreýär. Jamy gülki hakda söz açyp, şeýle diýär: “Adamyň gülmeginde we degişmeginde hiç hili erbetlik ýokdur, ol şolar bilen özünden erbet häsiýetliligi, tutuklygy daşlaşdyrýar”. Şahyr gülkiniň esasy borjuna adam ýüregini gahar-gazapdan, garaňky, ýakymsyz zatlardan arassalamakda görýär. Ol degişmäniň kömegi bilen hakykaty tiz tapyp bolýar diýip belleýär.

Jamy poeziýany sungatyň iň belent görnüşi hasaplaýar. Ony “Gözellik” diýen düşünje bilen bir hatarda goýýar. Şahyr bu düşünjeleri biri-biriniň sinonimi hökmünde ulanýar. Jamy poeziýa eserleriniň “...sözleriniň taplanan, manysynyň täze, kapyýalaryň hytaý ýüpi ýaly nepis, ölçeginiň çeşmäniň dury suw ýaly akgynly, emma okan her bir adama hökman düşnükli bolmalydygyny” nygtap belleýär.

Jamy poeziýany durmuş hakykatyna ýakynlaşdyrmak, onda ýönekeý halkyň arzuw-isleglerini beýan etmek, ony her kese elýeterli etmek ugrunda yzygiderli göreşipdir. Şahyr halkylygy poeziýanyň ýokary sypaty hasaplapdyr. Jamy çeper döredijiligiň baş sypatyna – obrazlylygyna juda çuň düşünpdir. Dünýäni çeperçilik taýdan özleşdirmekde hem adamyň ruhy taýdan ösüşine akyl ýetirmekde poeziýanyň uly mümkinçilikleriniň bardygyny subut edipdir. Şahyr durmuşyň öňe çykaran wajyp problemalaryna, meselelerine jogap hökmünde poeziýanyň döreýändigini belleýär. Jamynyň tassyklamagyna görä, poeziýa emosional täsirliligi boýunça ikä bölünýär. Olaryň bir topary okyjynyň kalbyny joşduryp, onuň ýüregini rahatlandyrsa, ýene bir kysym onuň lapyny keç edýär.

Beýik şahyr poeziýanyň ahlak, terbiýeçilik, estetiki, akyl ýetirijilik, didaktiki funksiýalary ýerine ýetirýändigini, ilki bilen bolsa, onuň adamyň kalbyny her hili ruhy ejirlerden, hapa, ýakymсыz duýgulardan arassalap görkezýändigini nygtap görkezýär. Jamy poeziýanyň gözelligini forma bilen mazmunyň birliginde, sazlaşygynda görýär. Ol çuňňur mazmunyň gözəl formada suratlandyrylmagyny her bir eserden talap edýär. Şahyryň pikiriçe, poeziýanyň borjy adamlary gözəl, rehimli etmekden ybaratdyr. Ol okyjylaryň pähim-paýhasyny baýlaşdyrmalydyr, hakykata sarpa goýmak, gözellik duýgularyny ýitileşdirmelidir.

Jamy eseriň formasynyň gutarnykly, kämil, deň ölçegli, ýakymly, kaşaň, köp dürli, nepis, tebigy bolmagyna aýratyn uly üns beripdir.

Beýik şahyr çeperçilik serişdeleriniň gadyryny bilipdir. Gözelden-gözəl çeperçilik serişdelerinden peýdalanmagy maslahat beripdir. Emma bu meselede çeni-çaky bilmekligi, çeperçilik serişdelerini kadaly, ýerlikli, diňe zerur ýerinde ulanmaklygy hem unutmandyr. Bu hakda söz açyp, ol şeýle diýär: “...gözelleriň ýüzüne görk berýän meň hem bir ýa iki ýerde ýagşy, eger gereginden köp bolubarse, olar ýüze görk bermän, gaýta ony betnyşan görkezýär, şonuň üçin-de poeziýada hem çeperçilik serişdeleri öz ýerinde, çaky bilenräk getirilmelidir”.

Jamy çeper döredijilikde joşgunyň, ylhamyň roluna uly baha berýär. Olary döredijilik prosesiniň esasy edip goýýar. Döredijilik joşguny, ylhamy bolmasa hakyky çeper eseri döredip bolmajakdygyny öwran-öwran belleýär. Şahyr durmuş gözelligini hem söýgini ylhamyň, joşgunyň çeşmesi hasaplaýar.

Nyzamynyň hem Abdurahman Jamynyň däplerini Gündogaryň beýik şahyry Alyşir Nowaýy (1441 – 1501) dowam edipdir hem ösdüripdir. Onuň çeper döredijilige garaýşy, ençeme babatda, öz halypalarynyňka ýakyndyr. Nowaýy çeper eserleriň halkyň durmuşy bilen berk bagly bolmalydygy, onuň isleg-arzuwlaryny beýan etmelidigi hakda degerli pikirleri öňe sürüpdir. Beýik şahyryň her bir eseriň täze pikiri, täze obrazlary suratlandyrmalydygy, şahyryň eserleriniň çuňňur duýga, ýiti hyjuwa ýugrulmalydygy, dogruçylygy, mazmun bilen

formanyň birligi, çuň mazmunyň özüne şaplaşyp duran formada aňladylmagy hakdaky pikirleri uly ähmiýete eýedir.

Nowaýynyň her bir halkyň mukaddes duýgusy, milli guwanjy bolan ene diline sarpa goýulmalydygy baradaky aladalary Gündogar halklarynyň ykbalynda uly rol oýnady. Nowaýy türki şahyrlaryny öz ene dilinde, ýagny türki dilde eser ýazmaklyga ündedi.

Hut şu meselede öz şahsy göreldesini görkezdi. Beýik şahyr 47 mün setirden ybarat bolan eserlerini türki dilde döretmeginden başga-da, dil meselesine bagyşlap, “Muhakimet il-Lugataýn” (“Iki dil hakda pikirlenme”) atly ylmy traktatyny-da ýazdy. Nowaýy bu işinde türki diliň poeziýa eserlerini ýazmaga ukyplydygyny, köp babatda onuň pars dilinden artykmaçdygyny subut edýär.

Nowaýy öz döwürdeş şahyrlarynyň döredijiligine-de biçak eserden garapdyr. Ol “Majalisun – nafais” (“Nepis adamlaryň mejlisi”)

atly kitabynda öz döwürdeş şahyrlarynyň ençemesiniň ömrüne, döredijiligine, şahsyýetine degişli degerli maglumat beripdir. Bu kitapda şahylaryň şahsyýetiniň döredijiligine gatnaşygy hakda täsin pikirler ýöredilipdir. Şahsyýet bilen döredijiligiň biri-birine bolan baglanyşygy açylyp görkezilipdir. Nowaýy “Mezonul – awzon” (“Şygyr kadalarynyň ölçegleri”) atly ylmy işinde aruz goşgy düzüliş formasy hakda öz garaýyşlaryny beýan edipdir. Beýik şahyr aruz ölçegi hakdaky düşüňjani kämilleşdiripdir, täze garaýyşlar, tapyndylar bilen onuň üstüni ýetiripdir.

Nowaýynyň edebi-teoretiki garaýyşlary barada professor Öde Abdyllyáewiň “Edebiýat teoriýasynyň esaslary” atly kitabynda giň maglumat berilýänligi sebäpli, biz bu ýerde beýik şahyryň garaýyşlary hakda gysgaça gürrüň bermek bilen çäklenmegi makul bildik.

Ýewropada Täzeden döreýiş döwründe çeper döredijilik, aýratyn-da şekillendiriş sungaty ösüşiň täze başgançagyna göterilýär. Şonuň bilen birlikde Leonardo da Winçi (1452 – 1519), Leon Alberti (1404 – 1472), Albreht Dýurer (1471 – 1528) ýaly çeper döredijiligiň teoretikleri hem döräpdir.

Beýik italyan hudožniki Leonardo da Winçi şekillendiriş sungatynyň dünýä meşhur ölmez-ýitmez nusgasyny döredipdir. Şonuň bilen birlikde ol sungatyň teoretiki meselelerine degişli “Žiwopis hakynda kitap” diýen traktaty-da ýazypdyr. Leonardo da Winçi žiwopisi çeper döredijiligiň ähli görnüşlerinden ýokary goýýar. Şonuň üçin bu döwürde, esasan, şekillendiriş sungatynyň tejribeleri umumylaşdyrylypdyr.

Beýik hudožnik real durmuşy sungatyň gözbaşy hasaplaýar. Ony çuň öwrenmegi, ondan çem gelen zady däl-de, häsiýetli, möhüm zatlary saýlap almagyň zerurdygyny nygtap belleýär. Leonardo da Winçi hudožnikleri “mugallymlar”, durmuşy bolsa “mugallymlaryň-da mugallymydyr” diýen pikiri öňe sürýär.

Leon Alberti-de, Albreht Dýurer-de wakalary umumylaşdyryp görkezmäge aýratyn uly üns beripdirler. Olar köp predmete degişli bolan sypatlary bir predmetde, köp adama mahsus bolan häsiýetleri bir adamda jemläp görkezmegiň zerurdygyny aýratyn nygtaýarlar.

Täzeden döreyiş döwrüniň öňde baryjy hudožnikleri, ýazyjylary çeper döredijilikde durmuş hakykatynyň dogruçyl suratlandyrylmagy, onda gumanistik, demokratik we halky ideýalaryň öňe sürülmegi ugrunda göreşipdirler. Şonuň üçin-de bu döwrüň hudožniklerine, ýazyjylaryna gumanistler diýlip at berilipdir.

XVII asyrda ilki Fransiýada, soňra beýleki ýurtlarda klassisizm diýlip atlandyrylýan edebi ugur emele gelipdir. Bu ugruň wekilleri Gadymy Gresiyanyň görnükli ýazyjy-şahyrlarynyň temalaryna, sýužetlerine, obrazlaryna öýkünip eser döretmeli diýen ýörelgäni öňe sürüpdirler. gadymy döwrüň klassyklaryna öýkünmeçligi öz önlerinde wezipe edip goýansoňlar, ilki olara klassyklar hem diýlipdir. Diňe biziň asyrymyzyň 30-njy ýyllaryndan başlap, olar klassisistler diýlip atlandyrylýar. Klassisistleriň ýörelgesi söz ussadyňy real durmuşdan daşlaşdyrýar. Ony durmuşy ideallaşdyryp görkezmäge mejbur edýär.

Klassisistleriň edebi-teoretiki garaýyşlary normatiw häsiýete eýe bolupdyr. Olaryň garaýyşlarynda rasionalizm filosofiýasynyň täsiri örän güýçlüdir. Bu ugruň wekilleriniň çeper döredijilikden edýän talaplary boýunça döredilen eserler ähli babatda pähim-paýhasa laýyk gelmeli. Şeýlelikde, olar döredijilik joşgunynyň, ylhamyň roluny juda peseldipdirler.

Klassisizmiň iň görnükli teoretigi Nikola Bualo (1636 – 1711) özüniň “Poeziýa sungaty” (1674) atly kitabynda bu ugruň berk galyplaryny işläp düzüpdir. Ol drama eserlerinde wagt, ýer, hereket birliginiň bolmagyny esasy şert hasaplaýar. Onuň garaýyşy boýunça, çeper eserler aristokratiki toparyň talaplaryna laýyk gelmeli, eserleriň esasy gahrymanlary ýokary gatlagyň wekilleri bolmaly, aşak gatlagyň wekilleri “pes” žanrda (satirada ýa-da komediýada), ýokary gatlagyň wekilleri “belent” žanrda (tragediýada) suratlandyrylmalydyr. Klassisizm eserlerinde hereket edýän personažlar çürt-kesik položitel ýa-da otrisasel edilip görkezilýär. Personažlar wakalaryň dowamynda ösüp-özgermeýärler.

Beýle diýildiği bu ugur diňe kemçiliklerden ybarat diýildiği däl. Feodal döwrüniň edebiýatyna seredende bu ugruň edebiýatynyň bellemäge degişli artykmaçlyklary bardyr. Klassisizm edebiýatyň wekilleri çuňňur watançylyk, ýokary ahlaklylyk ýaly ideýalary öňe sürüpdirler. Olar dini-mistiki täsirlere garşy göreşipdirler. Klassisizm estetikasy ýazyjynyň päk bolmalydygyny, onuň ýazjak zadynyň çuň öwrenilmelidigini esasy talaplaryň biri hökmünde öňe sürüpdir. Klassisizm teoretiki Bualo eserleriň çeperçilik derejesine, kompozisiýanyň ykjamlygyna aýratyn uly üns beripdir.

XVIII asyrda ýewropada magaryfçylar ýa-da aň-bilim ýaýradyjylar diýlip atlandyrylýan edebiýatyň teoretikleri emele gelipdir. Olaryň garaýyşlary estetiki pikirleriň ösüşinde täze bir etapy aňladypdyr. Bu ugruň iň görnükli wekilleri Deni Didro (1713 – 1784) we Gothold Efraim Lessing (1729 – 1781) hasaplanypdyr.

Beýik Fransuz ýazyjysy hem magaryfçysy Deni Didro “Salonlar”, “Aktýor hakynda paradoks”, “Dramatik poeziýa hakynda” diýen işlerinde edebiýatyň we sungatyň teoriýasy boýunça degerli pikirleri öňe sürüpdir. Didro klassisistleriň ýazyjyny çäklendirýän, ony galypa salýan düzgünlerine garşy çykypdyr. Ol antik ýazyjylaryň sýužetlerini, obrazlaryny gaýtalamagy däl-de, olaryň çeperçilik ussatlyklaryndan görelde almaly diýen pikiri öňe sürüpdir.

Didro durmuş hakykatyny dogruçyl suratlandyrmak, hemmeleri tolgundyryan möhüm meseleleri gozgamak, admlarda gowy adamkärçilik sypatlaryny terbiýelemek ýaly meselelere aýratyn uly üns beripdir.

Meşhur nemes filosofy, ýazyjysy, edebiýat teoretigi Lessingň garaýyşlary estetiki pikirleriň ösmegine uly goşant hasaplanylýar. Onuň “Laokoon ýa-da žiwopis bilen poeziýanyň serhetleri hakynda”, “Gamburg dramaturgiýasy” atly traktatlary edebiýat teoriýasy bilen gyzyklanýan adamlaryň arasynda giň meşhurdyr. Lessing diňe bir gözel zatlary däl-de, eýsem otrisatel hadysalary, betnyşan zatlary-da suratlandyrmagy, durmuşy, adamyň ruhy dünýäsini bütin garşylyklary bilen görkezmekligi zerur hasaplaýar. Durmuş hakykatyny şeýle suratlandyrmakda sungatyň beýleki görnüşlerinden çeper edebiýatyň mümkinçilikleriniň köpdüginini ynandyryjy açyp görkezýär. Ol “Laokoon” diýen eserinde çeper edebiýatyň goragçysy hökmünde çykyş edýär. Beýik filosofyň bu işinde estetiki pikirleriň ösüş taryhynda ilinji gezek poeziýanyň tebigaty, özboluşlylygy has doly hem çuňdan açylyp görkezilýär. Awtor “Laokoon” diýen işinde žiwopis bilen poeziýany deňeşdirýär. Soňkynyň durmuş hakykatyny hereketde, ösüşde, özgerişde görkezmäge uly mümkinçiliginiň bardygyny, žiwopisde bolsa durmuşyň diňe bir pursatynyň suratlandyrylýandygyny delillendirýär.

Lessing öz döwürdeşi Winkelmanyň gahrymany durgunlyk ýagdaýynda görkezmeli diýen ýörelgesini ret edip, aktiw hereket etmäge, göreşmäge ukyply gahrymana sarpa goýýar.

XVIII asyrda Ýewropa ýurtlarynda (Angliýa, Fransiýa, Germaniýa) dörän magaryfçylar öwüt-nesihat etmek arkaly halkyň aň-bilimini, düşünjesini ösdürmegi, adamlarda gowy gylyk-häsiýetleri terbiýelemegi, şeýle ýol bilen jemgyýeti berkitmegi göz önünde tutupdyrlar. Dogrusyny aýtsaň, şeýle sypatlar has hem beter XVIII – XIX asyrlardaky türkmen klassyk edebiýatyna mahsusdy. Emma magaryfçylyk, aň-bilim ýaýradýjylyk ugur hakynda söz açylanda, şu wgta çenli diňe ýokarda agzalan Ýewropa ýurtlary nazarda tutulyp gelindi. Bu babatda türkmen edebiýaty bolsa bütinleýin ünsden düşürildi. Dogry XVIII – XIX asyr türkmen edebiýatynda bu ugruň teoretiki meseleleri barada ýörite pikir ýöreden, ylmy iş ýazan adamlar bolmandyr. Emma bu ugruň öňde goýan estetiki talaplaryny aňryýany bilen berjaý eden şahyrlaryň bolandygyny welin hiç kes inkär etmese gerek.

Edil Ýewropa magaryfçylary ýaly, XVIII – XIX asyr türkmen klassyk şahyrlary-da aň-bilime, ylma uly ähmiýet beripdirler. XVIII asyr görnükli şahyry Döwletmämmet Azady ylma örän ýokary sarpa goýupdyr. Ol ylmyň ähmiýetini, güýjüni nygtap görkezmek üçin özüniň “Wagzy – Azad” kitabynyň bir babyny bagyşlapdyr. Şahyr ylmyň belent zatdygyny nygtap şeýle diýýär:

Bes ylym dürdür, anyň ýok kymmaty,
Hak oňa berdi bygaýet hümmeti.

Azady ylmy dürli zatlar bilen deňeşdirýär:

Eýesi bolsa beden, oldur ýürek,
Hana bolsa eýesi, oldur direk.
Göwre bolsa eýesi, ol janydyr,

Eýesi il diýseň, ol soltanydyr.

Şeýle mysallaryň sanyny isledigiňçe köpeltmek mümkindir. Azady ylma, alyma halkda söýgi döretmek isläpdir. Ol ylymsyzy köp, hiç zadyň manysyna düşünmeýän adam edip görkezmek bilen, ony sowatly adamlaryň diýenlerine gulak asmaga, olary hormatlamaga çagyýar. Ol öz gezeginde ylymly adamlaryň hem halka hyzmat etmekligini talap edýär. Ol halky aldaýan ýa-da öz ylmyny ile bermekden boýun gaçyrýan adamlary tüýs ýürekden ýigrenipdir. Ylym, Azadynyň pikiriçe, diňe halka hyzmat etmelidir. Ylymly adam bolsa öz ylmyny halka öwretmelidir. Ol ylmyny halka öwretmeklikden boýun gaçyrýan ylymly adamyny üstüne kitap ýüklenen eşege deňeýär. Döwletmämmet Azady bu gymmatly pikirlerini din üsti bilen berkitmekçi bolýar.

Magtymguly hem ylmyň, alymyň roluna ýokary baha beripdir:

Adam ýagşysy alymdyr,
Amal etmese, zalymdyr.

Ýa-da:

Ýagşylar ýanynda ýörgül sen özüň,
Dür bolsun daýyma sözlegen sözüň.
Alymlara uýsaň açylar gözüň,
Jahyllara uýsaň, kör dek bolar sen.

Ýokardaky setirlerden görnüşi ýaly, Magtymguly hem alymlary gowy adamlar hökmünde suratlandyryp, olara söýgi döretmäge, olaryň diýenlerini etmäge halky çagyýar we amal etmeýänleri bolsa zalym adamlar hökmünde ýazgarýar.

Magaryfçylaryň görnükli wekili Lessing özüniň tutuş döredijiligi bilen dagynyk Germaniýany birleşdirmek, ony bitewi döwlete öwürmek ugrunda göreşipdir. Şeýle motiw Döwletmämmet Azadynyň, Magtymgulynyň, Seýdiniň döredijiliginde hem güýçli aňlanýar. Bu şahyrlar türkmen taýpalarynyň birleşmeklerini, olaryň bir birleşen döwlete gulluk etmekleriniň zerurlygyny esasy mesele hökmünde uly hyjuw bilen öňe sürüpdirler. Şeýle birleşik bolan mahalynda halkyň güýç-kuwwatynyň artjakdygyny, agzybirligiň, özbaşdaklygyň emele geljekdigini, talaňçy daşky duşmanlardan üstün çykyjakdygyny öwran-öwran nygtapdyrlar.

Halka ýakyn durmak, demokratiýany ösdürmek, adalatlyk ýaly möhüm jemgyýetçilik meseleleri XVIII asyr Ýewropa magaryfçylarynyň döredijiliginde esasy orun tutan problemalar bolupdyr. Bu meseleler öz milli şertleriniň talaplaryna laýyklykda türkmen klassyk şahyrlaryny-da ýokary derejede gyzyklandyrypdyr. Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy – Azad” kytabynda demokratik prinsipleriniň ýörite kodeksi işlenip düzülipdir. Azady adalatlylyk, halka ýakyn durmak meselelerine aýratyn uly üns beripdir. Ol öz döwriň şalaryndan adalatly bolmagy, ähli adama deň göz bilen seretmegi talap edipdir. Azady patyşa diňe halky söýmek bilen, özüni halka söýdürüp biler diýen netijä gelýär. Ol halkyň göwni, edil aýna ýaly, hakykaty görkezýär, eger patyşa ony döwse, aýna döwgüni bitirip bolmaýşy ýaly, halky özüne ýakyn, dost edip bilmez diýen pikiri nygtap aýdýar:

Häkim olganlar jahanda adl ola,
Bezegeý ýer yüzüni ady bile.

Patyşah alsa, ragaýat köňlüni,
Dost tutarlar bes ragaýatlar any.

Bu köňlüniň çişesini her kim döwer,
Durman anyň üstüne lagnat ýagar.

Adalatlylyk, hemmâ deň göz bilen seretmeklik ýaly asylly pikirler Magtymgulynyň döredijiliginiň içinden hem eriş-argaç bolup geçýär. Şahyr Süleýman ýaly belent mertebeli bolsaň hem halkyň sesine gulak goý, adalatly bol, il aladasyny et diýen pikiri öňe sürýär:

Süleýman sen, mura bir gulak goýgul,
Sözüni diňlegil, jogabyn aýgyl,
Häkim bolsaň, halky gün kibi çöýgul,
Akarda suw ýa öserde ýel bolgul.

Magaryfçylaryň döredijiliginde bolşy ýaly, öwüt-nesihat arkaly adamlarda asylly gylyk-häsiýetleri, ahlak sypatlary ösdürmek meseleleri türkmen klassyk şahyrlarynyň döredijiliginiň esasy ugurlarynyň biridir. Olara mysallary XVIII – XIX asyr türkmen klassyk şahyrlaryň her biriniň döredijiliginden el uran ýerinden tapmak mümkindir. Şeýle bolansoň, bu mesele barada gepi uzaltmagyň hajaty ýokdur.

Magaryfçylaryň käbir döredijilik prinsipleri-de türkmen klassyk şahyrlarynyň döredijilik prinsiplerine ýakyndyr. Meşhur nemes ýazyjysy hem edebiýat teoretigi Lessing “durgunlyk teoriýasyny” ret edip, hereket teoriýasyny öňe sürýär, ýagny göreşiji, edenli, aktiw durmuş pozisiýaly gahrymanyň tarapyny tutup çykyş edýär. Beýik türkmen şahyry Magtymguly hem şu kysymly gahrymana sarpa goýýar. Professor Ý. E. Bertelsiň çingtäp belleýşi ýaly, XI asyrda ýaşap geçen Gündogaryň meşhur şahyry Omar Haýýam ömrüň az salymlyk wagtdygyny, şonuň üçin ol az salymlyk wagtdan peýdalanmaklygy, ony şerap içmek bilen, söýgi keýpi-sapasy bilen şatlykly geçirmegi maslahat berýär. Magtymguly onuň manysyny başgaça düşündirýär. Ol şeýle diýýär:

Dünýäniň düýbi ötmekdir,
Myrat munda iş bitmekdir.

Magtymguly hem ömrüň az salymlykdygyny ykrar edýär. Şonuň üçin beýik şahyr ildeşlerini wagtdan ýerlikli peýdalanmaga, halka nepi deger ýaly iş bitirmäge, hereket etmäge çagyýar. Magtymguly ömür gysga bolany üçin, gol gowşuryp oturma, eiliňi çermäp işle, bu günki işiňi ertä goýma, çünki seniň üçin ertäniň gelmezligi, erteki günüň dogmazlygy mümkindir, adamyň adyny geljek nesilleriň aňynda onuň diňe bitiren işleri ýaşadýar diýen pikiri öňe sürýär. Magtymguly beýle talaby ilkinji nobatda özünden edýär. Özünden soňkulara zähmeti, zehini bilen ýadygärlik galdyrmagy öz önünde borç edip goýýar:

Magtymguly, sözle herne bileniň,
Özüňe kemlik bil aýtman öleniň.
Taraşlap şaglatgyn köňle geleniň,
Senden soňkulara ýadygär bolar.

XIX asyr beýik türkmen satirik şahyry Kemine-de şu prinsipden ugur alýar. Şahyr halk köpçüliginiň içinde uzak ýaşar ýaly, il baryna nusga bolar ýaly eserler döretmegi maksat edinýär:

Meniň dilim, seniň eliň hünäri,
Nusga bolup galsyn ilden-illere.

Gündogaryň beýik söz ussatlarynyň çeper döredijiligiň tebigaty, kada-kanunlary hakdaky garaýyşlaryny dowam etdirmek hem ösdürmek bilen, Magtymguly başga-da ençeme edebi-teoretiki pikiri öňe sürükdir. Çeper döredijiligiň halka hyzmat etmelidigi, onuň iň mukaddes pikir-duýgularyny, isleg-arzuwlaryny ýokary çeperçilikde beýan etmeklikdigi hakdaky pikir Magtymgulynyň edebi-teoretiki garaýyşlarynyň özenidir. Şahyr “Pukaraýam” diýen goşgusynda şeýle diýýär:

Gözsüzleriň gözi idim,
Lallaryň men sözi idim,
Il-günümiň ýüzi idim...

Ynha, şahyryň şu sözlerinde onuň çeper döredijiligiň, söz ussadyň borjy hakda garaýyşlary aýdyň ýüze çykýar.

Magtymguly çeper döredijiligiň halka hyzmat etmegi üçin onuň dogruçyl bolmalydygyna aýratyn üns beripdir. Eseriň dogruçyl bolmagy üçin ony döredijiniň şol prinsipe eýermegi zerur. Bu meselede Magtymguly hut özüne-de juda ýowuz daraşýar:

Magtymguly, hakdan syryn gizlese,
Dişini uşadyň ýalan sözlese!

Beýik Magtymgulyň dogruçyllyk baradaky prinsiplerini beýleki türkmen şahyrlary öz döwrüniň şertlerine laýyklykda dowam etdirýärler we ösdürýärler. XIX asyryň beýik klassyk şahyry Kemine bu meselä garaýşyny şeýle beýan edýär:

Kemine diýr, adamzatdan ýüz görmen,
Ýagşa-ýagşy diýir men, ýamana-ýaman.
Mert bilen namardy görsem tanyr men,
Sen bir ýalňyz dogan ärsiň, Orazym.

Halkyň durmuşyna ýakyndan belet bolmak, ony çuň öwrenmek hem çuň mazmuny kämil formada suratlandyrmak XVIII – XIX asyryň görnükli türkmen klassyk şahyrlarynyň ählisiniň diýen ýaly esasy döredijilik prinsipi, estetiki garaýşy bolupdyr. Bu şahyrlar çeper sözün güýjüne, gadyr-gymmatyna örän ýokary baha beripdirler. Magtymguly bu jümleden söz açyp, şeýle diýýär:

Her sözüm bir dürdür kämil bolanda,
Ýa lal otur, ýa dür saçgyl.

Söz manysyn bilmez adam
Bir guýruksyz ite meňzär.

Sözüm hakykatdyr, bir gulak salýň,
Bendesi men söze hyrydar guluň.

Magtymgulynyň bu garaýyşlary onuň öz döredijilik tejribesinde çuňdan berjaý edilipdir. Şahyr çeper söze biçak aýawly çemeleşipdir, hakyky çeperçiligiň esasy sypaty bolan az sözde giň manyny aňlatmaga aýratyn üns beripdir.

Magtymguly, sözüm gysga, şerhi köp.
Bilmeze – hiç, bilenlere nyrhy köp.

Aslynda ýetişgen ýalanda-çynda
Söz gysgadyr, magny köpdür içinde.

Munuň tersine, boş hem köpsözlülük Magtymgulynyň ýek ýigrenýän zady bolupdyr. Bu babatda şahyr şeýle ýazýar:

Az iýip, az uklap, ýene az sözle,
Köp söz seni il içinde har eýlär.

Magtymgulynyň kemsiz tараşlanan, ýokary çeperçilikli eserler döretmek baradaky garaýyşlary, döredijilik dāpleri soňky klassyk şahyrlar tarapyndan alnyp göterilipdir. Mysal üçin, söýgi lirikasynyň beýik ussady Mollanepes hem özüne, çeper döredijilige ýokary çeperçilik talaplary bilen çemeleşipdir. Ol “Aňsa” diýen goşgusynda şeýle ýazýar:

Nepes, sen sözleseň ulus-illerde,
Bilbil şeýda bolar täze güllerde,
Asal ezgil dahan içre dillerde,
Ary hüjüm eýlär bal sesin aňsa.

Bu ajaýyp bendiň manysy, ruhy Magtymgulynyň “Ýa lal otur, ýa dür saçgyl!” diýen pikirleri bilen utgaşyp gidýär.

XVIII – XIX asyr türkmen klassyk şahyrlary öz mähriban ene diline belent sarpa goýupdyrlar. Ilki arap-pars diline esli üns beren Döwletmämmet Azady soňundan bu dilleriň ene diliň ornuny tutup bilemjekdigine göz ýetiripdir. Şonuň üçin olardan el çekmegi makul görüpdür. Şahyr “Behiştname” poemasynda şeýle ýazýar:

Arap, parsy dilinge danyşym ýok.
Araplar, parsylar birlen işim ýok.

XVIII asyryň beýleki bir şahyry Şeýdaýy arap diliniň garşysyna gönüden –göni çykyş edip, şeýle ýazýar:

Hiç milletiň gulagyna ýakanok,
Dogry diýsem, zamanama ýakanok.
Kemin ýazsam dogry many çykanok,
Gün bolupdyr şindi saýran tillerim.

Şeýdaýy diýir, kelam mantyk eýesi,
Indi ony hiç kim gelmez diýesi,
Arap dili boldy sözler güýesi,
Dartyşyp dört ýana süýrān tillerim.

Beýik Magtymguly-da bu meselede çetde galmandyr. Ol şeýle ýazýar:

Zakgun boldy arap tili...

Arap tili düşdi hara, hyrydary ýok onuň.

Magtymguly diňe bu sözleri aýtmak bilem çäklenmändir, eýsem ol arap, pars dillerinden çetde durmagyň, öz mukaddes ene dilinde eser döretmegiň ajaýyp nusgasyny görkezipdir. Şeýlelikde, beýik şahyr türkmen diliniň söz baýlygynyň,

çeperçilik serişdeleriň, her hili duýgyny, pikiri aňlatmaga ukybynyň hiç bir dilden pes daldigini subut edipdir.

XVIII – XIX asyr türkmen klassyk şahyrlary edebi-teoretiki meseleler barada ýörite iş ýazmadyk hem bolsalar, olaryň edebi döredijiligiň tebigatyna, prinsiplerine çuň düşünendiklerine aýratyn göz ýetirmek bolýar. Olar bu ugurdaky öz düşüňjelerini döreden çeper eserleri bilen subut edipdirler.

Rus rewolýusion demokratlary W. G. Belinskiň (1811 – 1848), N. G. Çernyšewskiniň (1828 – 1861) edebi-teoretiki garaýyşlary XIX asyrdaky estetiki pikirleriň belent derejesine görkezilýär.

Rus rewolýusion demokratlary edebiýaty döwürüň iň wajyp meselelerine – jemgyýeti rewolýusion ýol bilen özgertmek, üýtgedip gurmak, döwürdeşlerinde belent ahlak sypatlary terbiýelemek işine tabyn etmek üçin göreşipdirler. Olar özüniň edebi-tankydy, filosofiki, syýasy, ykdysady, pedagogiki, çeper döredijilik işlerini şu baş meselä gönükdiripdirler. Zähmetkeş halky azat etmek ideýasy rus rewolýusion demokratlarynyň durmuşynyň, göreşiniň düýp manysy bolupdyr. Dogry olar rewolýusionary amala aşyryjy esasy güýjüň – işçiler synpynyň taryhy roluna aýdyň göz ýetirip bilýändirler, daýhanlaryň gozgalaňynyň üsti bilen rewolýusionary amala aşyrmak bolar diýen pikiri goldapdyrlar. Elbetde, bu beýik rus rewolýusion demokratlarynyň garaýyşlarynyň çäkli tarapydyr. Olar jemgyýeti bütinleý täzeden gurmak ideýasyny öňe sürüpdirler. Rus rewolýusion demokratlary materializme düşünmeklige has ýakynlaşypdyrlar. Olar filosofiýanyň esasy meselesini materialistik taýdan çözüpdirler. Beýik rewolýusion demokratlar akyl ýetiriş teoriýasyna materialistik nukdaýnazardan çemeleşipdirler. Olar dünýädäki ähli zatlaryň akyl ýetirerlikdigini ykrar edipdirler.

W. G. Belinskiý rus rewolýusion demokratlaryň edebi tankyt mekdebiniň başynda durýar. Onuň edebi-teoretiki garaýyşlary giňligi, çuňlugy, köptaraplylygy bilen tapawutlanýar. Ol çeper döredijiligiň ägirt köp meselesi boýunça öz garaýyşlaryny beýan edýär we olary çuňdan esaslandyrýar.

Wissarion Grigorýewiç Belinskiň edebiýatdaky realizm, ýokary ideallýk meseleleri elmydam üns merkezinde bolýar. Ol işlerinde tipiklik meselesine, döwürüň ruhuny özünde jemleýän tipik obraz döretmäge aýratyn ähmiýet berýär. Beýik tankytçy edebiýatyň terbiýeleýjilik ähmiýetini onda döredilen obrazlaryň tipikleginde görýär: “Romanda ýa-da powestde, hiç bir tipiki zat – köpe mysal bolarlyk zat – görünmese, ondaky gürrüň berilýän zatlar naturadan näçe yhlas bilen göçürilip ýazylsa-da okyjy bularyň içinden hiç bir naturallyk tapyp bilmez”.¹

W. G. Belinskiý çeper eserlerde durmuşy onuň öz formasyny, wakalary, adam häsiýetlerini janly, anyk-duýarlykly, göz önüne gelip duran ýaly edip suratlandyrylmalydygyny aýratyn nygtap belleýär. Beýik tankytçy obrazlylygy çeper edebiýatyň esasy hem baş sypaty diýip düşündirýär. W. G. Belinskiý çeper edebiýatyň baş predmetiniň adamdygyny tassyklamak bilen, ýazyjylardan onuň “iň kiçijik ähli aýratynlyklary bilen – ýüz keşbi bilen, sesi bilen, ädim ädişi bilen, pikir edişi bilen... diri adam kimin ör turup” durar ýaly janly formada suratlandyrylmagyny talap edýär.

¹ W. G. Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948. 64 sah.

Beýik tankytçy edebi prosesi yzarlamaga aýrarnyň üns beripdir. Öz döwrüniň hiç bir görnükli eseri, hiç bir görnükli ýazyjysy onuň duýgur nazaryndan sypmandyr. Ol Puşkiniň, Gogolyň we beýleki görnükli ýazyjylaryň eserlerini edebi taýdan çuňňur analizläpdir. Ol ýazyjylaryň döwrüň pulsuna gulak asмага, aktiw, edenli, maksada okgunly täze adamlaryň obrazlaryny döretmäge çagyrypdyr.

W.G. Belinskiý çeper edebiýatyň jemgyýetçilik ähmiýetine uly üns beripdir. Çeper edebiýaty jemgyýete hyzmat edýän, onuň bähbidini goraýan serişde hasaplapdyr. W.G. Belinskiiniň işlerinde edebiýatyň halkylyk meselesi uly orun tutýar. Ol milliligi halkylygyň aýyrylmaz bölegi hasaplaýar. Halkyň milli ruhuny özüne siňdiren mahalynda çeper eserleriň halky bolup biýändigini esaslandyrýar. Beýik tankytçy eseriň halkylygyna ýokary baha berýär: “Biziň döwrümüzde halkylyk edebiýatyň birinji gowy tarapy we şahyryň beýik hyzmaty hasap edilýär. Indi şahyra “halky” diýmek – ony ýokary derejä götermekdir. Döredijilik talanty bolmasa, halky bolamak mümkin däldir, emma döredijilik talanty bar-da bolsa, halky bolmazlyk mümkindir”.¹

Beýik tankytçy öz döredýän eserlerine halkylyk nukdaýnazardan baha beripdir. Emma ol halkyň bähbitlerine ters gelýän eserlere hiç hili eglşik etmändir. Muňa W.G. Belinskiiniň Gogola ýazan haty aýdyň mysal bolup biler.

Beýik tankytçynyň “Poeziýanyň kysymlara we görnüşlere bölünişi”, “1847-nji ýylyň rus edebiýatyna nazar”, “Gogola hat” ýaly makalalary teoretiki pikirleri ýöretmegiň ajaýyp nusgalarydyr.

Nikolaý Gawrilowiç Çernyšewskiý özüniň ensiklopedik bilimi, çuňňur ylmy işleri bilen edebi-teoretiki pikirleriň ösmegine uly goşant goşýar.

N.G.Çernyšewskiý ýaşlykda özüniň biçak zehinliligi bilen tapawutlanypdyr. Ol eline düşen ähli kitaplary sypdyrman okapdyr. Kitap N.G. Çernyšewskiiniň ruhy dünýäsinde ägirt uly rol oýnapdyr. Mundan başga-da N.G. Çernyšewskiiniň dünýägaraýşynyň formirlenmegine ony gurşap alan sosial durmuşyň uly täsiri bolupdyr. Puşkin, Lermontow, Gogol, Belinskiý ýaly rus edebiýatynyň halypalarynyň eserleri N.G. Çernyšewskide gumanistik duýgularyň, progressiw meýilleriň ösmegine uly hemaýat edipdir.

N.G.Çernyšewskiiniň esasy hyzmatlaryň biri sungatyň materialistik teoriýasyny esaslandyrmagydyr. Beýik sosial demokratiýa “Sungatyň hakykata bolan estetiki gatnaşyklary” atly meşhur dissertasion işi öz döwründe ylm dünýäsinde uly hadysa bolupdyr. Ol sungat äleminde giň seslenme döredipdir. Awtor bu işinde sungata idealistik garaýyşlara uly zarba urýar. N.G. Çernyšewskiý sungatyň teoriýasy babatda özüne çenli edilen işleri tankydy hem döredijilikli peýdalanmak bilen, bu ugurda bütinleý täze ýörelgäni öňe sürýär. Eger idealistik estetika hakyky gözelligi ruhlar dünýäsinden hasaplaýan bolsa, N.G. Çernyšewskiý bu garaýyşyň garşysyna sungatyň materialistik teoriýasyny goýýar. N.G. Çernyšewskiý “gözəl zat – ýaşayyşdyr” diýen ýörelgäni öňe sürýär. Awtor bu kesgitlemesi arkaly hakykaty gözelligiň real durmuşyň özündendigini ykrar edýär. Eger Gegel sungat absolýut ruhuň şöhlelenmesi diýen pikiri ündeýän bolsa, N.G. Çernyšewskiý sungatyň asyl çeşmesiniň real durmuşdandygyny tassyklaýar. Real durmuşdaky

¹ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler, M. 1947, 44sah.

gözelligiň ähli gözellikden ýokarda durýandygyny subut edýär. Şeýlelikde N.G. Çernyšewskiý sungatyň merkezi meselesini materialistik nukdaýnazardan düşündirýär. Real durmuş bilen ýakynlaşmagyň, real durmuş hadysalaryny suratlandyrmagyň sungatyň öwredijilik, terbiýeleýjilik mertebesini has belende göterýändigini tekrarlaýar. Emma N.G. Çernyšewskiý işinde “gözel zat – ýaşaýyşdyr” diýen tutuşlygyna dogry kesgitlemäni öňe sürýän hem bolsa, durmuşdaky ähli zady gözel hasaplamaýar. Ol bu meselä düýpli düşündiriş berip, şeýle diýär: “Ýaşaýyş biziň düşüňjelerimiz boýunça nähili bolmaly bolsa, ony biz şol görnüşde haýsy zatda görýän bolsak, şol zat gözeldir; haýsy predmet özünde ýaşaýyş görkezýän ýa-da ýaşaýyş biziň ýadymyza salýan bolsa, şol predmet gözeldir”¹.

N.G. Çernyšewskiý gözellige şeýle materialistik nukdaýnazardan kesgitleme bermek bilen, oňa bolan garaýyşyň synpy häsiýetdedigini hem nygtap belleýär. N.G. Çernyšewskiniň tassyklamagyna görä, synpy jemgyýetde ýönekeý halkyň wekilleri üçin işe ukyply zähmetkeş gyz gözel bolup görünýän bolsa, aristokratlar üçin muskullary oňly ösmedik, el-aýaklary kiçijik, ýüz-gözleri solugrak gyzlar has gözeldir. Şeýle anyk mysallar arkaly Çernyšewskiý gözellik düşüňjelerine bolan dürlüçe garaýyşlaryň sosial sebäplerini çuňdan düşündirýär.

N.G. Çernyšewskiý sungatyň jemgyýetçilik roluna uly baha beripdir. Ol W. G. Belinskiň “sungat sungat üçindir” ýa-da “sap sungat” diýen ýalan teoriýanyň garşysyna alyp baran göreşini dowam etdiripdir. Bu barada ol aýratyn-da “Rus edebiýatynyň Gogol döwrüniň oçerkleri” atly işinde giňden durup geçýär. Makalada bu “teoriýanyň” reaksiýa manysyny has çuňdan äşgär edýär. Sungatyň aýry-aýry synplar babatda bitarap bolup bilmejekdigini, onuň ideýa pozisiýasynyň aýdyň bolmalydygyny nygtap, N.G. Çernyšewskiý şeýle ýazýar: „edebiýat haýsy hem bolsa bir ideýa ugrunda hyzmat ediji bolman ýaşap bilmez: garaz bir ideýa ugrunda hyzmat etmek wezipesi edebiýatyň hut durkunda bardyr... Edebiýat öz durky boýunça-da asyryň hyjuwlarynyň hyzmatçysy bolman durup bilmez, onuň ideýalaryny beýan ediji bolman durup bilmez. Mesele diňe edebiýatyň haýsy ideýalara hyzmat etmelidigindedir...”²

N.G. Çernyšewskiý özüni Feýerbahyň okuwçysy hasaplapdyr. Emma ol öz mugallymyndan has öňe gidipdir. N.G. Çernyšewskiý rus filosofik pikirleriniň gazanan üstünliklerine daýanyp, filosofiýadaky idealistik garaýyşlary has çuň we yzygiderli tankytlapdyr. Şeýle-de N.G. Çernyšewskiniň filosofik garaýyşlary Feýerbahyňkydan has giňliginden başga-da anyk faktlara daýanýanlygy, has maksada okgunlylygy bilen tapawutlanýar.

N.G. Çernyšewskiniň tyankydy işleri rus edebi-teoretiki pikirleriniň şöhratly sahypalary bolup durýar. N.G. Çernyšewskiý edebi-tankydy işlerinde W.G. Belinskiň däplerini dowam etdiripdir. Ol öz halypasynyň tankydy pikirlerini täze şertlere laýyklykda has çuňlaşdyrypdyr, ösdüripdir we olary dürli hüjümlerden gorapdyr. N.G. Çernyšewskiý özüniň edebi-tankydy işlerinde çeperçilik ussatlyk meselesine aýratyn uly üns beripdir. Ol hem edil Belinskiý ýaly, eseriň

¹ N.G. Çernyšewskiý. Eserleriň doly ýygındysy., t. 2, M., 1949, sah. 90.

² N.G. Çernyšewskiý. Saýlanan Filosofiki eserler, t. 1, M., 1950, sah. 786 – 787.

çeperçiligine onuň ideýasyndan üzňe baha bermeyär. Bu babatda söz açyp, beýik tankytçy şeýle diýýär: “Çeperçilik formanyň ideýa laýyk gelmeginden ybaratdyr; şeýle bolansoň, eseriň çeperçilik derejesiniň nähilidigini kesgitlemek üçin eseriň esasynda durýan ideýanyň hakykatlygyny berk derňemek zerurdyr. Eger ideýa galp bolsa, çeperçilik barada hiç hili söz bolup bilmez, sebäbi forma-da galp we gelşiksiz işlenen zat bolar”¹.

Beýik rewolýusion demokradyň bu pikirleri sungatyň hakyky sungat bolmagy üçin onuň, ozaly bilen, belent we asylly ideýalaryň, pikir-duýgularyň beýançysy bolmagynyň zerurdygyny aňladýar. N.G. Çernyšewskiý edebi-tankydy işlerinde wakalary janly, anyk-duýarlykly formada suratlandyrmaga aýratyn üns berýär.

N.G. Çernyšewskiý sungatyň, çeper döredijiligiň diňe teoretiki esaslary hakynda gürrüň etmek bilen çäklenmändir, eýsem olary hut özüniň döredijilik tejribesi arkaly-da tassykladypdyr.

Nikolaý Aleksandrowiç Dobrolýubow Belinskiň, Çernyšewskiň döredijilikli dowam etdiripdir. Ol realizm, ýokary ideýalylyk, çeper häsiýet, çeperçilik meseleleri babatda anyk eserleriň çuňňur analizine daýanyp, möhüm edebi-teoretiki pikirleri orta atypdyr. N.A. Dobrolýubow tipiklik meselesini ýörite işläpdir. Bu meseläniň tebigatyny, teoretiki esaslaryny düýpli aýdyňlaşdyrypdyr.

N.A. Dobrolýubow ýazyjydan durmuşy diňe şekillendirmek bilen çäklenmezligi, çeperçilik taýdan analizlemegi, oňa bolan öz garaýşyny sungatyň dilinde aýdyň beýan etmegi talap edýär. Şeýle-de awtor çeper döredijilikde gahrymandaky ol ýa-da beýleki häsiýetiň bardygyny diňe aýtmak bilen çäklenmegiň ýeterlik däldigini, ol häsiýeti terbiýeleýän sosial ýagdaýlaryň, şertleriň üstüni açyp görkezmegiň uly ähmiýetiniň bardygyny tassyklaýar. Durmuş hakykatyna şeýle çemeleşmegiň biziň günlerimiz üçin hem ähmiýeti juda uludyr.

N.A. Dobrolýubowyň “Oblomowçylyk näme?”, “Garaňky patyşalyk”, “Hakyky gün haçan geler?”, “Garaňky patyşalykda ýagtylyk şöhesi” ýaly makalalary çeper eserleri ideýa çeperçilik taýdan çuň analizlemegiň ajaýyp nusgalarydyr.

W.G. Belinskiň, N.G. Çernyšewskiň, N.A. Dobrolýubowyň edebi-teoretiki pikirleri diňe bir rus edebiýatyň däl, eýsem beýleki doganlyk halklaryň edebiýatlarynyň hem teoretiki taýdan kämilleşmeginde uly ähmiýete eýedir.

¹ N.G. Çernyšewskiý. Eserleriň doly ýygynyndysy, t. 3, M., 1947, sah. 663.

ÇEPER EDEBIÝATYŇ ÖZBOLUŞLYLYGY

Çeper edebiýatyň predmeti. Çeper edebiýat durmuşy bitewilikde suratlandyrýar. Ony şeýle şekillendirmegiň iň ähtibarly serişde adam bolup durýar. Sebäbi adam durmuşdaky ähli zatlar, hadysalar bilen iş salyşýar, biri-biri bilen üznüksiz aragatnaşykda bolýar. Adam özüni gurşap duran durmuşyň ähli täsirlerini özüne siňdirip, bitewi bir dünýä hökmünde özüni görkezýär. Şeýlelikde, her bir eseriň merkezinde çuňdan indiwiiduallaşdyrylan hem umumylaşdyrylan adam durýar.

Elbetde, ähli döwürlerde edebiýatyň baõ predmeti adam hasaplanmandyr. W.G. Belinskiý gadymy hindi poeziýasynda we sungatynda tebygatyň adatdan daşary güýçli, gudratly edilip görkezilendigini, onda “ösümlükleriň, ýylanlaryň, guşlaryň, sygyrlaryň, pilleriň we beýleki haýwanlaryň” esasy ornunda goýlandygyny tassyklaýar. Bu sungatda adam tebigata garaşly, “onuň diňe guly, hyzmatkäri we pidasy” edilip suratlandyrylypdyr. W.G. Belinskiý gadymy Müsür mifologiýasy bu babatda hindiler bilen grekleriň aralygynda durýar, onda hudaýlaryň, haýwanlaryň obrazlarynyň içinde adam keşpleri-de göze iýilýär diýip belleýär.

Diňe gadymy grek sungatynda adam esasy orna geçýär. Aristotel biziň eramyzdan öňki 336 – 322-nji ýyllarda ýazan “Poetika” atly kitabynda söz ussatlarynyň ilkinji nobatda “hereketdäki adamlaryň suratlandyryandygyny”¹ belleýär. Bu hakykaty N.G.Çernyšewskiý hem aýratyň nygtap, şeýle ýazýar: “Platon hem, Aristotel hem sungatyň, aýratyn-da poeziýanyň hakyky mazmunyny asla tebygat däl-de, adam durmuşy hasaplaýarlar”².

N.G. Çernyšewskiniň özi-de bu meselede şu pozisiýada durýar. Beýik rus ýazyjysy A.M. Gorkiý hem bu pikiri alup göterýär, ony has anyklaşdyryp, şeýle diýär: “Çeper edebiýatyň materialy adamdyr”³. Emma şeýle-de bolsa, edebiýatyň predmeti hakynda dürli-dürli, hat-da nädogry garaýyşlar-da dowam edip geldi. Üstümizdäki asyryň otuzynjy ýyllaryň ikinji ýarymyndan tä ellinji ýyllaryň ikinji ýarymyna çenli edebiýatda we sungatda şeýle bir teoriýa ýörgünli boldy. Oňa häzirkiki döwürde “Sungatyň obrazly esasyň teoriýasy” diýilip at berilýär. Ol teoriýa çeper döredijiligiň özboluşly mazmunyny inkär edýändigini, onuň manysyny ylmy düşüňjelerini, ideologik garaýyşlaryillýüstrirleýän zada syrykdyrýandygyny subut etdi. A.I. Burow çeper döredijiligiň hem hut özüniň akyl ýetirýän, öwrenýän predmetiniň bardygyny, ol predmetiň hem adam häsiýetidigini hemmeler ykrar edýär. Emma şňky döwürde bu pikiriň hem üsti ýetirildi. Edebiýatçy alymlaryň köpüsi awtoryň suratlandyrylan hadysalaryna, adam häsiýetlerine bolangaraýyşlaryny, olara berilýän ideýa-emosional bahasyny-da eseriň predmetiniň aýrylmaz bölegi hasaplaýar. Sebäbi her bir eserde suratlandyrylyan wakalar, adam häsiýetleri öz-özlügindäki zatlar däl-de, olaryň üsti bilenawtor özüniň durmuşa garaýyşyny, anyk bir estetiki ideýany beýan edýär.

Çeper edebiýat durmuşy sintetik häsiýetde suratlandyrýar. Ol barlyk dünýäniň bütin hadysalaryny şekillendirip bilýär. Adamyň iş salyşýan ähli zatlaryň, ýagny

¹ Aristotel. Poetika, 1927, sah. 42.

² N.G. Çernyšewskiý. Eserleriň doly ýygındysy., t. 2, M., 1949, sah. 278.

³ Gorkiý M. Eserler ýygındysy. 30 tom, t. 27, M., 1953, sah. 254.

hojalyk, önümçilik meseleleri, beýleki wakalar, tebigat, haýeanat dünýäsi ýazyjynyň üns merkezinden çetde galýan hiç bir zat bolmaýar. Emma eserde suratlandyrylan ähli zatlar estetiki taýdan özleşdirilýär, ýagny olar adamyň häsiýetini, ruhy dünýäsini, onuň durmuşa bolan gatnaşygyny açyp görkezmäge hyzmat etdirilýär. Şu ýerde real durmuşy göz önüne getirip görüň. Adam real durmuşda gören zatlaryny estetiki taýdan awtomatik suratda özleşdirýär. Ol gören zatlaryna biperwaý seretmeýär. Adama gözəl, ajaýyp zatlar hem, erbet, betnuşan zatlar hem gören dessine täsir edýär. Bu ýagdaý adamyň öneden eden niýetine, erkine bagly bolup durmaýar. Ol hem bir adamda endige öwrülýär. Mysal üçin, birden gabat gelen gözəl gyz, syratly bedew, oňat bezelen otag we ş. m. sansyz ajaýyp zatlar dessine adamyň kalbyna ornaşyp, onuň gzellik duýgulary oýarýar. Emma, onuň tersine, gabat gelen betnuşan zatlar onda erbet duýgulary döredýär. Diýmek, durmuşdaky hiç bir zat adamyň duýgularyndan, emosiýasyndan çetde galmaýar.

Çeper edebiýatda hem suratlandyrylýan dürli hadysalaryň, wakalaryň gymmaty, zerurlygy onuň estetiki taýdan özleşdiriliş derejesine, ýagny adamyň häsiýetini, ruhy dünýäsini açyp görkezmäge edýän täsirine baglydyr. Eger eserde suratlandyrylýan wakalar, beýleki hadysalar adamyň emosional dünýäsinden çetde galan mahalynda, olar estetiki taýdan özleşdirilmedik, işlenilmedik zatlar bolup galýarlar. Diýmek, eserde her bir waka, hadysa gahrymany bir tarapdan häsiýetlendirmeli, gahryman baradaky okyjynyň düşüncesini giňeltmeli. Emma gahryman ençeme wakanyň içinden geçip, suwa girip, gury çykýan guşlar ýaly, şol öňküligine galsa, okyjynyň gahryman baradaky öňki bilýän zatlarynyň üsti hiç zat bilen ýetirilmese, beýleki suratlandyrylan wakalar eserde artykmaç, estetiki taýdan özleşdirilmedik zatlar bolup galýar.

Görnüşi ýaly, edebiýatyň predmetiniň tebigatyny, spesifikasiýasyny gözden salmaklyk şowsyzlygyň üstünden alyp barýar. Beýik watançylyk urşundan soňky ýyllarda sowet edebiýatynyň döredijilik praktikasynda “önümçilik” romanlary atlandyrylan eserler ýörgünli boldy. Olarda önümçilik prosesleri surnukdyryjy jikme-jik suratlandyrylyp, adamlaryň ruhy dünýäsi ikinji planda goýuldy ýa-da unudyldy. Netijede ol eserler edebiýatyň ösüş taryhynda hiç hili bellär ýaly amatly yz galdyryp bilmediler. Sebäbi çeper döredijilik arassa ýnümçilik meselelerini çözmän, hadysalaryň adamçylyk, estetiki manysyny açyp görkezýär. Suratlandyrylýan wakalara, hadysalara gzellik ýa-da betnuşanlyk kategoriýalary boýunça baha berýär. Gözelligi adama dahylsyz göz önüne getirmek bolmaýar. Estetiki taýdan gözəl adam özünde iň ajaýyp ynsanýetçilik sypatlary jemleýär.

Dogry, adamzat jemgyýetiniň dürli döwürlerinde gözellige dürliçe düşünilipdir. Sebäbi gzellik kategoriýasy taryhy hem synpy häsiýete eýedir. N.G. Çernyšewskiý “Sungatyň hakykata bolan estetik gatnaşyklary” diýen dissertasion işinde bu meseläni düýpli aýdyňlaşdyrýar. Ol synpy jemgyýetde gözellige iki hili garaýyş bolýandygyny nygtap belleýär: “Oba ýaş ýigidiniň ýa-da oba gyzynyň... bol-elinlikde ýaşamagynyň netijesi ýüzüniň reňkiniň terligine we tutuş ýaňagynyň gyzaryp durmagynda bolýar. Ýönekeý halkyň garaýyşyna görä, munuň özi gözelligiň birinji şertidir. Köp işläp, şol zerarly-da sagdyn bedenli oba gyzynyň nahary teýli bolanda, ol ýeterlik etli-ganly bolýar. Bu-da oba gözeline zerur

şertdir... Aristokrat gözeli barada iş düybünden başgaçadyr: özünden telim arka onuň ozalky nesilleri ellerini işe degirmän ýaşap geçipdirler, hereketsiz ýaşayş durmuşynda gan el-aýaklara az barýar; nesil täzelendigiçe onuň el aýak muskullary gowşayar, süňkleri barha inçelýär; bu zatlaryň ählisinden gelip çykmany netije kiçijik el-aýak bolmalydyr... Bu zähmetsiz ýaşayşyň alamatydyr; eger aristokrat aýalyň el-aýagy uly bolsa, onda munuň özi ýa-ha onuň beden gurluşynyň betgelşikliginiň, ýa-da onuň gadymy oňat maşgaladan döldiginiň alamatydyr”.

Görnüşi ýaly, ýönekeý zähmetkeş adam bilen aristokratyň gözellige garaýyşy bütinleý başga-başga.

Gözellik jemgyýete, adama peýdaly zat bolmaly. Emma onuň peýdasy özboluşly formada bolýar. Ol utilitar häsiýetli zat däl. Ol adamlaryä ruhy isleglerini kanagatlandyryar. Oňa estetiki lezzet berýär. Elbetde, estetiki lezzet süöji bir zat iýlen wagtda döreýän lezzet, maza däl. Estetiki lezzet adamyň duýgysyny, ruhy dünýäsini iýmitlendirýär. Dogry, ilkidurmuş adamlary haýsy zat olaryň hojalyk işlerine degerli peýda berýän bolsa, şol zady gözəl hasaplapdyrlar. Emma soňa baka bu garaýyş bütinleý özgeripdir.

Etetiki duýgy diňe ynsana mahsusdyr. Iň akyllý haýwanlar-da estetiki lezzet almakdan mahrumdyr.

Çeper eserlerde estetiki taýdan özleşdirilmegi mümkin bolan ähli zatlar suratlandyrylýar. Söz ussady olary adam bilen, adamyň ruhy dünýäsi bilen baglanyşygyny tapýar. Eserlerde tebigat hadysalary, haýwanlar we beýleki zatlar adamlaşdyrylýar. Bu meselede dürli tärlerden peýdalanylýar. Käte tebigat hadysalaryna gönüden-göni adam häsiýeti berilýär. Ş. Kekilowyň “Kareliýa jeňnelinde” atly liriki poemasynda tebigat edil adam ýaly hereket edýär, adam ýaly görkezilýär. Adama has bolan sosial sypat, duýgy tebigat kartinalarynyňüsti bilen ýüze çykarylýar. Seyidiniň “Sen çölün” atly goşgusynda çölün ajaýyp keşbiririki gahrymanyň iň ajaýypadamçylyk duýgularynyňoýanmagyna hemaýat adýär. Dogry, käte hudožnigiň çeken suratyna, hatda söz ussadyň eserinde-de mümkindir. Emma şeýle bolanda-da, olar adam duýgularyndan üzňe däl. Sebäbi peýzaş kartinasý fotografiýa däl. Peýzaž kartinasý hydožnik ýa-da ýazyjy öz idealyny, öz individual garaýyşyny sňdirýär, ýagny ony estetiki taýdan özleşdirýär. Şeýle bolansoň, real durmuşdaky şeýle peýzaž dürli hudožnigiň, dürli söz ussadyň ersiniň özüçe suratlandyrmagy, olaryň asla biri-birine meňzemezlege mümkindir. Emma peýzaž kartinalary estetiki taýdan özleşdirilmedik mahalynda welin, olar essrde artykmaç zat bolup galýarlar. Olar eseriň çeperçiligini güýçlendirmän, gaýtam gowşadýar. Muňa eserlerimizde mysallar köp. G. Kuliýewiň “Magtymguly” romanynyň başgalarynda tebigat kartinalary iriziji uzak, köp suratlandyrylýar. Erbet ýeri olar estetiki taýdan çuň işlenilmändir, ýagny hiç kesin duýgusy, garaýyşy bilen berk baglanyşdyrylmadyr. Netijede olar eseriň çeperçiligine, ideýa-estetiki mazmunyna şäriklik edip bilmän galypdyr.

“Görogly” eposy, A. Gowşudowyň “Dordepel”, Ç. Aýtmatowyň “Hoş gal, Gülsary” powesti ýaly eserlerde at obrazlaryna uly orun berilýär. Bu eserlerde at obrazlary adam häsiýetlerini açyp görkezmekde uly çeperçilik hyzmatyny bitirýärler. Ertekilerde, basnýalarda allegorik obrazlardan giňden peýdalanylýar.

Ata Salyhyň “Ýolbars we tilki”, “Kädiniň gülküsi” ýly basýalardaky ýolbarsyň, tilkiniň, kädiniň obrazlary allegorik häsiýetli obrazlardyr. Olaryň hersi bir tipli adamyň häsiýetini açyp görkezýär.

Çeper eserde her bir predmet, zat diňe adam bilen baglanyşanda, oňa dahylly mahalynda estetiki ähmiýete eýe bolýar. Mysal üçin, A. Çehowyň “Bus-busy adam” hekaýasynda Belikowyň elinde göterýän saýawany-da, ýakasy galdyrygly paltosy-da, äýnegi-de, äýnek gaby-da, galoşy-da, garaz, ähli eşikleri, öý goşlary onuň häsiýetini, ýagny ähli zatdan heder edýän bus-busy adamdygyny açyp görkezmäge hyzmat edýärler. Şeýlelikde olar estetiki ähmiýete-de eýe bolýarlar. Eger ol zatlara Belikowdan, onuň häsiýetinden aýra seretseň, dessine olaryň çeperçilik ähmiýeti ýitýär. Esetiki gymmaty-da bolmaýar. Bu meselede Gogolyň “Öli janlar” atly poemasynda-da täsin mysallar bar. Eserdäki pomeşşikler Plýüşkiniň, Sobakewiçiň öý goşlaryny göz önýňüne getirip görüň, Olaryň her biri öý eýelerini ýatladýar, olar hakda pikirlendirýär. Ol predmetleriň ählisinde öý eýelerine çalymdaşlyk bar.

B.Kerbabaýewiň “Nebitdag” romanynda Äşebibiniň wannaly otagy bilen Tyllagözeliň wannaly otagyny deňeşdirip, şeýle ýazýar: “Tyllagözeliň wannaly otagy aýna ýaly ýalpyldap, kuhnyasynda gap-çanaklarýerli-ýerinde bolup, hiç bir dagap ýatan zada göz iýilmeýärdi, hatda polunda, gaz plitasynda barmaga ýokarlyk tozanda ýokdy. Emma Äşebibiniň wannaly otagynda kirli geýimler asylyşyp durdy, wannanyň aşagynda, бүтін төwereginde esgi ýyrtyklary, sübse döwügi, otluçöpüň gaby, karton bölegi sementlenen ýalydy, diwarlaryň ýüzleri gäzläpdi, kuhnyasynda hiç bir düzgün bolman, ýuwulmadyk gap-çanagyň birnäçesi penjiräň önünde, birnäçesi polda dagaşyp ýatardy. Kirli suwdan doly bedräniň gögümtil köpürjigi erneginden syrygýardy. Plitedäki kirler kesmekläpdi. Siňekler bolsa özleri üçin amatly ýagdaý döreden Äşebibiniň “saglygyna” hemişe toý tutýardylar”¹.

Bu ýerde esasy gep wannaly otaglaryň hut özleri hakda däl-de, olaryň eýeleri hakda. Wannaly otaglar öz eýeleriniň häsiýetlerini açyp görkezýärler. Eger wannaly otag Äşebibiniň baryp ýatan sölüteligini äşgär edýän bolsa, beýleki wannaly otag Tyllagözeliň arassaçyl, päkize aýaldygyny subud edýär.

Öňde biz çeper edebiýatyň baş predmeti adam diýdik. Dogry, adamy başgada köp yym öwrenýär. Gelejekde beýle ylymlar has-da köp bolar. Emma ol ylymlaryň predmeti çeper edebiýatyň predmetinden бүтінleý tapawutlanýar. Ylym üçin hadysanyň gözelliginiň ýa-da betnyşanlygynyň parhy ýok. Ylyň öz derňeýän hadysasy hakda logiki düşüňjeler bilen anyk maglumat berýär. Ondan soň hem her bir ylym adam durmuşynyň anyk bir tarapy bilen iş salyşýar. Mysal üçin, medisina adam organlaryny, botanika ösümlikleri öwrenýär. Bir ylmyň üns berýän esasy meselesi beýleki ylmy gyzyklandyrmaýar. Çeper döredijilik durmuşy, adamy bitewilikde öwrenýär. Olary estetiki taýdan özleşdirýär.

¹ B. Kerbabaýew. Saýlanan eserler, VI tom, Aşgabat, 1960, 160 sah.

ÇEPER EDEBİYATYŇ YLYMDAN TAPAWUDY

Çeper edebiyat durmuşa çeperçilik taýdan akyl ýetirýär. Çeper döredijiligiň bu tebigaty onuň ylym bilen arasynda ýakynlygyň bardygyny görkezýär. Çeper döredijilik hem, ylym ýaly, adama durmuş hakda, dürli döwürler hakda, dürli hadysalaryň manysy hakda çuň düşünje berýär, onuň gözýetimini, dünýägaraýyşyny giňeldýär. Hakyky çeper eser – elmydam çeper açyşdyr. Hakyky söz ussady durmuşyň ýörelmedik ýollaryna ýüzlemýär. Belli, adaty hadysalardan hem adaty däl zatlary tapmagy başarýar. Emma ylym bilen edebiyatyň predmetleriniň hersiniň ýzboluşly, başga-başga bolşy ýaly, olaryň durmuşa akyl ýetiriş tärleri-de dürli-dürlüdür. Ylym durmuşa akyl ýetirmek üçin abstrakt, umumy düşünjeleri ulansa, çeper döredijilik onuň üçin obrazlara ýüzlenýär. Çeper döredijiligiň bu aýratynlygy hakda W.G. Belinskiý şeýle diýär: “Syýasy-ykdysatçy statistiki sanlar bilen ýaraglanyp, pylan hili synpyň jemgyýetdäki ýagdaýynyň pylan hili sebäplere görä has gowulaşandygyny ýa-da has erbetleşendigini öz okyjylaryň ýa-da diňleýjileriň akylyna täsir etmek arkaly subut edýär. Şahyr bolsa hakykaty janly we ýadyň suratlandyrmak bilen ýaraglanyp, pylan hili synpyň jemgyýetdäki ýagdaýynyň pylan hili-pylan hili sebäplere görä hakykatdan-da has gowulaşandygyny ýa-da erbetleşendigini dogry suratlandyrmak arkaly öz okyjylarynyň fantaziýasyna täsir etmek üsti bilen görkezýär. Olaryň biri subut edýär, beýlekisi görkezýär we ikisi-de gandyryýär, ýöne welin biri logiki deliller arkaly, beýlekisi suratlandyrmak arkaly gandyryýar”¹.

Ylym hem, çeper edebiyat hem durmuşyň kanunalaýyk, tipik hadysalaryň üstüni açýar. Eger Arhimeidiň açan kanuny diňe onuň özüniň ýatan wannasyna degişli bolup, ondan aňry geçmeýän, başga zada ýaramaýan bolsady, onda ol kanunyň hiç hili ähmiýeti, hiç hili geregi bolmazdy. Onuň ähmiýeti köpe degişlilikinde, uniwersal häsiýetlilikinde. Çeper eserde hem ýekeje gezek bolup, soň hiç wagt gaýtalanmajak tötänleýin hadysa suratlandyrylan mahalynda ol ähmiýetsiz bolýar. Diýmek, çeper eser hem köpe degişli zadyň, hadysanyň üstüni açýar.

Emma ylym bilen edebiyatyň edýän açyşy biri-birinden düýpli tapawutlanýar. Ylym durmuş hadysalaryny analizlemek bilen, onuň umumy kanunalaýyklaryny ýüze çykarýar. Öz gelen netijelerini abstrakt, logiki düşünje görnüşinde formulirleýär. N.G. Çernyšewskiý: “alymlaryň oýlap tapmalarynyň baş maksady ol ýa-da beýleki ylym barada anyk maglumatlar bermekden ybaratdyr” diýip belleýär. Emma çeper edebiyat adam häsiýetlerini açýar. Ony ylymdaky ýaly, logiki düşünjeler bilen beýan etmän, anyk-duýarlykly, janly formada suratlandyryp görkezýär. Ylmyň mazmunynda subýektiw, şahsy zatlar näçe az bolsa, şonça-da onuň netijesi gyňnatly bolýar. Sebäbi ylmyň maksady obýektiw kanunlary ýüze çykarmakdyr. Onuň tersine, çeper döredijilikde söz ussadyň şahsyýetinden gözbaş alyp gaýdýan subýektiw başlangyçlaryň uly ähmiýeti bar. Sebäbi ýazyjynyň durmuşa şahsy, subýektiw garaýyşy çeper eseriň mazmunyna tebigy girýär. Hut şu ýagdaş hem çeper eseri gaýtalanmaz özboluşly edýär. Tolstoýyň, Dostoýewskiniň, Magtymgulynyň, Mollanepesiň, Kerbabaýewiň eserleri – olatyň

¹ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1948, 76 sah.

öz eserleri. Olary gaýtalamak mümkin däl. Emma şol bir ylmy açyşyň dürli alymlar tarapyndangaýtalanmagy mümkindir.

Çeper döredijiligiň edýän açyşy, akyl ýetirijilik, öwredijilik funksiýasy düşündirilende, eserde gönüden-göni jemlenip berilýän dürli maglumatlaryň göz önünde tutulýan mahallary-da seýrek bolmaýar. Belli türkmen taryhçylaryň käbirleri B. Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” romanynda berilýän göni manysyndaky taryhy maglumatlaryň-da şol döwrüň taryhy ýörite ýazylan käbir ylmy işlerdäkiden anyk. çuň hem ähtibarlydygyny belleýärler. B. Kerbabaýewiň “Gyzlar dünýäsi” poemasynda-da türkmen halkynyň gyzlary durmuşa çykarmak baradaky gadymdan gelýän döp-dessurlary barada çuň düşünje berilýär.

Realistik döl eserlerde-de düýpli maglumatlaryň berilmegi mümkindir. Gomeriň meşhu “Iliada” poemasynda gadymy döwrüň grek taýpalarynyň taryhy durmuşy hakda ummasyz köp maglumat berilýär. Ol eser şol döwri öwrenýän alym üçin esasy taryhy çeşme bolup durýär.

Mälim bolşy ýaly, çeper eserde durmuş bitewi, sintetik suratlandyrylýar. Şonuň üçin göni manysyndaky dürli maglumatlaryň, düşüňjeleriň hem çeper eserde öz beýanyny tapjakdygy tebigy zat. Elbetde, ol maglumatlaryň-da okyjylaryň durmuş hakdaky bilimlerini baýlaşdyrmakda, dünýägaraýyşlaryny giňeltmekde uly ähmiýeti bar. Emma ýokary ýaly göni manysyndaky maglumatlar, düşüňjeler şeper edebiýatyň akyl ýetirýän, öwrenýän, açyş edýän esasy zady, predmeti däl. Olar goşmaça zaldyr. Çeper edebiýat anyk-duýarlykly janly adam häsiýetlerini analizlemek bilen, durmuşyň çuňňur sosial proseslerini, ynsan ömrüniň möhüm ahlak esaslaryny açyp görkezýär. Görnüşi ýaly, ylym bilen çeper edebiýatyň edýän açyşlary biri-birlerinden düýpli tapawutlanýar.

Çeper toslama. Çeper edebiýatyň ylymdan tapawutlanýan ýene bir düýpli tarapy onda çeper toslamanyň ulanylýanlygydyr. Dogry, gepleşikde bu sözüň otrisasel manysy-da bar. Emma ol sungatda durmuş hakykatyny çeper hakykata ýwürmegiň serişdesidir. Çeper toslamasyz çeper edebiýatyň bolmagy mümkin däl. Çeper eser durmuşa esaslanýar. Ýazyjy özüne gerek materiallary real durmuşdan ýygnaýar. Emma olary şo durkuna okyja hödürlemeýär. Olary özüniň döredijilik fantaziýasynyň esasynda düýpli täzeden işleýär. Artykmaç, tötänleýin zatlary taşlaýar, öz toslamalary esasynda zerur gerek zatlary bilen üstüni ýetirýär. Çeper toslamany giňden ulanmak bilen, durmuş hakykatynyň esasynda çeper hakykat döreýär. Bu prosesi öz wagtynda W.G. Belinskiý hem belläpdir: “...naturadan dogry göçürüp ýazmak üçin diňe bir ýazmagy oňarmak, ýagny mürzäniň hünärine ökdelemek ýeterlik däl, hakykatda bolýan zatlary öz fantaziýaň içinden geçirmek, olara täzeden jan bermek gerek”¹.

Çeper toslama durmuş hakykatyny ýoýman, ondan alnan faktlary has kämilleşdirýär, olary durmuşdaky bolşundan-da has ynandyryjy edýär, manysyny çuňlaşdyrýar. Bu barada söz açyp degişmek bilen, M. Gorkiý şeýle diýär: “Ýalan sözle weli, ýöne meniň saňa ynanarym ýaly bolsun”².

¹ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1948, 64 sah.

² M. Gorkiý. Edebiýat barada, M., 1953, sah. 584.

Çeper hakykat öz gözbaşyny durmuş hakykatyndan alýan bolsa-da, olaryň ikisi bir zat dälidir. Çeper hakykat ýazyjynyň toslamasy, fantaziýasy esasynda täzedan işlenen hakykatdyr.

Çeper toslamanyň eseriň aýrylmaz bir bölegi bolup durýandygyna baryp biziň eramyzdan öňki IV asyrdan ýaşan beýik grek akyldary Aristotel hem göz ýetiridir. Ol eserde çeper toslamanyň ulanylyandygynybelläp şeýle diýýär: Peziýa beýan edijilik bolsa... adaty beýan adijilige bap gelmeýändigini aýdyň zatdyr”¹.

Çeper toslama çylşyrymly romanda-da, kiçijik liriki goşguda-da, hatda çeper oçerkde-de, memuar eserlerinde-de bolýar. Elbetde žanrlaryň talap etmegine, tebigatyna görä çeper toslama olaryň birinde has köp, beýlekisinde azyrak ulanmagy mümkindir. Hakyky durmuşda ýaşap geçen adamlar hakynda ýazylan eserlerde-de, aslyýetinde gyzykly bolan wakalar, hadysalar suratlandyrylanda-da çeper toslamanyň ulanylmagy zerur şertleriň biridir. Sebäbi hiç bir zat şo durkuna çeper eser bolup bilmeýär. Ýazyjynyň doredijilik ussatlygy-da onuň fantaziýasynyň çuňlugyna, çeper toslamalara erk edip bilýänligine baglydyr. Ýazyjynyň umumy düşüňjesi her näçe giň bolsa-da, eger onda çeper fantaziýa kem terlik edýän bolsa, onuň düýpli eser döretmegi mümkin dälidir. W.g. Belinskiý doredijilik fantaziýasynyň, ýazyjynyň göz önünde, hyýalyňa getirmeleriň, çeper toslama erk edip bilýşiniň ähmiýeti hakda söz açyp, şeýle diýär: “... adamyň talnty bolmasa, ol adam öldürilişini mün gezek öwrense-de, ony dogry suratlandyryp bilmez; onuň bir oňaryp biläýjek zady ony daşgyn, ýüzleýje ýazyp görkezse, emma onuň suratyny hiç haçan çekip bilmez, onyň şol daşgyn görkezmegi höwes doredip biler, emma lezzet bermez”².

Beýik tankytçy özüniň başga bir makalasynda bu pikiri has çuňlaşdyryp, şeýze ýazýar: “Tebigaty boýunça şahyr bolmadyk adamyň oýlap tapan pikiri goý çuň, hakyky, hatda mukaddes pikir hem bolaýsyn – onuň eseri şonda-da ownuk, ýalan, galp, gödük, jansyz eser bolup çykar we hiç kimi ynandurmaz, gaýtam, özüniň her näçe çyna berimsizligine garamazdan, öz aňladýan pikirinden her kimiň göwnüni geçirer!”³.

Edebi tankytda, köplenç halatlarda, eseriň şowlulygyny ýa-da şowsuzlygyny suratlandyryň durmuş hadysasyny oňat öwreninendigine ýa-da öwrenmändigine syrykdyrmak bilen çäklenilýär. Emma esere beýle çemeleşmeklik ýeterlik dälidir. Elbetde, durmuşy öwrenmekligiň ähmiýeti uly. Emma mundan başga-da söz ussadyň tebigy talantynyň ýiti, doredijilik fantaziýasynyň baý bolmagy-da zerurdyr. Durmuşy öwrenmeklik şu talaplar bilen utgaşmadyk mahalynda şowly esere garaşmak mümkin dälidir. Sebäbi hakyky söz ussady real durmuşyň täsiri netijesinde öz doredijilik hyýalynda, çeper fantaziýasynda peýda bolan obrazlara seredip, ýazyp başlaýar. Emma doredijilik ylhamyna eýlenmedik zat netijesiz boup çykýar. Beýik rus ýazyjysy Gonçarow şeýle ýazýar: “Bütinleý naturadan ýazylmaýar, şeýdiýilse hiç zat çykmaz, onuň hiç hili täsiri bolmaz. Barybir, täzeje sygyr etini şol durkuna stola beren ýaly bolar”⁴.

¹ Aristotel. Poetika, M., 1957, sah 118.

² W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 66 sah.

³ Şol ýerde 97 sah.

⁴ Rus ýazyjylar edebi zähmet hakda. t. 3. L., 1955, sah 103.

Çeper hakykyat bilen durmuş hakykaty biri-birlerinden düýpli tapawutlanýan hem bolsalar, olary biri-biriniň garşysyna goýmak bolmaz. Olar biri-birini şertlendirýär, ýagny durmuş hakykatyň bazasynda şeper hakykat emele gelýär. Şeýle edilmedik mahalynda çeper eser durmuşa akyl ýetirmegiň, ony öwrenmegiň serişdesi bolup bilmeýär.

Elbetde çeper toslamada Gogolyň “Öli janlar” poemasyňyň personažy Manilowyňky ýaly, gury hyýal, durmuşdan örki bolmafyk boş göz önüne getirmeler bolmaly däldir. Ol hem durmuş hakykatyna laýyk gelmelidir. bu meselede ýazyja hut onuň öz tejribesi, durmuşa eden synçylygy uly kömek berýär. Gahrymanyň ol ýa-da beýleki şertlerde nähili hereket edip biljekdigini awtoryň dogry göz önüne getirmegi zerurdyr. Eger ýazyjy gahrymanyň häsiýetini, islegini gowy bilýän bolsa, onuň aýry-aýry şertlerde nähili hereket etjekdigini-de göz önüne gowy getirýär. Ol gahrymanyň boýnuna zoraýakdan öz isleglerini dakmaýar. Onuň edip bilmejek hereketlerini etdirmeýär.

Uly söz ussatlary hyýalynda gahrymanlarynyň ýerine özlerini goýup görüpdürler, ýagny özleri gahrymanlarynyň obrazyna giripdirler. Ol ýa-da beýleki gahrymanyň ýerine şol pursatda özüm bolan bolsam näderdim, nähili hereket ederdim diýen sowallary öz-özlerine beripdirler. Bu babatda beýik fransuz ýazyjysy G. Moppasan şeýle diýär: “ Biz korolyň, ganhoryň... kurtizankanyň, monah ýalyň keşbinde diňe özümizi görkezýäris. Sebäbi biz öz önümizde şeýle broblemalary goýmaly bolýarys: “Eger men korol, ganhor, ogry, kurtizanka, monah aýl... bolan bolsam, men näme ederdim men näme pikirlenerdim, men nähili hereket ederdim?”¹

Bu pikiri A.N. Tolstoý birneme başgaçarak beýan edýär: “Özüňe deňäp, osup görýän, özüňden kä gahrymany, kä öldüriji ganhory, ruhy belent adamy, gababanjaň aýaly, kezzaby ýa-da meşany... agtarýarsyň”².

Gahrymanyň ruhuna şeýle aralaşmaklyk, onuň ýerine özüňi goýup görmeklik çeper toslamanyň ynandyryjy, hakykata laýyk bolmagyna alyp barýar.

Çeper döredijiligiň ylymdan tapawutlanýan ýene bir tarapy onuň çuňňur emosional häsiýete eýeligidir. Dogry, emosiopnal häsiýet ylymda-da bolup biler. Emma çeper döredijilikde emosionallyk aýratyn uly ähmiýete eýedir. Emosionallyk çeper döredijiligiň tebigatyndan gelip çykýar. Her bir hakyky çeper eserde paýhas bilen duýgy berk utgaşýar. Çepe edebiýat adamyň aňyna-da, duýgusyna-da des-deň täsir edýär. Eseriň içi her näçe akylly pikirlerden doly hem bolsa, emma olar adamyň duýgusyna täsir etmese, onuň ýaly eser gymmatyna eýe bolup bilmeýär. Ýazyjy suratlandyrýan durmuş wakalaryny öz duýgusyna eýleşýär, olara özüniň çuňňur tolgulanmalaryny siňdirýär. Şonuň bilen okyjylaryň-da duýgularyny oýarýar, olary tolgunmaga mejbur edýär. Duýgularyň güýçli şekillendirilmegi ýazyjynyň zehinine, onuň çeper toslamalara jan berip bilşine bagly. Okyjyny tolgundyrmak üçin ilki bilen suratlandyrýan zady ýazyjynyň özüni tolgundyrmaly. Ýazyjynyň suratlandyrýan wakasy onuň özüni tolgundyрмаýan bolsa, ol okyjyny-da tolgundyryp bilmeýär. Şeýle ýagdaýda onuň

¹ G. Moppasan. Eserler ýygındysy., t. 8, M., 1958, sah. 15.

² A.N. Tolstoý . Eserleriň doly ýygındysy, tom 13, M., 1942 – 1951, sah. 6-562.

ýazan zady-da netijesiz bolýar. Şu meseleden söz açyp, L. Tolstoý hatlarynyň birinde şeýle ýazýar: “Şu gün ir bilen bir sagat töweregi Tanýa aýdyp ýazdyrdym, emma gowy däl parahat hem tolgunmasyz biziň ýazyjylyk işimiz ugra barmaýar...”¹ Saltykow-Şedrin hem şu babatda söz açyp, şeýle diýär: “Içimiň başga tolgunmajagyny duýan dessime, gedaý bolup öläýjegem bolsam, şol pursatda galamy taşlaýandygyma ant içýärim”.

Hakyky söz ussatlary öz gahrymanlary bilen bile ýaşapdyrlar. Olaryň gaýgy-hesretlerini deň paýlaşypdyrlar. Öz gahrymanlaryň ykballary, olaryň ters tälleýleri awtorlary biçak gynandyrypdyr. Öz gahrymanlarynyň başyna düşen agyr kysmatlar söz ussatlaryny çekip-çydardan kyn ruhy gazaplara sezewar edipdir. Beýik fransuz ýazyjysy O. Balzak öz dostlarynyň birine ýazan hatynda şeýle diýär: “Haçan Siz “Wraçy” (“Oba vraçy” romany – J. A.) okanyňyzda, awtoryň döken ençeme gözýaşyny duýarsyňyz... Kitaba sarp edilen, meniň ömrümiň bir bölegini alyp giden köp sanly agyr gijeleri we sagatlary bilersňiz”.

Görnüşi ýaly, suratlandyrylýän wakalarynyň okyjylary tolgunlandyrmaga, olaryň duýgularyna çuň täsir etmäge ukyply bolmagy hakyky çeper eserden edilýän esasy talaplarynyň biridir. Bu talapy ödemek üçin söz ussadyňyň durmuşdan özüni tolgundyrýan, galama ýapyşmasa, çeper toslamanyň gudratly güýjinden başarnykly peýdalanmagy zerurdyr.

Çeper şertlilik. Çeper edebiýatyň ylymdan tapawutlanýan ýene-de bir möhüm aýratynlygy onda şertliligiň ulanylygydyr. Şertlilik çeper edebiýatyň tebigatyndan gelip çykýar. Hakykaty şöhlendirmek hem çeper şertlilik aýrylmazdyr. “Çeper toslama” atly öňki blümde-de şertliligiň tebigaty belli bir derejede aýdyňlaşdyryldy. Çeper hakykat bilen durmuş hakykatynyň ikisiniň bir zat dældigi, toslamanyň ulanylyşy, wakalaryň tipleşdirilişi – bular eýäm şertlikdir. Eserde süžetiň gurnalyşy-da edil real durmuşyň özünde bolup geçişi ýaly suratlandyрмаýar. Olary öz toslamalary, göz önüne getirmeli esasynda ýygjamlap, yzygiderli edip gurnaýar. Bu barada A. Tolstoý şeýle diýär: “Toslamasyz ýazmak mümkin däl, sebäbi ähli edebiýat toslamadan ybaratdyr, çünki durmuş täzelik boýunça-da, ýokarlygyna-da, giňişlik, wagt taýyndan-da pytraňňy, dagynyk. Adam, aýdaly, bir iş gününde ýa-da bir iş bolmadyk gününde özüniň gylyk-häsiýetine degişli bir söz aýtsa, beýlekisini ol bir hepteden aýdar, üçünjisini bir ýyldan, beýlekem, başga bir ýagdaýda hiç wagtam aýtmazlygy mümkin. Siz ony konsentirlenen ýagdaýda gürlemäge mejbur edýärsiňiz. Şu hem durmuşyň toslamasy, özem şeýle toslaça, onda durmuş hakyky durmuşyň özünde bolşundan has real”. A. Tolstoý bu pikirini has-da çuňlaşdyrýar. Sungat “dagynyk haldaky durmuşy, gutarnyksyz mukdardaky pytraňňy predmetleri alyp, olary konsentirleýär, şeýle bolandan soň, siz hakyky durmuşdakysyndan has ähmiýetli realizmi görärsiňiz”².

Bu pikiri beýleki ýazyjylaryň öz döredijilik tejribesi barada aýdan sözleri-de tassyklaýar. A. Serafimowiç öz eseri barada söz açyp, şeýle diýär: “Çöldäki şäher”

¹ L.N. Tolstoý edebiýat hakynda, M., 1955, sah. 97.

² W.Şerbina, A.N. Tolstoý. Döredijilik ýoly, M., 1956, sah. 511.

atly romanda jikme-jik işlenen süžet bar. Men ony nireden aldym? Ýygnama. Men bütün romany bölejiklerden düzdüm”¹.

Sungatda suratlandyrylýan zat hur real durmuşyň özi däl-de, onuň şöhlelenmesi. Emma ol hakyky sungat eseri bolan mahalynda onda şekillendirilýän wakalar real durmuşdakydan-da ynandyryjy hem täsirli bolup çykýar. hut şonuň üçin-de okyjylar, tomaşaçylar gahrymanlaryň ykballaryna biperwaý seredip bilmeýärler. Bolup geçýan wakalar ýa begendirýär, ýa-da gynandyrýar, ýa güldürýär, ýa-da agladýar. Hiç bir ýazyksyz Dezdemonanyň Otellonyň bogup öldürmegi, Anna Kareninanyň gidip barýan otlynyň tigriniň önüne özüni oklamagy, Dawydwawdyr Nagulnowyň tragiki ykballary tomaşaçylaryňkalbyny lertzana getirýär. “Aýgytly ädim” kinofilmindäki Aýnanyň saçyndan tutulyp süýrelýän pursatlary, ony halas etmek üçin döş gerip öňe çykyşy tomaşaçylary biçak tolgyndyrýar. Aman Kekilowyň “Söýgi” romanynda Ogulnabadyň okuwa gitjek mahalynda Begenjiň gubury bilen hoşlaşýan pursatlary-da okyjynyň ýüregini gopduryp, inini dygladýar. Şeýle ýagdaýlarda okyjy, tomaşaçy bolup geçýän wakanyň çeper toslama esasynda döredilendigi hakydasyna-da getirmeýär. Ony edil real durmuşda bolan zat hökmünde kabul edýär. Ýogsam sähelçe sungatdan, edebiýatdan baş çykarýan adam çeper toslama bilen iş salyşýandygyny gowy bilýär. Emma şonda-da ynanýar. Şu-da hakyky sungatyň, hakyky edebiýatyň güýjidir.

Çeper edebiýatda şertlilik öz-özlügindeki zat däl, ol hakykaty has ynandyryjy edip görkezmeginiň serişdesi. Şonuň üçin hem tomaşaçy, okyjy sungatdaky şertli zatlary hakyky durmuşda bolan, bolup duran zatlar hökmünde kabul edýär. Ýogsam ekranda, sahnada asyl manysynda, ýagny real durmuşdaky manysynda söweşem bolmaýar, adam ölmeýär, hakyky zähmet hem çekilmeýär. Emma olar çeper toslamanyň, şertli serişdeleriň kömegi bilen edil hakykatda bolan zatlar ýaly görkezilýär. Aslyýetinde weli tomaşaçy gahrymanyň ýerine artistiň oýnaýandygyny, ekranda ýa-da sahnada ölen ýa-da öldürilen gahrymanyň soňundan turup gitjekdigini bilýär. Emma eserde suratlandyrylýan hadysalary, ekranda, sahnada görkezilýän wakalary real durmuşyň hut özi hasaplamaklyk sungatyň tebigatyna düşünmezlikdir. Onuň ýaly nädogry düşünjäniň erbet netijeleriň üstünden alyp barmagy mümkindir. Beýle ýagdaý hakda L.I. Temofeyewiň “Edebiýat teoriýasynyň esaslary” atly kitabynda täsin maglumatlar berilýär. “Goý, meniň gözlerimiň önünde zalym negr ak aýaly bogup öldürdi diýmesinler” diýen sözler bilen amerikan soldaty Otellonyň rolyny oýnaýan artisti Dezdemonany bogup öldürýän pirsaty atýar. Agzalan kitapda şu kysymly başga bir has pajygaly waka hakda XVII asyr polak ýyl ýazgytlardan bir mysal getirilýär. Polak soldatlary awstriýalylar bilen urş gidýän döwründe teatra tomaşa etmäge barýrlar. Sahnada awstriýalylardan üstün çykylyşyny şekillendirýän pýesa görkezilýär. Pýesadaky wakalaryň ösüşinde sahna ýesirler çykerylýar. Soldatlar ýesirleri öldürmegi talap edýärler, talaplary ýerine ýetirilmedik mahalynda olaryň özleri ýesirleriň rolunda çykyş eden artistleri oka tutýarlar, özem olaryň birnäçesini öldürýärler².

¹ A.S. Serafimowiç. Çöldäki şäher. gihl. 1935. SAH, 258,

² L.I. Timofeyew. Edebiýat teoriýasynyň esaslary, M., 1976, sah. 43 – 44 .

Sungatyň ähli görnüşlerinde şertliligiň derejesi deň bolmaýar. Olaryň käbirinde şertlilik has güýçli, başga birnäçesinde onuň ýaly däl. Mysal üçin, opera ýa-da baletde şertlilik has güýçli. Sebäbi real durmuşda adamlar öz pikirlerini aýdym ýa-da tans bilen büşündirmeýärler. Emma muňa seretmezden, sungatyň bu görnüşlerinde aýdym bilen tans eseriň mazmunyny açyp görkezmegiň esasy serişdesi bolup durýarlar. Şertliligiň birnäçe görnüşleri bar. Olaryň birine ilkinji şertlilik diýilýär. Muňa wakalary, gahrymanlary durmuşyň öz formasynda suratlandyrylýan eserler girýär. H. Derýäýewiň “Ykbal”, A. Gowşudowyň “Perman” romanlary, N. Saryhanowyň “Şükür bagşy”, H. Ysmaýylowyň “Bäsdeşler” powestleri we ş.m. realistik häsiýetli eserler şertliligiň şu görnüşine getirýärler. Bu kysymly eserlerde gahrymanlar okyjylaryň gözüniň önünde edil real durmuşdaky adamlar ýaly hereket edýärler.

Mundan başgada ikinji şertlilik hem bar. Bu kysymly eserlerde wakalar, gahrymanlaryň häsiýetlerini göçme manyda umumylaşdyrylyp görkezilýär. Muňa ertekiler, mifler, legendalar, basnýälar we bwýleki fantastiki häsiýetli eserler girýärler. Ikinji şertlilik hem birinji şertlilik ýaly, öz gözbaşyny real zatlardan, durmuş hakykatyndan alyp gaýdýar. Beýle eserler her näçe fantastiki häsiýetde bolsalar-da, olaryň real durmuş bilen, real hadysalar bilen nähilidir bir içgi gatnaşygy, baglanyşygy bolýar. Olary hakykatdan, real durmuşdan öksiz zatlar hasaplamak bolmaýar. Bu şertlilige eserler umumy adamzat ähmiýetli çuňňur filosofik problemalary, düýpli ahlak meselelerini gozgamaga uly mümkinçilikleri berýärler.

“Görogly” eposynda, türkmen dessanlarynyňaglabasynda realistik, fantastik elementler utgaşykly suratlandyrylýar. Beýle eserlerde şertliligiň iki formasy-da ulanylýar. Ikilenji şertlilikden esasy süňni realistik häsiýetli eserlerde-de peýdalanylýar.

Üstümizdäki asyryň 60-njy ýyllaryndan başlap, sowet edebiýatynda miflerden, legendalardan peýdalanmak güýçlendi. Bu babatda rus klassyk ýazyjylarynyň däpleri dikeldildi. Bu tür Ç. Aýmatowyň, W. Kataýewiň, Ç. Amirejibiniň, W. Kaweriniň, Ýu. Rytheuň, A. Kimiň we beýlekileriň döredijiliginde berk ornaşdy. Ol milletara stil akymalaryň üstüne ýetne boldy.

Çeperçilik serişdeleriň hem göçme manylyk häsiýetine eýe bolan birnäçesini (allegoriýa, giperbola, metafora, metanimiýa, janlandyрма, simwol) ikilenji şertlilige goşmak mümkindir.

ÇEPER EDEBİYATYŇ MAZMUNY WE FORMASY, OLARYŇ BIRLIGI

Çeper edebiyatyň mazmuny. Tebigatdaky, jemguýetdäki ähli hadysanyň mazmuny hem-de özüne laýyk formasy bolýar. Bu jemgyýetçilik aňynyň bir görnüşi bolan çeper edebiyat babatda-da şeýledir. Emma uzak wagtlaryň dowamynda edebiyatyň özboluşly formasynyň bardygyny tassyklap, onuň özboluşly mazmunynyň bolýandygyny ünsden düşürdiler. Asla onuň özboluşly mazmunynyň bardygyny ykrar etmediler. Emma altmyşynjy ýyllarda sowet edebiyaty öwreniş ylmy beýle garaýyşyň nädogrudygyny ýüze çykardy. Sungatyň we edebiyatyň teoriýasyna degişli ýazylan düýpli işlerde edebiyatyň özboluşly mazmunynyň bolýandygy ykrar edildi. Edebiyatnyň formasyndaky özboluşlylygy-da onuň mazmunynyňkesgitleýändigini, ýagny formanyň özboluşlylygynyň mazmundan gelip çykýandygyny subut etdiler. Bu meseleden söz açyp, A. I. Burow “Sungatyň estetiki häsiýeti” diýen işinde şeýle ýazýar: “mazmuna degişli bolmaýan özboluşlylyk häsiýetli özboluşlylyk däl”¹.

Çeper edebiyat söz sungatydyr. Bu ýagdaý oňa barlyk dünýäniň ähli hadysalaryny töwerekleýin suratlandyryp görkezmäge giň mümkinçilik berýär. Hut şonuň üçin hem çeper edebiyat mazmunynyň baýlygy, durmuşyň ähli sferalaryna has içinden, has çuň aralaşyp bilýänligi bilen sungatyň beleki görnüşlerinden tapawutlanýar.

Durmuşyň biçak çylşyrymly bolşy ýaly, çeper edebiyatyň mazmuny-da çylşyrymlydyr. Şonuň üçin-de onuň tebigatyna düşünmekde çäkli, nädogry garaýyşlar häli-şindi gabat gelýär. Käte eseriň süžetini mazmun hasaplaýarlar. Emma bu düşünje çeper mazmuny doly häsiýetlendirip bilmeýär. Sebäbi epiki, liro-epiki, drama eserlerinde süžet bar bolsa, liriki eserlerde süžet bolmaýar. Çeper edebiyatda diňe bir suratlandyrylýan wakalar däl-de, eýsem olaryň üsti bilen aňladylýan, öňe sürülýän pikirler-de esasy zat bolup durýar. Şeýlelikde, çeper edebiyatyň mazmuny suratlandyrylýan hem-de olaryň üsti bilen aňladylýan, öňe sürülýän zatlaryň tebigy birleşmesinden ybaratdyr.

Eýsem çeper edebiyatyň mazmunyna nämeler giýär? Her bir söz ussadyň döredijilik prosesi tema saýlamkdan başlaýar. Tema söz ussadyň akyl ýetirýän, öwrenýän hadysasy ýa-da hadysalar toplumydyr. Eýýäm tema saýlamaklyk awtoryň ideýa ugruny salgy berip ugraýar. Tema eseriň ideýasy bilen baglanyşyklydyr. Ol tutuş eseriň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şeýlelikde, tema eseriň mazmunyna girýär. Şeýle-de bolsa, tema özüniň konkretleşdirilmegini talap edýär. Sebäbi “tema” diýen düşünje biçak giň hem umumy. Söz ussady ýüzlenen temasyndan anyk bir problema, hiç bolmasa, anyk bir mesele gozgamalydyr. Bu aýratyn-da epiki, liro-epiki, drama eserleri üçinbiçak zerurdyr. Problema ýazyjynyň dünýägaraýyşy, ideýa pozisiýasy, durmuşa düşünişi bilen baglydyr. Şonuň üçin ol bir temadan dürli-dürli, hatda biri-birine gapma-garşy ideýany ündeýän eserleriň ýazylmagy mümkindir. Şeýlelikde, eserde gozgalýan problema çeper mazmunynyň aýrylmaz bir bölegidir. Problema söz ussadyndan durmuşyň

¹ A.I. Burow. Sungatyň estetiki tebigaty, M., 1956, sah. 13.

jümmüşine çuň aralaşmagy, irginsiz döredijilik gözleglerini, akul ýetiriş prosesiniň aktiw bolmagyny talap edýär. Tersine, problemsyz eserleri beýan ediji, illýustratiw häsiýete eýe bolýar. Olardan çeper döredijiligi ganatlandyryň janly, hyjuwly agtaryşlary tapyp bolmaýar. Beýle eserler okyjylaryň durmuş hakyndaky düşüňjeleriniň üstüne täze hiç zat goşup bilmeýärler. Olar şol öňden belli ideýalary, pikirleri gaýtalaýarlar. Gozgalýan problemanyň çuňlугy, ähmiýetlilikgi tutuş eseriň mazmunynyň çuň hem ähmiýetli bolmagyna sebäp bolýar.

Iňňän uly göwrümlü eserler-de köp temanyň bolşy ýaly, köp problema-da bolýar. Emma söz ussady ol problemalary eserdäki baş problema tabyn etmäge çalyşmalydyr. Şeýle edilmedik mahalynda eseriň bitewigi bozulýar.

Eseriň ideýasy-da onda gozgalýan problema bilen baglanyşyklydyr. Ideýa gozgalýan problemanyň çözgüdi, oňa berilýän jogapdyr. Awtoryň analizlän problemasy hakda çykaran häkümidir. Ol eseriň baş pikiridir.

Çeper mazmunyň obýektiv hem subýektiv taraplary bolýar. Obýektiv tarapy awtiryň erkine bagly bolmazdan, bar bolan real durmuş hadysalarydyr. Subýektiv tarapy awtiryň suratlandyryň hadysalaryna berýän ideýa-emosional bahasydyr. Awtor suratlandyryň hadysalaryna biperwaý seretmeýär. Olara özüniň pikir-duýgularyny, estetiki garaýyşyny siňdirýär. Şeýlalikde, mazmunyň bu iki tarapy biri-biri bilen tebigy birleşýär. Bu barada beýik hindi ýazyjysy Rabindranat Tagor “Edebiýatyň mazmuny” atly makalasynda şeýle ýazýar: “Daşky dünýä biziň aňymyza täsir etmek bilen, onda başga dünýä döredýär. Ol dünýä diňe bir daşky dünýäden gelýän reňkler, orazlar, owazlar we beýleki zalar bilen doly bolman, olar bilen biziň ýagşylyk we ýamanlyk hakyndaky düşüňjelerimiz, biziň gorkularymyz, geň galmalarymyz, biziň gaýgy we şatlyklarymyz ýakyndan baglanyşyklydyr. Onuň daşky taýdan dürli-dürli aňladylmagy biziň ruhy dünýämiziň baýlygyna baglydyr”¹.

Diýmek daşky dünýäden alynan wakalar, hadysalar awtiryň pikir-duýgusyna eýlenýär. Aslyýetinde awtiryň pikiri bilen ganatlanan başbermez hyjuwy, duýgusy ony galam ýapyşmaga, eser döretmäge mejbur edýär. Bu barada W. G. Belinskiý şeýle diýär: “Her bir şahyrana eser şahyryň kalbyny eýelän güýçli pikirini miwesidir. Eger biz şol pikir şahyryň diňe pähimini işletmegiň netijesidir diýip aýtsak, onda munuň özi diňe bir sungatyň özüni däl, hatda sungatyň asyl mümkinçiligini-de ýok etmegimiz bolar... Sungat howaýy filosofik ideýalary, has hem beter gep otarmak ideýalara ýol berýär, şahyrana ideýa bolsa – sillogizm däl-de, dogmat däl-de, kada däl-de, janly hyjuwdyr, pafosdyr...”².

Eseriň ideýa pafosy söz ussadyň döredijilik tagallalarynyň miwesidir. Ol pafosda ýazyjynyň matlaby, ideýa pozisiýasy öz şöhlelenişini tapýar. Şeýlelikde, awtiryň subýektiv garaýyşy, suratlandyryň wakalara berýän ideýa emosional bahasy çeper mazmunynyň esasy talaplarynyň biridir, çünki ýazyjynyň durmuşa aktiw gatnaşygy her bir eseriň baş ideýa ugruny kesgitleýär, awtiryň matlaby şol bir meňzeş temadan dürli problemanyň gozgalmagyna, dürli ideýa mazmunly eserleriň döredilmegine sebäp bolýar. W. Maýakowskiň “Gowy!”, A. Blogiň

¹ Tagor R. Soç. t. 8. M., 1957, sah. 299.

² W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 96 – 97 sah.

“On ikiler” poemalary şol bir temadan ýazylypdyr. Emma olaryň problemalary, ideýa-mazmunlary biri-biriniňkiden бүтінleý tapawutlanýar. Sebäbi awtorlaryň hersi temany özüne göçürip, hersi ondan özüni gyzyklandyrýan problemany gozgapdyr.

Awtoryň suratlandyrýan hadysalaryna berýän ideýa-emosional, estetik bahasy eseriň tutuş durkuna siňdirilýär. eseri hakyky eser edýän zat awtoryň ideýa pozisiýasydyr. B. Kerbabaýewiň “Amyderýa” poemasyň mazmunynyň obýektiw tarapy iki sany waka. Olaryň biri Amyderýanyň boýunda suwuň görkezýänhupbatlary, Hemra atly gämiçiniň suwa gark bolmagy. Ol wakalaryň ikinjisi Çerkez atly garybyň çölde teşnelikden heläk bolşy. Awtor şu iki waka öz garaýyşlaryny siňdirmek esasynda bitewi eser döredipdir. Bu barada belli edebiýatçy K. Baýrammyradow “Söweşjeň edebiýat ugrunda” atly kitabynda şeýle ýazýar: “B. Kerbabaýewiň “Amyderýasy” özboluşly bir eser. Bu poemanyň bitewi süžeti, esasy bir gahrymany ýok, hatda personažlarynyň iki sanysyndan özgesiniň ady hem ýok. Eseriň mazmuny düzýän zat – derýa boýunyň we gum içiniň durmuşyndan alnan ham-de biri-biri bilen temasynyň umumylygy arkaly utgaşýan aýry-aýry epizodlar. Poemanyň merkezinde liriki gahryman durýar. Onuň esere lirizm häsiýetini berýär oýlanmalary üžňe epizodlary emosional taýdan birleşdirýär, eseriň tutuş bir hadysa hökmünde kabul edilmegi hem şu oýlanmalar arkaly gazanylýar.

Bir bitewi süžetiň ýokdugy, persinažlarynyň köplenç atsyzdygy we käbir wakalaryň şertleýindigi “Amyderýanyň” B. Kerbabaýewiň ozalky poemalaryna çalymdaş edýär. Emma awtoryň ideýa pozisiýasynyň aýdyňlygy, köplenç wakalaryň konkretligi, durmuş hakykatyna ýakynlygy sebäpli, bu poema onuň döredijiliginiň täze bir döwrüni alamatlandyrýar, sosialistik realizm metodyna laýyk eser ýazmaga tarap barýan ýolunda onuň gazanan uly üstünligi bolup durýar”¹.

Görnüş i ýaly, tutuş eseriň şowly bolup çykmagynda awtoryň ideýa emosional, estetiki garaýyşy kesgitleýji rol oýnapdyr. Emma munuň tersine, B. Kerbabaýewiň “Gyzlar dünýäsi” poemasyň ilkinji neşirinde awtoryň wakalara berýän bahasy, ideýa pozisiýasy aýyl-saýyl däl di. Hut şu ýagdaý hem eseriň esasy kemçilikleriniň biri bolup durýardy.

Gündogarda ýörgünli bolan neziçeilik däbinde hem awtoryň subýektiw garaýyşlary aýgytly rol oýnaýar. Bu döp boýunça öňden gelýän süžetiň bazasynda täze eser döretmeli. Täze eseriň çuňlugy, şowlulygy, özboluşlylygy awtoryň subýektiw garaýyşlarynyň originallygyna, çeper fantaziýasynyň baýlygyna baglydyr. Her bir awtor döp bolup gelýän süžete öz şahsy garaýyşlaryny, öz ýaşan döwrüniň ruhuny siňdirýär. Gündogarda meşhur bolan “Leýli – Mežnun” temasýndan ýüzden hem köp awtor eser ýazypdyr. Her bir awtor öz zehniň çatdygyndan bu temany baýlaşdyrmaga, ol barada öz sözüni aýtmaga çalyşypdyr. XVIII asyryň meşhur türkmen şahyry Nurmuhammet Andalyp hem bu tema esasynda öz original eserini döredipdir. Ol temany öz döwrüniň ruhuna ýugrup, öz döredijilik konsepsiýasyna laýyklykda işläpdir. Andalybyň bu tema goşan goşandy

¹ K. Baýrammyradow. Söweşjeň edebiýat ugrunda, Aşgabat, 1970, 214 – 215 sah.

hakda Gündogarda “Leýli – Mežnun” temasynyň işlenişini hakda düpli ylmy iş ýazan belli edebiýatçy N. Gullaýew şeýle diýär: “Süzetiň öňki awtorlaryň şu temadaky eserleri bilen ýokardaky jikme-jik deňeşdirme derňewinden aýdyň görnüşi ýaly, Andalybyň “Leýli – Mežnun” dessany umumy süžetiň täze-täze detallardyr epizodlar, motiwler häsiýetler, dürli formalarydaky çeper goşgular bilen baýlaşyp, mazmun hem forma taýdan ep-esli ösmegine, kämilleşmegine uly goşant goşupdyr.

Dessanyň ýokardaky detallaýyn derňewi Nurmuhammet Andalybyň bu temany işlemekde, käbir edebiýatçylaryň pikir ýöredişleri ýaly, diňe Nowaýydan ýa Fezulydan däl-de, özünden öňki esasy awtorlaryň aglabasyndan peýdalanandygyna, neziçeçilik däbine-de köre-körlik bilen eýermän, örän döredijilikli çemeleşendigine şaýatlyk edýär”¹.

Biz dünýä edebiýatynyň ösüş taryhyna ser salanymyzda, dürli süžetleriň, rowaýatlaryň, legendalaryň, ertekileriň, mifleriň täzeden döredijilikli işlenişini görýäris. Bu babatda beýik türkmen şahyry Magtymguly-da hiç kesden pes oturmadyr. Ol öňen bar bolan süžetleri, rowaýatlary dürli formada işläpdir. Käte tutuş çüzetiň suwuny sykyp, onuň manysyny öz goşgusynyň içinde sähelçe sözde beripdir. Şeýlelikde, öz goşgusynyň manysyny çuňlaşdyrypdyr. Onda öňe sürülýän pikirleriň gerimini, masştabyny giňeldipdir. Magtymgulyň aýry-aýry goşgularynda öňe sürülýän pikirini, ideýanyň manysyna düýpli düşünmek üçin onuň aňyrsynda duran ýene-de birnäçe eseri okamaklygyň zerurlygy ýüze çykýär. Beýik şahyr hatda öňden gelýän fantastiki dini süžetlere-de ýüzlenýär. Emma olary öz konsepsiýasyna hyzmat etdirýär. Şahyryň “Kepderi” poemasy şeýle eserleriň biridir. Awtor bu ýerde öňden gelýän süžetiň döwürdeşlerinde belent adamkärçilik sypatlary, gumanistik häsiýetleri ösdürmek üçin peýdalanýar. Magtymgulyň döredijiligi barada ýörite iş alyp baran edebiýatçy A. Bekmyradow şahyryň bu poemasy hakda şeýle ýazýar: “Göräýmäge Magtymguly bu ýerde yslamyň liderleriniň birini ideallaşdyrýan, ony öwüp arşa çykarýan ýaly hem bolup dur. Ýöne ol beýle hem däl. Şu ýerde beýik rus tankytçysy W. Belinskiň şeýle sözlerini ýatlasymyz gelýär: “Kurhana meňzedilip ýazylan, yslam ruhuny we arap poeziýasynyň gозелликlerini doly suratlandyryýan goşgulary – Puşkiniň şahyrçylyk täjindäki lowurdap duran almazdyr! ... şularyň özi gündogar poeziýasynyň başga bir häsiýetli we ýokary derejeli gозелликleridir we Puşkin genisiniň in beýik eserlerindendir”(35, 145 s.). Munuň özi Puşkiniň haýsy çeşmelerden täsirlenende hem Puşkinligine galýanlygy bilen baglydyr. Edil şonuň ýaly Magtymguly hem dini süžetlere, obrazlara ýüzlenende hem Magtymguly bolup galýar. Şahyr şeýle süžetleri hem obrazlary özüniň asyly matlaplarynyň haýryna işlemegi başaryar. Ine, ýokary poemany alyp görelin. Şahyr bu ýerde öz döwrüniň möhüm meselelerini – ejize hemaýat etmek, garyby goldan, aýy doýurmak ýaly meseleleri orta çykarýar. Özi-de munuň üçin hemme kişini keramatly gasap edip ýörenAlysyny nusga edip goýar. Şeýdip özüniň şahyr sözünüň täsir edijilik güýjini artdyryar. Umuman Magtymgulyň döredijiliginde gumanistik ideýalar ýyg-

¹ N. Gullaýew. Leýli hem Mežnun hakda söhbet, Aşgabat, 1986, 384 sah.

ýygydan dini materiallaryňfonunda ör boýuna galýar. Munuň özi şahyryň öz döwrüniň şertlerine laýyklaşdyryn çeperçilik çykalgasydyr”¹.

Söz ussady öz suratlandyryýan durmuşyny, adam häsiýetlerini tassyklaýar ýa-da inkär edýär. Ýazyjy şekillendirýän hadysalaryny tassyklaýan mahalynda durmuşyň ýagty, gumanistik taraplaryna, adam häsiýetleriniň sagdyn, ýaşayşa ukyply ugurlaryna ünsüni gönükdirýär. N Saryhanoew “Şükür bagşy” powestinde baş gahrymanynyň häsiýetlerini tassyklaýar. Eseriň baş gahrymany Şükür bagşynyň obrazynyň üsti bilen diňe bir sazyň gudratyny şekillendirmän, ynsançylyk duýgularyň ýeňşini-de görkezýär. Aýry-aýry eserlerde söz ussatlary suratlandyryýan hadysalaryny, sosial häsiýetlerini bütinleý inkär edýärler. Beýle eserlerde durmuşyň kölegeli taraplary giňden görkezilip, adam häsiýetlerindäki ynsana gelişmeýän sypatlar paş edilýär. Muňa mysal edip, Gogolyň “Derňewçi” komediýasyny görmek bolar. Bu eserde rus çinownikleriniň wejera häsiýetleriniň üstünden awuly gülünýär. Agahan Durdiýewiň “Bally molla” hekaýasynda-da suratlandyrylýan tip satiranyň oduna daglanýar. Awtor ol tip bilen sähelçe-de ylalaşmaýar. Emma aýry-aýry eserlerde awtor gahrymanyndaky häsiýetiň käbir tarapyny tassyklaýar, käbir tarapyny inkär edýär. Beýle ýagdaý aýratyn-da ösüş, özgeriş prosesinde suratlandyrylýan gahrymanlarda köp gabat gelýär. Agahan Durdyýewiň “Bagtly ýigit” powestiniň birinji ýarymynda baş gahrymany – Annagulynyň häsiýetlerini, şol häsiýetden syzylyp çykýan hereketleri inkär edýär, emma eseriň ikinji ýarymynda Annaguluda täze kemala gelen häsiýetleri, onuň edýän hereketleri makullaýar. Şeýlelikde, eseriň temasy, problemasy, awtoryň suratlandyryýan hadysalaryna, gahrymanlaryna berýän ideýa-emosional bahasy çeper mazmunyna girýärler. Mazmunyň bu elementleriň ählisi – tema-da, problema-da, ideýa-da awtoryň suratlandyryýan hadysalaryna berýän bahasy-da adam häsiýetlerine siňdirilýär. Olar çeper mazmunyň aýrylmaz boleklere hökmünde adam häsiýetlerinde özlerini görkezýärler. Şeýlelikde, anyk-duýarlykly, janly formada suratlandyrylýan adam häsiýetleri çeper eseriň esasy mazmunlary bolup durýarlar. adam häsiýetleri bitewi bir merkez häkmünde eseriň ähli elementlerini, ähli taraplaryny özünde birleşdirýär. Eseriň hemme çeperçilik we beýleki serişdeleri, bölümleri häsiýetler bilen baglaşan ideýa-estetiki ähmiýete eýe bolýar. Olar öz-özlügindäki zatlar hökmünde görkezilmeýär.

Çeper edebiýatyň formasy. Her bir çeper mazmun özüni diňe çeper formada görkezip bilýär. Edil şonuň ýaly, mazmunsyz hem forma bolmaýar. Olar aýrylmaz birlikde bolýar. Biz ony diňe analiz üçin şertli bölýäris. Mazmun bilen forma biri-birine geçip durýar. Mazmunyň forma geçmegi bilen forma emele gelýär. Formanyň esasy wezipesi çeper mazmuny aýdyň, täsirli, janly şekilde açyp görkezmekden ybaratdyr. Çeper mazmunyň janly, obrazly tebigaty janly, obrazly formany talap edýär. Mazmuny janly şekilde görkezmek üçin durmuşy onuň öz formasyna suratlandyrmaklyk örän amatlydyr. Bu talap aýratyn-da, realistik eserler üçin has hem zerurdyr. N.G. Çernyšewskiý hadysalary durmuşyň öz formasyna suratlandyrmagyň ähmiýeti hakda söz açyp: şeýle diýär: “...Predmetiň

¹ A. Bekmyradow, Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp we tazeçilik gözlegleri, Aşgabat, 1989, 86 – 87 sah.

guraksy agzalyp geçilişine garanda, durmuşyň öz formasynnda biz predmet bilen has ýeňil tanyşýarys, ol bilen has tiz gyzyklanyp başlaýarys”¹.

Durmuşy onuň öz formasynnda suratlandyrmaklyk adam häsiýetlerini janly, obrazly, estetiki-emosional täsirli görkezmäge giň şertler döredýär. Bu ýagdaý edebiýatyň tebigatyna, matlabyna laýyk gelýär. Wakalar, hadysalar, edil durmuşdaky ýaly, göz önünde bolup geçen mahalynda, olar okyjyda gözelligi ýa-da betnüşanlyk duýgularyny oýarýarlar. Diýmek, olary okyjy estetiki taýdan özleşdirýär.

B. Kerbabayewiň “Nebitdag” romanyndaky Annatuwagyň, N. Saryhanowyň “Kitap” hekaýasyndaky Welmyrat aganyň, B. Hudaýnazarowyň “Yzçynyň gözleri” powestindäki Garataý awçynyň, T. Jumageldiýewiň “Jaňserek” romanyndaky Rahmanyň, N. Hojageldiýewiň “Ene” romanyndaky Aýnuryň we beýlekileriň obrazlary diňe biziň aňmyza däl-de, eýsem duýgymyza-da täsir edýär. Sebäbi biz olaryň anyk-duýarlykly formadaky janly hereketlerini görýäris. Emma ylmy düşüňjeler, abstrakt zatlar, guragsy maglumatlar okyjyda emosional duýgulary oýaryp bilmeýärler.

Çeper eserlerde mazmun ilkinji, forma ikinji ornuna goýulýar. Sebäbi her bir mazmun özüne laýyk çeper formadasuratlandyrylmagyny talap adýar. Emma beýle diýildigi formanyň ähmiýetini peseltmeklik däl. Mazmunyň täsirli bolup çykmagynda formanyň ähmiýeti biçak ulydyr. Forma mazmuna aktiw gatnaşykda bolýar. Gowy forma mazmunyň has çuňňur beýan edilmegine, ösmegine hemaýat etse, gowşak forma onuň aýdyň ýüze çykmagyna päsgel berýär.

L.N. Tolstoý çeper formanyň ähmiýeti hakda şeýle diýär: “Gogol öz komediýasyny gelşiksiz, gowşak ýazan bolsady, ony häzirkä okanlaryň bir miliony-da okamazdy”².

Forma bilen mazmun berk aragatnaşykda bolýar. Olaryň biriniň gowşaklygy beýlekisine öz täsirini ýetirýär. Forma üns bermezlik, ony äsgermezlik etmeklik mazmunyň güýjini gowşadýar. Şonuň üçin hakyky söz ussatlary biri-birini şertlendirýän bu iki zadyň – mazmun bilen formanyň sazlaşygyna aýratyn uly üns beripdirler. W.G. Belinskiý şeýle diýýär: “Sungat ozaly bilen sungat bolmalydyr, diňe şondan soň ol belli bir döwürdäki jemgyýetiň ruhuny we ugurlaryny görkezip biler, bu şubhesizdir. Goşgynyň içi näçe ajaýyp pikirlerden doly hem bolsa, ol häzirkä döwürň meselelerine näçe seslense-de, eger onuň içinde poeziýa bolmasa – onuň hiç bir ajaýyp pikiri hem duýulmaz, hiç bir mesele hem duýulmaz, bu hili goşgynyň içinde görüp biläýjek zadyň ýaramaz ýerine ýetirilen gowy niýetdir”³. Eýsem çeper eseriň formalaryna nämeler girýär? Öňde belleýsimiz ýaly, mazmun bilen forma biri-birine geçip durýar. Hakyky çeper eseriň ähli öýjügi mazmunly, edil şonuň ýaly-da, onuň ähli öýjügi formaly bolýar. Biz olary şertli bilýäris.

Forma, ozaly bilen, çeper obraz girýär. Eseriň mazmuny çeper obrazynyň üsti bilen aňladylýar. Şonuň bilen birlikde ol mazmuna-da girýär. Beýik fransuz ýazyjysy O. Balzak çeper eserlerde “ideýa personaža ýwrülýär” diýip belleýär. Obraz diňe

¹ Çernyšewskiý N.G. Eserleriň doly ýygındysy, t. 11, M., 1949, 85 Sah.

² L.N. Tolstoý. Eserler. t. 11, M., 1952, sah. 384.

³ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 64 sah.

eseriň ideýa tematiki, estetiki mazmunyny açyp görkezmek bilen çäklenmän, eýsem onuň özi-de anyk mazmuna eýe bolýar.

Çeper mazmunyň esasy birligi bolan häsiýetler adamyň hereketlerinde, oý-pikirlerinde, başdan geçirýän ruhy ahwalatlarynda, gaýgy-hesretlerinde ýüze çykýar. Şu prosesler anyk, kesgitli adam häsiýetlerini formulirleýär.

Şeýlelikde, gahrymanyň hereketlerini açyp görkezmek üçin kompozisiýa, süžet gerek. Kompozisiýa çeper eseriň formasyna girýär. Emma ol şonuň bilen birlikde mazmuna-da dahylly. Kompozisiýa diňe bir eseriň gurluşy bolman, ol çeper mazmun bilen-de aýrylmaz baglanyşyklydyr. Eseriň ideýa-mazmunyň doly, aýdyň ýüze çykmagy kompozisiýanyň şowlulygyna baglydyr. Onuň tersine, kompozisiýanyň emelsizligi ideýa-mazmunyň doly açylan galmagyna sebäp bolmagy gaty ähtimaldyr. Eseriň mazmunynyň täsirli beýän edilmegi üçin kompozisiýanyň juda berk, ykjam bolmagy, diňe zerur elementlerden düzülmegi gerek. L.Tolstoý hudožnik eserine ol ýa-da beýleki zady goşmak hakynda däl-de, hemme zatdan öňürti, mazmuna zeper ýetirmezden, nämäni zyňyp, aýyryp boljakdygy hakda köp oýlanmalydyr diýip belleýär.

Sýužet hem forma degişlidir. Emma ony hem tutuşlygyna forma degişli hasaplamak mümkin däl. Süžet konfliktli bolýar. bu ýagdaý onuň diňe forma däl-de, eýsem mazmuna-da degişlidigini alamatlandyrýar. Süžetde forma bilen mazmunyň birligi hasaýdyň ýüze çykýar.

Tutuşlygyna alanyňda, kompozisiýa we süžet çeper formanyň esasy elementleridir. Kompozisiýa bilen süžet bitewi zatlardyr. Süžetiň göýdük, emelsiz gurulmagy kompozisiýany gowşadýar. Tersine kompozisiýanyň emelsizligi süžetiň bozulmagyna sebäp bolýar.

Sýužet, kompozisiýa ýaly, uniwersal çeper forma däl. Meselem, liriki eserlerde, sazyň käbir žanrlarynda, arhitekturada süžet bolmaýar.

Adamyň ruhy ahwalatlary, gaýgy-hesretleri, içgi oý-pikirleri onuň dilinde ýüze çykýar. Çeper dil çeper formanyň bir görnüşidir. Emma ol hem mazmuna dahylsyz däl. Ol hem mazmunyň forma geçişin alamatlandyrýan möhüm serişdeleriň biridir.

Şeýlelikde, kompozisiýa, süžet, çeper dil, žanrlar, diliň ähli çeperçilik serişdeleri çeper formany emele getirýärler. Forma ownuk detallardan uly zatlara çenli çeper eseriň ähli taraplaryny öz içine alýar. Formanyň ähli elementleri mazmuny açyp görkezmäge hyzmat edýärler. Gegel mazmunyň “forma arkaly nur saçmalydyr” diýip belleýär. Eserdäki çeperçilik we beýleki serişdeler mazmundan örküni üzen batlaryna çeper formanyň serişdesi bolmak hukugyndan kesilýärler. Ýazyjynyň ussatlygy hakyky hem çuňňur mazmuny şöhlendirmäge ukyply ajaýyp hem kämil çeper formany döretmeginde aýdyň ýüze çykýar.

Mazmun bilen formanyň birligi. Çeper eserlerde mazmun bilen formanyň biri-birinden aýrylmazdyr. Olar bir bitewi zatdyr. Olaryň biri beýlekisiz ýaşap bilmeýär. Hakyky çeper eserlerde mazmun bilen forma alaçaly ýag ýaly gatyşýar. Olarda ähli zat mazmun, şol wagtyň özünde ähli zat forma hökmünde özüni görkezýär. Forma bilen mazmunyň birligi hakynda W.G. Belinskiý şeýle diýär: “Forma mazmuny aňladýan mahalynda ol şeýle bir onuň bilen ýakyndan bagly,

ýagny ony mazmundan aýyrmaklyk – mazmunyň özüni ýok etmek diýmekdir; tersine: mazmuny formadan aýyrmaklyk formany ýok etmek diýmekdir”¹.

Aýry-aýry halatlarda formanyň emelsizligi zerarly düýpli mazmunyň özüni görkezip bilmezligi, tersine, biçak şowly tapytan formanyň ujypsyz mazmunyň zerarly formal häsiýete eýe bolup galmagy mümkindir. Beýik rus ýazyjysy A.S. Puşkin aýry-aýry eserlerde forma bilen mazmunyň biri-birine laýyk gelmeýşi hakda söz açyp, şeýle diýär: “Iki kysymly manysyzlyk bar: onuň biri duýgularyň hem pikirleriň kämilliginden, olaryň orunlarynyň sözler bilen çalşyrylýanlygyndan emele gelýär, ikinji duýgularyň we pikirleriň dolulygyndan, emma olary aňlatmaga sözleriň ýetmeýänliginden döreýär”².

Mazmun bilen formanyň biri-birine edýän täsiri biçak ulydyr. Olaryň birindäki üýtkeşiklik dessine beýlekisinde özüni duýdurýar. Formasy gowşak eserler hakda söz açyp, W.G. Belinskiý şeýle ýazýar: “...Poeziýa ýaşaýyşy aňlatmak üçin, ozaly bilen, poeziýa bolmalydyr. Akyly ýazylypdyr, hakyky, çuň, emma kyssawy eser diýip aýtmak boljak eserden sungata hiç bir haýyr ýokdur. Şeýle eseriň özi ýüregi, duýgusy beýik, emma ýüzi betgelşik aýala meňzeşdir: ol aýala geň galmak bolar, emma ony söýmek mümkin däldir... Şahyrana däl eserler ähli babatda netijesizdir”³.

Görnüşi ýaly, formasy gowşak eseri hiç hili çuň mazmun hem halas edip bilmeýär ekeni. Onuň akyly pikirlerinde-de peýda ýok ekeni. Edil şonuň ýaly, formasy biçak ýokary, emma mazmuny ýöntem eserler-de okyjyny tolgundyrýp, onuň kalbyny heýjana getirip bilmeýär. Bu kysymly eserler-de netijesiz bolýar. Formasynyň owadanlygy olary halas edip, hakyky sungat eserleriniň hataryna goşup bilmeýär. Bu hili eserler hakda söz açyp, W.G. Belinskiý şeýle diýýär: “Käte, ine, şeýle aýallar hem duş gelýär: olara tebigat örän seýrek duşýan owadanlyk beripdir, emma olaryň iňňän dogry çekilen ýüz keşbi özüniň bir hili sowuklylygy, mähirsizligi bilen haýran galdyrýar, olaryň hereketlerinde bolsa hiç hili enaýylyk ýok: şeýle aýallaryň bir hili aňk ediji ajaýyp bolmaklary geňirgenmek duýgusyny döretmekleri mümkindir; emma olaryň peýda bolmagy hiç kimiň ýüregine näbelli bir tolgunç salyp, ony gürs-gürs edip urdurýp bilmeýärler, olary owadanlygy söýgi döretmeýär, söýgi döretmeýän owadanlykda bolsa ýaşaýyş ýokdur, poeziýa ýokdur. Eger tebigat we ýaşaýyş bütinligine poeziýa ýugrulmadyk bolsady, onda olar – tebigat we ýaşaýyş – hem, edil şonuň ýaly, diňe höwessiz geňirgenmek duýgusyny dörederdiler; olardan ýaşaýyşyň sapaly howry bolan söýgi şemaly öwürmän, gabryň ýürek gysdyryjy çygly şemaly öwserdi”⁴.

Bu ýerde beýik tankytçy formasy kaşaň, emma mazmuny gowşak eserleri içki dünýäsi boş, emma daşky keşbi owadan aýallara meňzedýär. Içki dünýäsi boş aýallar näçe owadan, kaşaň hem bolsalar, iň soňunda özünden adamyň elini sowadýarlar. Edil şonuň ýaly, çeperçilik serişdelerine bezelen, emma mazmuny göýdük eserler-de okyjylaryň ünsüni özlerinde uzak saklap bilmeýär.

¹ W.G. Belinskiý. Üç tomlyk eserleriň ýygındysy, t. 3, M., 1948, 138 sah.

² A.S. Puşkin. Eserleriň doly ýygındysy, T. 7, M. – L., 1949, 56 sah.

³ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948. 107 – 108 sah.

⁴ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 110 – 111 sah.

Çeper mazmun elmydam söz ussadyňy özüne laýyk forma gönükdirýär. Öz gezeginde forma hem mazmuna täsir edýär. Formanyň aktiwligi aýratyn-da döredijilik prosesinde özüni güýçli duýdurýar. Forma diňe eseriň ideýasyny aňlatmak bilen çäklenmän, eýsem forma gözlegleri, onuň üstünde işlemek ýazyja mazmuny has çuň, töwerekleýin aýdyňlaşdyrmaga hem kömek edýär.

Biri-birlerine edýän aktiw täsirleriniň netijesinde mazmun bilen forma tebigy birleşýärler, ýagny biri-birine siňýärler. Şeýlelikde, çeper edebiýatyň ajaýyp nusgalary peýda bolýar. Magtymgulynyň, Seýidiniň, Zeliliniň, Keminäniň, Mollanepesiň goşgulary üstünden asyrlar geçse-de, şu günki okyjylary-da tilgundyryp, olara ruhy hem estetiki lezzet berýärler. Sebäbi olaryň her bir goşgusynda çuňňur mazmun özüne laýyk belent formada suratlandyrylýar. Olaryň çuňňur mazmuny-da okyjyny özüne imrindirýär. Beýik Magtymgulynyň çuňňur mazmuny az, emma biçak uz sözde, mähek daşy ýaly agramly çeper aňlatmalar arkaly suratlandyryşyna haýran galaýmaly. Şonuň üçin-de Magtymgulynyň goşgy setirleriniň ençemesi halk köpçiliginiň arasynda, edil atalar sözüdir nakyllar ýaly ulanylýar. Magtymgulynyň kakasy Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy – Azat” kitaby-da çuň mazmunly eser. Emma ol kitaby dilde ýazylypdyr. Şeýlelikde, çuň mazmun özüne laýyk çeper forma tapyp bilmändir. Şeýle bolansoň, onuň “Wagzy – Azat” kitaby il arasynda Magtymgulynyň eserleri ýaly şöhrat, meşhurlyk gazanyp bilmändir. Diýmek, forma bilen mazmunyň biri-birine laýyk gelmegi eseriň çeperçilik derejesini kesgitleýän esasy şertleriň biri ekeni.

Beýik rus tankytçysy W.G. Belinskiý A.S. Puşkiniň ussatlygy onuň eserleriniň formasynyň mazmunyna biçak laýyk gelýändiginde görýär. Beýik şahyryň eserlerinde ýekeje-de artyk ýa-da kem zadyň ýoklugyny belleýär. Onuň eserlerine hiç zady goşup ýa-da aýryp bolmajakdygyny aýratyn nygtaýar. Şahyryň eserleriniň biçak tebigy, biçak sada ýaly bolup görünmegi-de şu ýerden gelip çykýar. Şol sadalygyň, tebigylygyň aňyrsynda-da uly mazmun durýar. Şahyryň eserleri dykyzlygy, yzygiderligi bilen tapawutlanýar. Olarda mazmun bilen forma şeýle bir utgaşýar, daşky taýdan forma sähelçe-de göze ilmeýär.

Beýik şahyryň poeziýasyny häsiýetlendirip, W.G. Belinskiý şeýle diýär: “...Puşkiniň eserleriniň mächberi has uly bolsa-da, onuň hemme ýeri endigan, hemme ýeri yzygiderlidir we şahyryň ýüreginden edil bir minutda joşup çykýan ýaly, aňsat we azat çykypdyr. Żukowskiň poemasy bolsa endigan däl, çünki onuň uzaga çekýän, sowuk we gowşak ýerleri bar, şoňa görä-de ony bir başa okap çykman kyn. Birinji eser – öz sesine doly suratda erk edýän ýekeje notajygy-da sypdyрмаýan, ariýanyň bütün dowamynda sähelçe-de gowşamaýan aýdymçy tarapyndan ýerine ýetirilen ariýadyr. Ikinji eser – kä ýerleri örän gowy ýerine ýetirilen, kä ýerleri bolsa sopuklyk bilen we hatda galp ýerine ýetirilen ariýadyr... Biz şu ýagdaý üstünde bilgeşleýin durup geçýäris, çünki Puşkiniň poeziýasynyň aýratyn häsiýeti we Puşkiniň öňki mekdeplere degişli şahyrlardan in esasy artykmaçlygy – eseriň dolulygy, gutarnyklylygy, yzygiderliligi we sazlaşyklylygydyr”¹.

¹ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1948, 122 sah.

Önde belleýşimiz ýaly, çeper edebiýatyň esasy predmeti bolan adam häsiýetleri janly hereketlerde, janly proseslerde özüni görkezýär. Diňe şeýle ýagdaýlarda açylýan häsiýetler – janly häsiýetler bolup durýarlar. Emma gahrymanlaryň häsiýetleri janly proseslerde açylan, olar abstrakt formada sanalyp geçilse ýa-da gahrymanda ol ýa-da beýleki häsiýetiň bardygyny guraksy sözler bilen aýdylýp geçilse, onda forma bilen mazmun biri-birine laýyk gelmeýär. Eseriň mazmunynyň esasy birligi hasaplanylýan adam häsiýetleri estetiki taýdan işlenilmedik, sözleşdirilmedik gury düşüňjeler bolup galýarlar. Şeýle ýagdaýa mysallar weli edebiýatymyzda biçak kän. Olary el uran ýerinden tapmak mümkin.

Gahrymanyň ýa-da personažyň häsiýeti onuň nähili obrazda suratlandyrylmalydygyny kesgitleýär. Gahrymançylykly häsiýet gahrymançylykly obrazy, gülküli häsiýet ýumoristik obazy, tragiki häsiýet tragiki obrazy, joşgunly, şahyрана häsiýet liriki obrazy talap edýär. M. Şolohowyň “Göterilen tarp” romanyndaky Şükar daýynyň häsiýeti başdan-aýak gülkä ýugurlupdyr. Şonuň üçin ol diňe ýumoristik obrazda özüni doly görkezýär. “Kemine” dramasyndaky Keminäniň, “Keýmir kör” dramasyndaky Ewarlyk batyryň, “Köpetdagyň eteginde” romanyndaky Wüşä keliň häsiýetleri-de gülküli. Şonuň üçin olar hem ýumoristik obrazda suratlandyrylypdyr. “Kemine” dramasyndaky Eraly işanyň, “Ykbal” romanyndaky Enekütiniň, Gabak hojamyň obrazlary okyjylarda gaharly gülki döredýär. Şeýle bolansoň, olaryň satiriki obrazlarda suratlandyrylyşy ýerine düşüpdür. Emma gahrymanyň häsiýeti gülküli bolmasa-da, emeli ýol bilen ýumoristik obraz döretjek bolmak ýa-da gahrymanyň häsiýetiniň tebigaty satirik bolmasa-da, satirik obraz döretjek bolmaklyk forma bilen mazmunyň sazlaşygynyň bozulmagyna alyp barýar.

Eseriň žanryny tutuşlygyna kesgitleýän zat-da şol eserdäki gahrymanlaryň häsiýetleridir. Mysal üçin N.W. Gogolyň “Derňewçi” pýesasynyň personažlaryň ählisiniň häsiýetleri gülküli. Şeýle bolansoň, bu eser komediýanyň in ajaýyp nusgalaryň biri bolup durýar.

Her bir eseriň žanryny dogry kesgitlemegiň forma bilen mazmunyň sazlaşykly bolmagynda uly ähmiýete eýedir.

Hekaýa laýyk gelýän mazmuny powestde bejek bolmaklyk ýa-da poweste laýyk gelýän mazmuny romanda berjek bolmaklyk görnetiň şowsuzlygyň üstünden alyp barýar. Şeýle ýagdaýda eserde süýndürilen epizodlar, mazmuna o diýen dahyly bolmadyk wakalar, artykmaç zatlar peýda bolýar. Olar eseri çig, köpsözli edýär. Şeýlelikde, mazmunyň we formanyň sazlaşygy-da bozulýar. Gep möçberde däl-de, hilde. H. Derýäýewiň “Mukaddes ojak” ilki žurnalda “roman” diýen belgi çap boldy. Emma edilen tankytdan soň bu eserini ýazyjy “powest” diýen belgi bilen özbaşyna kitap edip, neşir etdirdi. Emma onuň bilen eseriň mertebesi sähelçe-de peselmedi. Gaýtam ol öz mazmunyna laýyk formada ile hödürlendi.

Her bir ýazyjy täze eseriniň mazmunyny aňynda oýlanan mahalynda onuň formasy hakda-da pikirlenýär. Emma ozal bir formada eser döredip, soňundan ony başga forma geçirmeklik ähli ýagdaýlarda islendik netijäni bermeýär. Ýazyjylaryň käbirleri köp liniýaly, köp şahaly romandyr powestlerden pýesa döredýärler. Elbetde, olardan şowly çykýanlary-da bolýar.

Emma köplenç olar şowsuz bolup çykýar. Şowly romandyr powestden şowsuz pýesa emele gelýär. Çeper tankyt hiç zat diýmese-de, ol pýesalar öz ajallaryna ýogalyp gidýärler.

Diýmek, mazmun bilen formanyň deň oýlanylmagy forma bilen mazmunyň sazlaşykly bolmagyna uly ähmiýete eýe ekeni.

ÇEPER OBRAZ

Obrazlylyk sungatyň, şol sanda edebiýatyň hem esasy sypatydyr. W.G. Belinskiý aýtmýşlaýyn sungat obrazlar arkaly pikirlenmedir. Obrazsyz sungatyň bolmagy mümkin dälidir.

“Obraz” diýen söz iki manyda ulanylýar. Dar manysynda her bir çeper düzülen ganatly jümle, metafora obrazdyr. Mysal üçin: “Saldy züpüň jan şährine talaň, gyz” (Mollanepes). “Türkmenistan “ak altyn” mekanydyr” diýen sözlemler obrazly sözlemlerdir.

Emma obraz giň manysynda ulanylanda ol gaty köp düşüňjani öz içine alýar. Obraz çeper edebiýatda durmuşa çeperçilik taýdan akyl ýetirmegiň, eseriň ideýa-tematiki mazmunyny açyp görkezmegiň özboluşly serişdesidir. Ol indiividuallaşdyrylan umumylaşdyrma hasaplanýar. Çeper obraza umumy kanynalaýyk zat indiividual zatda görkezilýär. Çeper obraza L.I. Temofeyew şeýle kesgitleme berýär: “Obraz – bu çeper toslamanyň kömegi bilen döredilen hem estetiki ähmiýetibolan anyk we şol bir wagtyň özüneumumylaşdyrylan adam durmuşynyň teswiridir”¹.

Her bir çeper obrazynyň obýektiv hem subýektiv tarapy bolýar. Obrazynyň obýektiv tarapy ýazyjynyň ýanyndan daşda, ýagny onuň erkine bagly bolmazdan, real durmuşa bar bolan hadysalar, zatlardyr. Obrazynyň subýektiv tarapy awtoryň suratlandyrylan hadysalaryna bolan garýyşy, olara berýän bahasy, olaryň hudožniklik nukdaýnazaryndan göz önüne getirişidir. Şu iki tarap her bir obraza aýrylmaz bitewilikde eëözünü görkezýär. Obrazynyň obýektiv tarapyna ýeterlik üns bermezlik durmuş hakykatynyň ýüzleý görkezilmegine, gowşamagyna getirýär. Obrazlaryň subýektiv tarapynyň gowşaklygy ýa-da onuň bolmazlygy naturalizme alyp barýar.

Her bir çeper obraz pikiriň hem duýgynyň, rasional hem emosional başlangyçlaryň birligi bolup durýar. Çeper obraz okyjynyň aňyna-da, duýgusyna-da des-deň täsir edýär. Her bir obraza ýazyjy diňe öz garaýyşyny, öz pähim-paýhasyny siňdirmän, ýesem oňa öz duýgularyny, tolgunmalaryny-da siňdirýär. Eger çeper obraz okyjyny tolkundyrýp, onuň duýgusyna täsir edip bilmese, her näçe akylyly pikirleri şekillendirýän bolsa-da, beýle obrazynyň estetiki gymmaty biçak ujypsyz bolar.

Her bir hakyky ýazyjy durmuşdan diňe özüni tolkundyrýan wakalary, pursatlary saýlap alyp suratlandyrýar. Eger ýazyjynyň suratlandyrylan wakasy onuň özüni tolkundyrmasa, ol okyja-da täsir edip bilmez. Şonuň üçin çeper obrazynyň okyjynyň duýgusyna täsir etmäge ukyply bolmagy onuň esasy alamatlarynyň biridir.

Çeper obrazynyň okyja emosional täsir ederlikli bolmagy üçin onuň janly, anyk-duýarlykly formada suratlandyrylmagy zerurdyr. Okyjy gahrymany söýjek ýa-da ýigrenjek bolsa, ony görmeli, ony ähli özboluşlylyklary bilen janly keşbinde synlamaly. Eger okyjy gahrymany görmeýän, göz önüne getirmeýän bolsa, ony söýüp hem, ýigrenip hem bilmez. Şonuň üçin ýazyjy öz gahrymanyny kagyzyň ýüzünde janly adam ýaly dikeltmelidir. Gahrymany munuň ýaly janlandyrmak üçin

¹ L.I. Timofeyew. Edebiýat teoriýanyň esaslary. Moskwa. 1976, 60 sah.

ony çuňdan indiividuallaşdyrylmaly, her bir gahrymanyň özüne has bolan aýratynlyklary nygtap görkezmeli. Bu meseleden söz açyp, A.M. Gorkiý şeýle diýýär: “Ýazyjy öz gahrymanlaryna hut janly adam hökmünde garamalydyr, olar janly adam hökmünde bolsa, haçan-da awtor şolaryň her birinden diliniň, hereketiniň, figurasynyň, ýüzüniň, ýylgyryşynyň, göz oýnakladyşynyň we ş. m.-leriniň häsiýetli, özboluşly aýratynlyklaryny tapyp, ony belläp hem-de nygtap görkezen mahalynda bolup bilerler. Şularyň hemmesini bellemek bilen, edebiýat ýazyjy tarapyndan suratlandyrylýan zatlary okyjynyň göz önüne getirmegine we duýmagyna has gowy kömek edýär, çünki бүtileý birmeňzeş adam ýok, her kimiň diňe özüne mahsus bolan daşky hem içki aýratynlyklary bolýar”¹.

Şeýlelikde, çeper obrazyň janlylygy, onda indiividual aýratynlyklaryň köplügi, şol bir wagtyň özünde ideýa hem akyl ýetirijilik ähmiýetiniň güýçlülügi onuň emosional täsiriliginiň esasy çeşmeleridir.

Çeper obrazyň şowlulygyny alamatlandyrýan sypatlaryň biri onuň okyjyda dürli duýgulary oýarmaga, ony çuň oýlanmaga mejbur etmäge ukyply bolmagydyr. A.M. Gorkiý “obraz ideýadan giň” diýýip belleýär. Çeper obrazyň manysy biçak çuň hem köptaraplydyr. Onuň ähli manysyny bir zarba gönümel formada aýtmak mümkin däl. Hakyky çeper obrazda ylmy işlerdäki ýaly taýar netijeler ýokdur. Obrazdan netijäni okyjynyň özi çykarmalydyr.

A.M. Gorkiý çeper obrazy “pikiri guramagyň iň tygşytly täri”, durmuşy çeperçilik taýdan analizlemegiň amatly serişdesi hasaplaýar. Her bir hakyky çeper obraz gaýtalanmaýan indiividuallýk bolup durýar. Hakyky döredijilik hut özüňki bolan täze bir zady aýtmakdan başlanýar. Dörediji adam öz çeper açyşy bilen halkyň ruhy medeniýetiniň ösmegine, baýlaşmagyna öz goşandyny goşýar. Bu meseleden söz açyp, beýik rus ýazyjysy L.N. Tolstoý şeýle diýär: “Aslyýetinde biz täze awtoryň çeper eserini okan ýa-da oňa akyl ýetiren wagtymyzda biziň ýüregimizde döreýän ilkinji esasy sowal şundan ybarat: “Hany göreli, sen nähili adam? Meniň bilýän ähli adamlarymdan sen näme bilen tapawutlanýarsyň we durmuşa näli garamalydygy babatda sen maňa näme täze zat aýdyp biljek?” Eger ol köne, öňden tanyş ýazyjy bolsa, onda sen kim diýlen sowal däl-de, “Hany sen maňa näme täze zat aýdyp biljek, indi durmuşy maňa ýene haýsy tarapyndan aýdyňlaşdyryp bilýän?””².

Döredijilikli açyş, ilkinji nobatda, çeper obrazda bolmalydyr. L.N. Tolstoýyň bu babatdaky pikiri-de şuna syrygýar. Çeper obrazdan öksüz açyş düýpli açyş bolup bilemez. Şeýlelikde, her bir söz usadynyň döredijilik özboluşlylygy-da onuň döreden täze, gaýtalanmaýan obrazlarynda ýüze çykýar. Eger ýüze tutar ýaly täze, gaýtalanmaýan obrazlar döretmedik awtoryň özboluşlylygynyň bolmagy mümkin däl.

Elbetde, çeper açyş diýlende okyjynyň ýadyna-oýuna düşmedik, geň ýa-da täsin adam obrazyny döretmeklik, бүтинleý näbelli bir zady aýtmaklykdyr diýip düşünmeli däl. Her bir çeperçilik açyşy diňe real durmuşa esaslanýar. Ýazyjy hakyky durmuşda entek çeperçilik taýdan özleşdirilmedik möhüm ahlak

¹ M. Gorkiý. Edebiýat hakynda, M., 1937, 271 sah.

² L.N. Tolstoý. Eserleriň doly ýygındysy, t. 30, 19 sah.

problemalaryny gozgan mahalynda estetiki ähmiýeti çeperçilik açyşlaryň üstünden baryp biler.

Elbetde, çeperçilik açyşy öň ýüzleýräk işlenen temanyň täzedan çuň işlenmeginde-de, onuň täze aspektleriniň, ugurlaryň aýdyňlaşdyrylmagynda-da, köne temanyň täzeçe çözüdiniň tapylmagynda-da özüni görkezip biler. W.G. Belinskiý çeper obraza “tanyş nätanyş” diýip baha berýär.

Çeper söze uly sarpa goýan halkymyzyň çeperçilik aňy, estetiki düşüňjesi görüp eşidilmedik derejede ösdi. Emma şeýle-de bolsa, häli-häzirlerem aýry-aýry adamlaryň arasynda çeper açyşyň manysyna düýpli düşünilmeýän halatlary seýrek däl. Käte çeperçilik açyş diýlende ony sap önümçilik, hijalyk işlerindäki problemalaryň çözülmegidir ýa-da haýsydyr bir durmuş wakasynyň anyklaşdyrylmagydyr öýdýärler. Şeýle bolansoň, käte aýry-aýry işlerde, tankydy makalalarda ol ýa-da beýleki çeper eser hakda söz açylanda, “bu eserde agrotehnikanyň gazananlaryny ekerançylyga ornaşdyrmak”, “ýeriň şoruh ýuwmak” ýa-da “ýerleri gezekleşdirip ekmek” meselesi gozgalýar diýen ýaly sözler aýdylmak bilen, eseriň manysyny arassa ýnümçilik, hojalyk gürrüňlerine syrykdyrylyp göýberilýär. Elbetde, önümçilik, hojalyk meselelerinem, aýry-aýry durmuş wakalarynam çeper eserde zerur bolan halatlarynda görkezmek gerek. Emma olar çeper eseriň ýöriteläp öwrenýän predmetleri däl. Olar çeper eserlerde durmuşy öz janly formasyna şekillendirmek, adamyň gylyk-häsiýetini, içki dünýäsini açyp görkezmek üçin getirilýär.

Çeper eseriň esasy açyşy täze adam obrazyny, adam ahlagyndaky täze sypatlary, gylyk –häsiýetleri ýüze çykarmakdan ybaratdyr.

Çeper açyşynyň manysyna ýüzleý düşüňmeklik başga-da käbir meselelerde özüni duýdurýar. Käte haýsydyr bir çykarylan möhüm kararyň ýörelgelerini illüstrirlemegi, olaryň çeper eserleriň formasyna geçirmekligi döredijilik hasaplap ýörenlerem gabat gelýär. Beýle eserleriň aktual eserler hökmünde öwölüp arşa çykarylýan halatlary-da bolýar. Durmuşda hemmelere belli zatlaryň çeper eser hökmünde hödürlenýän mahallary-da duş gelýär. Eýsem şeýle eserlerde ýazyjynyň öz döredijilik tapyndysy nämeden ybarat? Eýsem şeýle eserler okyjynyň akyl käsesini, durmuş hakdaky düşüňjesini, gözyetimini näme bilen baýlaşdyryp biler? Munuň ýaly eserlerden şeýle soraglara jogap tapmak çetin bolýar.

Edebiýatymyzda türkmen poeziýasynyň guwanjy, beýik Magtymguly hakda eser bary döredildi. Elbetde, ol eserleriň ählisini biraýakdan sürmek ýa-da olaryň ählisiniň çeperçilik gymmatyny inkär etmek mümkin däl. Olaryň çeperçilik derejesi, ideýa-estetik kuwwatlylygy dürli-dürli. Entek biziň edebiýatymyzda şahyryň real durmuşyndaky gabarasyna laýyk gelip duran, çuňňur filosofiki, giňden umumylaşdyrylan hem indiwiđuallaşdyrylan, halkyň aňynda uzak ýaşamaga dalaş edýän, çeper açyşyalamatlandyrylan obrazy döredilenok. Edebiýatymyzda häzire çenli döredilen Magtymgulynyň obrazlarynyň hiç biri-de özüniň filosofiki çuňňurlygy, çeperçilik baýlygy boýunça meşhur gazak ýazyjysy Muhtar Auezowowyň “Abaý” epopeýasyndaky Abaýyň, belli özbek prozaçysy Aýbegin “Nowaýy” romanyndaky Nowaýynyň obrazlary bilen egin deňäp bilmeýär.

Emma Magtymgulynyň liriki gahrymany welin özüniň çuňňur filosofiki mazmuny, belent çeperçilik derejesi bilen her kesi haýrana galdyrýar.

Beýik şahyr özüniň tараşlap sagladan her bir setiri arkaly okyjysyna çuňňur filosofiki mazmunly täze bir pikiri ýetirmäge çalyşypdyr. Ol özüniň her bir sözi düre barabar dana setirleri bilen okyjylara iňňän ýiti täsir edipdir. Hut şoňa görä-de şahyryň goşgulary asyrlar boýy halkyň kalbyny eýeläp, uzak döwürden bäri ýaşap gelýär.

Eýsem şahyryň liriki gahrymanynyň şeýle täsirliligi, emma onuň edebiýatymyzda döredilen edebi obrazlarynyň o diýen tolgundyryp barmaýşy nämeden ybarat?

Birinjiden, köplenç halatlarda, beýik şahyryň agzyna onuň goşgularyndan belli bolan sözler berilýär. Olar okyjy üçin o diýen täzelik däl. Ikinjiden, şahyryň obrazlarynyň dialektikasy, onuň kem-kemden ösüşi, özgerişi, uly şahsyýet hökmünde kemala gelşi, indiividual keşbi çuňdan yzylanmaýar. Şahyryň obrazy arkaly döwrüň sosial şertleriniň çeperçilik taýdan analizlenişi ýüzleý bolup çykýar. Dürli eserlerde şahyryň obrazynyň, onuň hereket edýän ýodalarynyň meňzeşligi-de munuň üstüne urna bolýar. Has takygy, ol eserlerde beýik şahyryň gabarasyna laýyk gelip duran düýpli original çeperçilik açyşlar, uly filosofik pikirler kemterlik edýär.

Elbetde, çeper açyş, onuň gutulsyz netijesi bolan özboluşlylyk her kese ýeňillik bilen ýetdirip duran zatlar däl. Munuň üçin durmuşa çuňňur synçylyk, täze adam häsiýetlerini görmäge bolan ukyp, ýiti zehin gerek. Bu meselede söz ussadynyň dünýä hem öz milli edebiýatynyň gazananlary çuň özleşdirmegi, uly durmuş tejribesiniň bolmagy zerurdyr.

B. Kerbabaýew, A. Gowşudow, N. Saryhanow, A. Durdyýew we beýleki şazyjylaryň ençemesi durmuşa täze döreýän hadysalary, döwrüň täze adamlaryny, olaryň täze gatnaşyklaryny öz wagtynda duýmak bilen, ençeme täze obrazlary döretdiler.

Asyrlar dowamynda halkyň pähim-paýhasy bilen taplanan hem timarlanan folkloryň, köne klassyk edebiýtyň tejribelerinden, çeperçilik baýlygyndan täzeçe peýdalanylýan mahalynda-da özboluşly döredijilik tapyndylarynyň üstünden baryp bolýandygyny söz ussatlarynyň döredijilik tejribeleri görkezýär. Kerim Gurbanpesowyň “Taýmaz baba” poemasynda klassyk edebiýtda peýdalanylýan garypýyk obrazynyň täzeçe döredijilikli işlenişi muňa ýadyň mysal bolup biler. Poemadaky Mätäç mamanyň simwoliki obrazy özboluşlylygy, täsirliligi bilen tapawutlanýar.

Mämmed Seýidow hem poeziýasynda rowaýatlaryň legendalaryň, ertekileriň süžetlerini yzygider peýdalandy. Olary şagyr täze obrazlar döretmegiň tagallalaryna hyzmat etdirdi.

Meşhur gyrgyz ýazyjysy Çingiz Aýtmatow eserlerinde mifleri, legendalary, halkyň aňynda ýaşap gelýän dürli rowaýatlarytäden döredijilikli işlemek bilen, çuňňur filosofiki, ahlak manyly obrazlar döredýär. Ýazyjynyň “Asyrdan-da uzak gün” atly romanynda mankurt obrazy döredildi. Şu romanyň dünýä inmegi bilen ähli sowet halklarynyň dilleriniň sözlük sostawyna giren “mankurt” diýen sözüň manysy biçak uludyr. Mankurt – öz hakydasyny, ata-babalardan gelýän mukaddes

duýgulary, ynsany hakyky ynsan edýän sypatlary ýitiren adam. Romandaky gelmişekler tarapyndan hakydasy ýok edilen Dönenbaý öz ejesini-de tanamaýar, hatda ony atmakdan-da GAÝTMAÝAR, Dönenbaý – hakyky mankurt. Häzirki döwrüň intelegensumagy Sabytjanda-da şonuň alamatlary bar. Ol şäherden kakasynyň ýanyna gelende serhoş bolup, merhuma, ýagny özüni dünýä inderen adamyň ýadygärligine sarpa goýmaýar. Soňunda-da kakasyny onuň wesýet edip giden ýerinde jaýlamagy kyn görüp, ondan boýun gaçyrýar. Şeýlelikde, kakasynyň iň soňky islegini-de berjaý etmeýär. Romanyň gahrymany Ýedigeý Sbyjtjana “Sen – mankurt” diýär. Bu näletkerde ogluň etmeli işini, mukaddes borjuny kakasynyň dosty Ýedigeý berjaý edýär. Bu ýagdaýlar ussat ýazyjynyň romanynda uly çeperçilik güýç bilen suratlandyrylýar.

Türkmen edebiýatynda-da mankurtyň obrazynyň düýpli işlenen nusgalary bar. Kerim Gurbannepesowyň “Ýazmasy agyr düşen goşgy” atly eseri bu babatda aýratyn bellenişli mynasypdyr. Bu goşguda mähriban ejesini jaýlamaga gatnaşmagy-da özüne peslik bilen ýolbaşçysumagyň nejis, ýigrenji keşbi iňňän täsirli suratlandyrylýar. Ol näkes ýolbaşçysumak mankurtyň baryp ýatany. Türkmen edebiýatynda mankurtlyk häsiýetiň ýüze çykmalaryny suratlandyran eserler başga-da az däl.

Çingiz Aýmatowyň hyzmaty bu düşüňjani has çuňdan umumylaşdyrmagydyr. Oňa – “mankurt” diýip ýörite at berdi. Ýazyjynyň tagalasy bilen bu düşüňje, oňa berlen at бүтін dünýä ýaýrady.

Mankurtlyk juda köpdürlili bilen tapawutlanýar. Onuň alamatlary ýz geçmişine, ahlak gymmatlyklaryna, mukaddes duýgularyna sarpa goýmaýan her bir adama bolmagy mümkindir. Özüniň mukaddes ene dilini äsgermeýän, ony harlaýan adamlara-da şeýle sypatyň bardygyna şübhelenmese bolar. Şu tetelli adamlar babatda şahyr Resul Gamzatow şeýle diýär:

Ardyr namys beýnisinde
Girmeýäne nälet bolsun.
Öz mähriban ene dilin
Harlaýana nälet bolsun.

Hiç bir halky garalamok,
Hemmesini sylaýaryn,
Nälet bolsun äsgermejek
Bolýanlara şolaň birin

Her bir halkyň ene dili onuň milli guwanjy, ruhy baýlygy, ahlak gymmatlyklarynyň biýädy. Çingiz Aýmatow ene dilinden ýüz öwürmekligi öz ene-ataňdan ýüz öwürmek bilen barabar hasaplaýar. Hak aýdylan pikir.

Çeper obraz her bir hakyky eseriň ýüregidir. Tutuşlygyna eseriň şowlulygy ondaky döredilen obrazlaryna baglydyr. Ol ýa-da beýleki eseriň süžetiniň ýatdan çykyp gitmegi mümkindir. Emma hakyky çeper obraz welin, eseriň sahypalaryndan çykyp, okyjynyň ýanynda müdimilik ýaşamagy dowam etdirýär. iň soňunda her bir ýazyjy özüniň döreden düýpli obrazlary bilen edebiýatyň taryhynda, adamlaryň aňynda galýar. ol ýa-da beýleki meşhur ýazyjy hakda söz

açylanda, ilki bilen, onuň döreden milli obrazlary göz önüne gelýär. Beýik rus ýazyjysy A.M. Gorkiý agzalanda Pelageýa Nilowna, Pawel Wlasow, M. Şolohow hakda söz açylanda Melehow, Dawydow, Nagulnow, Şukar daýy, B. Kerbabaýew hakda gürrüň gidende Artyk, Aýna, Eziz han, A. Gowşudow dogrusynda gep gozgalanda Perman, Gandym awçy, Hoşgeldi, Wüşi kel, H. Derýäýew atlanylanda Uzuk, Berdi, B. Seýitakow barada söz açylanda Saparmyrat, Ýefimow, Jüneyit han ýaly obrazlar hakydaňa gelýär. Elbetde, bu spisogy üznüksiz dowam etmek mümkin. Umumy adamzat durmuşyna mahsus bolan sypatlar siňdirlende, käbir obrazlar müdimilik özüniň ähmiýetini, aktuallygyny saklaýar.

Çeper obraz belki bir döwürdäki düýpli bir pikiri, halkyň durmuşyndaky tipiki bir hadysany süňňüne siňdiren mahalynda uzak ýaşamaga dalaş edip bilýär. 1605-nji ýylda Madridiň kiosklarynda Serwantesiň “Don Kihot” romany satylyp başlanan mahallarynda ispan halky öz medeni durmuşynda düýpli bir hadysanyň bolandygyny o diýen duýubam durmandyr. Şol döwürlerde Ispaniýada meşhur döwlet işgärleri, dabarasy dag aşan goşun başlyklary we beýleki tanymal adamlar bolupdyrlar. Emma wagt geçmegi bilen olaryň ählisi halkyň ýagdaýyndan çykyp gidipdir. Emma “Don Kihot” romany weli biziň günlerimizde-de tutuş ispan medeniýetini şöhratlandyryp, doly bahaly durmuşy bilen ýaşaýar. Sebäbi ýazyjy öz döwrüniň häsiýetli bir hadysasyny, şol wagtyň özünde-de umumy adam-zat durmuşy üçin ähmiýetli bir prosesi Don Kihot obrazynyň süňňüne siňdiripdir. Eserde möwriti öten rysarçylygyň döplerine biçak wepaly Don Kihotyň obrazyna ile ýagşylyk etmek maksady bilen şertleri, ýagdaýlary nazara lamak hereket edip, gülkünç ýagdaýa düşýän adamyň keşbi biçak aýdyň hem täsirli suratlandyrylypdyr. Don Kihotyň obrazy bir wagtlar eseriň sahypalaryndan çykyp, halkyň aňyna siňip gidipdir. Durmuşda käbir adamyň ýersiz hereketlerine Don Kihotyňky ýaly diýilýän mahallary seýrek gabat gelmeýär.

A.P. Çehowyň “Bus-busy adam” atly hekaýasynyň hem il içinde meşhurlygy ýöne ýerden däl. Eseriň gahrymanynyň obrazyna belli bir kysymly adam tiplerine has bolan sypatlar iňňän ýitilik bilen umumlaşdyrylyp görkezilýär. Hekaýanyň gahrymany Belikow XIX asyryň ahyrlaryndaky reaksion intelligensiýanyň wekili. Ol her edip-hesip edip, adamlary daşky täsirlerden, rewolýusion meýillerden gorap saklamaga dyrjaşýar. Ol janly durmuşdan, ähli zatdan heder edýär. Ýazyjy gahrymanynda anyk şertler bilen baglylykda döreýän häsiýetleri tutuş adamzat durmuşynda gaba gelýän gylyk-häsiýetleriň derejesine götermegi, olara has giň many bermegi başarypdyr. Şonuň üçin-de, Belikowyň gylyk-häsiýetleriniň ideýa estetikämiýeti onuň öz ýaşan döwri bilen çäklenmeýär. Dürli döwürlerde “bus-busy adamyňka” çalymdaş gylyk-häsiýetler özüni duýduryp durýar.

Faust, Plüşkin, Gobsek ýaly dünýä meşhur obrazlar barada-da şuny aýtmak mümkin. Agahan Durdiýewiň “Bgtly ýigit” powestindäki Annagulynyň, “Bally molla” hekaýasyndaky Bally mollanyň, “Han küýli” hekaýasyndaky Han küýliniň, “Zapçylar tolkuný” hekaýasyndaky Çişik bilen Jaýtygülüň obrazlary-da indi uzak ýyllardan bäri eserleriň sahypalaryndan çykyp, il arasynda, adamlaryň aň-düşünjelerine real durmuşdaky adamlar ýaly ýaşaýarlar.

Gahrymanlaryň häsiýetlerine, ykballaryna görä çeper obrazlaryň birnäçe görnüşleri bolýar.

Tragiki obraz. Kõp halatlarda tragiklik hakda sõz açylanda, dramanyň bir görnüşi bolan tragediýa žanryny göz öňüne getirýärler. Emma tragiklik diňe tragediýa žanryna degişli bolmak bilen çäklenmeýär. Ol dürli žanrlarda özüni görkezýär. Lirik şahyr hem özüniň goşgularynda tragiki duýgulary beýan edip bilýär.

Tragiki ykbally gahryman ýiti, barlyşyksyz garşylyk bilen iş salyşýar. Ol garşylyk gahrymanyň ölümi ýa-da onuň ruhy sarsgynlara uçramagy bilen tamamlanýar.

Tragiklik ejizligi, gaýgy-hasraty dälde, ynsanyň ýanbemez erkini, gahrymançylykly sypatlaryny, belent duýgularyny tassyklaýar. Şeýle bolansoň, tragiklik uly sungatyň nusgasy hasaplanýar. Ynsan bar ýerinde hasratyň-da, ruhy sarsgynlyklaryň-da, tragiki pursatlaryň-da bolmagy mümkindir. Şu jümleden söz açyp, ukrayın sungatynyň we edebiýatynyň klassygy A. Dowženko şeýle diýär: “Biz, diňe bir Şolohow bolaýmasa, beýleki ählimiň nädogry ynançlara uýup, hasraty onuň hem bagt we şatlyk ýaly, durmuşyň beýik hakykatdygyny unudyp, öz döredijilik gözleglerimizden aýryp taşladyk... Adam dünýäde ýaşap ýörkä, şatlanyň, söýüp, döredip ýörkä hasrat hem müdimilik biziň bilen bolýar. Hasratyň diňe sosial sebäpleri ýogalar. Hasratyň güýçliligi ol ýa-da beýleki daşky ýagdaýlaryň zor salmagyna görä däl-de, tolgunmanyň çuňňurlygyna bagly bolaýr”.

B. Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim” romanyndaky Poltoratskiý, G. Kuliýewiň “Gara ketwen” romanyndaky Kirsanow dagy öz ideallary üçin janyny gurban edýärler. Bu gahrymanlar duşmanyň elinden heläk edilseler-de, ruhy ýeňiş olaryň tarapynda galýar. Olaryň tragiki ykballary ölümi däl-de, ölmez-ýitmezligi, müdimiligi, bakylygy tassyklaýar. Beýle gahrymanlar öz ideallaryny amala aşyrýan halkyň kalbynda ýaşamagy dowam etdirýärler.

Barlyşyksyz jemgyýetde synpy garşylyklar, sosial deňsizlikler, reaksiýa döredýän tragikligiň esasy sebäpleri bolup durýarlar. Muňa “Leýli – Mežnun”, “Zöhre – Tahyr” tragediýalarynyň gahrymanlarynyň mysallarynda göz ýetirmek mümkin. Beki Seyitakowyň “Tylla, seniň yşkyňdan” atly powestiniň gahrymanlary-da päk söýginiň pedasy bolýarlar. Bu eserleriň gahrymanlary her näçe ýowuz fiziki hem-de ruhy sütemlere duş gelseler-de, öz päk söýgilerine çirk ýetirmeýärler, oňa ýokary derejede wepalylygyny saklaýarlar.

Öz maksadyna başdan aýak wepaly, halkyň duýgudaşlygyny gazanyp bilýän gahrymanyň häsiýeti tragiki bolup bilýär. Ýokarda agzalan eserlerdäki söýüşýän gahrymanlar gara güýjüň öňünde ejizläp, ruhy taýdan hem oňa boýun egen bolsadylar, onda olaryň ykballary tragiki häsiýete eýe bolup bilmezdi.

Haýsydyr bir tötänlik zerarly ýaş adamyň ömrüniň biwagt üzülmegi çuňňur hasratlary döredip biler. Adamlaryň şahsy gatnaşyklary bilen bagly-da tragiki ýagdaýlaryň döremegi mümkindir. Mysal üçin, şowuna düşmedik, bagtsyz söýgi hem çuňňur hasratlara, uly ruhy sarsgynlyklara sebäp bolup biler.

Kähalatlarda aýry-aýry adamlaryň aň-düşünjesinde saklanýan könäniň zyýanly galyndylarynyň-da trsagiki pursatlary döretmegi mümkindir. Mysal üçin, Çingiz Aýtmatowyň “Ak gämi” powestiniň esasynda çuňňur tragiki konflikt goýlupdyr. Şol konflikti aňy könäniň galyndylary bilen zäherlenen Orazkulynyň durmuşa, tebigata wagşyçylykly garaýyşy döredýär. Eseriň soňunda Orazkulyň “aman”

galmagy, ýaş oglanyň ölümi, awtoryň öz aýtmyşlaýyn, Orazkulyň ýeňişini alamatlandyrmaýar. Ol bütinlaýeý okyjylaryň gözünden düşýär. Ýaş oglan Orazkulyň ahlagyna boýun egmeýär, özüniň ölümi bilen ony inkär edýär, durmuşa öz düşünişini tassyklaýar.

Tragiki ýagdaý adamlaryň ýüreklerine çuňňur seslenme döredip, olaryň adalatsyzlyga, dürli süteme garşy göreşmek meýillerini tijeýär.

Belli sowet şahyr y P. Antokolskiý şeýle diýär: “Köpler sungatdaky tragediýany we tragizmi göwnüçökginlik bilen bulaşdyrýarlar. Bu zyýanly bulaşyklykdyr. Ol (tragediýa – J. A.)” hiç wagt dünýäni gara guruma bulamaýar... ol ýürek gopgunyny batyrgaý öz ganatynyň astyna alýar. Ol duýgynyň howsalasyna seslenýär. Şonuň bilen birlikde ol özüniň hem howsala düşmeginden gorkmaýar. Ol özüniň güýjini bilýär... Tragediýa adamyň içini daşyna çöwürüp biler, emma adam iň soňunda durmuşyň müdimilik dabaralanmagy hakda onuň beren güýçli sapagyna minnetdar bolar. Bu tragediýanyň diňe bir borjy däl-de, dogabitdi optimizmidir. Hut şonuň üçin, aýratyn-da biziňki ýaly döwürde ol adamlara derwaýys zerur bolup durýar”.

Beýik Watançylyk urşy döwri çuňňur tragiki wakalary suratlandyrmaga baý material berýär. A. Fadeýewiň “Ýaş gwardiýa”, K. Simonopwyň “Diriler we ölüler”, “Soldat bolup dogulýan ýok”, A. Adamowiçiň “Ogullar urşa gidýärler” romanlarynda, M. Şolohowyň “Adamyň ykbaly” hekaýasynda uruş döwrüniň ýowuz wakalary çuňňur tragikligi bilen şekillendirilýär.

Türkmen sowet edebiýtynda-da uruş döwrüniň tragiki wakalaryny suratlandyrmaga synanyştklar edildi. H. Hojageldiýewiň “gülle degen sünbüller” romany, B. Hudaýnazarowyň “Argyş”, “Haşar” powestleri tragiki wakalaryň diňe söweş meýdanlarynda däl, eýsem uruş döwrüniň tylynda-da az bolmandygyny görkezýärler.

Elbetde, gahrymanynyň tragiki ölümi aýry-aýry pursatlarda eseriň emosional kuwwatyny artyryp biler. emma ähli halatda tragiki eserlerde gahrymanlaryň ölmegi hökmany şert däl. M. Şolohowyň “Ýuwaş Don” romanynyň gahrymany Melehowyň, “Adamyň ykbaly” hekaýasynyň gahrymany Sokolowyň häsiýetleri çuňňur tragiki häsiýete eýedir. Emma bu gahrymanlar ölmeýärler. Diňe ölüm däl-de, eýsem gahrymanyň çuňňur ruhy hasratlary, ejirleri hem tragikligi döredip biler.

Ýumoristik obraz. Häsiýetli gülküli adamyň keşbini şekillendirýän obraza ýumoristik obraz diýilýär. Çeper döredijilikde gülküniň roly biçak uludyr. Gülki öz möwritini ötüren, emma ýaşamaga dalaş edýän hadysanyň garşysyna ýiti ýaragdyr. Beýik rus ýazyjysy Gogol “Kim hiç zatdan gorkmaýan bolsa-da, ol gülküden gorkýandyr” diýip belleýär. Gülki diňe paş ediji, tankyt ediji serişde bolman, eýsem ol şatlygyň, keýpiçaglygyň hem egsilmez çeşmesidir. Ol adamda göwün göteriji duýgular döredýär. Gülki, ýumor duýgularyndan mahrum adam doly bahaly adam däl.

Gülki forma bilen mazmunyň biri-birine laýyk gelmezligi zerarly ýüze çykýar. Pes zat özüni belent, medeniýetsiz adam özüni medeniýetli, gömük, sowatsyz adam özüni bilimli, nadan adam özüni akylyly, hiç zadyň alnyndan bolmadyk adam özüni möhüm, ähmiýetli, garry adam özüni has ýaş, aşa semiz adam özüni hor adam, gorkak adam özüni batyr edip görkezjek bolanda gülki döreýär.

M. Şolohowyň “göterilen tarp” romanyndaky Şükar babanyň gorkak bolsa-da, özüni batyr adam edip görkezjek bolşy, “Köpetdagyň eteginde” diýen romandaky Wüşiniň uly gürleýşi, özüni has parasatly adam edip görkezjek bolşy ýumoristik gülki döredýär.

Ýumoristik gülki dişsiz bolmasa-da, mylaýym, dostlukly, mähirli gülküdir. Ol adamyň kämilleşmegine, kemçiliklerinden saplanmagyna hemaýat edýär. Hiç hili kemçiliksiz ýumoristik obrazlar-da bolýar. Olarda gahrymanlaryň häsiýetleri mylaýym gülki arkaly görkezilýär. Muňa mysal edip, “Kemine” dramasyndaky Keminäniň obrazyny görkezmek bolar.

Gaharly, awuly gülki bilen satiriki obrazlar döredilýär. Olar barada kitabyň “Satiriki tipläşdirme” atly bölümünde gürrüň berilýär.

Çeper edebiyatda tipikleşdiriş tärleri boýunça tapawutlanýan romantik, simwolik, fantastik obrazlar-da gabat gelýär. Döredilen döwründe käbir başlangyçlary bolan, emma geljekde ösjek, giň gerim aljak häsiýetleri özünde umumylaşdyryp görkezýän adam obrazlary romantik obrazlara girýärler. Bu kysymly obrazlara mysal edip, N.G. Çernyšewskiniň “Näme etmeli?” romanynyň gahrymany Rahmetowyň, M Gorkiniň “Ene” romanynyň gahrymany Pelageýa Nilownanyň obrazlaryny görkezmek bolar.

Simwolik obrazda ol ýa-da beýleki hadysanyň sypaty şertli görnüşde şekillendirilýär. K. Gurbannepesowyň “Taýmaz baba” poemasyndaky Mätäç mamanyň obrazy şeýle tipli obrazdyr. Mätäç mama бүтін durky bilen Oktäbr rewolüsiýasyndan öňki döwürdäki halkyň dulunda “goş basyp ýatan” garyplygyň keşbini alamatlandyrýär.

Fantastik obrazlar gadymy döwürlerde ýaşan adamlaryň sada düşüňjeleriniň esasynda döräpdir. Olar tebigat hadysalaryna aýdyň göz ýetirip bilmändirler. Şonuň üçin olar adamyň çakyndan aşa gudratly güýçleriň bolýandygyna ynanypdylar. Bu ýagdaý hem fantastik obrazlaryň döredilmegine sebäp bolupdyr. Real durmuşda bolup bilmejek, hyýaly sypatlary özünde jemleýän obrazlara fantastik obrazlar diýilýär. Halk ertekilerindäki, beýleki fantastik eserlerdäki aňdarha, döw, jyn, peri we ş. m. zatlar fantastik obrazlara mysal bolup bilerler. Türkmen halk dessanlarynda, “Görogly” eposynda, ençeme halatlarda fantastik häsiýetler bilen realistik häsiýetler utgaşykly suratlandyrylýar. Soňky döwürlerde sowet edebiyatynyň realistik eserlerinde-de çeperçilik serişdesi hökmünde fantastik wakalardan, elementlerden peýdalanylýar.

Bulardan başga obrazlar epiki we liriki diýen toparlara-da bölünýär. Wakalaryň, süžetiň içinde hereket edip, özüni görkezýän obrazlara epiki obrazlar diýilýär. Daşky dünýäniň täsiri netijesinde gahrymanda belli bir pusatda dörän joşgunly duýgyny suratlandyrýan obraz liriki obrazdyr.

Çeper häsiýet. Obraz adam häsiýetini-de öz içine alýar. Häsiýet çeper obrazyň özenidir. Çeper obrazyň merkezinde anyk adamyň häsiýeti durýar. Real durmuşda her bir adamyň häsiýet bolup bilmeýşi ýaly, üeper obrazlaryň hem ählisi häsiýet derejesine ýetip bilmeýär. Şeýle bolansoň, obraz häsiýetden giňdir. Eserde onlarça personaž bolup, olardan iki-üçüsiniň, şoelu eserlerde personažlaryň aglabasynyň häsiýet hökmünde özüni görkezmegi mümkindir. Ol ýa-da beýleki eserde häsiýetleriň köp bolmagy awtoryň ussatlygyna baglydyr. L. Tolstoýyň “Uruş we

parahçylyk” atly romanynda 550 töweregi personaž bolup, olaryň köpüsi çeper häsiýet hökmünde özüni görkezýär. M. Şolohow, B. Kerbabaýew ýaly ussat ýazyjylaryň-da meşhur eserleri dürli tipli adam häsiýetlerine baýlygy bilen tapawutlanýarlar.

A. M. Gorkiý çeper häsiýet döretmek hakda söz açyp, şeýle diýär: “Bilşimiz ýaly, adamlar dürli-dürli bolýarlar: biri ýaňra, beýlekisi sypaýy, başga biri ýoknasyz hem öwünjeň, ýene bir çekinjeň we özüne ynamsyz. Şonuň üçin hem ýazyjy göýä gysganç, uýatsyz, ruhubelent, şöhratparaz, arzueçyl, wäşi we harsyz, zähmetsöýer hem ýalta, ak ýürekli, gaharjaň, ähli zatlara perwaýys garaýan we ş. m. adamlaryň üşmeleşiniň merkezinde ýaşaýar. Dramaturg şu häsiýetlerden islänini alyp, çuňlaşdyrmaga, giňeltmäge, oňa ýitilik we ýadyňlyk bermäge hem-de ony pýesadaky ol ýa-da beýleki figuranyň esasy we kesgitleýji häsiýeti edip görkezmäge haklydyr. Adam häsiýetini döretmeklik işi hut şuna-da syrygýar...”¹.

M. Gorkiniň drama baradaky aýdan şu pikiri beýleki žanrlara-da degişlidir.

Kähalatlarda edebiýatdaky çeper häsiýete edil real durmuşdaky adamyň häsiýeti ýaly, ýagny onuň diňe erk-ygtyýar sypatlary hökmünde düşünilýär. Beýle düşünje çäklidir. Dogry söz ussady häsiýet döredende, real durmuşda ýaşap geçen, taryhy şahsyň sypatlaryny-da şöhlendirmegi mümkin. Emma çeper eserlerdäki häsiýet real durmuşdaky, psihologiýadaky “adam häsiýeti” diýen düşünjeden düýpli tapawutlanýar. Çünki çeper häsiýetiň manysy has giň we çuň. Ol durmuşa akyl ýetirmegi, oňa baha bermegi, onuň mümkinçiliklerini, perspektiwalaryny obrazly göz önüne getirmegi-de nazara tutýar. Häsiýet çeper eserde durmuş hakykatyny “adamlaşdyrmagyň” formasy bolup durýar. Şeýlelikde, çeper häsiýetiň kesgitlemesi şeýle: “Häsiýet – adamlaryň dürli ýagdaýlarda – adamlar bilen aragatnaşygynda, şahsy durmuşa we jemgyýetçilik hadysalaryna berýän bahasynda ýüze çykýan ruhy hem psihologik aýratynlyklarynyň jemidir. Adamyň häsiýetiniň we hiliniň bu aýratynlyklary jemgyýetçilik sreda, ony gurşap alan jemgyýetçilik gurluşytarapyndan kemala getirilýär. Çeper edebiýatda individual taraplary aýdyň görkezilen, hemme dolulygy we anyklygy bilen suratlandyrylan adam obrazyna häsiýet diýilýär”².

Edebiýatdaky çeper häsiýet obrazly pikirlenmäniň esasy alamatlaryny, eseriň ideýa-estetiki, emosional mazmunyny özünde jemleýän baş serişdesidir. Çeper häsiýet bolanda, ynsanyň adamçylyk sypatlarynyň aýry-aýry taraplaryny däl-de, onuň bütün durkuny, eseriň tutuş döredijilik konsepsiýasyny öz içine alýar. Şu meseleden söz açyp, görmükli sowet edebiýatçysy S. M. Petrow şeýle ýazýar: “Çeper edebiýatdaky “häsiýet” diýen düşüňjani asylky häsiýet hökmünde dar görnüşde däl-de, şahsyýetiň bütün içki dünýäsi – ýüregi, ruhy, paýhasy hökmünde düşünmelidir”³.

Häsiýetiň tebigatyna berilýän beýle düşündirişler oňa has giň manyda esretmelidigini, edebiýat ylmy tarapdan öwrenilende, onuň giňden tipleşýän, individual taraplary mesaňa-mälim bolan çeper obraz hökmünde öwrenilmelidigini görkezýär.

¹ L. Timofeyew we N. Wengrow. Edebiýat terminleriň gysgaça sözlügi. Moskwa, 1963. 171 sah.

² M. Gorkiý . Eserler ýygyndysy, tom 26, 416 sah.

³ S. M. Petrow. Realizm, Moskwa, 1964, 96 sah.

Tanyamal sowet alymy Ýa. E. Elsbergiň aşakdaky sözleri bu pikir has-da çuňlaşdyrýar. Ol öeýle diýär: “Edebiýat ylmy üçin, ylaýta-da realistik eseri öwrenýän edebiýat ylmy üçin häsiýet – adamyň daşky hem içki özboluşlylygynyň we köptaraplylygynyň, niýetleriniň we edýän işleriniň, pikirleriniň we häsiýetleriniň hem-de sosial baglanyşyklarynyň çuňňur we organiki bitewilikdäki doly keşbini çekip berýän çeper obrazdyr”¹.

Her bir eseriň tutuş manysy, çeperçilik gymmaty, onuň ideýa-estetiki, emosional mazmuny şol eserde döredilen adam häsiýetlerinde jemlenýär. Şonuň üçin-de çeper döredijilikde häsiýet problemasy çeperçilik problemasydyr. Bu iki düşünje biri-biri bilen aýrylmaz baglanyşykly, biri-birini şertlendirýän zatlardyr. Sebäbi eseriň çeperçiligini kesgitleýän esasy zat awtoryň aýry-aýry obrazly jümleleri, sözlemleri, sözleri, nakyldyr atalar sözünü, diliň beýleki çeperçilik serişdelerini ýerlikli ulanmaklygynda, formasynyň kaşaňlagynda dälär. Dogry, bu serişdeleriň hem eseriň çeper bolup çykmagynda ähmiýeti bardyr. Emma eseriň çeperçiliginiň baş kriterisi, düýp özeni döwrüň ruhuny, baş ugruny özüde jeçleýän, gursagynda zamananyň pulsý gürsüldäp duran janly, tipik adam häsiýetlerini döretmekden ybaratdyr. Şoňa görä her bir eseriň şowlulygy onda döredilen adam häsiýetleriň şowlulygyna, originallýgyna, täzeligine, bitewiligine, durmuşlygyna baglydyr. Çünki çeper edebiýatda ýazyjynyň tutuş estetiki konsepsiýasy häsiýetler arkaly ýüze çykarylýar. Häsiýet eseriň ähli bölekleri bilen baglanyşykly bolýar. Eseriň beýleki serişdeleri häsiýeti açyp görkezmäge hyzmat eden mahallarynda estetiki-emosional mana eýe bolýarlar.

Beýik rus tankytçysy W. G. Belinskiý köp eseriň gowşaklygyny, çeperçilik derejeleriň pesligini, olarda döredilen adam häsiýetleriň emelsizlini, gowuşgynsyzlygyny bilen düşündirýär. Şeýle bolansoň, eseriň temasy her näçe aktual, gozgaýan problemasy her näçe wajyp, sahypalary owadan, nepis sözlerden doldurlan bolsa-da, ol eserdäki adam häsiýetleri göýdük bolup çykan mahalynda, onuň ýaly eseriň hakyky sungat eserine öwrüljegine, döwrüň synagyndan geçjegine, uzak ýaşaýyşa hukuk gazanjagyna bil baglap bolmaz. Beýle eserleriň ömri jyzlanyňky ýaly gysga bolýar.

Şeýlelikde, çeper eseriň baş wezipesi, esasy borjy täze, gaýtalanmaýan adam häsiýetlerini döretmekden ybaratdyr. Emma çeper eseriň beýle tebigatynabolan ýüzleý düşüňjeler-de gabat gelýär. Kähalatlarda ol ýa-da beýleki anyk eserden arassa önümçilik, hojalyk, ylmy, tehniki problemalaryň, meseleleriň çözgüdini talap edýärler. Çeper eseriň manysyna beýle düşünmeklik nädogrudyr. Sebäbi çeper edebiýat beýle sap hojalyk, önümçilik, ylmy problemalary çözmeyär. Munuň ýaly problemalaryň, meseleleriň, hersiniň öz instruksiýasy, olaryň hersi barada ylmyň, alymlaryň gelen netijesi bolýar. Çeper edebiýat bolsa adam häsiýetleri, ahlak meseleleri bilen iş salyşýar. Hojalyk, sap önümçilik, ylmy we tehniki problemalar, meseleler ahlak problemalaryna, ahlak meselelerine öwrülende, häsiýeti açmaga hyzmat edende çeper eserde öz graždanlyk hukuklaryny gazanyp bilýärler. Emma hojalyk, önümçilik we beýleki meseleler çeper eserlerde özbaşdak, öz-özlügindäki zatlar hökmünde suratlandyrylsa, olar artykmaç zatlar

¹ Sosialistik realism we klassik miras. Moskwa, 1960, 8 sah.

bolup galýarlar. Emma ýazyjylarymyzyň döredijilik tejribelerinde önümçilik, hojalyk meseleleriniň öz-özlügindäki zatlar hökmünde suratlandyrylýanmahallary-da gabat gelýär. Käri boýunça agronom ýazyjy Bazar Öwezowyň irki oçerkleriniň we eserleriniň käbirlerinde agrotehniki meseleler, gowaçany ösdürip ýetişdirmegiň, ondan ýokary hasyl almagyň ýollary barada gyzykly gürrüňler edilýär. Ýazyjy gozgaýan hojaly, önümçilik meseleleri barada peýdaly pikirleri, teklipleri orta atýar. Bu eserler öz wagtynda edebi tankytda-da öwürildi. Olara ýokary baha berildi. Emma ol eserler edebiýatyň ösüş taryhynda düýpli yz galdyryp bilmedi. Munuň asyl sebäbi ýazyjynyň sap hojalyk, önümçilik meseleleri bilen gyzygyp, olary gahrymanlaryň häsiýetlerini, ruhy dünýäsini, sosial keşplerini aýdyňlaşdyrmaga ýeterlik hyzmat etdirip bilmänligidir.

Häsiýetiň özbaşdak hereketi. Çeper döredijilikde gahryman belli bir gylykly, dünýägaraýyşly, duýgy düşüňjeli, individual keşpli häsiýet hökmünde döredilen soň, ol eserde özbaşdaklygyny saklaýar. Ol öz häsiýetiniň içki logikasyna, öz individual duýgy-düşünjesine görä hereket edýär. Gahrymanyň ösüşi, özgerişi hem onuň häsiýetiniň logikasyna laýyk bolýar. Ýazyjy öz gahrymanyna onuň häsiýetine laýyk gelmeýän hereketleri etdirip bilmeýär. Munuň üçin çeper obrazyň bitewi bolmagy zerur. Obrazyň bitewiligini emele getirýän esasy şert gahrymanyň edýän ähli hereketleriniň, gep-sözüniň, pikir-hyýalynyň onuň adamçylyk tebigatyna laýyk bolmagyndan ybaratdyr. Obraz bitewi bolan mahalynda onuň sözi bilen işiniň, pikiri bilen duýgusynyň, häsiýeti bilen hereketiniň arasynda baglanyşyk bolýar. Beýle sazlaşygy gazanmak üçin, ýazyjy eseriniň süžetini gurnan, oýlanan, döreden wagtynda, gahrymanlara harakat etdirende durmuşdan saýlap alan tiplariň häsiýetleriniň logikasyna esaslanýar. Eger awtor öz eseriniň süžetini önüde düzüp, şol süžetdäki funksiýalary, oýnamaly rollary boýunça hereket etdirse ýa-da ähli ünsüni öz-özlügindäki wakalar gönükdirip, olaryň häsiýet bilen baglanyşygyny ünsden düşürse, beýle eser hakyky çeper eser bolman, ol haýsydyr bir ideýanyň, pikiriň, wakanyň illüstrasiýasy bolup çykýar. Beýle bolanda, gahrymanlar öz durmuşlary bilen, öz pähim-paýhaslary bilen ýaşayan adamlar bolman, awtoryň erki, buýrugy bilen kellesine agram salman hereket edýän, agyp-dönüp ýören, özbaşdak pikiri bolmadyk adama öwürülýärler. Eserde hereket edýän beýle gahrymanlara funksional gahrymanlar ýa-da personažlar diýilýär.

Beýle gahrymandyr personažlarda häsiýetiň logikasy, obrazyň bitewiligi saklanmaýar.

Häsiýet logikasy, häsiýetiň özbaşdak hereketi hakdaky gürrüň – realizm baradaky gürrüňdir, eseriň realistik derejesi, dogruçyllygy, durmuş hakykatyna wepalylygy hakdaky gürrüňdir. Hakyky çeper eserlerde gahrymanyň edýän in bir kiçijik hereketlerinde-de, aýdýan sözünde-de awtoryň erki duýdurýan bolsa, häsiýetiň logikasyndan gyşarma bar bolsa, eseriň ynandyryjylyk derejesi gowşaýar. Şu meseleden söz açyp, belli rus ýazyjysy W.G. Korolenko şeýle diýär: “Siz, hudožnik hökmünde, belli adamy, häsiýeti göz önünde getirýärsiňiz. Ol siziň aňňyza janly ýaly oranşýar. Eger siz ony şeýle ýagdaýda göz önünde getirýän bolsaňyz – ol eýýäm anyk fakt we özbaşdak durmuş bilen ýaşaýar. Ol siziň

buýrugyňyza göre hereket edip bimez we öz häsiýetine laýyk hereket eder”¹. Görnükli sowet dramaturgy N. Pogodiniň bu meselä garaýyşy-da W.G. Korolenkonyň pikiri bilen utgaşyp giýär: “Pýesadaky situasiýalar we hereket gahrymalaryň hut özlerinden gelip çykalydyr. Haçan-da obraz dogry çözülen, gowy işlenen mahalynda, hakyky durmuş bilen ýaşap başlan wagtynda onda ol obraz situasiýalarda, hereketlerinde awtora kömek edip başlaýar. Awtor gahrymanyna haýsydyr bir örän oňat ýa-da juda erbet hereket etdirmek islese, obraz garşylyk görkezýär, boýnuna dakylan situasiýa boýunça hereket etmeýär, şeýle bolanda öözüňem ýalan sözleýäniňi duýarsyň. Obrazlar awtoryň emri boýunça hereket etmeýärler, eger hereket etselerem, güýç arkaly, gelşisiz hereket ederler”².

Eger ýazyjy gahrymanynyň yzyna düşse, onuň häsiýetiniň ösüş logikasyna eýerse, awtoryň başky planlarynyň, eseriň süžet ýördumynyň özgermegi-de mümkindir. Bu pikiri uly söz ussatlarynyň öz döredijilik tejribeleri baradaky ýatlamalary hem aýdyň tassyklaýar. Olar öz gahrymanlarynyň bütinleý garaşylmadyk hereketleri edip geň galdyryşlary, özleri bilen ylalaşmaýşlary, gahryman bilen öz aralaryndaky dowamly jedeller barada täsin gürrüň berýärler. bu ýagdaý gahrymanyň häsiýetiniň logikasyna eýermeklikden gelip çykýar. Emma gahryman eseriň dürli ýerinde dürli gylyk-häsiýetli adam ýaly bolup görünse, awtoryň emri bilen küşdün pyýadasy ýaly, islendik hereketleri edip dursa, beýle gahrymanly eseriň realistik häsiýeti juda pes bolýar. Diýmek her bir söz ussady gahrymanynyň durmuşy bilen ýaşamaly, onuň tebigy häsiýetlerine şa ýoluny açmaly.

Görnükli sowet ýazyjysy A. Fadeýew “Derbi-dagyn” romanyndaky Meçigiň obrazyny döredişi barada şeýla gürrüň berýär: “Ilki başdaky planym boýunça Meçik öz-özünü öldürmelidi. Haçan-da men bu obrazyny üstünde işläp başlanymda, men onuň öz-özünü öldürüp bilmejekdigine we öldürmelem dældigine kem-kemden göz ýetirdim, sebäbi Meçik ownukçyl, gorkak adam, onuň gaýgy-gamy-da adatdan daşary ýüzleý, ujypsyz, hiç zadyň alnyndan däl... Romanyň bütin dowamynda özüni alyp barşyndan maňa onuň öz-özünü öldürmäge ukyply dældigi aýdyň boldy... Metelitsä romanda ilki başda onunjy derejeli figurady, emma işiň gidişinde, romanyň ösüşinde onuň möhüm orny eýelemegidi bidenkã aýdyň boldy. Şeýle ýagdaý bolanda, ilki oňa geň galýarsyň, entek özüň düşüniپ ýetişmãnkãň, hatda oňa garşylygam görkezýärsiň: “Bu ýerde meni gahryman düzedýär”³.

Munuň ýaly pursatlar uly ýazyjylaryň köpüsiniň döredijilik praktikasynda gabat gelýär.

Beýik rus ýazyjysy A.S. Puşkin “Ýegeniý Onegin”romanynda Tatýana awtor oslamanka durmuşa çykyp, ony geň galdyrýar. L.N. Tolstoý “Anna Karenina” planyny toslanda, Kareniniň tarapynda bolýar. Emma eserde realistik çeper pikirlenmãniň, wakalaryň, häsiýetleriň logikasy awtoryň başky planynyň bütinleý tersine bolan netijelere getirýär. Edil şonuň ýaly, “Atalar we çagalar” romanyny ýazmaga girişende, I.S. Turgenýew hem “atalaryň” tarpynda bolýar. Emma

¹ Rus ýazyjylar edebi zãhmet barada, t. 3, L., 1955, 628 sah.

² N. Pogodin, Sahna we durmuş, M., 1953, 37 sah.

³ A.A. Fadeýew. Otuz ýylyň jemi, M., 1957, 911 – 912 sah.

häsiýetiniň gutulgysyz logikasy ýazyjynyň galamyny başga ugra gönükdirmäge mejbur edýär. in soňunda romanyň çözgüdi “çagalaryň” peýdasyna bolýar. G. Floberini romanynda awtor oslamanka Emma Bawari özüni zäherleýär. Beýle ýagdaý durmuşy dogurçyl, obýektiw suratlandyrmak prinsipinden, häsiýetleriň logikasyna gulak gabartmaklykdan gelip çykýar. Dogry, gahrymanyň häsiýetiniň, dünýägaraýyşynyň ösmegi, kämilleşmegi bilen ol özgerip, täze keşbe girip biler. realistik eseriň köpüsinde şeýle-de bolýar. Emma ösüş, şzgeriş netijesinde şol bir adam eseriň dürli ýerinde özüniň başky tebigatyna ters gelip duran keşpde görünmeli däl-de, hakyky ösüş, özgeriş şahsyň kämilleşişiniň, gujurlanyşynyň tabigy netijesi bolmalydyr. Gahryman özüniň individual keşbini, tebigy bolşuna saklap özgermelidir. Şu mesele barada zehinli rus ýazyjysy Dmitriý Furmanow şeýle diýýär: “Her bir hereket edýän adamyň esasy häsiýeti öňünden kesgitlenen bolmalydyr, sözler, hereketler, täsirleniş formalar, replikalar keýpiň özgerişi we ş. m. faktlar kesgitli bir häsiýetiň diňe tyýebigy ýüze çykmany bolmalydyr, oňa hiç zat, hatda ilki göräýmäge tüýs tebigy fakt hem garşylyk görkezmeli däl”¹.

Häsiýetleri özbaşdak hereket etdirmekde, olaryň logikasyna eýermekde türkmen sowet edebiýatynda gazanylan üstünlikler hem, entek ýeňip geçmeli kemçilikler hem gabat gelýär. Realizmiň esasy talaplardan biri bolan häsiýetiň logikasyna eýermek baradaky çeperçilik meselesi entek ýazyjylarymyz tarapyndan doly özleşdirilenok. Has tejribeli, kämil ýazyjylaryň döredijilik tejribelerinde-de bu babatda üstünlikler hem, näsazlyklar hem özüni duodurýar. G. Gurbansähedowyň “Söýseň” atly powestinde Ýagdynyň häsiýetinde logika gowy saklansa-da, eseriň beýleki bir gahrymany Bossanyň häsiýetinde logika laýyk gelmeýän pursatlar az däl.

Arap Gurbanowyň “Öýläñçi” powestinde Göwheriň bütün hereketleri, özüniň alyp barşy, gepi-sözi onuň häsiýetine kybapdaş gelýär. Şonuň üçin-de ol edebiýatymyzda aýal-gyzlaryň şowly döredilen obrazlarynyň biri boldy. Emma bu powestdäki Halmyradyň obrazyna weli häsiýetiň logikasynyň saklanyşy ýagdaýly. Powestiň bir ýerinde Halmyrat özüniň arassa kalby bilen okyjynyň mährine, söýgüsine mynasyp bolýan bolsa, eseriň başga bir ýerinde ol özüniň messepsizligi bilen okyjynyň ýigrenjini gazanýar. Bir obrazynyň, bir häsiýetiň çäklerinde munuň ýaly delillendirilmedik düýpli gapma-garşylygyň, ýiti kontrastyň bolmagy kadasyz, realizmden sowa düşýän ýagdaýdyr. Halmyradyň häsiýetiniň logikasynyň saklanmazlygy şahyrana dilde ýazylan powestiň çeperüiligini gowşadýar.

Eserleriň käbirinde gahrymanlaryň häsiýetleriniň logikasy detallarda bozulýar. Bu ýagdaý ilki göräýmäge duýulmaýan ýaly bolsa-da, ol talapkär okyjynyň nazaryndan sypmaýar. Logika kiçi zatda bolsun, uly zatda bolsun, tapawudy ýok, nähili formada bozulsada, ol eseriň çeperçiligine oňasysz täsir edýär. Beýle ýagdaý tejribeli ýazyjylaryň ençeme babatda şowly eserlerinde-de gabat gelýär. N. Jumaýewiň “Ýeňiş ýylynyň hekaýaty” atly powestiniň gahrymany Genji eseriň başynda gorkak adam edilip görkeziýär. Powestiň birneme söňragynda ol baryp ýatan batyr, hiç zatdan howatyr etmeýän adam edilip şekillendirilýär. Elbetde,

¹ Ýazyjylaryň zähmeti hakda, M., 1955, 338 sah.

gahrymanyň häsiýeti onuň öz tagallalary, töweregiň täsiri netijesinde özgerip hem biler Emma eserde beýleözgeriş hakda söz açylmaýar. Sähelçe salymda beýle özgerişniň bolmagy-da mümkin däl. Şeýlelikde, bu ýerde häsiýetiň logikasy görnetin bozulýar.

Edebiýatymyzda obrazyň tebigatyna, häsiýetiň logikasyna gelişmeýän hereketler otrisassel tiplerde has hem köp gabat gelýär. Munuň sebäbi ýazyjylaryň käbir otrisassel tipe nähili hereket etdirseň hem bolar diýen nädogry düşüňjeden ugur alýar. Şonuň üçin hem kähalatlarda otrisassel tipe onuň etmejek ýa-da edip hem bilmejek hereketlerini etdirýärler. Realistik edebiýatda awtoryň öz gahrymanyna bolan simpatýasy-da, antipatiýasy-da durmuş hakykatyny ýöýmaly däl. Pesonaž položitel bolsun, otrisassel bolsun, tapawudy ýok, onuň hereketleri diňe häsiýetiň logikasyna esaslanmalydyr. Emma otrisassel tipler babatda şu talabyň unudylýan pusatlary seýrek däl. H. Derýäýewiň “Ykbal”romandaky Seýidähmet işan öz howlusyna entek Uruk getirilmänkä, Ogulnäzik atly on sekiz ýaşly gyza öýlenýär. Emma Seýidähmet işan özüniň garranlygy zerarly onuň bilen hakyky äraýallyk gatnaşygyny, zyna işini edip bilmeýär. Bu barada Seýidähmet işanyň hut özi şeýle diýär: “Men ony garrap, sandan galanymdan soň aldym. Ýaş gyzyň goltugyna girsem, göwnüm oýanyp, ärlük edip bilermikäm öýdäpdim, olam bolmady. Şu güne çenli ol gyzylygyna gezip ýör, elbetde, onda-da isleg bardyr”¹.

Ine, şu hili äraýallyk, zyna işinden bütinleý galan Seýidähmet işan öz howlularyna getirilen Uzugy awtoryň emri bilen zorlajak, onuň namysyna degjek bolýar. Bu bulutsyz ýagan ýagyş ýaly bir zat bolup, okyjyny geňirgendirýär. Bu ýerde awtoryň maksady düşnükli. Ol Seýidähmet işana şu hili hereket etdirip, aýry-aýry ruhany wekilleriniň ahlak taýdan azgyn adamlardygyny nygtamakçy bolýar. Awtoryň bu ýerde ündejek bolýan pikiri hakykatda, umumy prinsipe dogry. Emma ol hut şu anyk pursata, anyk obraza laýyk däl. Bu ýerde görnetin logika bozulýar. Eserlerimizde beýle mysallar az däl.

Şu görüp geçen ýagdaýlarymyň realistik häsiýetli, ýokary çeperçilikli, uzak ýaşajak, çuňdan indiwiđuallaşdyrylan adam obrazlaryny döretmekde häsiýetiň logikasyny saklamaklygynyň inňän uly ähmiýetiniň bardygyny görkezýär.

Häsiýetiň köptaraplylygy. Çeper eserde häsiýetiň köptaraply suratlandyrylmagy realizmiň esasy talaplaryndan biridir. Häsiýetiň köptaraplylygy durmuşyň köptaraplylygyny alamatlandyrýar. Hakyky çeper eserlerde adam özüniň ähli arzuw-islegleri, hereketleri, häsiýetiniň güýçli hem gowşak taraplary bilen okyjynyň gözünüň önünde ör-boýuna galýar. Real durmuşda adamlary çürt-kesik “ak”, “gara” diýen toparlara bölmek kyn. Şu jümleden söz açyp, L. Tolstoý şeýze diýýär: “Her bir adam haýsydyr bir dine özüne mahsus bolan häsiýetlere eýedir, mähirli, gyňyr, akyly, samsyk, gujurly, äwmezek we ş. m. adamlar bolýandyr diýen düşüňje in adaty hem köp ýaöran düşüňjeleriň biridir. Adamlar beýle bolanoklar. Biz adam hakda ol gyňyrlygyna garaňda köplenç mähriban, samsyklygyna garaňda köplenç akyly, äwmezekligine garanda köplenç gujurly we bu aýdylanlaryň tersine bolýandyr diýip bileris, ýöne bir adam hakda ol mähirli ýa-da gyňyr, başga bir adam hakda bolsa ol gyňyr ýa-da samsyk diýsek munuň özi

¹ H. Deýäýew. Ykbal, III kitap, aşgabat, 1966, 241 sah.

nädogry bolar. Biz bolsak adamalry hemişeşu hili bilýäris. Şeýle etmeklik nädogrydyr. Adamlar edil derýalar ýalydyr: suw hemme ýerde bir hilidir we hemme ýerde şol bir suwdyr, ýöne her bir derýä käte dar bolýar, käte tiz akýar, käte giň bolýar, käte ýuwaş akýar, käte sowuk bolýar, käte bulanyk, käte ýyly bolýar. Adamlaram şonuň ýalydyr. Her bir adam ynsana mahsus bolan häsiýetleriň ähli düwünçeklerini özünde saklaýar we bir halatda bir hili häsiýetini, başga bir halatda beýleki häsiýetlerini ýüze çykarýar hem hemişe şol bir adam bolup galýandygyna garamazdan, ol hälişindi öz-özüne-de meňzemeýän ýaly bolup görünýär”.

Bu ýerde beýik ýazyjy adam häsiýetiniň köptaraplylygy hakda gürrüň edýär. Adam häsiýetiniň çylşyrymlydygyny, onu belli bir galypa salyp bolmaýandygyny belleýär.

Beýik rus ýazyjysy A.S. Puşkin hem W. Şekspiriň adam häsiýetlerini doly hem köptaraply suratlandyryşyna uly sarpa goýupdyr. Ol Molýer bilen Şekspiriň häsiýetleri suratlandyryşlaryny deňeşdirip, şeýle ýazýar: “Molýeriň Husydy diňe husyt adam; Şekspiriň Şaýlogy bolsa hem husyt, hem mekir, hem ahmyrly, hem hilegär, hem öiti pähimli adam”¹.

Realizmiň uly ýeňişleriň biri bolan häsiýetiň köptaraplylygy baradaky gürrüň uly adam häsiýetlerini, iri eserleri döretmek hakdaky gürrüňdir. Bu meseläniň ähmiýeti barada söz açyp, uly gazak ýazyjysy M. Auezow şeýle diýýär: “Biziň üçin uly mekdep bolup durýan rus edebiýatynda baş gahryman, esasy waka we göreş elmydam iri planda suratlandyrylýar. Diňe içinde uly häsiýetler hereket edýän durmuş göreşi eseri iri dýär. Okyjylara häsiýetiniň diňe bir tarapy görkezilýän adam uly bolup bilmez, munuň üçin ony köptaraply syratlandyrmak gerek. Ortaça adamlar bilen uly eser döredip bilmersiň”².

Gahrymanlaryň häsiýetlerini birtaraplaýyn görkezmeklik antik hem klasisizm edebiýatyna has bolupdyr. Bularyň gahrymanyň häsiýetiniň diňe bir tarapyna ýykgyn etmeklik hökmany norma derejesine ýetirilipdir.

Kalssisizmiň eserlerine ýakyn bolan türkmen desanlarynda-da köplenç gahrymanyň häsiýrtiniň diňe bir tarapy başdan aýak nygtalýar. Zalym adamyň diňe zalymlygy gysganç adamyň diňe gysgançdygy tekrarlanýar. Köplenç halatlarda dessanlarda ýada beýleki gahryman eseriň bütin dowamynda hiç hili üytgewsiz, şol bir keşbinde çykyş edýär. Türkmen dessanlarynyň bu häsiýeti, bu däbimbiziň häzirki döwürdäki eserlerimiz-de öz täsirini ýüetirmän duranok. Eserleriň käbirinde položitel gahrymanyň çürt -kesik položitel, otresatel gahrymanyň çürt-kesik otresatel bolmagynda-da dessanlaryň şol däbiniň täsiri ýok däl. Aýratyn-da bu däbiň inersiyasy otresatel häsiýetli gahrymanlarda güýçli duýulýar. Türkmen sowet ýazyjylarynyň eserleriniň käbirinde otresatel häsiýetli gahrymanlar häsiýetleriniň dürli taraplary bilen özüniň görkezýän janly adamlar däl-de ol ýa-da beýleki otresatel sypatyň illýustrasiýasy bolup görünärler.

Dessanlarda ýagdaý şeýle bolsa-da geçmiş türkmen edebiýatynda gahrymanyň häsiýetini estetiki taýdan baý hem köptaraply suratlandyrmaklygyň däbi ýok diýip

¹ Очерк истории казахской литературы, М., изд-во АН СССР, 1960, 360 sah.

² А.С. Пушкин Есерleriň doly ýygýndysy.

bolmaz. Bu babatda “Görogly” eposy ajaýyp nusga bolup durýar. Eposyň baş gahrymany Göroglynyň häsiýeti estetiki baýlygy we köptaraplylygy bilen aklyňy haýran galdyrýar. Onuň häsiýetinde gahrymançylygam sadalygam pähimlilikem ýowuzlygam ýuka ýürekli gem arassaçylygam ýumaram tragizmem mylaýymlygam gahar-gazabam, şatlygam, gam-gussa-da we ş.m. bar. Hatda onuň häsiýetiň gowşak, otrisatel taraplary-da ýok däl. Eposyň her şahasynda Göroglynyň häsiýetiniň täze-täze taraplary açylýar. Eposda ol düýpli derejede adamlaryň dürli käriň wekili hökmünde çykyş edýär. Göroglynyň häsiýetiniň şeýle baýlygy we köptaraplylygy gatnaşýan iş salyşýan durmuş meseleleriniň giňligi onuň obrazyny dürli öwüşginli monumental obraz edýär.

Türkmen halkynyň watançylyk gahrymançylyk ahlak etiki garaýyşlarynyň köpüsi göroglynyň häsiýetine siňdirilýär. Emma olar diňe bir reňk bilen şöhlendirilmeýär. Aýry-aýry halatlarda halkyň ruhy tejribesiniň etiki hem ahlak gymmatlyklarynyň ähmiýeti Göroglynyň ýalňyşmazlyklarynyň üsti bilen görkezilýär. Elbetde Görogly hiç haçan ýalňyşmaýan, baran ýetinde diňe üstünlik gazanyp duran, Çernižewskiý aýtmyşlaýyn diňe daş ýaly gahryman edilip görkezilen bolsady, onda eposyň çeperçiligi emosional täsirlilikgi häzirkisiçe bolmazdy.

Uzak ýyllaryň dowamynda toplanan ahlak etiki garaýyşlaryň tersine hereket eden-de belli, halk özüniň Görogly ýaly söýgili gahrymanyna-da iňňän ýowuz daraşýar. Beýle hereketler oňa biçak gymmat duşýar. “Arap eýhan” şahasynda Görogly serhoş bolup çendenaşa öwünýär. Seresaplylygyny ýitirýär. Bu ýagdaý ony Arabyň eline düşürýär. Görogly belent başyny Arabyň önünde, hatda Öwez oglynyň önünde-de egmeli bolýar. “Bezirgen” şahasynda Görogly okyjynyň gözünüň önünde pese düşüp başlaýar. Yogsam ýeke gelýän adamy gizlenip atmaklyk Görogly ýaly mert adama gelişýän zat däl. Bu Görogly üçin görnetin peslik Sebäbi pes duýgylaryň emir bilen hereket edýän adama diňe peslik garaşýar. Bu eposyň “Harmandäli” şahasynda-da şeýle. “Kempir” şahasynda bolsa Göroglynyň ýalňyşy ony bir ýyllap, galandar bolup gezmäge mejbur edýär. Görogly paýhaslanman hereket edende-de, gaçany kowujy bolma diýilen prinsipe gulak gabartmadyk mahalynda-da uly şowsuzlyklaryň netijeleri Göroglyny taplaýar, oňa öçmejek sapak bolýar. Dýmek munuň ýaly şahalarda Görogly öňden täýýar häsiýetleriň eýesi däl-de, aý durmuş tejribesinde gowşaklyklaryny ýeňip geçýän, täze häsiýetleri özleşdirýän gahryman tejribesinde gahrymanda dörän häsiýetleriň bolsa estetiki emosional güýji, terbiýeçilik gymmaty uly bolýar. Eposyň ilkinji (1941) hem soňky (1990) neşirlerinde eposyň beýleki personažlarynyň hem häsiýetine köptaraplylyk duýulýar.

Hut durmuşyň özünde adamlaryň köpsi öz naturallary boýunça köptaraply bolýar. Bir adamda düri häsiýetleriň sypatlaryň başlangyçlary bolýar. Aýratynda biziň döwürimizde adamlaryň töwerek bilen jemgiýat bilen biri-biri bilen gatnaşygy juda giň we köptaraply. Şonuň ýaly-da adamlaryň iş salyşýan gyzyklanýan meselelerinde sanardan kän şeýle bolansoň adam häsiýetini ähli estetiki gözelligi bilen köptaraply sypatlandyrmaga sowet ýazyjysyna durmuşuň özi baý material berýär.

Adam häsiýetini estetiki taýdan baý we köptaraply edip tipleşdirmekde türkmen sowet poroziýasynda-da esli tejribe tolpany. B.kerbabaýewiň “Nebitdag” romanyndaky partiýa guramasynyň sekretary Aman Atabaýewiň “Gaýgysyz Atabaý “ romanyndaky gaýgysyzyň häsiýetinde şol küýselýän köptaraplylygy görmek bolýar Amanyň häsiýetinde salykatlylygam wäsiligem durmuşa adamlara çäkli söýgem guwanjam teragiuzmem romantikligem we ş. m. bar Gaýgysyzyň häsiýetinde estetiki baýlygyň köptaraplylygyň alamatlaryny synlamak bolýar şonuň bilen birlikde ol gahrymanlaryň häsiýetleriniň kesgitliligi logiki yzgiderliligi hem saklanýar. Bu –da häsiýeti estetiki tayan baý we köptaraply obrazlardan edilen esasy talaplaryň biridir.

Edebiýatda adam häsiýetleri real durmuşdaky aýratyn bir adamyň häsiýetinden giň hem köptaraply bolýar. Ceper eserde döredilen adam häsiýetine ýazyjynyň garaýşy oňa berýän estetiki emosional bahasy ol gahrymanyň oşuş tendensiýasy şol gyzymly adamlaryň taryhy ykbaly durmuşdaky belli bir social häsiýetli taraplaryda siňdirilýär. Aýry –aýry taryhy döwrüň şertleri dürli tipli dürli garaýyşly hatda garşylykly häsiýetli adamlary orta çykýar. Mysal üçin M.Şolohowyň “ýuwaş don” romanynyň gahrymany Melehow, B.Kerbabaýewiň “Aýgytly Adim” romanynyň gahrymany Artyk, N.Jumaýewiň “Welaýat” romanynyň gahrymany Söýün Süleýmanow, T. Jumageldiýewiň “janserek” romanynyň gahrymany Rahman çyrşyrymly hem garşylykly häsiýeti gahrymanlardyr. Bular anyk taryhy döwrüň döreden tipleridir. Olaryň häsiýetleriniň çyrşyrymlylygy döwrüň çyrşyrymlylygyny alamatlandyrýar.

N.jumaýewiň “Welaýat” romanynyň gahrymany Söýün Süleýmanowrewalýutsiýanyň işine şeksiz wepaly, hujuwly edenli adam. Ol aýgytly hereketler edýär.

Emma ol “çepçilik” keseliniň pidasy bolýar. Ýerli şertleri göz önünde tutman, täze düzgünleri tiz, howlukmaç ornaşdyrjak bolýar. Yagdaýlara görä hereket etmän, situatsiýalary doly öwrenmän ýalňyş hereketler edýär. Iň soňunda-da ol öz ýalňyş hereketleriniň gurbany bolýar. Söýüniň häsiýetiniň käbir taraplary häzirki döwrüň çepçi ekstremistleriniň hereketlerinde-de gaýtalanýar. Bu ýagdaý Söýüniň häsiýetiniň real durmuşdaky bir adamyň häsiýetinden has giňdigini görkezýär. T.Jumageldiýewiň “Janserek” romanynyň gahrymany Rahmanyň obrazynda anyk dünýägaraýşy bolmadyk, täze bilen könäniň položitel häsiýeti bilen otresatel häsiýetiň arasynda pelesañ kakýan hiç birine-de ymykly goşulyp bilmeýän adamyň tragediýasy öz şöhlelenişini tapýar.

Şeýlelikde, agzalan romanlardaky täsin köptaraply häsiýetli gahrymanlaryň hereketleri döwrüň iňňän ýiti hem çylşyrymly synpy öreşini, sosial syýasy taryhy ýagdaýlaryny çeperçilik taýdan göz önünde getirmäge giň mümkinçilik berýär.

Emma häsiýetler birtaraply diňe bir renk bilen suratlandyrylan mahalynda obrazyň durmuşylygy estetikii emosional täsirli giň bolýar. Edebiýatymyzda şeýle häsiýetler hem az döredilmedi. Aýratynda oktyabr rewalýutsiýasy graždanlyk urkñ kolhoz gurluşygy döwürleriniň wakalary sypatlandyrylýar. Hereket edýän rus işçileriniň wekilleriniň obrazlarynda häsiýeti birtaraply suratlandyrmaga köp ýygyn edildi. Olaryň häsiýetleriniň dürli öwüşginleri, özboluşly taraplary durmuşlarynyň we göreşleriniň dürli dürli formalary ýörelmedik ýollary

agtarylady. Olaryň häsiýetinde öwüt ündewçilik wagyz nesihat edijilik esasy orny eýeledi. Netijede olaryň köpsi çuňňur estetiki-emosional häsiýetli çeper obrazlaryň derejesine ýetip bilmedi.

Häsiýetleriň köptaraplylygy diýmek dürli edim gylymlaryň sypatlaryň bir adama tötänleýin birleşmesi diýmeklik däl, ýagny gahryman dürli häsiýetleriň ýygyndysy däl. Köptaraplylyk bilen birlikde her bir gahrymanyň häsiýetiniň baş kesgitleýji sypaty alamty bolmalydyr. Bu talap garşylykly häsiýetlerde degişlidir. Şol kesgitleýji sypat hem häsiýete janly bitewilik berýär. Öňde belleýişimiz ýaly Göroglynyň häsiýeti özüniň biçak köptaraplylygy bilen tapawutlanýar. Onda türkmen halkynyň iň gowy häsiýetleriniň köpsi şöhlelenýär. Emma Göroglynyň häsiýetini kesgitleýji tarapy watançylyk hem gahrymançylykdyr. Özem Göroglynyň häsiýetiniň şu taraplary çuňňur adamkärçilik, gumanistik duýgylar bil;en utgaşyp gidýär. Görogly wagytlaýynça ýalňyssa-da öz prinsiplerine garşy gitse-de iň soňunda häsiýetiniň şol baş kesgitleýji sypatyna wepaly bolup galýar. ýar. Ýalňyşlyklary dürli sebäbe görä prinsiplerinden wagytlaýynça sowa hereket etmegi soňundan Görogla çuňňur ruhy eziýetler berýär. Bu yagdaýlar Göroglynyň häsiýetiniň baş kesgitleýji tarapyny has hem doly tassyklaýar.

Şeýle mysaly häzirki zaman temasyndan ýazylan eserlerden hem getirmek mümkin. B.Kerbabaýewiň “Suw damjasy – altyn dānesi” romanynyň gahrymany Nowçenkowanyň häsiýeti köptaraply. Romanyň esasy gahrymanlarynyň biri bolan Babaly Nowçenkowanyň şeýle häsiýetlendirýär. “ Sen haýynlykda ýa gorkaklykda aýyplamaga meniň, elbetde, hakim ýok. Seniň mejburiýet üçin ýa haýsy şöhrat üçin işlemeäniň hem hemme kişä aýan. Sen dogry gepli, gaýduwsyz, mert adam. Yöne weli, sen dikdüşdi, yndarma, özgāni āsgermeýān, diňe men bilýān diýýān boýnyýogyn bir sansar adam. Seniň alyp barýan tapylgysyz gowy hem peýdaly işleriň bilen bir hatarda şol ulumsylygyň zerarly ýalňyşýān zyýān ýetirýān ýerinde ýok dāl”

Babalynyň bu sözlerinde Nowçenkonyň häsiýetiniň güýçli hem gowşak taraplary kemsiz aýan bolýar. Onuň häsiýetiniň köptaraplylygy başga-da ençeme ýerde nygtalýar. Emma onuň häsiýetiniň baş kesgitleýji sypaty-da bar. Ol halkyň bāhbidi ugrunda janyny gaýgyрмаýān, umumy işi öňde duran wezipeleri amala aşyrmak üçin ýanyp bişýān adam şeýle bolansoň ol hiç zada perwaýsyz seredip bilmeýär. Kemçiliklere jany ýanýar. Nāsazlygy öz göwnüne ýaramaýān zatlary göreňde özüni saklap bilmeýär, gahary paýhasyndan rüstem gelýär. Duýgysyna erk edip bilmān, kişä paýyş sözler aýdanyn-da gödeklik, dikdüşdilik, yndarmalyk edenini-de duýman galýar. Şeýlelik-de Nowçenkowyň häsiýetiniň dürli taraplary onuň baş kesgitleýji sypaty bilen tebigy baglanyşýarlar. Olaryň biri beýlekisinden gelip çykýar. Şu mysaldan görşümüz ýaly, hakyky çeper obrazda köptaraplylyk häsiýetiň şol baş, kesgitleýji sypatyny inkār etmān, gaýtam ony tassyklaýar. Bu hakykaty biz rus klassik edebiýatynyň haş görnükli eserleriniň tejribesinde-de group bileris. Göroglyň “Öli janlar” poemasynda Plýuşkin hysytlygyň iň ýokary hetdine ýaten adam. Indi ol husytlygyň gysgançlygyň symbolyna öwrülip gidipdir. Şeýle seredāymāge ol adamçylyk sypatlaryndan bütinleý mahrum ýaly. Emma onda myhmansöýerligem bar. Ol Çiçikowa suhary, likýorjagaz hödür edilýär hatda

onda sahylygyň hem käbir alamatlary göze ilýär. Ol özüniň bozuk sagatyny çişikowa peşgeş berjek bolýar. Emma ol özüniň bu hereketlerini şeýle bir özboluşly formada edýär welin onuň häsiýetiniň baş dypaty inkär edilmän gaýtam has çuňdan tassykanylýar, Görnüşi ýaly Piýuçkin özüne adaty hereketleri etjek bolanynda onuň häsiýetiniň baş, tipik sypaty has hem özüni aýdyp görkezýär. Beýle ýagdaý A.P.Çehowyň “Bus-busy adam” hekaýasynyň gahrymany Welikowyň obrazynda-da görmek bolýar. Welikowyň häsiýetiniň esasy, kesgitleýji tarapy-da onuň öz asyl tebigatyna ters hereket etmek bolan mahalynda, ýagny öýlenmek hakynda oýlanyp başlanynda has ýiti ýüze çykýar. Gonçarowyň Oblomowynda-da häsiýetiň baş sypaty bolan ýaltalyk, eksizlik, lelimlik, insiatiwasyzlyk onuň häsiýetindäki şeýle položitel taraplarynyň aktiw formada ýüze çykmagyna ýol bermeýär. Onsoň ondaky položitel sypatlar gury niýetden, oý pikirlerden aňry geçmeýär. Şeýlelik-de häsiýetiniň beýleki-taraplaryda onuň sypatyny tassyklaýar.

Emma öňde belleýişimiz ýaly, häsiýetiň köptaraplylygy diýmeklik obraz dürli adam sypatlarynyň sklady, ýygyndysy bolmaly diýildigi dälidir.

G.Şamyýew “Seniň soragyňda” atly romanynda gazet habarçysy Mämmet Öweziň häsiýetiniň köptaraplylygyny bellemekçi bolýar. Emma onuň häsiýetiniň dürli taraplary biri biri bilen sazlaşmaýar. Başda Mämmet Öwez adamçylyk duýgylaryna mahrum, nadara, ownuk-uşak zatlaryň üstünde yrsarap duran, ýaranjaň, hiç zadyň alnyndan bolmadyk, namart adam edilip görkezilýär. Emma eseriň başga ýerinde ol jomart, ýeke manady hem bolsa il bilen paýlaşýan, hatda rehimdar, kişiniň aladasyny edýän, biçak eserden, dosta wepaly adam hökmünde häsiýetlendirilýär. Şeýlelikde romanyň beýleki personaży Azat aýtnyşlaýyn mämmet öwez “iki gylyk häsiýetli bir adam” Bu obrazda awtor adamyň häsiýetiniň bir tarapynyň beýleki tarapyny inkär edýän personaž döredipdir. Her bir häsiýete baş kesgitleýji sypatyň bolmagy realizmiň esasy telaplarynyň biridir.

ÇEPER EDEBİYATDA TIPLEŞDIRME WE INDIWIDUALLAŞDYRMA

Tipleşdirme. Çeper tipleşdirme hakdaky düşünje gaty ir wagtlarda dörapdir. Baryp, biziň zamanymyzdan öňki IV asyrdaky gadymy grek akyldary Arestoteliň ýazan “Poetika” atly kitabynda hem çeper tipleşdirme hakda söz açylýar. Emma ol ýörite teoretik düşünje hökmünde XIX asyryň edebiyaty öwreniş ylmynda düýpli ykrar edilýär. Bu düşünje aýratyn-da Dobrolýuwanyň “ Garaňky patyşalyk” atly makalasynda has doly hem giňden aýdyňlaşdyrylýar.

Tipiklik realistik sungatyň esasy kanuny. Sebäbi realistik sungatyň akyl ýetirijilik öwredijilik terbiýeleýjilik ähmiýeti tipiki häsiýetler, tipiki hadysalar suratlandyrylan wagtynda edebiyat “durmuşyň okuw kitaby” bolup bilýär. Durmuşdaky tipiki, häsiýetli zatlary saýlap almagyň ähmiýeti hakda söz açyp W.G.Beliniskiý şeýle diýýär: “Romanda ýada powestde obraz bolmasa, adamlaryň ýüzi, häsiýeti görünmese, hiç bir tipiki zat – köne mysal bolarlyk zat görünmese-ondaky gürrüň berilýän zatlar naturadan näçe yhlas bilen göçürilip ýazylsa-da, okyjy bularyň içinden hiç bir naturallyk tapyp bilmez, hiç bir gowy synlanan jübüne düşen zat tapmaz. Olaryň içindäki adamlar okyjynyň gözünüň önünde bulam bujar bolup gaýmalaşar. Hekaýanyň içinde hem bir topar düşüniksiz zatlaryň üýşmegini görer”¹

Sungatyň güýji onuň dogryçylygynda hakykata laýyklygynda. Hakykat bolsa diňe durmuş bulam bujurlyklarynyň tötänlikleriniň içinden häsiýetli möhüm tipiki zatlar saýlanyp alnan mahalynda ýuze çykýar. N.A Dobrolýubow gürrüňsiz nädogry zatlary ýazyjylar hiç mahal ýazmadylar diýip belleýär. Iň bir bolgusyz romanlardyr melodramalarda gürrüňsiz galp hem asla bolup bilmejek zatlar ýazylýar diýip bolmaýar. Olaryň nädogrylygy şundan ybarat, ýagny olarda durmuşyň tötänleýin hadysalary we taraplary hakyky durmuşyň iň düýpli kesgitleýji, wajyp häsiýetli zatlary hökmünde öňe sürülýär. Şeýle eserler elmydam galp netijelere galp ideýalara getirýär. Bu bir realistikeserde suratlandyrylan tipiki obrazlar döwrüň ruhyny, onuň häsiýetli alamatlarynda-da özüne siňdirýärler. Sebäbi her bir adam tipini onuň ýaşan döwri döredýär. Eger ýazyjy tipiki häsiýetli düýpli durmuşyň esasy keşbini esasy ugurlaryny görkezýän hadysalary saýgaryp bilmese, çem gelen wakalary suratlandyrmak bilen oňşuk etse, döwrüň keşbi, ruhy nädogry bolup çykyş edýär. Edebiyatçy Y.B.Borewiň “ çeper obrazyň tebigaty” atly makalasynda gadymy indi ertekilerindeen täsin bir mysal getirilýär. Ol ertekide piliň nämeligini bilmek islendik körler hakynda gürrüň berilýär. Pil sürüji körlere piliň ýanyna gelip, oňa el degrip görmegi teklip edýär. Olaryň biri piliň aýagyny gujaklap group, pil sütüne meňzeş ekeni diýen netijä gelýär, beýlekisi piliň garnyny eldäp, pil gaba çalymdaş diýip düşünýär, üçünjisi piliň giýrugyny elini getirip, pil gäminiň tanapyna meňzeş ekeni diýen manyny çykarýar, dördünjisi piliň hortumyny elläp pil bu – ýylan diýip aýdýar. Edil hudožnik ýaly bu körleriň her biri pili obrazyň üsti bilen göz önüne getirjek bolýar. Emma tutuşlygyna, bitewiligine group bilmezlik olara piliň keşbini göz önüne dogry getirmäge mümkinçilik bermändir. Her bir söz ussady hem suratlandyrylan

¹ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler. Aşgabat. 1948. 64 sah.

döwrüniň gyrak –bujagyny tötänleýin hadysalaryny şekillendirmek bilen çäklenip, ondaky kesgitleýji zady onuň esasy ugurlaryny saýgaryp bilmese, ertekidäki piliň keşbini anyklajak bolýan körleriň gününe düşmegi mümkindir.

Real durmuşda giň ýaýran zatlar şo durkuna çeper esere geçirilende tipik zat bolup bilmeýär. Olar tipleşdirmek, umumylaşdyrmak üçin diňe çig material bolup hyzmat edýär. Tipleşdirmek uly döredijilik prosesidir. Görnüşi ýaly real durmuşdaky hadysadyr, faktlar bilen çeper hadysalaryň arasynda düýpli tapawut bolýar. Çeper faky durmuş faktynyň düýpli işlenen düzedilen görnüşidir. Ondaky ähmiýetsiz, tötänleýin, ikinji, üçünji derejeli zatlar zyňnylandyr, onuň tersine mähüm, häsiýetli zatlar bilen onuň üsti ýetirilendir.

Şeýlelik-de, tipiki obraz özüniň real durmuşdaky esasyndan has çuňdur we giňdir. Adamyň häsiýeti hem ykbaly awtoryň garaýşy hem berýän estetiki-emosional bahasy siňdirilen, durmuşyň esasy kanunalaýyklyklarynyşekillendirýän obraza – tipiki obraz diýilýär.

Hakyky çeper eserlerde her bir tip çeper häsiýet hökmünde özüni görkezýär, ýagny her bir tip çeper häsiýet bolup bilmese, ol shematik, abstrakt zada öwürülýär. Onuň estetiki emosional täsirliçligi ujypsyz bolýar. Emma ähli häsiýrtiň tip derejesine ýetirilmegini talap etmek kyn. Ol Asla mümkin hem däl. Eper döredijilikde peýda bolýan häsiýetleriň ählisine tipiki häsiýet diýmek bolmaz. Tipiki häsiýet döretmeklik durmuşyň ösüş prosesine çuňňur aralaşmagy, ýiti zehini, çeperçilik gözleglerini talap edýär. Tip döretmeklik - uly ähmiýetli çeperçilik açyşyny etmeklikdir. A.M.Gorkiý “Tip – zamananyň hadysasydyr” diýip beleýär.

Dünýäni çeperçilik taýdan özleşdirmegiň durmuş hakykatyny tipleşdirmegiň, umumylaşdyrmagyň ýollary, tärleri edebiýatyň baş teoretiki hem praktiki meselesidir. Şoňa göräde bu mesele elmydama çeper döredijilik bilen iş salyşýan adamlaryň üns merkezinden düşmän gelýär. Wagtal-wagtal onuň töwereginde ýiti jedeller döreýär. Ol barada dürli dürli, kähalatlarda bolsa biri-birine gapma-garşy pikirler orta atylýar. Şeýle gyzgyn hem dartgynly jedeller döreden meseleleriň biri hem 60-70-nji ýyllarda merkezi žurnallaryň, aýry-aýry edebi teoretiki işleriň kitaplaryň sahypalarynda uly orun alan “faktyň hakykaty”, “asryň hakykaty” diýen meseledir. Edebiýatçylaryň bir topary durmuşda çem gelen faktyň hakykaty çeper hakykat, edebvi eseriň daýanjy bolup biler diýen pikiriň tarapyny tutdylar. Eger olaryň ýörelgesine bil baglanylsa, onda durmuş hakykaty bilen çeper hakykatyň arasynda hç hili tapawut galmaýar. Naturalizma giň ýol açýar durmuş hadysalaryny tipleşdirip görkezmekligiň kanunlary bozolýar. Edebiýatçylaryň ikinji topar ýazyjylar aýratyn faktyň hakykatynyň çäklerinde durman zamananyň hakykatyny uly hakykaty suratlandyrmaly diýen pikiri öne sürdüler.

Elbetde durmuş hadysalarynyň faktlarynyň hem ählisiniň biaýakdan sürüp bolmaz olar özleriniň ähmiýeti estetik gymmaty köpe degişlilik ösüş tendensiýasy şahsyýetden biri- birlerinden bütinleý tapawutlanýarlar. Durmuşda ýeke gezek bolup ön gaýtalanmadyk inden gaýtanjak tötänleýin faktdyr hadysalaram çalt-çalt gaýralanýan uly perspektiwasy ösüş tendensiýasy bolan faktlar bolýar. Şoňa göräde esasy zat hem hadysanyň durmuşdaky ornuny kesgitlemekden onuň beýleki hadysalar faktlar bilen özara gatnaşygyny anyklamakda ýeke-täk zadyň umumy zat

bilen baglanyşýan ýerlerini kanunlaryny ýollaryny gözläp tapmakdan kiçi zadyň sungata uly ähmiýetliu zada öwrülişini syrlaryny äşgär etmekden ybaratdyr.

Aslynda “ faktyň hakykaty” diýen düşünje bilen “ zamananyň hakykaty diýen düşüňjäniň arasynda hytaý diwary bolmaly däl. Sebäbi olar beri-birini şertlendiyän zatlar bolup durýýarlar. Uly hakykat döwrüň hakykaty hem kiçijik bulaklaryň birigip, bir uly derýa emele getirişi ýaly köp sanly aýry-aýry faktlaryň netijelerinden jemkerinden syzylyp çykýarlar. Binýatsyz žanryň bolmaýşy ýaly aýry-aýry faktlar bolmasa emele gelip bilmez. Şonuň ýaly-da aýratyn faktyň hakykatynyň bir ujy baryp döwrüň uly hakykatyna tapylmasa oňa dahylsyz zamananyň hakykaty bilen garyndaşlyk gatnaşygy ýok bolsa beýle faktyň esasynda tipiki häsiýet döredip bolmajakdygy belli.

Bu ýagdaýlar faktlara biri-biri bilen özara dialektiki baglanşykda seretmelidiginiň zerurdugunu görkezýär. Diňe şeýle edilen mahalynda olar durmuş hakykaty barada doly we dory düşünje berip bilýär. Diýmek faktary tutuşlygyna bitewiligine almaly şryle edileninde subut ediji zat bolýar.

Aýry-aýry adamlaryň şahsyýetine durmuşyna baha berileninde olara jemgiýetiň beýleki adamlary bilen berk baglylykda seredip baha bermegiň zerurdygyny marksiziň klassiklary nygtap belleýärler. Diýmek jemgiýetdäki adamlar köp dürli ýollar ýodajyklar biri birleri bilen baglanyşýarlar. Muny K.Marksyň F.Englisiň aşaky sözleri hem aýdyň tassyklaýar: “Indiwidiň ösüşi onuň göni ýa-da gytaklaýyn gatnaşykda bolan ähli beýleki indiwitleriň ösüşi bilen şertlendirilendir... bir söz bilen aýdanymyzda biz ösüşiň barýandugunu hem ýeketäk indiwidiň taryhynyň ýada oňa döwürdeş indiwidlerden üžňe dälde olar tarapyndan kesgitlenýändigini görýäris”¹

Aýratyn bir wakanyň esasynda has uly göwrümlü düýpli eser döredip bolýandygyny türkmen ýazyjylarynyň döredijilik tejribesinde tassyklaýar. G.Gurbansähedowyň “Toýly mergen” romany Marynyň kolhozlarynyň birinde bolup geçen bir wakanyň esasynda döredilipdir. Has takyky şol fakt ýazyjyda uly göwrümlü eser ýazmak ideýasyny oýarypdyr. Sebäbi olfaktyn hakykaty döwrüň ruhyna bap gelýär. Zamananyň uly hakykaty bilen berk baglanyşýar. Ol faktyň hakykatynyň perspektiwasy ösüş tendensiýasy social hem jemgiýatçilik ähmiýeti uly. Garyndaşparazlygynyň dostparazlygynyň garşysynda prinsipial çykyş eden romanyň baş gahrymany Toýly Mergeniň hereketleri döwrüň öňde baryjy adamlarynyň häsiýetlerine laýyk gelýär elbetde ol durmuş fakty ýazyja roman döretmäge itergi beren bolsa awtor ol faktyň çäklerinde galmadyr. Onuň beýleki faktlar bilen baglanşyklaryny tapmaga çalyşypdyr.

Emma ýazyjy hiç zatdan ürksüz çem gelen bir tötänleýin wakany adamy öz eserine obýekt edip ony şol durkyna suratlandyrsa welin durmuş hakykatynyň doly bolmazlygy birtaraply hatda ýoýulup görkezilmegi hem gaty ähtimaldyr. Şeýle ýagdaý biziň edebiýatymyzda-da gabat gelýär. Anna Paýtykowsyň “Geň geday” atly hekaýasy bar. Hekaýanyň dili çeper. Onda ünsi özüne çekýän täsirli sahnalar bar. Emma tutuş hekaýadan mana gelip çykýan netija gelen pisindiň oturanok.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс об искусстве. Т. I, М., 1957, стр. 252.

Hekaýada tötänleýin bir wakajyk suratlandyrylýar. Bibi eje özüniň ýeke gyzyňy Nurly işanyň ogluna durmuşa çykarýar. Emma Nurly işan Bibi ejäni aldap gyzyňy ogluna bermän özi alýar. Bu ýagdaý gyzyň ýagty jahan bilen hoşlaşmagyna sebäp bolýar. Gyzyňyň täleýine içi ýanan Bibi ejäniň pula jany düşýar. Ol gyzyňa galyň diýip alan pullarynyň ählisini oda ýakýar. Şu wakadan on ýyl dagy geçenden soň, ýazyjy Bibi ejäni Murgabyň bazarynda “eliň –gözüň dert görmesin, balam, aýdan-diýeniň bolsun!” diýip, el serip, sadaka diläp duran mahalynda görkezýär. Adamlar onuň torbasyna bulka, bir-iki alma zyňyp geçýärler. Emma gedaýçylyk edip duran Bibi eje puly бүтінлеý almaýar. Pul hödүrläne-de gahary gelýär.

Hekaýadaky wakalar, gahrymanyň obrazy tipiki däl, puldan yüz öwürýän gedaýy tapyňmak her kese edil duşmasa gerek.

Dogry, awtoryň ýokarky ýaly, bir faktyň şaýady bolan bolmagyda mümkin. Emma ýazyjy faktlaryň guly, ony passiw registirleýji däl. Ol belli bir ideýa pozisiýasyndan seredip, durmuş faktlaryny analizleýär, degşirýär, deňeşdirýär, umumylaşdyrýar. Ondan netije çykarýar, köne degişli bolan alamatlary gözläp tapýar. Beýleki ylmlarda bolşy ýaly ýazyjam hadysalaryň özara gatnaşyklaryny çuňdan öwrenmek esasynda durmuşyň kanunalaýyklyklarynyň, ösüş tendensiýalarynyň üstüni aýar. Haýsydyr bir fizigiň ýa-da matematigiň eden açyşy diňe geçirilen ýekeje eksperimentden başga zada ýaramasa, ol peýdasyz bolýar. Edil şonuň ýaly ýazyjynyň suratlandyryň wakasam hususy zadyň çäginde daş çykmasa, onuň ideýa estetiki, öwredijilik ähmiýeti örän ujypsyz bolýar.

Ýokarda ady agzalan hekaýa barada aýdylanda-da şeýledir. Ol hekaýadaky wakalary-da döwürň ruhuna bap gelip duran hadysa hökmünde kabul edip boljak däl. Bu ýagdaý durmuş hakykatyny tipleşdirip umumylaşdyryp görkezmekligiň kada-kanunlaryna biperwaý garalmagyndan gelip çykýar. Yazyjy haýsydyr bir täsinje waka, üýtgeşik adamyň obrazy bilen okyjyny yzyňa düşürmek, gyzykdymak isleýär. Emma awtor durmuş hakykaty bilen çeper hakykatyň ikisiniň bir zat daldigini hakydasyna getirmeýär. Munuň ýaly tötänleýin waka-ha däl, hatda has kämil, has gyzykly durmuş hakykaty-da şo durkuna çeper esere öwrülip bilmeýär. Ýazyjy olary öz fantaziýasyndan, paýhas eleginden geçirýär. Muny uly söz ussatlarynyň döredijilik tejribeleri aýdyň tassyklaýar. Şu jümleden söz açyp, Lew Tolstoý şeýle dýýär: “ Eger gös-göni haýsydyr bir adamyň naturasyndan alyp ýazsaň, onda ol бүтінлеý tipik bolmaz ... A haýsydyr birinden onuň häsiýetli, baş alamatlaryny almak hem öz synlan beýleki adamlaryň häsiýetli alamatlary bilen üstüni ýetirmek gerek ... şonda bu tipik bolar. Kesgitli bir tip döretmek üçin köp sanly birmeňzeş adamlary synlamak gerek”¹. Beýik rus ýazyjysy A.M.Gorkiniň bu meselä garaýşy-da ýokarky pikir bilen sazlaşyp gidýär: “Edebiýatçy özüne tanyş bolan bir sany dükançyny, çinownigi, işçini suratlandyrmak bilen diňe bir sany adamyň az-kän şowly fotografiýasyny döreder, emma ol sosial terbiýeçilik ähmiýetinden mahrum bolan diňe fotografiýa bolar, ol biziň adam hakdaky, durmuş hakdaky düşüňämizi giňeltmäge we çuňlaşdyrmaga belli bir zat goşup bilmez”²

¹ Л. Н. Толстой об искусстве и литературе. Т.1. М.1958. стр 237.

² М. Горький. Собр. соч. в 30-ти т. т. 24, М. 1953, стр. 468.

Bu pikirleriň dogrudygyna şek bolup bilmez, şeýle-de bolsa, olary absolýut zat hem hasaplamak bolmaz. Sebäbi düýp esasynda birlik bolsa-da durmuş hakykatyny tipleşdirmegiň iňňän köp hem dürli görnüşleri, tärleri, ýollary bar. Oňa her bir orginal hudožnik özüçe çemeleşýär. Uly söz ussatlary bolsa bu meseläniň, täze şertleriň talaplaryna, salgy berýän ýol-ýodalaryna laýyklykda täze ýörelgeler bilen bu düşünjäniň üstüni ýetirýärler, ony baýlaşdyrýarlar, öňki kada-kanunlaryň serhedini giňeldýärler.

Kähalatlarda bolsa durmuşdaky köp adamlary synlamak bilen däl-de juda az sanly adamlaryň esasynda hem ägirt uly umumylaşdyryjylyk, syýasy-estetiki ähmiýeti bolan tipik häsiýetleri döredýärler. Elbetde, bu ýazyjynyň duýgyrlygyna, geljegi, ösüş tendensiýalary bar bolan zatlary, hadysalary ýiti gözlülük bilen saýgaryp bilşine bagly. Çernyšewiskiý Rahmetowyň obrazyny döreden pursatlarynda durmuşyň özüde şo tipli adamlar ýek-tük diýen ýaly bolupdyr. Emma ýazyjy gahrymanlaryň keşbinde öňde baryjy ýaşlaryň arasynda ýaňy şineläp baryan progressiw meýilleri juda ýitilik bilen görüp iňňän batyrgaýlyk bilen umumylaşdyrypdyr. Şoňa görä-de bu obraz barada söz açyp, G. W. Plehanow şeýle diýýär: “Çernyšewiskiniň duýgylaryna geň galmazlyk mümkin däl, çünki ol şeýle döwürde ýaňja döräp gelyän tipiň iň bärkisi baş alamatlaryny şeýle oňat görmegi we şeýle dogruçyl suratlandyrmagy başarypdyr”¹

Öz döwründe seýrek, ýek-tük gabat gelyän, emma geljekde köpçülikleýin häsiýete eýe boljak tipleriň keşbini A.Ostrowskiý “Tupan” diýen pýesasynda Katerinanyň, A.M. Gorkiniň “Ene” romanynda Pawel Wlasowyň, Pelageýa Hilownanyň obrazlarynda suratlandyrylar. Çeper eserlerde durmuşyň ösüş ugurlaryna aýdyň göz ýetirmek bilen döredilen beýle tipler real durmuşda şeýle pikir duýguly adamlaryň köpelmegine-de uly täsir edýärler. Hut şu ýagdaýy ýatlamak bilen, A. M. Gorkiniň “Ene” romanyna ýokary baha beripdirler. Oňa öz wagtynda ýazylan, proletariýatyň rewolýusion göreşe aňly-düşünjeli gatnaşmaga ruhlandyryjak eser diýip belläpdirler.

Aýry-áýry ýazyjylar durmuşda bar bolan ýa-da döremegi mümkin bolan hadysalary özgelerden öň görýärler. Olar ýaly hadysalary ilki gozgamak bilen, gowy başlangyçlaryň rowaçlanmagyna eger erbet hadysa bolsa, onuň garşysyna göreşmäge hemaýat edärler. B.Kerbabaýew “Suw damjasy – altyn dānesi” atly romanynda durmuşa çuňňur aralaşmak bilen, geljekde dörejek köpçilikleýin häsiýete eýe boljak bir prosesi Babalynyň obrazyna görkezýär. Real durmuşda entek potratçylyk hakda hiç hili gürrüň ýok mahalynda, bu barada hökümetiň karary çykmadyk döwürde Babaly potratçylyk usulynda işçilere hak tölemek ideýasyny öňe sürýär. Onuň bu pikirini eseriň beýleki bir gahrymany Nowçenko hem goldaýar. Mälim bolşy ýaly, soňundan bu usul real durmuşda köpçilikleýin häsiýete eýe bolýar.

G.Gurbansāhedowyň “Toýle Mergen” romany üýtgedip gurmak prosesinden has öň çapdan çykdy. Emma eserde soňundan, ýagny üýtgedip gurmak döwründe üsti açylyp, berk ýazgarylan käbir hadysalar öz baýanyny tapdy. Romanda buýruk,

¹ Г. В. Плеханов. Литература и эстетика, т. 2, М., 1958, стр. 181.

komanda beriji býurokratik düzgünleriň ýaramaz netijeleri, göz üçin artdyryp ýazmaklyk, garyndaşparazlyk ýaly durgunluk döwründe giň ýaýran nogsanlar aýry-aýry adam obrazlarynda şekillendirildi. Raýspolkomyň başlygy Galandar Hanowyň obrazynda durgunlyk döwründe başyna gelen hetdenaşa gopbamsy, öz - özünden göwni hoş, edenini edip ýören, sosialistik kanunçylygy we ahlak normalaryny bozýan býurokrat ýolbaşçynyň häsiýeti tipleşdirildi. G. Kulyýewiň «Gijigen ökünç» romanynda-da, öňden duýujylygyň alamatlary eserdäki wakalarda-da, obrazlarda-da özüni duýdurýar.

Durmuşda gabat gelýän adamlaryň, hadysalaryň hem özlerinde tipiki, häsiýetli zatlary jemleýşi deň bolmaýar. Durmuşdaky käbir adamlarda öz döwrüniň häsiýetli alamatlary has gowy jemlenýär. N. Ostrowskiniň Pawel Korçaginiň obrazynyň esasynda ýazyjynyň öz geçen durmuş ýoly ýatýar. Sebäbi ýazyjynyň özi graždanlyk urşy döwrüniň öňdebaryjy işçilerine, komsomollaryna mahsus bolan tipik sypatlary özünde jemlän adam bolupdyr. Partizanlaryň komandiri Çapaýew bilen bile işlemegi, onuň ähli edim-gylymlaryna belet bolmagy Furmanowa graždanlyk urşy döwrüniň legendar gahrymanynyň umumylaşdyryjy obrazyny döretmäge baý material beripdir. Görnüşi ýaly, sowet edebiýatynyň taryhynda uly yz galdyran bu meşhur obrazlaryň dünýä inmeginde ýaşan döwrüniň tipiki häsiýetlerini özlerinde jemlän prototipleriniň roly uly bolupdyr.

Durmuşyň özünde tipiki häsiýetlere, edim-gylymlara baý adamlar ähli döwürlerde-de duş gelýärler. Sebäbi adamlardaky häsiýetler biri-birlerine geçip durýarlar. Adamlaryň käbirleri bolsa bu meslede juda erjel bolýarlar. Olaryň kabul edijiligi, öýkünjeňligi gaty güýçli bolýar. Olar başga bir adamda gören, gowy hasaplan häsiýetlerini gaty çalt özüne geçirip bilýärler. Şeýle ýollar bilenem özlerinde köp adama degişli häsiýetleri jemlän adamlar peýda bolýarlar.

Emma haýsydyr bir adam real durmuşda ýaşap ýören hem bolsa, emma onuň häsiýetinde, ýaşaýyş obrazynda köpçülige degişli alamatlar ýok bolsa, beýle adamyň keşbi edebiýatda suratlandyrylanda-da ynandyryjylygy pes bolýar. Bu barada I. A. Gonçarowyň Dostoýewskä ýazan bir haty üns berilmäge mynasypdyr. Ol öz hatynda şeýle diýýär:

«Ähtimal, men öz hatymda doly aýdyňlykda beýan edip bilmändirin öýdýän, çünki Sizde, hormatly Fýodor Mihaýlowiç, popyň tipi barada ýiti garşylygyň döremegine sebäp boldum. Men oňa durmuşda ýok ýa-da Siz tarapyndan nädogry ýazylypdyr... diýip aýtmagy asla islemändim...

Men ony şarž hökmünde kabul ederler öýdüp çak etdim... (ol hetdenaşa çilim çekýär, jynlary çagyryýar we graždan nikasyny taryplaýar), ol, beýleki tarapdan bolsa, örän jalaý, bar ýeri şelpeden doly, atyr sepilen, özem burbonlar döwürleriniň fransuz modaçy abbatyny ýatladýar.

Siz oňa şarž däl, edil fotografiýa ýaly, ony hakyky durmuşdan göçürüp aldym diýýärsiňiz, ähtimal, onuň tip bolup çykmazlygynyň asyl sebäbi-de (meniň garaýşyma görä) şonda. Siziň bilşiňiz ýaly, hakyky durmuşyň köp böleginde çeper hakykat az bolýar we döredijiligiň manysy hem (Size bu beýleki adamlardan has gowy mälimdir) wakalary ynançly bolar ýaly etmek

üçin, ýagny çeper hakykaty döretmek üçin naturadan ol ýa-da beýleki häsiýetli taraplaryny, alamatlaryny saýlap almaklyga syrygýar»¹.

Görşümiz ýaly, I. A. Gonçarow hakyky durmuşda ýaşap geçen popuň naturadan göçürilen obrazyny onda beýleki poplara häsiýetli zatlar bolmanlygy üçin ynançsyz hasaplaýar. Bu bolsa çeper eseriň, çeper hakykatyň durmuş materiallarynyň iňňän köp dürli bolýandygyny görkezýär. Elbetde, ýazyjynyň suratlandyryň tipi her näçe möhüm, giň ýaýran, uly perspektiwaly, jemgyýetiň birgiden toparynyň haýsydyr bir gozgalman ýatan gatlagynyň ruhy keşbini özünde birleşdirip bilýän bolsa, ol şonça-da ähmiýetlidir.

Ýöne bir ýagdaýy aýratyn nygtap bellemek gerek. Real durmuşda gabat gelýän hadysalarda, adamlarda häsiýetli, köpe degişli alamatlar her näçe köp bolsa-da, olar diňe ýazyja tip döretmek üçin çig materialdyr. Olar diňe ýazyjynyň döredijilik fantaziýasyna eýlenenden soň, täzedan ýugrulyň ýasalandan soň çeper tipe öwrülýär. Ýazyjynyň real durmuşdan tapan faktynda, adamynda häsiýetli, köpe degişli alamatlaryň köp bolmagy onuň çeper tip döretmekdäki işini ýeňilleşdirýär.

Hakyky durmuşda ýaşap geçen ýa-da ýaşap ýören adamlaryň, taryhy şahslaryň, ýagny prototipli gahrymanlaryň obrazlary döredilende-de, ýazyjy çeper toslamadan giňden peýdalanýar. Sebäbi nähili uly işler bitiren hem bolsa, nähili gyzykly durmuşy başdan geçiren hem bolsa, hiç bir adam şo durkuna çeper obraza öwrülip bilmeýär. Dogry, beýle adamlarda belli bir adamlaryň toparlaryna degişli sypatlar, häsiýetler has aýdyň, has doly özüni görkezýär. Emma söz ussady olardan peýdalansa-da, olary şo durkuna almaýar. Çeper tipleşdirmäniň esasy kanuny bulara-da degişlidir. Ýazyjy olary çeperçilik taýdan düýpli işleýär. Häsiýetleriniň has möhüm, kesgitleýji taraplaryny ýitileşdirýär, has göze doly bolar ýaly edýär. Ondaky tötänleýin, zerurlygy bolmadyk zatlary zyňýar. Awtor oňa öz garaýşyny, berýän ideýa-estetiki bahasyny siňdirýär. Şeýle tärler bilen prototipiň esasynda çeper tipiki obraz döredýär. Çeper obraz bolsa elmydam öz prototipinden baý, köptaraply, çuň bolýar. Görnüşi ýaly, çeper toslamasyz, çeper fantaziýasyz hiç hili çeper obrazyň bolmagy mümkin däl ekeni. Bu babatda öz döredijilik tejribesinden söz açyp, «Polat nähili taplandy» romany hakda N. Ostrowskiý şeýle diýýär: «Meniň romanym ähli zatdan öňürti çeper eserdir, onda men çeper toslama ulanmak baradaky öz hukugymdan peýdalandym. Romanyň esasynda goýlan hakyky materiallar az däl. Emma bu zady dokument atlandyryp bolmaz. Bu roman, aýdaly, komsomol Ostrowskiniň biografiýasy däl»².

Real durmuşda ýaşap geçen taryhy şahslaryň obrazlary döredilende, taryhda bolan wakalar suratlandyrylanda, taryhy durmuş hakykatyny ýoýmazdan, söz ussady olaryň hakykatdaky bolşunyň käbir pursatlaryny,

¹ И. А. Гончаров. Собр. соч., т. 8, М., 1952, стр. 431 — 432.

² Н. Островский. Речи, статьи, письма, М., 1946, стр. 29.

detallaryny özgerdip, öz fantaziýasy esasynda üstüni ýetirip ýa-da taşlap biler. Emma beýle edilende-de taryhy şahsyň real durmuşdaky häsiýetiniň, ykbalynyň esasy, kesgitleýji taraplary, asyl özeni, taryhy wakalaryň esasy jemgyýetçilik manylary saklanylmalydyr.

N. Saryhanowyň «Şükür bagşy» powestindäki Şükür bagşynyň, B. Kerbabaýewiň «Gaýgysyz Atabaý» romanyndaky Gaýgysyzyň, «Aýgytly ädim» romanyndaky Eziz hanyň we edebiýatymyzda döredilen beýleki köp sanly taryhy şahslaryň obrazlary şeýle tärlere bilen döredilen obrazlardyr.

Durmuşda ýaşap geçen adaty bolmadyk taryhy şahslaryň durmuş ýollaryny suratlandyrmak bilen-de tipiki häsiýet, tipiki obraz döredilýär. Rus edebiýatynda K. Marks, Pýotr I, Stepan Razin ýaly adaty bolmadyk şahsyýetleriň obrazlary döredildi. Türkmen edebiýatynda-da adaty bolmadyk şahslaryň edebi obrazlaryny suratlandyrmaga synanyşyklar edildi.

Adaty bolmadyk şahsyýetlerde umumy adama, adamzada mahsus bolan häsiýetler has aýyl-saýyl, güberçekläp ýüze çykýar. Bu barada söz açyp, Çernyšewskiý şeýle diýýär: «Adaty bolmadyk şahsyýet — adamyň we umumy adam tebigatynyň in gowy aňladylmasydyr»¹.

Adaty bolmadyk şahsyýetlerde häsiýetiň ol ýa-da beýleki tarapy özüni has ýiti, iri planda görkezýär. Bu-da çeper tipleşdirmäniň in küýseýän zady. Sebäbi «sungat «ýagşyny-da», «ýamany-da» ulaldyp görkezýär»².

Otrisatel wakalar, häsiýetler hem бүtip dolulygynda, hakykylygynda tipleşdirilmelidir. Edebiýatymyzyň taryhynda otrisatel hadysalary, otrisatel personažlary tipleşdirmek in kyn meseleleriň biri bolup geldi. Şahsyýet kulty, durgunlyk ýyllarynda otrisatel hadysalary, otrisatel tipleri бүtin çuňluga, howplulygy bilen görkezmeklige päsgelçilik berlen mahallar seýrek bolmady.

Garşylyklary, otrisatel hadysalary ýumorlaman görkezen ýazyjylaryň ençemesi durmuşy ýoýup görkezýän, sosialistik gurluşa dil ýetirýän, oňa şyltak atýan adamlar hökmünde häsiýetlendirildi.

Şeýle awtorlaryň eserleriniň birentegi öz wagtynda ýagty jahany görüp bilmedi. Ýazyjylaryň käbiri bolsa ynamsyz adamlar hökmünde yzarlandy. Otrisatel hadysalary бүtin howplulygy bilen görkezmäge ýol bermezlik çeper edebiýatyň özüne-de, jemgyýetçilik durmuşyna-da uly zyýan ýetirdi, Muny üýtgedip gurmak prosesi aýdyň görkezdi. Durgunlyk ýyllarynda sosialistik kanunçylygyň, demokratiýanyň gödek bozulandygy, býurokratizmiň, awtoritar düzgüniň, eden-etdiligiň durmuşa berk ornaşandygy belli boldy. Garyndaşparazlyk, gözboýagçylyk, artdyryp ýazmaklyk, parahorluk, spekulýasiýa ýaly nogsanlaryň aýry-aýry adam toparlarynyň arasynda tas endige öwrülendiginiň üsti açyldy.

Otrisatel hadysalaryň, häsiýetleriň doly güýjünde görkezilmezligi položitel gahrymanlaryň obrazlaryna-da oňaysyz täsir edýär. Sebäbi

¹ Чернышевский Н. Г. Полн. собр. соч., т 11 М 1949, стр. 138 — 139.

² Русские писатели о литературном труде, т 4. Л 1956, стр. 62.

çynlakaý garşylyksyz, göreşsiz, ýiti konfliktsiz doly bahaly položitel tipiň obrazy-da bolup bilmez. Çynlakaý garşylygy, göreşi, konfliktleri otrisatel tipler döredýär.

Şu ýerde ýene-de bir hakykaty bellemek gerek. Durmuş bar ýerinde göreş, garşylyk hem bar. Sebäbi durmuş elmydam ösüş hem özgeriş prosesinde bolýar. Şol özgeriş prosesinde hem hemişe täze bilen könäniň arasynda göreş gidýär. Köne, ýagny öňden saklanyp gelýän garaýyşlar, endikler, beýleki yzagalak hadysalar öz ornuny täzä göreşsiz bermeýär. Bu ýagdaý hem real durmuşda elmydam otrisatel hadysalaryň bolup durýandygyny görkezýär. Durmuşda ömrüni ötürip barýan, köpçülikleýin häsiýetini ýitirip barýan hadysalarda, eger olar entek jemgyýetçilik ösüşine täsir etmäge, oňa päsgel bermäge ukyply bolsalar, tipleşdirilip görkezilmelidir. Olar бүтін jemgyýet üçin häsiýetli bolmasa-da, aýry-aýry toparlaryň arasynda tipikdir. Şeýlelikde, ýazyjy durmuş hakykatyny doly we dogruçyl görkezmek üçin çeper obrazda progressiw tendensiýalary-da, yza galak tendensiýalary-da, olaryň arasyndaky elmydam dowam edip duran göreşi-de бүтін çylşyrymlylygynda, hiç hili ýylmap-ýuwmarlaman tipleşdirip görkezmelidir.

Wakalary, adam häsiýetlerini umumylaşdyryp görkezmegiň çeperçilik tärleri hakda söz açylanda belli sowet ýazyjysy W. Tendryakowyň «Tipikligiň tebigaty» atly uly makalasyna üns bermezlik mümkin däl. Ýazyjy makalasyn-da çeper edebiýatdaky tipiklik meselesine degişli ençeme täsin we gyzykly pikirleri orta atýar. Şonuň bilen birlikde ol makalasyn-da käbir jedelli pikirleri-de gozgaýar. Ol tipleşdirmegiň çeper döredijilikde esasy hem möhüm zatdygyny ykrar etmek bilen birlikde hadysalaryň, wakalaryň ortaça derejesini däl-de, iň ýokary derejesini tipik zat hökmünde suratlandyrmagy maslahat berýär. Ýazyjy daglaryň iň belendiniň adamy has beter täsin galdyranlygy, ukolyň iň güýçlüsiniň adama has ýiti täsir edýändigini ýaly durmuş faktlary barada gürrüň etmek bilen, ähli zadyň iň ýokary, belent derejesiniň täsirliliginiň güýçli bolýandygyny belleýär. Şonuň ýaly-da çeper edebiýatda suratlandyrylýan hadysalaryň hem estetiki-emosional täsiri güýçli bolar ýaly, olaryň iň belent, hatda adatdan daşary derejesini almaklygy ündeýär. Ýazyjynyň pikirçe, döredijilik iki etapdan durýar. Onuň birinjisinde suratlandyrylýan hadysa totänleýin bir waka bolmaz ýaly, durmuşdan tipik, häsiýetli zatlary tapmaly, ikinjisinde bolsa ol tapylan tipik zady adatdan daşary zadyň derejesine çenli ösdürmeli. Hut şeýle edilende onuň emosional taýdan güýçli täsir etjekdigini ýazyjy nygtap belleýär. Iň soňunda-da W. Tendryakow tipiklige şeýle kesgitleme berýär: «Sungatda tipiklik kadadan çykma derejesine ýetirilen häsiýetli zatdyr»¹.

Emma, biziň pikirimizçe, ýazyjynyň meseläni çözüşi takyk we doly däl. Ol meseläniň başga bir möhüm tarapyny ünsden düşürýär. Ol eserdäki

¹ «Литературная газета», № 40, 4.10. 1967 г.

wakalary, gahrymanlaryň hereketlerini täsirli edýän başga bir ýagdaý barada hiç zat aýtmaýar. Çeper eserlerde tipik gahryman suratlandyrylanda, onuň durmuşynyň çem gelen wagtlary alynmaýar. Ussat ýazyjylar öz eserlerinde gahrymanlarynyň durmuşynyň, ruhy dünýäsiniň iň möhüm, iň täsirli, jygba-jygly, dartgynly pursatlaryny, olaryň öz durmuşynda haýsydyr bir möhüm zady, problemany, aýgytly meseläni, zerur bir garşylygy çözmek üçin özüniň ähli ruhy we fiziki güýçlerini toplan, oňa bütin kalbyny gönükdiren, ony amala aşyrmak üçin tutuş düýrmegi bilen topulýan halatlaryny alýarlar. Gahrymanlarynyň durmuşlarynyň hiç hili zat bilen tapawutlanmaýan adaty günleriniň, öçügsi, täsirsiz, birsydyrgyn geçen wagtlarynyň bolsa üstünden ätläp geçýärler. Hatda has uly göwrümlü, adamyň tutuş durmuş ýoly suratlandyrylýan eserlerde-de gahrymanyň ähli hereketleri suratlandyrylmaýar. Ondaky gahrymanyň durmuşynda yz galdyran pursatlary alynýar. Ýazyjynyň ussatlygy-da gahrymanyň durmuşyndan onuň häsiýetini maksimal derejede açyp görkezmäge ukyply bolan pursatlary, wakalary, döwürleri, öwrülişik punktlaryny saýlap alşynda ýüze çykýar. W. G. Belinskiý N. W. Gogolyň ýazyjylyk ussatlygynyň iň güýçli tarapynda şunda görýär. Ol ýazyjynyň «Iwan Iwanowiçiň Iwan Nikiforowiç bilen tersleşigi barada powest», «Derňewçi» eserleriniň iňňän çeper bolup çykmagynyň esasy sebäpleriniň biri barada söz açyp, şeýle diýýär: «Eserleriniň çeper bolmagyny gazanmak, ýagny özbaşyna aýratyn bir dünýä bolup görner ýaly etmek üçin, ol gahrymanlarynyň durmuşyndan şeýle pursaty alýar, onda olaryň durmuşy ähli bitewiliginde, özüniň ähmiýeti, esasy, ideýasy, başlanyşy we gutaryşy bir ýere jemlenýär. Birinjisinde iki dostuň dawasy, ikinjisinde derňewçä garaşmak we ony kabul etmek»¹.

Eger ýazyjy gahrymanyň hyjuwynyň, gujur-gaýratynyň, islegleriniň, ruhy göreşiniň iň ýokary derejä ýetýän pursatlaryny seçip alyp bilmeýse, onuň durmuşyndaky çem gelen wakalary dannamazdan suratlandyrsa, onda ol gahrymanyň ýüregi-de doly açylmaz, onuň ýüreginiň burçundaky irkilip ýatan gizlin häsiýetleri okyja aýan bolmaz. Şeýle eser towy ýetmedik ýüp ýaly, juda gowşak bolar.

Her bir adam özüniň geçen ýoluna, arka atan durmuşyna ser salsa, ozaly bilen, dartgynly pursatlar, uly tagallalar, tolgunmalar, ruhy güzaplar, synaglar, agtaryşlar bilen geçen, uly durmuş meselelerini çözen wagtlary onuň ýadyna tiz düşer, emma onuň hiç hili güýçli ruhy hem fiziki synaglara duş gelmän, emgenmän, ýeňil, aladasyz ýaşan ýyllary her näçe süýjülikde geçenem bolsa, olar agzar ýaly, ýada düşüp durar ýaly yz galdyrmaz geçip gider. Aýratyn bir şahsyýet barada däl-de, tutuş jemgyýetiň durmuşy hakda aýdylanda-da şeýledir. Jemgyýetiň durmuşyndaky öwrülişik punktlary, aýry-aýry etaplary, ýiti synaglara döz gelen ýyllary, uly problemalary amala aşyran wagtlary taryhda has-da berk nygtalyp bellenýär. Bu aýdylanlaryň

¹ В. Г. Белинский. собр. соч. в 3-х томах, т. 1, М., 1953, стр. 485.

ählisi başga wagtlara seredende dartgynly pursatlaryň, synagly wagtlaryň, uly meseleleriň adamynyň keşbini, häsiýetini has doly, töwerekleýin aýdyňlaşdyrýandygyna güwä geçýär. Adamynyň durmuşynyň çeper edebiýatda suratlandyrylýan şeýle pursatlary hem okyja ýiti emosional täsir edýär. Elbetde, özüniň hiç zady bilen tapawutlanmaýan, birmeňzeş, tutuk, adaty günleriň beýany okyjyny tolgundyryp, ony gyzyklandyryp bilmez. Şeýle bolansoň, wakalary, hadysalary, gahrymanlaryň hereketlerini tolgundyryjy etmek üçin, W. Tendryakowyň aýdyşy ýaly: olary kadadan çykma derejesine ýetirmeli däl-de, tipiki gahrymanyň durmuşynyň iň tolgundyryjy, täsirli pursatlaryny tapmagy başarmaly. Muny W. G. Belinskiň aşakdaky sözleri-de tassyklaýar: «Şahyr suratlandyryan adamlarynyň indiividualygyny aýdyňlaşdyrmaga hemaýat etmeýän ähli tötänlikleri zyňmak bilen, olaryň iň ýiti, iň häsiýetli taraplaryny alýar. Ynha, suratlandyrmanyň tipikligi-de şundan ybaratdyr»¹.

Käteler göçgünli wakalar, adaty bolmadyk ýagdaýlar, iňňän galagoply situasiýalar, uruş epizodlary, ýadyňa-oýuňa gelmejek geň zatlar suratlandyrylan mahalynda eser tolgundyryjy, özüne çekiji bolýar, adaty durmuşda okyjynyň aňyna iňňän ýiti täsir eder ýaly näme bar diýip tassyklaýarlar. Bu pikir juda birtaraplydyr. Durmuş daşky taýdan her näçe adaty ýaly bolup görünse-de, ol okyjynyň kalbyny eýeläp biljek dartgynly pursatlara, tolgundyryjy wakalara baýdyr. Sebäbi beýleki wagtlarda bolşy ýaly, adaty günlerde-de durmuşdaky adamlar dürli hili arzuwlar, maksatlar, islegler, tagallalar bilen ýaşaýarlar. Hatda iň arkaýyn, biperwaý, äwmezek adamam arzuwlardan mahrum däldir. Hut şol arzuwlar, islegler, maksatlar hem adamyň durmuşa, ýaşaýşa bolan höwesini, söýgüsini güýçlendirýärler. Şol maksatlaryna ýetmek ugrunda bolsa adamlaryň ähli tagallalaryny, gujurgäýratyny tijeýän, tolgunýan, agtarýan, iňňän dartgynly ruhy ahwalatlary, güzaplary başdan geçirýän pursatlarynyň yzygider bolup durýandygyny hiç kim inkär etmese gerek.

Elbetde, beýle pursatlary görüp bilmek, ony dogry suratlandyrmagy başarmaklyk bolsa ýazyjynyň synçylygyna, duýgurlygyna, zehinine baglydyr. N. Saryhanowyň, A. Durdyýewiň, H. Ysmaýylowyň hekaýadyr powestleriniň köpüsinde kadadan çykýan geň wakalar-da, göçgünli situasiýalar-da ýok. Emma ýazyjy öz gahrymanlarynyň adaty, gündelik durmuşyndan okyjylary tolgundyrar ýaly pursatlary tapmagy başarýar. Sebäbi ýazyjy ýönekeý adamlaryň zähmet pafosyny, adaty durmuşyň imrindiriji poeziýasyny, gahrymanlarynyň şatlyklaryny, aladalaryny täsirli formada suratlandyrýar.

Diňe bir uly göwrümli eserlerde däl, hatda munuň şeýledigini liriki goşgular-da-da görmek bolýar. Hakyky ussat şahyrlar özleriniň goşgularynda-da liriki gahrymanyň tüýs ýürekden joşan, ýanyp duran, ol ýa-da beýleki meseläniň pafosyna бүтін kalby bilen berlen pursatlaryny

¹ В. Г. Белинский. Полн. собр. соч., т. 3, М., 1953, стр. 463.

suratlandyrýarlar. Magtymguly, Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes ýaly ussat şahyrlaryň goşgularyna seredip görüň. Olaryň goşgularynyň her birinde liriki gahrymanyň haýsydyr bir möhüm ideýanyň pafosy bilen joşan, başbermez hyjuw bilen ganatlanan dartgynly pursatlaryny görersiňiz. Şeýle hyjuwlara eýlenmedik, dil ujundan aýdylýan, hakyky şahyryň däl-de, senetkäriň eli bilen düzülen goşgular bolsa sowuk, täsirsiz, göýdük bolup çykar.

Gahrymanyň durmuşynyň haýsydyr bir güýçli hyjuwa, duýga ýugrulan pursatyny alyp suratlandyrmaklyk bolsa çeper deredijiligiň beýleki görnüşlerine-de degişli. Uly hudožnikleriň elinden çykan skulpturalary göz önüne getirip görüň. Olaryň hem her birinde gahrymanyň durmuşynyň wajyp bir, ýagny onuň haýsydyr bir belent ideýa bilen ruhlanan, uly oý-pikirlere gümra bolan, gahar-gazap bilen joşan, şatlyk, begenç duýgularynyň möwç alan pursaty we ş. m. suratlandyrylýar. Eger hudožnik görkezmekçi bolýan obýektiniň çem gelen bir pursatyny edil fotosurat ýaly, şo durkuna şekillendiren bolsa, ol döredijilik manysyndan mahrum bolardy.

Wakalary, hadysalary ulaldyp, ýitileşdirip görkezmeklik çeper döredijiligiň esasy talaplaryndan biri. Ulaltmaklyk, ýitileşdirmeklik çeper döredijiligiň ähli görnüşlerine degişlidir. Emma ulaltmaklygy bütinleýin kadadan çykmaklyk diýip düşünmeli däl. Bu barada söz açyp, A. M. Gorkiý şeýle ýazýar: «...ulaldyp görkezmeklik diýmek tipleşdirmeklik diýmekdir».

B. Kerbabaýewiň «Gaýgysyz Atabaý» romanyndaky Gaýgysyzyň, H. Derýaýewiň «Ykbal» romanyndaky Uzugyň, B. Seýtäkowyň «Doganlar» romanyndaky Saparmyradyň, G. Gurbansähedowyň «Toýly Mergen» romanyndaky Toýly Mergeniň, N. Jumaýewiň «Welaýat» romanyndaky Bähbit pälwanyň, T. Jumageldiýewiň «Bagrymyzyň badaşany» romanyndaky Gurduň, N. Hojageldiýewiň «Ene» romanyndaky Aýnuruň, Ý. Mämmediýewiň «Ene toprak» romanyndaky Kerimiň we edebiýatymyzdaky beýleki şular ýaly düýpli işlenen gahrymanlaryň ençemesiniň obrazlary çeperçilik taýdan ulaltmak, ýitileşdirmek esasynda döredilen obrazlardyr. Daşdan göräýmäge bu gahrymanlaryň obrazlarynda hiç hili ulaltma, ýitileşdirme ýok ýalydyr. Emma aslyýetinde beýle däldir. Hut ulaltma, ýitileşdirme netijesinde ol gahrymanlaryň obrazlary şeýle çeperçilik we terbiýeçilik güýje eýe bolýarlar. Olaryň obrazlarynda ulaltmanyň bardygynyň daşky taýdan duýulmazlygy bolsa ýazyjylarymyzyň döredijilik ussatlygyna güwä geçýän faktdyr.

Emma ulaldyp görkezmeklik kadadan çykma, ynanmaz ýaly görnüşde bolmaly däldir. Ulaltma çendenaşa bolanda wakanyň çeperçiligi gowşaýar, täsiri gaçýar. Şeýle gereginden artyk ulaldyp görkezmeklik biziň tejribeli ýazyjylarymyzyň döredijilik praktikasynda-da gabat gelýär. Beki Seýtäkowyň «Ilkinji gün» atly powestinde rus rewolýusioneri Bogdanowyň türkmen daýhanlaryna eden täsiri-de, türkmen daýhanlarynyň häsiýetiniň, aňynyň özgerişi-de ynanyp bolmaz ýaly derejede ulaldylp görkezilýär. Şoňa görä-de bu ýerde ulaltmak wakalaryň estetik, emosional täsirliliginiň güýçlenmegine hemaýat etmän, gaýtam ony örän gowşadýar. Hangeldi

Garabaýewiň «Akmaral» atly powestiniň baş gahrymanynyň häsiýetinde-de şol ýerliksiz ulaltmanyň alamatlaryny görmek bolýar. Ol çendenaşa ulaltma obrazny ynandyryjylygyny peseldipdir. Bu ýagdaý wakalary, gahrymanlaryň obrazlaryny, hereketlerini hetdenaşa ulaltmagyň çeper döredijilik üçin zyýanlydygyny görkezýär. Bu pikire W. G. Belinskiň öz döwrüniň ýazyjylarynyň biriniň eserleriniň şowly we kemter taraplaryny belläp aýdýan aşakdaky sözleri-de raýdaşlyk edýär: «Ýewgeniý Sýunyň romanlarynda aýratyn gowulyklar näme?—Häzirki zaman meseleleriniň täsirini has gowy görkezýän häzirki zaman jemgyýetiniň dogry çekilen şekilleridir. Ol romanlaryň gowşak taraplary, olary zaýalap, бүтинleý okamak höwesini gaçyrýan erbet taraplary näme? Bolşundan artyk ulaltmak, melodrama, effekte kowalaşmak, şazada Rodolfyň obrazyny ýaly бүтинleý bolmasyz häsiýetler, — mahlas, ähli ýalan, tebigy däl, natural däl zatlardyr, bular bolsa asla häzirki zaman meseleleriniň täsir etmeginden gelip çykman, talantyň ýeterlikli däldiginden, onuň eseriň ýek-ýarym ýerlerine ýetip, бүтин esere hiç haçan ýetmeýänliginden gelip çykýar»¹.

Görşümüz ýaly, Belinskiý agzalan ýazyjynyň eserleriniň esasy kemçiligini artykmaç ulaltmaklykda görýär. Hatda ony romanlary zaýalap görkezýän zat hasaplaýar. Şonuň ýaly-da tankytçy bu ýagdaýy talantyň, ýazyjylyk zehiniň kemterliginiň netijesi diýip düşündirýär.

Indiwiiduallaşdyrma. Çeper döredijilikde obrazlary indiwiiduallaşdyrmagyň ägirt uly ähmiýeti bardyr. Eger tipleşdirme hudožnigi naturalizmiň, şo durkuna suratlandyrmagyň howpundan gorasa, indiwiiduallaşdyrma ony shematizmden, guraksy didaktizmden, illýustratiwlikden, ritorikadan halas edýär. Çeper obraz çuňňur indiwiiduallaşdyrylanda, ol gaýtalanmaýan ýeke-täk zada öwrülýär. Real durmuşyň özünde-de, edebiýatda-da sosial tipleriň gaýtalanýan mahallary bolýar. Emma käbir babatda ýakynlyklar, meňzeşlikler duýulsa-da, çuňňur hem hertaraply indiwiiduallaşdyrylan adam häsiýetleri elmydam özboluşlylygyny saklaýar. Tipik häsiýetleriň indiwiidual özboluşlylyklary çeper obrazlary müdimilik edýär. Sungatda düýpli indiwiiduallaşdyrylan hakyky çeper obraz, onda suratlandyrylan sosial tip jemgyýetde ýaşamagyny bes eden hem bolsa, ol özüniň ebedilik gymmatyny, ebedilik ähmiýetini saklaýar. Yymda, tehnikada belli bir döwürde edilen açyş soňky döwürde edilen açyşlara siňip gidýär. Emma çeper edebiýatda döredilen anyk-duýarlykly, çuňňur indiwiiduallaşdyrylan hem umumylaşdyrylan çeper obraz özbaşdaklygyny saklap, ebedi ýaşaýar. Ol soňky döredilen obrazlara siňip gitmeýär. Her bir hakyky obraz, her bir häsiýet öz döwrüniň gaýtalanmasyz şöhlelenmesi bolup ýaşamagyny dowam etdirýär. Ol ähli döwürlerde-de okyjylara emosional täsir edip, estetiki lezzet berýär.

¹ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 70 sah.

Talantly söz ussatlary öz döreden zatlaryny hemişe çuňňur indiwiiduallaşdyrýarlar. Ýazyjy näçe zehinli bolsa, şonça-da onuň döreden obrazlary indiwiidual bolýar. Bu babatda W. G. Belinskiý şeýle diýýär: «Balzaga seredip görüň, bu adam nähili köp ýazdy. Emma muňa seretmezden, onuň powestlerinde hiç bolmanda biri-birine sähelçe çalym edýän ýekeje häsiýet, ýekeje adam barmy? Häsiýetleri, olaryň ähli indiwiidual öwüşginlikleri bilen suratlandyrmaklyk, gör nähili, akyla sygmaýan sungat!».

Edil şunuň ýaly, akyla sygmaýan ussatlyk L.N.Tolstoýa-da mahsusdyr. Onuň “Uruş we parahatçylyk” romanynda 559 personaž bolsa-da, olaryň her biri gaýtalanmaýan şahsyýet, özboluşly häsiýet hökmünde göz önüne gelýär.

Sungatda indiwiiduallygyň ähmiýetine söz ussatlary hem uly ähmiýet beripdir. Olar düýpli indiwiiduallaşdyrmagy sungatyň esasy spesifikasi aýratynlygy hasaplaýarlar. Şeýlelikde, bu mesele anyk-duýarlykly, estetiki-emosional täsirli tipik häsiýet döretmegiň hem esasy şertlerinden biri bolup durýar. Bu babatda söz açyp W.G.Belinskiý şeýle ýazýar: “... umumy zat hususy zatda, hiç bir şertsiz, gürrüňsiz zat indiwiidual zatda, paýhas bolsa häsiýetde ýüze çykýar ahyryn, şonuň üçin hususy, indiwiidual we şahsy zat bolmasa, umumy zadyň, hiç bir şertsiz, gürrüňsiz zadyň we paýhasa laýyk zadyň özi janly hakykat bolman, diňe ideal mümkinlikdir”¹.

Bu pikirler çeper obrazda umumy we indiwiidual zadyň dialektiki birlik bolup durýandygyny görkezýär. Çeper döredijilikde indiwiiduallyk ikinji, üçünji derejeli kömekçi bir zat däl. Ol umumy zadyň, esasy zadyň ýüze çykyş formasy, düýpli zady çeper formada açyp görkezmegiň kanuny bolup durýar. Şonuň üçin-de F.Engels M. Kautskaýanyň “Köneler we täzeler” romany hakynda ýazan hatynda şeýle diýýär: “Bu ýa beýleki sredanyň häsiýetleri Siziň üçin adaty bolan takyk indiwiidualizasiýalaşdyrmak bilen şekillendirilipdir; her bir adam –tip, emma şunuň bilen birlikde ol örän kesgitli şahsyýet... munuň özi şeýle hem bolmalydyr”².

F.Engelsiň bu sözleri realizmiň esasy ýörelgelerinden biridir. Biziň edebiýaty öwreniş ylmymyzda we edebi tankydymyzda diňe gahrymanyň daşky keşbindäki, hereketlerindäki, dilindäki ýüzleýje aýratynlyklaryň, kiçijik ştrihleriň indiwiiduallyk hasaplanylýan mahallary seýrek bolmaýar. Hakyky indiwiiduallyk bolsa beýle ýüzleýje düşüňjelerden has giň we çuň. Tüýs indiwiidual adam häsiýeti özüniň dünýägaraýşy, durmuşa düşünişi boýunça özboluşly bolýar. Onuň hut öz ýoly, öz ýodasy, galdyran yzy bolýar. Özboluşly adam häsiýetiniň edebiýatyň umumy gölüne öz salan nagşy bolýar. Diňe çuň indiwiiduallaşýan adam häsiýetleri edebiýaty baýlaşdyrýar. Şeýle bolansoň, edebiýatdaky indiwiiduallyk barada belli edebiýatçy S.M. Petrowyň aýdýan aşakdaky sözleri has makul bolup görünýär. Ol bu babatda Engelsiň pikirlerine düşündiriş berip, şeýle diýýär:

¹ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 77 sah.

² K. Marks we F.Engels edebiýat hakynda. Aşgabat. 90 sah.

“Engelsiň sözleriniň manysyna görä, sungatda diňe bir daşky keşbi boýunça däl, içki dünýäsi bilenem tapawutlanýan, şeýle hem adamdaky nämedir bir täze, özboluşly, entek oňa çenli üsti açylmadyk, teswirlendirilmedik zady suratlandyrýan personaž individual hasaplanylýp bilner, ýagny täze ýa-da entek duýulmadyk, ýa-da az aýdyňlaşdyrylan durmuş hadysalaryny, onuň alamatlaryny we aýratynlyklaryny göz önüne getirýän, şonuň bilen birlikde hem umumylaşdyryjy, aýdyň, ýazyjynyň ideýasyny ýüze çykarýan personaž bolýar”.

Munuň ýaly düýpli indiwiiduallyk awtoryň toslamasy, ham-hyýaly bilen emele gelmeýär. Ol suratlandyrylýan tipiň tebigatyndan, mazmunyndan, logikasyndan, şol tipi orta çykarýan döwrüň aýratynlyklaryndan syzylyp çykýar. Şeýle düýpli indiwiiduallaşdyrylmaýan adam häsiýeti bolsa jansyz shema bolýar. Eger adam häsiýetine tötänleýin indiwiidual sypatlar berilýän bolsa, onda ol çuň ideýa-mazmundan mahrum bolýar.

Elbetde, eserlerde gahrymanlaryň hereket edýän döwürlerinde, wakalarynda, situasiýalarynda, önlerinde goýýan problemalarynda, ýaşayyş obrazlarynda ýakynlyk bolmagy mümkin. Emma her bir original ýazyjy olary özüçe görýär, olara özüçe baha berýär, olary özüçe umumylaşdyrýar. Ol hemme meselede özbaşdak bolýar. Eger ýazyjy haýsydyr bir okan eseriniň, eşiden gürrüňiniň täsiri esasynda däl-de, hut özüniň durmuşa eden gözegçilikleriniň, anyk wakalaryň, hadysalaryň täsiri esasynda eser döreden mahalynda ol eserde originallygyň boljakdygyna şübhelenmese bolar.

Daşky taýdan bir meňzeş şertlerde ýaşayan, bir meňzeş situasiýalarda, wakalarda hereket edýän adamlaryň hem anyk predmetlere, hadysalara bolan gatnaşygy, durmuşa garaýyşy, edim-gylmy, häsiýetleri, endikleri dürli-dürli bolýar. Hatda bir maksat ugrunda göreşýän, umumy prinsipde birleşýän adamlaryňam konkret meselelere, predmetlere çemeleşiş, şol bir maksada baryp ýetiş ýollary aýry-aýry bolýar. Muny K. Marksýň aşakdaky sözleri juda aýdyň tassyklaýar. Ol şeýle diýýär:

«...Hut şol bir zat dürli indiwidlerde dürli-dürli suratlanýar we özüniň dürli taraplaryny edil şonuň ýaly dürli-dürli ruhy häsiýetlere öwürýär...». M. Şolohow «Göterilen tarp» romanynda Dawydowyň we Nagulnowyň obrazlarynda tipiki, emma biçak özboluşly, gaýtalanmaýan adam obrazlaryny döredipdir. Aslyýetinde bu adamlaryň ikisi-de bir maksat ugrunda göreşýän, umumy prinsipde birleşýän adamlar. Emma ýazyjy olaryň her birine has bolan indiwiidual sypatlary aýyl-saýyl edipdir. Olaryň her biriniň öz häsiýeti, öz endikleri, öz edähetleri, şahsy meýilleri, keşbi, boýy, gözleriniň reňki bar. Dawydow bilen Nagulnow romanda ikisi-de şol bir durmuşa ýaşasa-da, olary gatşdyrjak gümanyň ýok. Okyjy iň kiçik alamatlaryndan olary biri-birinden saýgaryp dur.

N. Jumaýewiň «Aýdogdy Tahyrow» atly romanynyň gahrymanlary partiýa ýolbaşçysy Poladow bilen sowet işgäri Lukmanowyň obrazlaryna seredip göreliň. Bu gahrymanlaryň jemgyýetçilik bähbitleri bir bolsa-da, olaryň gylyk-häsiýetleri dürli-dürli, hatda käbir babatda olaryň häsiýetleri biri-birlerine gapma garşy bolup durýar. Poladow öz şahsy bähbidini «bütün

dünýä rewolýusiýasynyň bähbidine» boýun egdirýän, özüne-de, özüne-de, özüne-de çigit ýaly rehim etmeýän ýowuz göreşiji. Lukmanow bolsa sowukganly, her bir işi edende «ýedi ölçäp bir kesýän» işgär. Bular umumy bir maksat ugrunda göreşseler-de, käbir möhüm meselelerde, dürli pozisiýalary eýeläp, özara ylalaşmaýarlar. Gahrymanlaryň hadysalara, predmetlere garaýyşlaryndaky şeýle özboluşlyklary, tapawutlary aýdyňlaşdyrmaklyk çeper döredijilikde individual keşpli adam häsiýetlerini döretmekde iňňän uly ähmiýeti bardyr. Emma bu hakykaty nazara almazdan, durmuşda bir meňzeş gylyk-häsiýetli, bir meňzeş pikirlenýän adamlar bar diýip tassyklajak bolmaklyk, edebiýatda meňzeş gylyk-häsiýetli adam obrazlarynyň bolmagyny tebigy zat diýip düşünmeklik nädogrudyr.

Satiriki tipleşdirme. Satiriki obrazlarda durmuşda gabat gelýän nogsanlaryň, otrisatel hadysalaryň, erbet gylyk-häsiýetleriň üstünden ýiti, aýy gülünýär. Şonuň üçin jemgyýetiň sagdyn ösmegine päsgel berýän zyýanly zatlaryň garşysyna göreşmekde satiriki prinsipde tipleşdirilen obrazlaryň uly ähmiýeti bardyr. Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynyň ösüş taryhynda satiriki tipleşdirmäniň tebigatyna ýüzleý düşünen adamlar-da boldy. Olaryň käbiri gülkä ýugrulan bolmasa-da, güýçli tankydy häsiýetli eserleri satiranyň nusgalary hasap etdiler. Emma her bir tankyt, eger ol ýiti sosial häsiýetli bolsa-da, satira bolup bilmeýär. Satira bolmak üçin gülki, onda-da gaharly, awuly gülki gerek. Gülki — iňňän ýiti ýarag. Jemgyýetiň sagdyn güýçleri gülkiniň ägirt uly güýjüni elmydam nazarda tutupdyrlar. F. Engels duşmanyň diňe adamçylyga garşy, içi ýangynly taraplaryny ýüze çykarmak bilen çäklenmän, eýsem onuň gülkünç tarapyny tapyp, onuň üstünden gülmegi örän möhüm hasaplapdyr. Ol şeýle diýýär: «...duşman hakda ähli zatdan öňürti ýigrenç bilen, kinaýaly gülki bilen ýazmaly...»

Satira elmydam häzirkі zaman temasyna, wakalaryna bagyşlanyp ýazylýar. Satiriki gülki suratlandyrylan predmetiniň ýa-da hadysasynyň aýry- aýry böleklerine däl-de, onuň бүтін durkuna, düýp esasynda garşy gönükdirilýär. Ol suratlandyrylan tipiniň häsiýetiniň ähli taraplaryny inkär edýär. Satiranyň esasy obýekti ömrüni gutaran ýa-da ömrüni gutaryp barýan hadysalar bolup durýar. Satiriki gülki peýdasyz zada öwrülen, durmuşda ýaşamaga hukugyny ýitiren, emma hakyky keşbini ýeserlik bilen gizläp, ömrüni dowam etdirjek bolýan hadysalaryň ýoguna ýanmaga hemaýat edýär. Bu babatda A. I. Gersen şeýle diýýär: «Gülki öz ömrüni gutaran, emma entek hudaý bilsin nämä, möhüm könedan galan galyndylara ýapyşyp duran, täze durmuşyň ösmegine päsgel berýän we gowşaklary gorkuzýan zatlaryň ählisiniň garşysyna iň güýçli gurallaryň biridir».

Satira elmydam hüjüm ediji häsiýete eýedir. Şonuň üçin-de Geýne ony «hüjüm ädiji ýiti akylylyk» diýip belleýär. Bu žanrda awtoryň pozisiýasy gaty aýdyň bolmalydyr. Ol özüniň satirasynyň neşderini haýsy ugra gönükdirýändigine gowy düşünmelidir. Bu meselede W. G. Belinskiý şeýle diýýär: «Her bir inkär etme, janly hem şahyran bolmagy üçin, idealyň hatyrasyna edilmelidir». Durmuşdaky çüýrük zatlaryň paş edilmegi ol suratlandyrylýan durmuşyň çüýrükligini aňlatman, gaýtam ol durmuşyň

sagdynlygyny, onuň ýaşayşa, ösmäge ukyplydygyny alamatlandyrýar. Sebäbi jemgyýetiň ahlak taýdan sagdyn adamlary öz möwritini ötüren ähli zatlary ýok etmek isleýärler. Möwritini ötüren, yzagalak hadysalaryň, durmuşyň okgunly ösüşine aýakbagy bolýan nogsanlaryň garşysyna göreşmekde bolsa satiriki gülkiniň güýji ýaly başga bir täsirli serişdäni göz önüne getirmek kyndyr.

Sowet edebiýatynda satiranyň zerurlygynyň inkär edilen mahallary-da bolupdy. Emma ol döwürler geçdi. Häzirki üýtgedip gurmak döwri durgunlyk ýyllarynda kök uran biçak köp sanly nogsanlaryň üstüni açdy. Demokratiýanyň, aýanlygyň rowaçlanmagyna uly şertler döretdi. Bu ýagdaýlar satiranyň diňe ýaşamagyny däl-de, eýsem onuň ösdürilmeginiň zerurdygyny görkezýär. Üýtgedip gurmak prosesi onuň önünde uly talaplar goýýar. Býurokratlaryň, parahorlaryň, spekulýantlaryň, sosialistik kanunçylygy, tertip-düzgünleri bozujylaryň, iş ýakmaz ýaltalaryň, ganatly sözlere bukulyp, öz kemçiliklerini gizleýänleriň, gözboýagçylaryň, garaz, biziň jemgyýetimiziň ruhuna ýat bolan ähli göýdük hadysalaryň ýüzündäki galp perdelerini sypyrmakda satiranyň mümkinçilikleri uludyr.

Asla her bir ahlak, moral taýdan sagdyn jemgyýet satiranyň zerurlygyny inkär etmeýär. Maddy taýdan ösüş, bolelin ykdysady durmuş hem ahlak garşylyklaryny ýüzugra aradan aýryp ýa-da çözüp bilmeýär. Gaýtam aýry-aýry halatlarda ony ýitileşdirmegi mümkin. Mälim bolşy ýaly, iki hili durmuş adamy ahlak synagy bilen ýüzbe-ýüz goýýar. Olaryň biri gytçylygyň, ýagny ýeter-ýetmezligiň döredýän synagy, ikinji doklugyň, bolçulygyň synagy. Kähalatlarda ikinji synagyň birinjiden has agyr, has kyn bolmagy mümkindir. Sebäbi «doklugy gara goýun göterer» diýen halk nakyly ýöne ýere döremändir. Marksistik dialektika ösüş gapma-garşylyklaryň göreşi hasaplaýar. Diýmek, garşylyksyz ösüş ýok. Durmuşyň beýle kanuny çeper döredijiligiň satira ýaly täsirli serişdesiniň elmydam öz ýaragyny gurat saklamalydygyny görkezýär.

Satira ähli žanra degişlidir. Satiriki obrazlaryň, satiriki elementleriň her bir eserde bolmagy mümkindir. B. Kerbabaýewiň «Nebitdag» romanyndaky konserwatiw alymsamak Tihomirowyň, gybatkeş Äşebibiniň, süwümsiz Hydryň, H. Derýaýewyň «Ykbal» romanyndaky kezzap Enekütiniň, Gabak hojamyň we beýlekileriň satiriki obrazlary okyjylarda erbet gylyk-häsiýetlere çuňňur ýigrenç duýgusyny oýarýarlar. Bu satiriki häsiýetli tipleriň edim-gylymlarynyň ulaldylyp, ýitileşdirilip görkezilmegi olaryň obrazlarynyň estetiki-emosional täsirliligini güýçlendirýär.

Agzalan satiriki obrazlar şowly bolsa-da, olar tutuş eseriň esasy äheňini, esasy pafosyny kesgitlemeýärler. Emma tutuş durky, esasy özeni satira ýugrulan eserler hem az däl. Saltykow-Şedriniň «Jenap Golowlewler», Swiftiň «Gulliweriň syýahaty», Fransyň «Pingwinler adasy», Çapegiň «Salamandralar bilen söweş» romanlary, W. Maýakowskiň «Hammam», «Tagtabit» ýaly satirik komediýalary, A. Twardowskiň «Týorkin o dünýäde» poemasy, A. Çehowyň «Bus-busy adam» hekaýasy, milli edebiýatymyzdaky A. Durdyýewiň «Bally molla» hekaýasy, Keminäniň

«Kazym», «Beýle» ýaly goşgulary бүтін durky bilen satiriki häsiýetli eserlerdir.

Biziň häzirki döwürdäki edebiýatymyzda satiriki häsiýetli hekaýalar köp döreýär. Aýry-aýry ýazyjylarymyz satiriki häsiýetli gahrymanlaryň ýitileşdirilýän obrazlaryny döretmäge şowly synanyşyk edýärler. S. Annasähedowyň «Şireje» atly satiriki hekaýasynda Heselina, Keýkerka ýaly hiç hili peýdaly iş etmeýän, moda kowalaşyp ýören ýal ýagylarynyň häsiýetlerinde-de şowly ulaltmanyň, ýitileşdirmäniň alamatlaryny görmek bolýar. B. Gulow «Ýiti gyzył tiz solar» atly satirik hekaýasynda Täçsoltan hem Täçbibi diýen iki sany iş ýakmaz, gepçi aýalyň ýuwan dostlugyny, suwjuk gatnaşyklaryny, sähelçe zadyň üstünde bolmajysy bolşup, gyzylygyran uruşlaryny iňňän ynandyryjy edip suratlandyrýar. Öz göwünlerine hondon bärsi bolşup ýören bu zenanlaryň hereketleri, bir tarapdan, gülkiňi tutdursa, ikinji tarapdan, olaryň ýeňil kelleligi, bihepbeligi, ruhy dünýäleriniň boşlugy, bet gylyklary olary ýigrendirýär. B. Gulowyň «Enäniň «arkadagy», «Gyr ýorga», «Abadana meňzeş gyz» atly hekaýalarynyň gahrymanlarynyň häsiýetleri-de satiriki tipleşdirmäniň kadalaryna laýyk gelýär.

Gurbangylyç Hydyrowyň «Ýedi ýürekli gassap», «Spezialistler», «Bozdumanyň balansdan aýrylyşy», «Ýygnakparazlar», «Eseri nädip döretmeli» ýaly hekaýalary-da gaharly, awuly gülkä ýugrulypdyr. «Ýedi ýürekli gassap» atly hekaýada «galpyň gazany gaýnamaz» diýen halk nakylynyň manysy aňsat eklenjiň kül-külüne düşen eli egri gassabyň gülkünç hereketlerinden syzylyp çykýar. «Spezialistler» atly hekaýada söýgüli hünärini harlaýanlaryň üstünden awuly gülünýär. Bu hekaýalarda näçe diýseň şertligem, ulaltma-da bar. Emma olar real hakykatdan örksüz däl. Awtor suratlandyrýan temasynyň hut öz tebigatyndan satira ýugrulan detallary tapmaga jan edýär.

Satiranyň esasy aýratynlyklaryndan biri onda ulaltma, şertlilik güýçli bolýar. Onda giperbola agram salynýar. Aýry-aýry eserlerde grotesk hem ulanylýar. Grotesk adatdan daşary ulaltma. Onda üstünden gülünýän zatlar göz-görtele betnyşan, eýmenç keşpde görkezilýär. Onda gülküli zatlar elhenç, hakyky zatlar fantastiki zatlar bilen utgaşykly şekillendirilýär. Gogolyň «Öli janlar» poemasynda, W. Maýakowskiniň «Tagtabit» satirik komediýasynda, «Ýygnakparazlar» atly goşgusynda groteskden giňden peýdalanylýar. Satiriki eserlerde kinaýa, ýaňsylama, sarkazm ýaly serişdeler hem giňden ulanylýar. A. Twardowskiniň «Týorkin o dünýäde» atly poemasynda ajy kinaýa täsirli ulanylýar. Sarkazm awuly, şerebeli gülki. Keminäniň «Kazym» atly goşgusynda gülkiniň bu kysymy ussatlyk bilen işledilýär.

Öňde belleýşimiz ýaly, satiriki tipleşdirmäniň esasy aýratynlyklaryndan biri şertliligiň, ulaltmanyň güýçli bolýanlygydyr. Emma has göze ilip duran ulaltma agram salman, kinaýa, ýaňsylama ýaly serişdeleriň kömegi bilen hem satiriki eserler döretmek mümkindir. Şeýle-de bolsa, ulaltma, giperbola satiranyň kүйseýän serişdeleridir. Emma beýle diýilse, bu kysymly eserlerde

islâniňi ýazybermeli, okyjylary geň galdyrmak, gülüşdirmek üçin gahrymanlara çem gelen häsiýetleri, bolgusyz sypatlary ýöňkäbermeli, adamyň çakyndan çykýan hereketleri etdirmeli diýildigi däl. Bu kysymly eserlerdäki wakalaryňam, adamlaryň edýän hereketleriniňem esasynda hakykat bolmaly, olaryň hem düýp özeni real zatlardan düzülmelidir. Emma satiriki wakalardan real durmuşyň ysy gelmese, gahrymanlaryň hereketlerinde-de hakyky janly adamyň edýän işleriniň alamatlary syzylmasa, eýle eserler okyja estetiki, emosional täsir edip bilmeýärler. Emma ynanylmaz ýaly ulaltmak, gahrymany hetdenaşa samsyk häsiýetli edip görkezmek bilen, satiriki eserler döretmäge edilýän synanyşyklar hem ýok däl. B. Gulowyň «Ökde ökdäni göreňde...» atly satiriki hekaýasy şeýle bolup çykypdyr.

Ýazyjynyň “Teoriýa gerek, teoriýa» atly satiriki hekaýasynyň hakykat bilen baglanyşygy hasam gowşak. Dogry, hekaýanyň käbir jübüne düşen detallary, ştrihleri bar. Onuň käbir pursatlary okyjyny biygtyýar güldürýär, awtoryň dili-de ýiti, täsirli. Emma weli tutuşlygyna alanyňda, hekaýa şowsuz bolup çykypdyr. Sebäbi hekaýadaky suratlandyrylýan waka toslama, ol durmuş hakykatyny tipleşdirmegiň we umumylaşdyrmagyň netijesinde dörän zat däl-de, tötänlik. Çeper eserde tötänleýin bir zat suratlandyrylan mahalynda ondaky mazmunyň sosial ähmiýeti ujypsyz bolýar. Bu hekaýadaky waka isleseň ynanaýmaly, islemeseň ýok. Hakyky çeper eserlerde L. N. Tolstoýyň sözleri bilen aýdanymyzda ýazyjy okyjyny öz suratlandyryýan wakalaryna ynanmaga mejbur etmeli, okyjy şol wakanyň başga hili bolup biljekdigini aňyna-da getirmeli däl.

Ýazyjylarymyz käte gahrymanyň tebigy ýetmezini, fiziki kemçiliklerini şekillendirmek bilen, satiriki gülki döretjek bolýarlar. B. Gulow «Gaýly gyňyr» atly hekaýasynda satirik tip Gaýlynyň «böwrek ýaly pökgerip duran dodaklaryny» we ş. m. ýetmezlerini suratlandyryp, onuň üstünden okyjyny güldürmekçi bolýar. D. Baýlyýewiň «Burny pisşe gyzym» atly hekaýasyndaky edilýän gürrüňleriň ählisi personažyň burnunyň fiziki ýetmezi hakda. Awtor şonuň üsti bilen satiriki gülki döretmegi maksat edinýär. Aýaly burny şikesli, fiziki ýetmezli adamsyna ýüzlenip şeýle diýýär: «Eger-de gyz dogup, burny hem seniňki ýaly bolaýsa, eşitmedim diýme, çaga özüň seredersiň»¹.

Satiriki gülki döretjek bolmagyň şeýle primitiw, asla nädogry täri başga ýazyjylarymyzyň döredijiliginde-de gabat gelýär.

Beýik rus ýazyjysy Gogol galamdaşlaryny egri burnuň üstünden däl-de, egri ýüregiň üstünden gülmäge çagyrypdyr. Fiziki taýdan ýetmezçilik, tebigy gelşiksizlik ahlak taýdan sagdyn adamlar üçin gülkiniň predmeti bolup bilmez.

Satiriki tipleşdirmäniň iň zerur talaplarynyň biri-de gahrymanlaryň häsiýetiniň gülkünç taraplarynyň ýüze çykýan pursatlaryny anyk-duýarlykly, janly detallar arkaly suratlandyryp görkezmeklikdir. Satiriki

¹ D. Baýlyýew. Käte şeýle-de bolaýar. Aşgabat. 1977. 8 sah.

eserlerde iň halanmaýan zat awtoryň öz adyndan berýän düşündirişleri we öwüt-ündewleridir. Sebäbi hakyky satira hem ýumor gutaran ýerinde awtoryň gönümel düşündirişleri, öwüt-ündewleri başlanýar.

Satiriki tipleşdirmе ýazyjydan uly çeperçilik ussatlygyny talap edýär.

Tipiki ýagdaýlar we häsiýet. Adam häsiýetleri belli bir jemgyýetçilik şertlerinde kemala gelýär. Adamyň düşüňjesi, dünýägaraýşy anyk bir jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň önümidir. Daşky sreda, anyk taryhy ýagdaýlar adam şahsyýetini formirleýär. Jemgyýetiň ösmegi bilen adamyň dünýägaraýşy, gözýetimi ösüp, özgerip durýar. Jemgyýetden, beýleki adamlardan бүтинleý үзнө ýaşan adamlarda doly bahaly ynsana mahsus bolan sypatlar kemala gelip bilmeýär. Dürli sebäplere görä jemgyýetden aýra düşen, haýwanlaryň arasynda ýaşan çagalaryň durmuşy bu pikiri aýdyň tassyklaýar. Beýle çagalaryň käbirleri haýwanlaryň ýaşaýyş obrazlaryna uýgunlaşyp gidýärler. Şeýle şertlerde ýaşan adamlar tutulyp getirilenlerinde, olara hakyky ynsan ýaşaýşy geň bolup görünýär. Olarda kadaly ynsana mahsus bolan sypatlaryň ösmän galandygyny, akyl, pikirleniş derejesiniň örän pesdigini görmek bolýar. Bu hili adamlar hakyky adamzat durmuşyna aňsat-aňsatlar öwrenişip gidibermeýärler.

Şeýle mysallar adamyň hakyky adam bolmagynda, ondaky gowy hem-de ýaramaz sypatlaryň emele gelmeginde jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň, ony gurşap alan taryhy ýagdaýlaryň, sredanyň iňňän uly rolunyň bardygyny tassyklaýar. Bu ýagdaýlar gahrymanyň häsiýetini ony formirlän, kemala getiren ýagdaýlar, şertler, sreda bilen berk dialektiki baglylykda öwrenmelidigini görkezýär. Eger şol dialektiki baglylyk bozulsa, tipik häsiýeti tipiki ýagdaýlarda görkezmeklik talaby gowşaýar. Şonuň netijesinde-de obrazyň realistik häsiýeti, jemgyýetçilik ähmiýeti pes bolýar. Ol real durmuşdan örki bolmadyk abstrakt bir zat hökmünde döwrüň ruhuny, alamatlaryny özünde jemläp bilmeýär. Ol belli bir taryhy döwrüň önümi hökmünde бүтин durky bilen okyjynyň gözünüň öňüne gelmeýär. Bu pikiri N. A. Dobrolýubowyň aýdan aşakdaky dana sözleri-de kemsiz tassyklaýar. Ol şeýle diýýär: «Ösümligiň häsiýetini gowy bilmek üçin ony nirede ösýän bolsa, şol toprakda hem öwrenmek gerek; eger ony ösüp oturan topragyndan aýyrsaň, sizde onuň diňe şekili bolar, siz onuň ýaşaýşyny doly bilmersiňiz. Edil şonuň ýaly, haýsydyr bir zat sebäpli biri-biri bilen çaknyşýan bir-iki adamyň gös-göni gatnaşygy nukdaýnazaryndan seretseňiz, siz jemgyýetiň durmuşy barada hem hiç zat bilip bilmersiňiz»¹.

Umumylaşdyrylan tipik häsiýet diňe tipik ýagdaýlarda özüni бүтин aýdyňlygy, dogruçylygy bilen görkezip bilýär. Şeýle bolansoň, suratlandyrylýan häsiýetleriň anyk sosial-taryhy şertlere kybapdaş gelmegini F. Engels realizmiň esasy şerti hasaplaýar. Ol bu meseleden söz açyp, M. Garknesse ýazan hatynda şeýle diýýär: «Meniň garaýşyma görä,

¹ Н. А. Добролюбов. Собр. соч. в 3-х томах, т. 3, М., Гослитиздат, 1952, стр. 182.

realizm detallaryň dogruçyllygyndan başga-da, tipik häsiýetleriň tipik ýagdaýlarda dogruçyl täzeden döredilmegini göz önünde tutýar».

F. Engelsiň realizme berýän bu kesgitlemesi häzirki döwürde-de bütün dolulygy bilen öz ähmiýetini saklaýar, Beýik akyldaryň realizme berýän kesgitlemesiniň köklerine, asyl manysyna göz ýetirmek üçin, Gegeliň bu meselä garaýşyny öwrenmekligiň uly ähmiýeti bardyr. Sebäbi Gegel «Estetika boýunça leksiýalar» atly işinde bu mesele barada degerli pikirleri orta atýar. Ol şeýle diýýär: «Haýsydyr bir şahsyň real adam hökmünde görkezilmegi üçin iki şert, ýagny subýektiwliginde onuň özüni we onuň daşky sredasyny suratlandyrmaklyk talap edilýär. Daşky ýagdaýlaryň onuň sredasyna öwrülmegi üçin bolsa olaryň arasynda hökman düýpli muwapyklyk bolmalydyr; ol muwapyklygyň azu-kän içki häsiýetde bolmagy mümkindir, şonuň bilen birlikde hem onda tötänlikleriň köp bolmagy-da ähtimaldyr, şeýle-de bolsa, olaryň biri-birine bap gelýän düýp esasy saklanylmalydyr».

Şu kanuny talapdan daşgyn, anyk tipik ýagdaýlardan örsüz belli bir taryhy sredanyň ruhuna ýugrulmadyk adam häsiýeti estetik güýje eýe bolup bilmeýär. Ol howaýy bir zada öwrülýär. Onda tüýs realizme, anyk taryhy döwre mahsus bolan alamatlary görüp bolmaýar. Şonuň ýaly-da beýle adam häsiýeti akyl ýetirijilik, öwredijilik ähmiýetinden hem mahrum bolýar. Çünki ol belli bir taryhy döwür barada, jemgyýetiň ösüşiniň belli bir etabyndaky adamlaryň aragatnaşyklary, durmuş obrazlary barada okyjynyň düşünjesine, akyl käsesine hiç zat goşup bilmeýär.

Tüýs realistik eserlerde adam häsiýeti öz-özlügindäki zat däldir, hemme döwürler üçin üýtgeşsiz bolan abstrakt etik norma, biologiki sypat däldir. Ol sosial mazmunly hadysadyr. Hakykaty estetik taýdan özleşdirmeginiň, durmuşa düşünmegiň, onuň kanunalaýyklyklaryna, ösüş tendensiýalaryna akyl ýetirmeginiň özboluşly serişdesidir. Ýazyjy aýry-aýry tipik adam häsiýetlerini döretmek bilen taryhy döwür barada, onuň häsiýetli aýratynlyklary barada gürrüň berýär. Bu bolsa hakyky realistik eserlerdäki adam häsiýetiniň anyk bir taryhy döwürdäki adamzat durmuşynyň çeper beýany bolup durýandygyny görkezýär. Balzagyň «Adamzat komediýasy» fransuz jemgyýetiniň köp ýyllyk taryhydyr. Ýazyjy romanlaryny «jenap fransuz taryhynyň» ýazandygyny, özuni bolsa onuň şahsy sekretarydygyny deňişmek bilen belleýär.

Eýsem tipik ýagdaýlar nämelerden ybarat? Bu, ozaly bilen, gahrymanyň iş salyşýan, gatnaşýan adamlarydyr. Şonuň ýaly-da muňa gahrymany gurşap alan töwerek, milli, sosial hem-de taryhy taýdan şertlendirilen sreda, wagt, ýer, gahrymany hereket etmäge mejbur edýän sebäpler, şertler we ş. m. girýärler.

Adamzat ýaşayşynyň dürli etaplary, dürli zamanlar, dürli taryhy döwürler üçin bir meňzeş, üýtgemän duran tipik ýagdaýlar bolup bilmeýär. Tipik ýagdaýlaram jemgyýetiň, döwrüň ösüşi bilen ösüp, özgerip, täzelenip durýar. Şoňa görä gahrymanyň häsiýetiniň ýüze çykmagyny şertlendirýän tüýs realistik tipik ýagdaýlaryň seçilip alynmagynyň eseriň şowly çykmagynda uly ähmiýeti bardyr. Eger ýazyjy gahrymanyna ýasama, tötänleýin, tipik bolmadyk ýagdaýlarda hereket etdirse ýa-da tipik ýagdaýlar awtoryň emri bilen ösdürilip ýa-da

peseldilip görkezilse, onda durmuş hakykaty bozulýar, adam häsiýetiniň realizmi gowşaýar. Hut şonuň üçin hem Marks we Engels öz döwründäki ýazyjylaryň eserlerinde gabat gelýän şeýle kemçiligi uly dykgat bilen belläpdirler. Bu babatda F. Engelsiň M. Garknesse ýazan hatyndaky setirleri ýatlaman geçmeklik mümkin däl. Onda şeýle diýilýär:

«Siziňkide häsiýetler özleriniň hereket edýän çäklerinde ýeterlik tipikdir, emma olary gurşap alýan we olaryň hereketleriniň stimullary bolup durýan şertler hakynda hut şony aýtmak bolmaz. «Şäherli gyзда» işçiler synpy özüne kömek etmäge ukypsyz, özüne kömekleşmek üçin hatda hiç bir synanyşyk we tagalla etmeýän passiw köpçülik hökmünde suratlandyrylýar. Akyly küteklendiriji gedaýlykdan ony sogrup çykarmak üçin edilýän hemme synanyşyklar daşardan, ýokardan gelip çykýar. Emma munuň özi 1800-nji we 1810-njy ýyllar üçin, Sen-Simonyň we Robert Oueniň günlerinde dogry bolan hem bolsa, 1887-nji ýylda, söweşjeň proletariatyň göreşine 50 ýyla golaý gatnaşmak hormatyna mynasyp bolan adam üçin munuň özi beýle däl. İşçiler synpynyň özüni gurşap durýan eziji töwerege rewolýusion gaýtawul bermegi, özüniň ynsanlyk hukuklaryny gazanjak bolup, onuň ýarym düşünjelilik ýa-da düşünjelilik bilen edýän dyzmaç synanyşyklary taryha ýazyldy we şoňa görä realizm babatda öz ornuny eýelemelidir». Adam tipik ýagdaýlardan ýokary goýlup, olary elujundan özgerdip duran ýa-da onuň tersine, tipik ýagdaýlaryň guly, ýagny onuň erkine kaýyl bolup oturan, passiw jandar edilip görkezilen mahalynda durmuş hakykaty bozulýar. Sebäbi tipik ýagdaýlaryň adamlara täsir edişi ýaly, öz gezeginde adamlaram tipik ýagdaýlara täsir edýär. Ony özgertmek ugrunda göreşýär. Iki taraplaýyn täsir elmydam dowam edýär. Beýik rus ýazyjysy A. M. Gorkiniň položitel gahrymanlarynyň aglabasynyň häsiýetleri tipik ýagdaýlaryň, sredanyň emrine kaýyl bolmazlyklarynda, ony özgertmek üçin edýän göreşlerinde ýüze çykýar.

Emma kähalatlarda gahryman özüni gurşap alan sredadan, tipik ýatdaýlardan öksüz, ähli kynçylyklary elujundan ýeňip geçýän adam edilip görkezilýär. Ol gahryman hiç zatdan howatyrlanmaýaram, öz maksadyna ýetmek üçin kelle döwübem oturanok, onuň garşysynda durup biljek güýjem, garşylygam ýok. Ýazyjy turuwbaşdan öz gahrymanynyň ähli üstünliklerini pugta kepillendirip goýýar. Onuň kynçylyklary nähili ýeňip geçendigini bütin dolulygy, çuňlугy bilen görkezip durman, edermençiliklerini mahabatlandyrmaga ýykgyň edýär. Ony sreda bagly däl-de, öz islegine görä, öňden nazarda tutan shemasyna görä hereket etdirýär. N. Pommanyň ençeme babatda şowly çykan «Gatakar» romanyndaky Lapinanyň hereketlerine syn etseň, onun obrazyny döredende ýazyjynyň kolhoz gurluşygy döwrüniň tipik ýagdaýlaryny ýeterlik nazara almandygy belli bolýar. Ýazyjy gahrymanyny mahal-mahal sredadan ýokarda goýýar. Ol ähli işi ýeňillik bilen ýerine ýetirýär. Kolhozçylar Lapinanyň ähli gürrüňlerini gaty tiz makullaýarlar. Daýhanlaryň köpüsi Lapinanyň sähelçe gürrüňinden soň, kolhozyň ähmiýetine çuň düşüňip durlar. Onuň baran ýeri gülala-güllük. Şeýle bolansoň, onuň çylşyrymly ýagdaýlardan baş çykaryp

bilmän, çuň pikirlenýän, tolgunýan, howsala düşýän pursatlaryny göz önüne getirmek kyn.

Munuň ýaly ýagdaý G. Kulyýewiň «Magtymguly» romanynyň käbir epizodynda Magtymgulynyň obrazynda-da duýulýar. Magtymgulynyň diňe bir türkmen halky däl, Eýran jemagaty tarapyndan garşylanyşy, hormatlanyşy-da çeniň-çakyň däl.

Ýazyjy bu ýerde ýönekeý adamlaryň şahyra bolan söýgüsini görkezjek bolup, ony tipik ýagdaýlardan ýokary goýýar. Ol döwrüň hakykatyndan daşlaşýar. Şeýle ýagdaý Ata Durdyýewiň «Keýmir kör» powestindäki Keýmiriň obrazynda-da duýulýar. Beýle ýagdaý obrazlaryň realizmini gowşadýar.

Her bir gahrymanyň güýji onuň tipik ýagdaýlara dogry baha berip bilşinde, düşen ýagdaýlarynyň, sredasynyň ähli taraplaryny nazara alyp, şol pursatyň talap etmegine görä başariňlyk, ugurtapyjylyk bilen hereket etmegi başaryşynda ýüze çykýar. Şeýle bolanda gahryman bilen tipik ýagdaýlaryň özara täsiri-de, biri-birine baglylygy-da, olaryň biri-birini şertlendirishi-de gowy duýulýar. M. Şolohowyň «Göterilen tarp» romanynyň baş gahrymany Dawydowy alyp görelin. Ýazyjy gahrymanynyň mertebesini beýgeltmek üçin, ony tipik ýagdaýlary örän ýeňillik bilen öz peýdasyna üýtgedýän, kynçylyklary elujundan düzedip duran adam edip görkezmeýär. Dawydowyň güýji dürli hilli garşylyklaryň, wakalaryň jümmüşinde hereket etmek bilen, her bir real ýagdaýy pugta hasaba alyp, şoňa görä öz etmeli hereketlerini dogry kesgitlep bilmeginde, örän çylşyrymly situasiýalardan dogry baş alyp çykmagynda. Şonuň üçin hem Dawydow romanyň sahypalarynda her bir ýagdaýy ölçäp-dökýän, pikirlenýän, dürli meseleleriň üstünde kelle döwýän, dürli-dürli adamlar bilen gatnaşyk etmegiň ýollaryny irginsiz agtarýan, adamlardan öwrenýän, adamlara öwredýän real gahryman bolup göz önüne gelýär. Dawydow nirede nähili hereket etmelidigini, kim bilen nähili gatnaşykda bolmalydygyny gowy seljerýär. Ol ganygyzgynlyk edäýmeli, bogaz ýyrtaýmaly, gahar atyna atlanaymaly pursatlarynda-da ýagdaýyň talap etmegine görä öz duýgusyny daşa çykarman saklamagy, özüne erk etmegi başaryar. Şeýlelikde, tipik ýagdaýlaryň, durmuş garşylyklarynyň, obýektiv şertleriň ýuwmarlanmazlygy, olaryň bütin dolulygynda real görkezilmegi Dawydowyň obrazynyň çeperçilik agramyny artdyrýar.

B. Kerbabaýewiň «Gaýgysyz Atabaý» romanynyda Gaýgysyzam köplenç halatlarda anyk pursatlaryň, ýagdaýlaryň talabyna görä ugurtapyjylykly hereket etmegi başaryar. Ol Allamyrat, Narly ýaly halkyň arasynda agzalalyk döretjek bolýan adamlara inňän ýowuz hem gazaply daraşýar. Käte Gaýgysyzyň hereketleri has kadadan çykma ýalam bolup görünýär. Emma ýagdaý ondan şeýle kesgin, ikuçsuz hereket etmegi talap edýär. Ol hut şeýle aýgytly hereketleriniň netijesinde romanyň «Partizan» bölümünde halk duşmanlarynyň pirimini başa, bardyrmaýar. Olaryň howuny basýar, gözleriniň oduny alýar. Emma garyp halkyň wekilleri bilen gürleşende Gaýgysyzyň sesi inňän mylaýym hem mähirli çykýar. Gaýgysyz

daýhanlaryň ýüregine baryp ýetýän sözler bilen, olara täze durmuşyň manysyny düşündirýär. Gaýgysyzyň adamlara individual çemeleşmekdäki ugurtapyjylygy-da onuň işiniň şowly gitmegine uly hemaýat edýär.

«Görogly» ýaly gatyşyk usulda ýazylan eserleriň-de çeperçilik derejesiniň ýokary bolmagynda gahrymanyň real ýagdaýlary berk nazara alyp edýän hereketleriniň uly ähmiýeti bar. Mälim bolşy ýaly, «Görogly» eposynda realistik, fantastik usullar gatyşyk suratlandyrylýar. Haçan-da gahryman özüniň düşen ýagdaýlaryna görä, oňa bagly hereket eden ýerlerinde epos realistik häsiýete eýe bolýar. Gahryman düşen ýagdaýyndan ýokarda goýlan wagtynda, ony hasaba almaýan mahalynda, adatdan daşary güýçleriň kömegi arkaly juda ýeňillik bilen kynçylyklardan baş alyp çykýan ýerlerinde eser realizmden arasyny üzüp, fantastikanyň çäklerine aýak basýar. Özem real ýagdaýlar bilen baglylykda edýän hereketlerinde Göroglynyň häsiýetleri has çeper, täsirli, özüne çekiji formada ýüze çykýar. Şeýle-de Göroglynyň düşen ýagdaýlary bilen baglylykda özüniň ugurtapyjylygy, pähim-paýhasy, akyl-huşy, tutanýerliligi bilen bitirýän işleri onuň tebigatdan daşary fantastiki güýçleriň, her hili gudratlaryň kömegi bilen gazanýan üstünliklerinden artyk bolmasa pes däl. Eposyň ençeme şahalarynda Göroglynyň ýagdaýa görä edýän hereketleri okyjyda ýiti täsir galdyrýar. Eposyň «Öweziň halas edilişi» bölümindäki Göroglynyň özüni häziregjanly edip gerkezip, Hünkar patyşanyň «ynamyna» girýän ýerlerini göz önüne getirip görüň. Bu ýerdäki Göroglynyň her bir hereketi, ýerini tapyp aýdýan her bir sözi onuň ugurtapyjylygyna, dury pähim-paýhasyna, her bir ýagdaýdan baş alyp çykmagy kemsiz başaryandygyna güwä geçýär. Görogly Hünkaryň ýüregine jüňk bolaýjak sözleri tapyp aýdýar. Şeýlelikde hem, Hünkar Görogla «...beg ýigit, tüýs dos gepi senden eşidýän» diýmäge çenli baryp ýetýär, hatda Hünkar Göroglyny özüne emeldaram edip belleýär. Göroglynyň şeýle hereketleri-de şol pursat üçin, Öwezi halas etmek üçin gerek. Onuň ugurtapyjylygy-da, ýagdaýa laýyk edýän hereketleri-de öz netijelerini berýär. Eposyň «Kyrk münler» şahasynyň başlarynda Göroglynyň ýagdaýa görä hereket etmegi başaryşy, ugurtapyjylygy bellemäge has-da mynasyp. Ol bu ýerde Göroglynyň dogmasy hökmünde hereket edip, Hasan hanyň goşunyndaky adamlar bilen «ýakyn garyndaş» bolup çykýar. Dürli tärler bilen Hasan hanyň goşunynyň heläk bolmagyny gazanýar. Dogry, bu wakanyň soňy Göroglynyň fantastiki edermenlikleri bilen utgaşyp gidýär. Şeýle-de bolsa, bu epizodda Göroglynyň real ýagdaýlar bilen berk bagly bitirýän işleri-de bellemäge diýseň mynasyp. Özüni ýönekeý bir hyzmatkär (dogma) hökmünde görkezip, Göroglynyň şeýle hereket etmegi duşmana syýasat üçin iňňän uly ähmiýete eýe bolýar. Bu barada eposda şeýle diýilýär: «— Pah, zaňnar, dogmalaryna çenli uruş tälimini öwreden ekeni— diýip, bu agyr ýygyn howp tapmaga aýlanyşdy»¹.

¹ Görogly . Aşgabat. 1958. 356 sah.

Göroglynyň real ýagdaýlar bilen baglylykda ugurtapyjylykly edýän hereketleri eposyň «Kempir» we beýleki şahalarynda hem az däl. Hut şu ýagdaýlar eposy halka ýakyn, Göroglyny-da okyjylar köpçüliginiň söýgüli gahrymany edýär. Onuň obrazynyň çeperçilik, estetiki-emosional täsirini beýgeldýär. Eger Göroglynyň ähli hereketleri, görkezýän ähli gahrymançylyklary, bitirýän ähli uly-uly işleri hemme halatlarda diňe fantastiki häsiýetde berilýän bolsa, olarda real adamyň bitiräýjek işlerine ýakyn zatlar bolmadyk bolsa, epos şeýle çeper, il arasynda meşhur, gahrymanyň häsiýetleriniň açylyşy-da häzirkisi ýaly täsirli bolup bilmezdi.

Hakyky realistik eserlerde diňe bir položitel gahrymanlar däl, eýsem otrisatel gahrymanlaram tipik ýagdaýlar bilen berk baglylykda hereket edýärler. Eger otrisatel gahryman tipik ýagdaýlara näçe çuň uýgunlaşyp bilýän bolsa, şol ýagdaýlary nazara alyp hereket etmegi başaryan bolsa, şonça-da onuň obrazy güýçli bolýar, ol sosial taýdan howply... duşman bolup, ör-boýuna galýar. Realizmiň kadalaryna wepaly ýazyjylar öz otrisatel gahrymanlaryny şeýle-de görkezýärler.

Çeper deredijilikde gahrymanda ol ýa-da beýleki häsiýetiň bardygyny aýdanyň bilen, hatda ony janly suratlandyranyň bilen hem iş tamamlanmaýar. Esasy gep gahrymanda ol ýa-da beýleki häsiýetiň, endigiň terbiýelenmegine, onuň gazanan üstünliginiň ýa-da etmişiniň döremegine sebäp bolan sosial ýagdaýlaryň, sredanyň üstüni açmakdan, ony analizlemekden, derňemekden ybarat bolup durýar. Sebäbi gahrymanyň häsiýetlerine, endiklerine, edim-gylymlaryna dogabitdi zat hökmünde seretmeklik nädogry bolar. Olar köplenç halatlarda belli bir sredanyň, terbiýäniň, göreläniň, gatnaşygyň, anyk ýagdaýlaryň önümi bolýar. Ýagdaýlaryň, göreläniň, terbiýäniň, sredanyň bolsa iňňän köp dürli bolýandygyny, olaryň durmuşda juda köp formada ýüze çykýandygyny inkär etmek bolmaz. Hatda aýry-aýry maşgalanyň, dürli-dürli adamlaryň arasynda-da gahrymanyň ahlakyna täsir edýän faktorlar dürli-dürli bolup biler. Haýsydyr bir, maşgalada ýa-da özara gatnaşyk edýän adamlaryň arasynda gahrymanyň gowy häsiýetleriniň ösmegine intensiw täsir edýän ýagdaýlar bolsa, ýene bir maşgalada ýa-da biri-biri bilep oturyp-turuşýan ýegre «dostlaryň» arasynda gahrymanyň ahlakyna oňaysyz täsir edýän gatnaşygyň, göreläniň bolmagy-da mümkindir. Şeýlelikde, anyk bir sreda gahrymandaky gowy häsiýetleri ösdürse, başga bir sredanyň ondaky gowy häsiýetleriň öçügsilenmegine hemaýat, etmegi hem gaty ähtimaldyr. Şeýle bolansoň, gahrymanyň ol ýa-da beýleki häsiýetini, endigini, edim-gylymlaryny söýjegem bolsaň, ýigrenjegem bolsaň, ozaly bilen, olary kemala getiren şertlere, ol häsiýetleriň köklerine iýmit beren ýagdaýlara anyk göz ýetirmeli. Şol sebäplere düşünmezden, olary aýdyň bilmezden dörän söýgiňem, ýigrenjiňem doly bahaly, uly ähmiýetli bolup bilmejegi ikuçly dälidir.

Aýry-aýry eserde gahrymana «otrisatel» diýlen, ýarlyk dakylansoň, oňa islän günäni ýükläbermelidir, dürli erbet etmişler etdiribermelidir diýip düşüňýärler. Ondaky otrisatel sypatlaryň sosial köklerini, olaryň döremegine

sebäp bolan sredany, tipik ýagdaýlary açyp görkezmelidir öýdüp pikir etmeýärler. Hangeldi Garabaýew «Akmaral» atly powestinde Pirberdi atly otrisatel tipi esere girizenden onuň daşky keşbiniň ýigrenjidigini, ýakymsyz ýyrşaryşyny, gedemdigini, parahordygyny, bahyldygyny, ýaranjaňdygyny, asla meniňki bolsun diýer ýaly häsiýetiniň ýokdugyny okyja ýetirmäge howlugýar. Ýazyjy Pirberdiniň otrisatel häsiýetlerini hasam çusaltmak isleýär. Şonuň üçinem Pirberdä bilkastlaýyn Akmaralyň maşynyna nomeri gabat gelmeýän porşeni goýdurýar. Pirberdiniň Akmarala beýle hyýanat etmekde näme maksady bar? Belli däl.

Şeýle kemçilikleri G. Seýitmäadowyň «Ürgenç gözeli», Ö. Möwlamowyň «Adalat» powestleriniň otrisatel gahrymanlary Gulludyr Öweziň häsiýetlerinde-de görmek bolýar. Beýle ýagdaý ol gahrymanlary janly, real adam hökmünde göz önüne getirmäge päsgel berýär.

Gahrymanyň häsiýetine täsir edýän sredany, ýagdaýlary, şertleri doly açyp görkezmeklik, olary çeperçilik taýdan analizlemeklik ýazyjydan durmuşy çuň bilmegi, onuň ösüşiniň obýektiv kanunlaryna töwerekleýin göz ýetirmegi, beýleki adamlaryň görüp bilmeýän zadyny görmegi başarmagy, täzelikleri ilden ön duýmagy talap edýär. Şeýle talaplary berjaý edýän ýazyjynyň eseri durmuşyň aýnasy hem okuw kitaby bolmaklyk hukugyny gazanyp bilýär.

EDEBIÝATYŇ HALKYLYGY

Döwrüň synaglaryndan geçen söz sungatynyň iň ajaýyp sypatlaryny özüne siňdiren eserler halky eserleriň hataryna girýär. Halkylyk diýen düşünje ilkinji gezek XVIII asyrda nemes akyldary we ýazyjysy I. Gerderiň (1744-1803) işlerinde peýda bolýar. Gerder halk aýdymlyryna biçak ýokary baha berýär. Olary halkylygyň iň kämil, iň ýokary nusgalary hökmünde öňe sürýär. Gerderiň halkylyk hakdaky ýörelgesi nemes hem iňlis romantikleri tarapyndan alnyp göterilýär. Olar bu düşünjäniň giňden ýaýramagyna sebäp bolýarlar.

Ol düşünje realist ýazyjylarynyňda göwnünden turýar. Fransuz ýazyjysy Stendal (1783-1842) XVII asyryň klassisleriniň garşysyna çykyp, „bize köşk üçin döredilen edebiýat däl-de, halk üçin döredilen edebiýat gerek“ diýip belleýär. Halkylyk hakdaky düşünje XIX asyryň rus edebi tankytçylary hem ýazyjy şahyrlary tarapyndan has giň, has çuň işlenilýär. Beýik rus tankytçysy W.G.Belinskiý „halkylyk biziň döwrümiziň estetikasynyň alfasy we omegasydyr“ diýip belleýär. Belinskiý „her bir poeziýa diňe bir halky bolan mahalynda hakykydyr...“¹ diýip belleýär. Elbetde, ýönekeý halkyň durmuşundan ýazylan hem bolsa, galp, dogryçyl bolmadyk eserler halky bolup bilmez.

Kähalatlarda halkylyk bilen millilige bir zat hökmünde seredýärler. Elbetde, bu garaýşyň käbir babatlarda jany ýok hem däl. Emma hemme halatlarda millilik bilen halkylygy bir zat hasaplap bolmaýar. Millilik aýrylmaz bir bitewi zat hökmünde özüni görkezip bilmeýär. Şeýle bolansoň millilik halkylyk bilen bagly bolsa-da olar ähli halatlarda biri-birine deň gelmeýär.

Milliligiň iň oňat taraplary ondaky iň gowy zatlar halkylygy emele getirýär. Zähmetkeş köpçüliginiň bähbitlerine hyzmat edýän millilik halkyň ruhuna ýugrulandyr. Bu barada söz açyp, N.Gogol şeýle diýýär: „...hakyky millilik halkyň geýmini ýazyp suratlandyrmakdan ybarat däl, halkyň ruhunyň özünden ybaratdyr. Şahyr özüniň hatda düýbünden del ýurdy suratlandyran wagtynda-da milli şahyr bolup biler, ýöne welin şunlukda ol ýurda öz milli stihiasynyň gözi bilen garamalydyr, bütin halkyň gözi bilen garamalydyr, onuň duýgusyny we aýdýanyny watandaşlary görenlerinde olary ony özleriniň duýgusy we aýdýany diýip hasaplar ýaly bolmalydyr“².

N.W.Gogol özüniň bu pikirini A.S.Puşkiniň beýleki halklaryň durmuşundan ýazan eserleriniň mysalynda tassyklaýar. A.M.Gorkiniň „Italiýa hakda ertekiler“ atly eserinde-de ýazyjynyň milli ruhy özüni duýdurýar.

A.S.Puşkiniň eserleri ýokary derejede milli häsiýete eýedir, edil şonuň ýaly-da, ýokary derejede halky häsiýete eýedir. Beýik şahyryň eserlerinde halkylyk bilen millilik bir bitewi zat hökmünde özüni görkezýär. A.S.Puşkiniň eserleriniň milli häsiýeti hakynda N.W.Gogol şeýle ýazýar:

„Puşkiniň ady tutulan bada rus milli şahyry diýen pikir peýda bolýar. Hakykatdan-da, biziň şahyrlarymyzyň hiç biri şondan ýokary durmaýar we milli

¹ W.G.Belinskiý. Sowr. Soç. w tríoh tomah. T. 2. M., 1948, str. 119.

² Gogol N.W. Poln. Sob.soç., t. 8, M., 1952, str. 51.

şahyr diýen ada hiç kim şondan artyk laýyk däl; bu ada diňe Puşkiniň hukugy bardyr. Biziň dilimiziň bütin baýlygy, güýji we çeyeligi onda edil sözlükde jemlenen ýaly jemlenipdir. Ol biziň dilimiziň çäklerini hemmeden artyk has giňeltdi we onuň bütin giňligini has güýçli görkezdi. Puşkin adatdan daşary hadysadyr, belkide rus ruhunyň ýalňyz hadysasydyr: onuň özi rus adamynyň belki ýene iki ýüz ýyldan ýetjek derejesindäki adamdyr. Puşkinde rus tebigaty, rus ýüregi, rus dili, rus häsiýeti, edil landşaftyň optiki aýnanyň güberçek ýüzünde görnüşi ýaly, şeýle arassa, şeýle tämiz, gözəl şekillendirilýär¹.

Şu sözleri beýik türkmen klassyk şahyry Magtymguly babatda-da gaýtalamak mümkindir. Magtymgulynyň ölmez-ýitmez eserleri-de ýokary derejede halky hem milli häsiýete eýedir. Magtymguly hem poeziýany halka ýakynlaşdyrmakda, ony halk köpçüligine düşnükli etmekde ägirt uly iş bitiren beýik şahyrdyr. Onuň poeziýasyda, edil Puşkiniňki ýaly, türkmen diliniň bütin baýlygy, gözelligi, ähli öwüşginlikleri, inçe sylary jemlenendir.

Çeper eseri halky edýän birnäçe alamatlar bardyr. Eserde bütin halky tolgundyrýan, uly ähmiýetli, wajyp problema, mesele suratlandyrylmalydyr. Tüýs halkyň eý görýän häsiýetlerini, pikir duýgularyny özünde jemleýän obrazlary şekillendirilmelidir. Nyzamynyň, Jamynyň, Nowaýynyň, Fizulynyň, Magtymgulynyň we beýleki söz ussatlarynyň döredijiligi şu talaplara jogap berýär.

Beýik ýazyjylar elmydam öz eserlerinde halk üçin ähmiýetli meselelere aýratyn üns beripdirler. Beýik rus ýazyjysy A.S.Puşkin edebiýatda esasy zat „adam we halk, adam ykbaly, halk ykbaly“¹ diýýär.

XVIII, XIX asyrlaryň türkmen klassyk şahyrlarynyň döredijiligine ser salanymyzda, ilki bilen, biz olaryň döredijiliginde bütin halky tolgundyran möhüm meseleleriň gozgalandygyny, ol şahyrlaryň halkyň ykbaly, halkyň ýazgydy ugrunda ýanyp bişendiklerini görýäris. Sosial adalatsyzlyga garşy göreşmek, öz döwürdeşlerinde ýokary adamkärçilik häsiýetleri, gumanistik duýgulary ösdürmek, halky agzybirlige, birleşmäge çagyrmak, watany goramak ýaly möhüm problemalar bu döwrüň şahyrlaryny çuňdan tolgundyrypdyr.

Halkylygyň ikinji şerti gozgaýan problema, mesele halkyň bähbitleriniň nukdaýnazaryndan, döwrüň öndebaryjy ideallarynyň nukdaýnazaryndan dogruçyl açylyp görkezilmelidir. Mälim bolşy ýaly, dogruçyllyk her bir zadyň şol sanda edebiýatyň hem in ajaýyp sypatydyr. Belinskiý doguçyllygy halkylygyň esasy şerti hasaplap, şeýle ýazýar: „...eger durmuşyň görkezilişi dogry bolsa ol halkydyr“².

Her bir eseriň gymmaty oňa öz dörän döwrüniň öndebaryjy ideallary boýunça baha berlen mahalynda aýdyň ýüze çykýar. Sebäbi her bir eseriň ähmiýeti, getirýän täzeligi öz döwrüniň şertleri göz önüne tutulan wagtynda belli bolýar.

Eseriň halkylygy kesgitlenende şu ýagdaýa üns bermelidir. Türkmen halkynyň meşhur „Görogly“ eposy ýokary derejedäki halky eserdir. Emma ondan şu günki günün talaplaryny etjek bolmaklyk, onuň gahrymanlarynyň keşbinde şu günki günün adamlaryny görjek bolmaklyk nädogrydyr. Emma şeýle-de bolsa, eseriň ikinji (1958) neşirinde eposyň gahrymanlarynyň häsiýetlerini häzirki döwre

¹ Gogol N.W. Poln. Sobr. soç., t. 8, M., 1952, str. 50.

¹ A.S. Puşkin. Poln. Sobr. soç. w 10 t. T. 7, M.- L., 1951, str. 632.

² W.G.Belinskiý. izbrannoýe proizwedeniye, M., 1937. Str. 73.

ýakynlaşdyrmaga synanyşyk edilipdir. Gahrymanlarynyň häsiýetleriniň şu günki günün talaplaryndan sowa düşýän taraplary ençeme ýerde aýrylyp taşlanylypdyr. Baş gahrymanyň obrazyny janlandyran, onuň häsiýetiniň köptaraplylygyny açyp görkezýän birgiden sahnalar, pursatlar eserden aýyrylypdyr. Bu neşiri düzüjiler Görogluda hiç hili şübhelenmeler, ruhy garşylyklar, her kesde duş gelip biläýjek gowşaklyklar bolmaly däl diýen ýörelgä ýykgyň edipdirler. Gahrymanyň häsiýetindäki köp reňke däl-de, bir reňke agram salynmagy obrazynyň estetiki baýlygyny gowşadypdyr. Gahrymanyň häsiýetleriniň öňden düzülen shema, galypa tabyn edilmegi onuň köptaraplylygyna, çeperçiligine uly zyýan edipdir. Beýleki neşirlere seredende, bu neşirde baş gahrymanyň obrazyna, tutuşlygyna eposyň özi-de guraksy bolup çykypdyr. Netijede, bu neşiriň halkylygy-da gowşapdyr.

Türkmen klassyk şahyrlarynyň eserlerine-de döredilen döwürleri nazara alynman, dürli neşirlerinde girizilen „düzedişler“ olaryň çeperçiligine şäriklik edip bilmediler.

Eseriň halkylygynyň esasy şertleriniň biri onuň ýokary çeperçilige eýe bolmagydyr. Bu ýazyjydan uly çeperçilik ussatlygyny talap edýär. Sebäbi eserde her näçe möhüm problema gozgalýan-da bolsa, eseriň içi her näçe akyllý pikirlerden, uly ideýalardan doly-da bolsa, eger onuň çeperçiligi gowşak bolsa, ol hiç kesde düýpli gyzyklanma döredip bilmez. Beýle eser hakyky sungat eserine öwürilip bilmez. Şeýlelikde, çuňňur çeperçilik güýje eýe bolan eserler halky eserler bolup bilýärler. Magtymgylynyň, Seýdiniň, Zeliliniň, Keminäniň, Mollanepesiň eserleri diňe bir çuň ideýa-mazmunlylygy bilen däl-de, eýsem ýokary çeperçiligi bilen-de tapawutlanýarlar. Hut şu iki tarapyň, ýagny çuň ideýa-mazmun bilen ýokary çeperçiligiň sazlaşykly birleşmegi ol eserleri halky eserler edýär. Diňe şeýle sypata eýe bolan eserler halkyň arasynda, halkyň aňynda müdimilik ýaşaýar, onuň ruhy hemaýatçysyna öwrülýär.

Ýokary çeperçilikli, hakyky halky eserleriň umumy adamzat ähmiýeti-de bolýar. Olar asyrlaryň jümmüşinden geçip, täze nesillere ruhy lezzet berýärler. Hakyky halky eserler milli çäklerden çykyp, dürli halklara hyzmat edýärler. Emma edebiýat halky bolmadyk mahalynda onuň umumy adamzat üçin-de ähmiýeti bolmaýar. Sebäbi öz halkynyň göwnünden turup bilmedik eser gaýry halklara sähelçe-de täsir edip bilmez.

Hakyky halky eser döretmek üçin päki ýaly ýiti zehin, talant zerurdyr. Emma ol talanty-da halkyň bähbidini arayan düýpli meseleleri suratlandyrmaga gönükdirmelidir. Ýogsam talanty ýazyjylaryň-da halky eserler döredip bilmezlikleri mümkindir. Bu barada W.G.Belinskiý şeýle diýýär: “Biziň döwrümüzde halkylyk edebiýatyň birinji gowy tarapy we şahyryň beýik hyzmaty hasap edilýär. Indi şahyra “halky” diýmek – ony ýokary derejä götermekdir. Döredijilik talanty bolmasa, halky bolmak mümkin däl, emma döredijilik talanty barda bolsa, halky bolmazlyk mümkindir”¹.

Çeper edebiýat halk bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Birinjiden, çeper edebiýatyň esasy gahrymany halkdyr. Onda halkyň häsiýeti, ruhy, islegleri beýan edilýär. Hakdan, onuň bähbitlerinden üzňe edebiýat hakyky edebiýat däl.

1 W.G.Belinskiý. Izbrannoýe soçineniýa. M., 1947, str. 44.

İkinjiden, halk edebiyaty döredijidir. Edebiýaty döredýän halkyň wekili halk köpçüligine näçe ýakyn boldugyça, halkyň bähbitleri bilen näçe çuň hyjuwlandygyça onuň eserleriniň halkylyk häsiýeti şonça-da güýçli bolar. Üçünjiden, her bir hakyky çeper eser halk köpçüligine niýetlenendir. Okyjysyz edebiyat hakyky edebiyat däldir. Beýle edebiyat hiç mahal halky edebiyat bolup bilmez.

Halk häsiýetiniň çuň suratlandyrylmagynyň eseriň halky bolmagynda ähmiýeti biçak uludyr. Adamzadyň çagalyk döwrüniň ajaýyp ýadygärligi bolan Gomeriň “Iliada” poemasy dünýäde iň meşhur eserleriň hataryna girýär. Munuň sebäbini W.G. Belinskiý eserde halk häsiýetiniň, halk aňynyň adatdan daşary doly wekillendirilendigi düşündirýär. Beýik tankytçy eserde her bir adamyň halk häsiýetiniň bir tarapyny açyp görkezýändigini belleýär. Eseriň baş gahrymany Achilles „özünüň şahsyýeti bilen halkyň bütin güýjüni dolulygy bilen aňladýar“. „Sebäbi ol poema öz adyndan däl-de, halkyň adyndan, onuň wekili hökmünde gatnaşýar“¹.

„Görogly“ eposynda-da türkmen halkynyň dürli gatlaklaryna, dürli toparlaryna mahsus bolan gylyk-häsiýetler giňden suratlandyrylýar. Aýratyn-da baş gahryman Göroglynyň obrazynda türkmen halkyna mahsus bolan häsiýetleriniň uçursyz köp tarapary jemlenip görkezilipdir. Türkmen halkynyň tas aglaba tarapy Göroglynyň obrazyna siňdirilipdir. Eposda Görogly dürli gylyk-häsiýetli adamlaryň keşbinde çykyş edýär. Özem onuň hereketlerinde halka mahsus bolan häsiýetler iňňän inçeligi, tebigylygy, dolulygy bilen ýüze çykýar.

Şu ýagdaýlar „Görogly“ eposyny iň meşhur, iň söýgüli, iň halky edip orta çykarýar.

Halk döredjiliginden, onuň kämilleşen tärlerinden, ajaýyp nusgalaryndan ýerlikli peýdalanmak hem eseriň halkylyk häsiýetiniň güýçlenmegine öz täsirini ýetirýär.

Çeper eserleriň halk köpçüligine elýeterli bolmagynyň hem ähmiýeti uludyr.

¹ W.G.Belinskiý. Poln. Sobr. soç., T. 5 str. 38-39.

ÇEPER EDEBIÝATYŇ JEMGYÝETÇILIK ÄHMIETI

Çeper edebiýat tutuş jemgyýetiň durmuşynda-da, şol sanda aýry-aýry adamyň durmuşynda-da ägirt uly rol oýnaýar. Beýik proletar ýazyjy A.M. Gorkiý özümdäki ähli gowulyklar üçin kitaba minnetdardyrýn diýip belleýär N.G. Çernyšewskiý edebiýaty „durmuşyň okuw kitaby“ hasaplaýar.

Çeper edebiýatyň dürli sypaty bardyr. Olaryň esasyalaryndan biri onuň akyl ýetirijilik, öwredijilik sypatydyr. Mälim bolşy ýaly, çeper edebiýat durmuşy bitewi suratlandyrýar. Şeýle bolansoň, ol gönüden-göni ylma degişli maglumatlary-da berýär. Bu barada F.Engelsiň Balzagyň „Adamzat komediýasy“ romanlar siklini okap, ondan fransuz jemgyýetiniň durmuşy hakda şol döwrüň ähli taryhçylarynyň, ykdysatçylarynyň, statistikleriniň işlerinde berilýän maglumatlardan-da köp zat öwrendim diýen sözlerini-de ýatlamak ýeterlikdir. Emma çeper edebiýatyň esasy öwredýän zatlary beýle maglumatlar däldir. Elbetde, ol maglumatlaryň hem ähmiýetini inkär etmek bolmaz. Emma onuň öwredýän, akyl ýetirmäge kömek edýän esasy zatlary başgadyr. Çeper edebiýat sosial durmuşyň iň çuňňur proseslerini adam häsiýetleriniň üsti bilen açyp görkezýär. Ol dürli jemgyýetçilik şertlerinde terbiýelenen, dürli tipli adam häsiýetleri bilen tanyşdyrýar. Şeýlelikde, çeper edebiýat adamyň düýägaraýşynyň, gözüetiminiň giňelmegine, durmuş hakdaky düşüňjesiniň artmagyna ägirt uly hemaýat edýär. Sebäbi K.Marks aýtmyşlaýyn adam ähli jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň jemi bolup durýar. Her bir döwrüň, her bir jemgyýetiň sosial-syýasy ruhy-psihologik durmuşy şol döwrüň adamlarynyň häsiýetlerinde öz şöhlelenişini tapýar. Şeýlelikde, anyk adam häsiýetlerini öwrenmeklik anyk taryhy döwri, anyk sosial-syýasy jemgyýeti öwrenmeklik bolup durýar.

Bu durmuşda özüni ödän, tüýs gumanistik prinsipdir. Emma onuň adamlaryň ählisine bir hili täsir etjekdigine bil baglamak kyn. Aýry-aýry halatlarda onuň sosialistik aňlylyk bilen sazlaşmazlygy hem mümkin. Aýry-aýry adamlarda hususyýetçilik duýgusyny oýarmagy, käbir husyt adamlary zadyň guluna öwürmegi, kaşaň durmuşa sežde etmäge mejbur etmegi-de mümkindir.

Adamlaryň aň-düşünjeleriniň kemala gelşiniň çylşyrymly prosesi dowam edýär. Şeýle bolansoň, durmuşa ornaşýan täze gatnaşyklara adamlaryň uýgunlaşyşy progressiw hadysalary kabul etmäge taýýarlyklary gyrađen deň däl. Şoňa görä käte täze progressiw zady dessine öz şahsy bähbidine peýdalanjak bolýan adamlar hem tapylýar. Durmuşda şeýle bir mysala ýüzleneliň. Spirtli içgiler günüň belli bir kesgitli wagtlarynda satylýar. Elbetde, bu adamlaryň saglygyny goramak pähiminden ugur alynyp edilýär. Emma ol dessine öz bähbidine peýdalanjak bolýan açgöz satyjylar hem tapylýar. Görnüşi ýaly durmuşa girizilýän gowy başlangyçlar hem konfliktsiz, garşylyksyz däl ekeni.

Naryman Jumaýewiň „Pagtabent“ powestindäki Pürliniň obrazyny göz önüne getirip görüň. Pürli dil ýüzünde durmuşa ornaşdyrylýan ähli progressiw zatlary goldaýar. Emma ol täzeligi dessine öz bähbidine ulanmaga çalyşýar. Ol Näzik bilen Abdyrahmanyň komsomol toýuny gurmaklygyň ölemen tarapdary. Emma ol komsomol toýuny gurdurup onlarça aşakdan galyňam almakçy. Pürli özüni has medeniýetli adam edip edip görkezmek üçin öýüni krowatdyr mebellerden

doldurýar. Okalgada jemgyýetçilik başlangyçlary esasynda mugt işlemeklige inisiatiwa bildirýär. Emma ol hereketleri Pürliniň tüýs ruhy isleglerinden, içki ynanjyndan gelip çykmaýar. Ol bu işleri özüniň egaýistik maksatlary wezipe başgançaklaryndan ýokary galmak meýli üçin edýär. Netijede-de, her bir täzeligiň diňe daşky formasyny galdyryp onuň ajaýyp mazmunyny puja çykarýar, ony pagtabende öwürýär. Şu powestdäki medeniýet bölüminiň müdiri Myrat Gapbarowiç hem diňe forma kowalaşýar. Oňa-da raýonda durmuşa ornaşdyrylýan döp-dessurlar diňe maglumat üçin gerek. Olaryň mazmuny bilen Myrat Gapbarowiçiň işi ýok. Şeýlelikde, Pürli, Myrat Gapbarowiç ýaly adamlaryň ýöntem hereketleri progressiw hadysalaryň täze başlangyçlaryň durmuşa akyllýbaşly ornaşmagyna päsgel berip, özboluşly konflikt, garşylyk döredip durýar.

Progressiw zatlaryň diňe položitel taraplaryny görmek bilen çäklenmeklik olar barada doly düşünje döredip bilmeýär. Ýurdumyzda senagatyň ösmegi, halkyň maddy hal-ýagdaýlarynyň gowulanmagy netijesinde ýeňil maşyn ediniýän şahsy hojalyklar köpeliýär. Elbetde, bu ýagdaý biçak gowy proses. Halkyň abadançylygynyň gowlaşýanlygynyň nyşanasy. Emma aýry-aýry ýagdaýlarda ýeňil maşynyň käbir hojalyklar adamlar üçin uly betbagytçylygyň, tragediýanyň sebäpkäri bolýarmygy-da mümkindir.

Çeper eserler durmuşa töwerekleýin akyl ýetirmek bolup geçýän hadysalaryň ähli taraplaryny görmäge kömek etmelidir.

Söz ussady geljekki prespektiwalary okyjynyň nämä ymtylýandygy görkezilmelidir. Munuň üçin ýazyjynyň durmuşa onuň ösüş kanunlaryna belet bolmagy ondaky geljegiň şinelerini hemmeden öň görüp bilmegi zerurdyr.

Çeper eseriň durmuşuň akyl ýetirşiniň, ony şöhlendirşiniň başga-da özboluşly taraplary bardyr. Olaryň biri hakda Ýu.Borýew şeýle ýazýar:

„Sungat durmuşyň ylma kyn eýgerdýän taraplaryny-da şöhlendirmäge we özleşdirmäge ukyplydyr. Suwuň **H₂O** ylmy formulasynda bu hadysanyň barlygynyň kanuny şekillendirilýär. Emma hadysa kanundan baýdyr. Çeşmeleriň şarlap akyp, söýgüliniň sesini ýatladýan ajaýyp owazlary, tolkunlaryň dürli öwüşginleri, deňziň yokarsyndaky aýyň ýoljagazy... suwuň formulasyna girmän galýar. Suwuň ýüzlerçe sypaty, onuň ähli anyk-duýarlykly baýlygy ylmy umumylaşdyrmanyň çäklerinden daşda durýar. Sungat anyk-duýarlykly dünýäniň baýlygyny özleşdirýär, onuň estetiki köp dürlüligini ýüze çykarýar, öňden belli zatlardan täze zatlary, adaty, endik edilen zatlardan adaty däl zatlary, şeýle-de öň belli bolmadyk prosesleri açyp görkezýär. (Mysal üçin, L.Tolstoý „ýüregiň dialektikasyny“ açyp görkezdi). Sungatda suratlandyryp görkezmeklik belli bir manyda açyş etmeklikdir“¹.

Hakyky çeper eserler biziň duýgularymyzy ýitileşdirýär. Dünýäniň gözelliklerini bütin ajaýyplygy bilen kabul etmäge, ondan lezzet almaklyga kömek edýär.

Bu ýagdaýlar çeper döredijiligiň ägirt uly akyl ýetirijilik, öwredijilik ähmiýetiniň bardygyny görkezýär.

Çeper edebiýatyň terbiýeleýjilik roly-da biçak uludyr. Bu meseleden söz açyp Ýu.Borýew şeýle diýýär: „Sungat adamlaryň duýgy we pikir gurluşyny

¹ Ýuriý Borýew. Estetika, M., 1988, str. 123.

formirleýär. Jemgyýetçilik aňynyň beýleki görnüşleriniň terbiýeçilik ähmiýeti hususy häsiýetde: moral ahlak normalaryny formirleýär, syýasat – syýasy garaýyşlary, filosofiýa dünýägaraýşy formirleýär, ylym adamdan specialist taýýarlaýar, sungat bolsa adamyň akylyna, ýüregine kompleksleýin täsir edýär, onuň öz täsirini ýetirmeýän adam ruhunyň hiç bir künjegi ýok. Sungat bitewi şahsyýeti formirleýär“².

Okyjy çeper eserlerden estetiki lezzet alýar. Ondan dünýä hakda, durmuş hakda, adam hakda, ýaşayşyň manysy hakda köp zatlary öwrenýär. Özünüň ykbaly, durmuşdaky orny hakda pikirlenýär. Öz ykbalyny okan eserlerindäki adamlaryň ykballary bilen deňeşdirýär. Okyjy okaýan eseri bilen ýeke galýar. Bu ýagdaýlar oňa çuň pikirlenmäge, ölçerip-dökmäge giň mümkinçilik berýär. Dogrusy, ol köp sanly gahrymanyň durmuşyny özi ýaşan ýaly, olaryň başdan geçirenlerini öz başyndan geçiren ýaly bolýar. Şeýlelikde, ol başga kişileriň durmuş tejribeleri bilen öz durmuş tejribesiniň üstüni ýetirýär.

Çeper eserleriň okyjylaryň ruhy dünýäsini baýlaşdyrmakdak, intellektual derejesini ösdürmekdäki roly barada A.N.Ostrowskiý şeýle diýýä: „Beýik şahyryň ilkinji hyzmaty şundan ybarat, ýagny onuň üsti bilen hemme kişi näme akyllanyp bilýän bolsa, akyllanýar. Lezzet bereninden akyl hem duýgulary aňlatmaga forma bereninden başga şahyr pikirleriň hem duýgularyň formulalarynda berýär... Näme üçin biz beýik şahyryň her bir eserine sabysyzlyk bilen garaşýarys? Şonuň üçin, ýagny her kim onuň bilen bilelikde belent pikirleri we duýgulary başdan geçirmek isleýär, her kim, ynha, ol maňa özümde ýok, özümde ýetmeýän nämedir bir gözeltäze zady aýdar diýip garaşýar, ol zat dessine meniňki bolar diýip oýlaýar“¹.

Dogrydan-da, uly söz ussatlary adamyň akyl kasesini baýlaşdyrýarlar. Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň her sözi dura barabar döredijiligini çuň özleşdiren, onuň paýhasly pikirlerini özüne siňdiren adam akyl taýdan-da, ahlak taýdan-da, ynsanperwerlik taýdan-da kämilleşmän, baýlaşman durup bilmez. Ol has päk, has arassa, has adamsöýümlü, has eserdeň, has rehimli hem mähirli bolmaga çalşar.

Ol ýa-da beýleki eseriň gahrymanlary käbir adamyň durmuşyna ömürlük täsir edýär. Onda täze sypatlary terbiýeleýär. Bolgar halkynyň beýik ogly G.Dmitrow N.G.Çernyšewskiniň „Näme etmeli?“ diýen romanynyň özüne eden täsirini nygtap belleýär.

N.Ostrowskiniň „Polat nähili taplandy“ romanynyň Lilian Wolniçin „Gögeýiň“ romanynyň Pawel Korçagene eden uly täsiri şekillendirilýär. Bu eser Paweliň durmuş ýoluna ýagtylandyrýar. Onuň durmuşyny we göreşini has maksada okgunly edýär.

Soňundan Pawel Korçageniň özi-de millionlaryň söýgüli gahrymanyna öwrülýär. Halkyň asyrlar boýy dowam edip gelýän ahlak däplerini, ruhy gymmatlyklaryny saklamakda hem çeper edebiýatyň roly biçak uludyr.

Ýurdumyzda bolup geçýän ylmy-tehniki özgerişlerde berk ahlak esaslara daýanmalydyr. Ylmy-tehniki progres ýüzugra, awtomatiki suratda ahlak-etiki

² Ýuriý Borýew. Estetika. M., 1988, str. 129.

¹ A.N.Ostrowskiý. Poln. Sobr. soç., t. 13, M., 1952, str. 164-165.

problemalary çözüp bilmeýär. Emma şeýle-de bolsa, ylmy-tehniki progres durmuşyň ähli sferalaryna, şol sanda adam ahlagynada, onuň terbiýesine-de öz täsirini ýetirýär. Arap Gurbanowyň “Topragyň ysy” atly powestinde ylmy-tehniki progresiň türkmen gelin-gyzlarynyň belli bir toparynyň aň-düşünjesine edýän täsiri ynandyryjy görkezilýär. Eseriň gahrymany ýygra türkmen gyzy Otja öň özüne adaty bolmadyk käriň eýesi bolýar. Ol kär gahrymanyň ruhy dünýäsinde garşylykly duýgular döredýär. Ol garşylykly duýgular türkmen gyzynyň edimgylymy, geçmişde alan terbiýesi, psihologiýasy bilen bagly. Bada-bat mawy korabla atlanybermek Otja ýeňil düşmeýär. Ol şeýle duýgulary başdan geçirýär: “Men bolsam gara ýaga bulaşyp traktor sürmelimi? Il-gün name diýer? Ol maňa bu ýaşda gyz halyma gelişjek zat däl ahyryn... Asyl öwrenişip bilmedim. Onuň üstesine-de aýal-gyzlardan bir özüm bolamsoň utanyp öläýjek bolýardym... Ilki-ilkiler konbinezon geýenimde utanjymdan gara ýere girjek bolýardym.

Soňundan Otja üçin sürüji mehaniklik iň söýgüli käre öwrülýär. Görnüşi ýaly ylmy-tehniki progres diňe bir adamlaryň zähmet prosesini ýeňilleşdirmek bilen çäklenmeýär, eýsem ol adamlaryň aň-düşünjesini köneçe möwriti öten garaýyşlaryň süpürilip taşlanmagyna, olaryň ýerini täzeçe garaýyşlaryň eýelemegine hem sebäp bolýar. B.Hudaýnazarowyň „Göreş meýdany“ atly powestinde-de ylmy-tehniki progresiň adamyň aňyna edýän täsirini görmek bolýar.

Emma realist ýazyjy ylmy-tehniki progresiň gowy taraplary bilen birlikde onuň beýleki tarapynda görmegi ýatdan çykarmaly däl. Ol ylmy-tehniki progresiň täsiri netijesinde şahsyýetiň haýsy tarapdan baýlaşyandygyny, haýsy hadysalaryň, onuň ösüşine päsgel berýändigini hem yzarlap durmalydyr. Sebäbi ol örän çylşyrymly proses. Ägirt uly položitel taraplary bilen birlikde ylmy-tehniki progresiň käbir arzyly ruhy gymmatlyklarynyň, asylly däpleriniň üstünden düşürilmegine, unudylmagyna sebäp bolaýmagy-da mümkindir. Bu babatda M.Sluskis şeýle ýazýar: “Şeýle ýönekeý mysaly alyp göreliň. Şäherlerimizniň nähili abadanlaşyandygyna bir seredip görüň. Adamlar özbaşdak jaýlar alýarlar. Elbetde, bu örän gowy, biz onuň şeýle bolmagy üçin-de çalyşdyk. Emma adam häzirki zaman uly öýlerde öz goňşularynam tanamaýar diýen ýaly. Öňler öz köçesiniň adamlarynyň tas hemmesi bilen diýen ýaly salamlaşýardy. Nämedir bir tebigy gowy zat aradan aýrylyp barýar. Özümüz üçin, çagalarymyz we agtyklarymyz üçin saklamagymyz zerur. Çünki olar geljekde belkem, ýarym kilometr belent jaýlarda ýaşarlar. Ýa bolmasa, ynha, telewizor... Ol öýleriniň diwarlaryny giňeltdi, adamlaryň boş wagtlary manyly we gyzykly etdi. Emma telewizor diňe bir birleşdirmän belli bir derejede ol bizi daşlaşdyrdam. Adamlar teatra, kino barmaklaryny, dostlary bilen duşuşmaklaryny seýrekletdiler”¹.

Bu durmuşy köp taraply hem dialektiki görmäge edilýän synanyşykdyr. Beýle synanyşyk döwrüň keşbini diňe bir daşky taýdan däl-de, içki taýdan hem görmäge kömek edýär. Çingiz Aýtmatow bu meseleden söz açyp şeýle diýýär: “Meni başga özgerişikler hem ynalyksyzlandyrýar. Şäher özgerdi, Abadanlaşdy. Öýler köp boldy, öýler täzelendi. Ýaşalýan jaýlar tagta polly, ýyly peçli. Indi meniň obamda elektrik, telewizorlar, awtomobiller bar. Tutuşlygyna bu gowy zat, emma ol

¹ M.Sluskis. Naçala wseh naçal. M., 1975, str. 102.

ýitgisizem bolmady: adamlarda biri-birine eserdenlik, duýgudaşlyk, raýdaşlyk azaldy. Biz adatça raýdaşlyga syýasy manyda düşünyäris, men bolsa bu ýerde garyndaşlyk, ýurtbaşlyk raýdaşlygyny göz önüne tutýaryn. Elbetde, täzelik meni begendirýär... Meniň ýurtdaşlarym sowatly boldular, tehnika erk edýärler, bu gowy zat, emma meni bir zat gynandyryr, olam birinjiden, olar halk däplerini unudýarlar, ikinjiden, özleriniň içki özboluşly medeniýetlerine hemme halatlarda gadyr goýanoklar”¹.

Häzirki döwürde demokratiýanyň aýanlygynyň giň gerim almagy her bir halkyň öz milli medeniýetini, asylyly döredijiligiň ösdürmäge giň şertler döredýär.

Adamyň psihikasyna tas jadylaýjy diýen ýaly täsir edýän onda güýçli ynam döredýän eserler-de bolýar. Mysal üçin, Göroglynyň käbir goşgulary onuň ýigitlerine jadylaýjy täsir edýär. Olarda öz güýjüne, ýeňişe berk ynam döredýär. Seýdiniň hut söweş meýdanlarynda döreden goşgulary barada şuny aýtmak bolar. Meşhur rus ýazyjysy K.Simonowyň Beýik Watançylyk urşy döwründe ýazan “Maňa garaş” atly goşgusy köplere teselli berip, olaryň öz söýgülilerine gowuşjakdyklaryna çuň ynam döredipdi. Şu goşgynyň täsiri esasynda ýazylan R.Seýidowyň “Garaşaryn” atly goşgusy-da Beýik Watançylyk urşy döwründe tyldazähmet çekip adamsyna sabyrsyzlyk bilen garaşýan türkmen zenanlarynyň umyt arzuwlaryna ganat bekläpdi. Ol tyldan fronta ugradylan sansyz hatlaryň sahypalarynda özüne orun tapyp olary bezäpdi. Goşgynyň liriki gahrymanynyň:

Garaşaryn hatlaryň
Uzakdan gelmände-de,
Garaşaryn sen hakda
Hiç kim zat bilmände-de –

diýen sözleri söweş meýdanyndaky adamlaryň derdine melhem bolup olaryň ynamyny has-da berkidipdi.

Çeper edebiýat adamlaryň gözelligi duýgusyny formirleýär. Ol ägirt uly ruhy lezzet bermek bilen, ynsanyň tukat, birsydyrgyn günleriniň şatlykly bolmagyna hemaýat edýär.

Çeper edebiýat şahsyýete ýazyjynyň estetiki idealy boýunça täsir edýär. Eserdäki položitel hadysalar-da, otrisatel hadysalar-da terbiýeleýjilik ähmiýete eýedir. Okyjy položitel hadysalardan görelde alsa, otrisatel hadysalary ýigrenýär.

Çeper edebiýatyň gözeli formasy, onuň ussatlyk bilen guralşyda okyjyny imrindirýär. Çeper edebiýat edebi dili ösdürmekde-de okyjylaryň dil baýlygyny artdyrmakda-da ügirt uly rol oýnaýar.

¹ Žur. „Woprosy literatury“, № 8, 1976, str. 153.

II. ÇEPER ESER

Eseriň temasy. Her bir çeper eser tema saýlamakdan başlanýar. Durmuşyň ýazyjynyň ünsüni özüne çeken wakalary, predmetleri çeper eseriň temasy hasaplanýar. Barlyk dünýäniň ähli wakalary, haýwanlar, ösümlikler dünýäsiniň hadysalary we beýleki zatlar çeper eseriň temasy bolup bilýärler.

Her anyk taryhy döerüň öz esasy tematiki ugurlary bolýar. Olar halkyň milli durmuşynyň aýratynlyklary öňe çykarýar. Jemgyýetçilik durmuşynyň ösmegi, özgermegi bilen eserleriň tematikasy-da özgerip, baýlaşyp durýar. Jemgyýetiň durmuşyndaky uly taryhy özgerlişikler eserleriň tematiki ugurlaryna-da täsir edýär. Jemgyýetde bolup geçýän wakalarda köp sanly täze temalary orta çykarýar. Beýik Watançylyk urşy sansyz köp temanyň döremegine sebäp boldy. Häzirki döwürde ýurdumyzda durmuşa geçirilýän üýtgedip gurmak proseside dürli hili temalary hödürleýär.

Tema eseriň durmuşyň haýsy ugrundan ýazylandygyny, onda nähili materiallaryň ulanylýandygyny habar berýän zat. Emma bu durkunda tema eserdäki gozgalýan esasy mesele barada entek doly düşünje berip bilmeýär. Şeýle bolansoň, her bir eseriň hakyky temasy onda gozgalýan problema ýa-da anyk meseledir. Edebiýat terminleriniň sözlüğinde tema şeýle kesgitleme berilýär: “Täze çeper eseriň esasy goýlan baş pikirdir ýazyjynyň onda gozgaýan esasy problemsydyr. Tema diýen düşüňjäniň suratlandyrylýan predmet diýen düşünje bilen ýa-da şekillendirilýän durmuş materiýaly bilen çalşyrylýan mahallary seýrek däl. Mysal üçin, “Kapitan gyzynyň” temasyny Pugaçýowyň gozgalaňy, “Göterilen tarpyň” temasyny obany sosialistik taýdan özgertmeklik hasaplaýarlar. Munuň ýaly bir düşüňjani başga bir düşünje bilen çalşyrmak, birinjiden, terminalogik bulaşyklyga alyp barýar, ikinjiden, tema diýen düşüňjani özüne hususy spesifik mazmunyndan mahrum edýär... Tema diýen düşüňjaniň eseriň esasy problemsydygy onuň ideýa bilen tebigy baglanşygyndan gelip çykýar...

Eserleriň käbirlerinde temanyň problema häsiýetlidigi ol eserleriň ady bilen hem nygtalýar: “Kim günäkär?”, “Näme etmeli?”, “Meşan bagty”, “Jenaýat we jeza”, “Ölüp direlme”, “Polat nähili taplandy”, “Adamyň ykbaly” we ş.m.”¹.

Temanyň tebigatyna ýüzleý düşünmeklik aýry-aýry ýazyjydyr şahyrlaryň, edebiýatçylaryň arasynda-da gabat gelýär. Emma tema barada berilýän beýle maglumatlar eseriň esasy meselesini, düýp özenini açyp görkezip bilmeýär. Muňa garamazdan tema şeýle düşüňýänler-de gabat gelýär. Olar haýsydyr bir temadan bir wakany ýa-da wakalar toplumyny suratlandyrýarlar-da, mesele gozgamak hakda pikir hem etmeýärler. Netijede-de eserde suratlandyrylýan materiýalary, wakalary eseriň problemsydyr, hatda ideýasydyr öýdýärler. Mysal üçin, Beýik Watançylyk urşy hakda ýazylan käbir eserlerde söweş epizodlary-da bar. Dil hem tutuş getirilýär. Emma awtor nähili özboluşly ahlak problemsyny ýa-da meselesini gozgaýar? Beýle soraga jogap tapmak kyn. Munuň sebäbi her bir eseriň hakyky temasynyň onda gozgalýan problemadygyna düşünmezlikden gelip çykýar.

¹ Словарь литературоведческих терминов. М., 1974, стр. 405.

Aslyýetinde eseriň temasynyň anyk manysy, ähmiýeti, düýp özeni onda gozgalýan problemada ýüze çykýar. A.M.Gorkiý hem eseriň anyk temasyna problema manysyny berýär. Oňa ideýa bilen berk baglylykda seredip, şeýle ýazýar: “Tema – bu, awtoryň tejribesinde dörän, durmuş tarapyndan aýdylan, emma entek formalaşdyrylman, ýazyjynyň täsirleriniň içinde özüne höwürte edinen obraza geçirilmegini talap edip, ýazyjyda özüne formalaşdyrmak işini girişmek duýgusyny oýaran ideýasydyr”¹.

Gozgalýan anyk problemanyň ýa-da anyk meseläniň, hiç bolmanda bütewi bir pikiriniň eseriň hakyky temasydygyny kesgitleýän başga-da ýagdaýlar bar. Mysal üçin, “bu eser Beýik Watançylyk urşy temasyndan ýazylypdyr” diýleni bilen konkret, anyk bir meseläni göz önüne getirmek kyn. Sebäbi her bir temadan dürli eserleriň ýazylmagy dürli, biri-birine meňzemeýän problemalaryň, meseleleriň gozgalmagy mümkin. Şu meseleden söz açyp, meşhur sowet şahyry M.Isakowskiý şeýle diýýär: “Şahyr Lebedew, Kumaç “Meniň eziz ýurdum giňdir” diýen aýdym ýazdy. Gysgaça aýdylanda, onda sowet halkynyň öz watanyna söýgüsi we ony goramaga taýýarlygy beýan edilýär. Mende-de “Göçýän guşlar uçýarlar” diýen goşgy bar, ol hem şol tema bagyşlanýar. Görşüňiz ýaly, ikisinde-de şol bir tema, emma goşgular bütinleý üýgeşik, olaryň hiç biri beýlekini ýatламаýar. Diýmek, watana söýgi temasyna her bir şahyr özüçe açyp görkezipdir, oňa özüniň pikirlerini we duýgularyny, özüniň oýlanmalaryny we gaýgy-hasratlaryny siňdiripdir. Gep diňe bu iki eserde däl. Biziň klassyklarymyzyň ählisinde, gürrüňsiz, watana bagyşlanan goşgular bardyr. Emma ol goşgularyň ählisi biri-birinden üýtgeşikdir, olar biri-birini hiç hili gaýtalamaýarlar. Bu ýerde siz temanyň nähili köp dürlilikden ybaratdygyny, onuň şahyrlara nähili mümkinçilikler döredýändigini, şol bir zat barada birek-birekde üýtgeşik aýdyp bolýandygyny görýärsiňiz”¹.

Bu ýerde ýene-de bir möhüm meseläni aýdyňlaşdyrmak zerur. Her bir eserde aýrylmaz birlik, tebigy bitewilik bolmaly. Edil janly adam agzalary ýaly, ondaky ähli zat biri-birine berk bafly bolbalydyr. Her bir hakyky eserden edilýän bu talaby öz döwründe Grek aklydary Aristotel hem nygtap belläpdir: “Tragediýanyň belli bir möçberli tamamlanan we bitewi herekete öýkünmeçlikdigini, ýogsam hiç bir möçbersiz bitewiligiň-de bolýandygyny biz takykladyk. Bitewi zat bolsa başlangyjy, ortasy, soňy bar zatdyr. Başlangyç-zeruryýet boýunça özi başga zadyň yzyndan gelmeýär, gaýtam, tebigat kanuna görä, onuň yzyndan, garaz, başga bir zat bar ýa-da bolup geçýär, onuň tersine, soň-zeruryýet boýunça ýa-da adaty hökman bir zadyň yzyndan gelýän zatdyr, onuň yzyndan başga hiç zat ýokdur; orta bolsa – özi başga zadyň yzyndan gelýän we onuň yzyndan başga zat gidýän zatdyr. Şeýlelikde, gowy düzülen fabulalar çem gelen ýerden başlanmly däl, çem gelen ýerde gutarmaly däl, eýsem şu görkezilen kesgitlemeleri ulanmalydyr...

Diýmek, gaýry öýkünme sungatlarynda bütewi öýkünmäniň ýalňz bir zada (predmete) öýkünme bolşy ýaly, herekete öýkünmeçlik bolup hyzmat edýän fabula hem ýalňyz bir zadyň, özi-de bitewi hereketiň şekillendirilmesi bolmalydyr. Wakalaryň bölekleri düzülen bolsa, garaz, bir bölek üýtgedilende ýa-da

¹ A.M.Gorkiý. O literature, M., 1953, str. 667.

¹ M.Isakowskiý. O Poeticheskiye masterstwe M., 1952, str. 73.

aýrylanda, bitewi zat üýtgär ýaly we herekete geler ýaly edilip düzülmelidir, çünki barlygy ýa ýoklugy duýulmaýan zat bitewi zadyň bir bölegi däl”¹.

Diýmek, her bir hakyky drama eserinde bir bitewi hereket, epiki eserde bir bitewi waka, liriki eserde bir bitewi duýgy suratlandyrylmalydyr. Bu awtoryň aňlatmak isleýän bitewi pikiri, ideýasy bilen baglanlyklydyr. Sebäbi her bir eser özbaşdak bir dünýädir. Her näçe uly göwrümlü eser bolsa-da onuň tebigy çäkleri bardyr. Bu barada Gegel şeýle diýýär: “Dramada, mysal üçin, haýsydyr bir hereket mazmun hasaplanýar. Drama şol hereketiň nühili bolup geçýändigini şekillendirmelidir. Emma adamlar köp zatlary edýärler: biri-biri bilen gürleşýärler, ol ýa-da beýleki sňzleri aýdýarlar we ş.m. olardan dramanyň asyl mazmunyny düzýän anyk hereket bilen göniden-göni bagly dälleriniň ählisini aýyrmalydyr, sebäbi şu herekete degişli ähmiýeti bolmadyk hiç zat galmaly däl”¹.

Eserde suratlandyrylýan bütewi hadysada esasy ideýany aňlatmaga hyzmat edmeýän hiç hili artykmaç zat bolmaly däl. Her eseriň bütewi bolmagyny şertlendirýän hadysalar hakda dürli pikirleriň öňe sürýän wagtlary boldy. Käbir adamlar wakalar eseri bütewi edýär diýse, ýene birleri ondaky baş gahrymanyň obrazy esere bütewilik berýär diýip çaklaýarlar. Emma bu zatlaryň hiç biri-de esere bütewilik berip bilmeýär. Emma eseri näme bütewi edýär, eserdäki ähli hadysalary bütewilige öwürýär? Bu hakda Lew Tolstoý şeýle diýýär: “Sungatdan käbir başy çykmaýan adamlar ýydy-ýygydan şeýle pikir edýärler, ýagny çeper eser bir bitewiligi emele getirýärler, sebäbi onda şol bir adamlar hereket edýärler, hemmesi bir başlangyjyň esasynda gurulýar ýa-da bir adamyň durmuşy suratlandyrylýar. Bu adalatsyzlykdyr. Munuň diňe ýüzleý şeýle bolup görünmegi mümkindir. Her bir çeper eseri bir bitewilige birikdirýän we şol sebäpli hem durmuşy ällüziýasyny döredýän zat adamlaryň we ýagdaýlaryň birligi däl-de awtoryň predmete özboluşly ahlak gatnaşygynyň birligidir”².

Diýmek, eserde birlik, bitewilik döredýän zat awtoryň gozgaýan ahlak problemasy ýa-da meselesi ekeni. Her bir eserde nämäniň artykdygyny ýa-da nämäniň kemdigini diňe onda gozgalýan problema, mesele anyklanandan soň kesgitlemek mümkin. Eserde problema ýa-da anyk mesele gozgalmadyk wagtynda nämäniň ýetmeýändigini, nämäniň artykmaçdygyny bilmek mümkin däl. Ata Durdyýewiň “Razwetkaçylar” diýen powesti we Beýik Wanaçylyk uruna bagyşlanypdyr. Onda täsirli epizodlar sahnalar bar. Obrazlaryň hem käbiriniň şowly hereketleri göze ilýär. Emma awtor öz problemasy, meselesini anyklap bilmändir. Şeýle bolansoň ondakt wakalaryň, obrazlaryň haýsysynyň artyk, haýsysynyň kemdigini anyklamak mümkin däl. Dogrusy oňa ýana-de täze wakalar goşulýanda-da ýa-da tersine täze epizodlar aýylanda-da üýtgejek zady göz önüne getirmek kyn. Problemasyz eserleriň kösenýän zady şu mesele.

Söýgi we dostluk, ömür we ölüm, gawanjaňlyk we husytlyk, ata-eneler bilen çagalaryň gatnaşygy ýaly müdimilik temalardan-da problema ýa-da mesele gozgalmalydyr. Hemişelik temalar her bir taryhy döwür öz möhrüni basýar. Ol temalara her bir ýazyjy öz döwrüniň gözi, ruhy, estetiki talaplary bilen çemeleşýär.

1 Aristotel. Poetika, M., 1957, str. 62-66.

1 Gegel. Estetika, t. 1, M., 1968, str.24.

2 Tostoý L.N. Poln. Sobr. soç., t. 30, M., 1951, str. 18-19.

Bu ýagdaýlar müdimilik temalardan täze özboluşly problemalar, meseleler gozgamaga giň mümkinçilikler döredýär.

Çeper edebiýata adam durmuşy bütewilikde görkezilýär. Şeýle bolansoň, her bir eserde durmuşyň köp tarapy suratlandyrylýar. Käbir eserde, aýratyn uly göwrümlü eserlerde baş problemadan başga-da birnäçe kiçi problema gozgalýar. Emma olar baş problema bilen bagly bolýar. Olar baş problemany aýdyňlaşdyrmaga hyzmat edýär.

Gozgalýan problemanyň çuňlygy, düýpliligi eseriň ideýa-estetiki gymmatynyň, ähmiýetiniň uly bolmagyna sebäp bolýar.

Her bir hakyky çeper eserden edilýän esasy talaplaryň biri onda gozgalýan problemanyň möhüm aktual bolmagydyr. Elbetde, her bir döwriň öz wakalary, syýasy-ykdysady ýagdaýlary ýazyjylara aktual möhüm problemany gozgamaga has amatly şertler döredýär. Muny XVIII-XIX asyr türkmen klassyk şahylarynyň döredijiligi aýdyň tassyklaýar. Bu şahyrlaryň her biri döredijiliginde öz döwriňiň bütin halky tolgundyrýan problemsynyň gozgalandygyn görmek bolýar.

Elbetde, hut şu günki günüň wakalaryndan ýazylan eserlerde aktual problemanyň gozgalmagy mümkindir. Onuň tersine, uzak geçmişden, taryhy wakalardan ýazylan eslerde şu günki gün üçin möhüm problemanyň gozgalmagy bolup biljek zatdyr. Uzak geçmişden, taryhy wakalardan ýazylan eserler geçmiş üçin däl-de şu gün üçin ýazylandyr. Olarda häzirki zamanyň adamlaryny tolgundyrýan, olaryň şu günki derdine ýaraýan, ruhy talaplaryna jogap berýän meseleler bolmalydyr.

Elbetde, her bir söz ussady özünden gowy bilýän, özüni tolgundyrýan, galama ýapyşmasa ynjalyk bermeyän problemsyny gozgaýar. Ýazyjydan ol ýa-da beýleki temadan eser ýazmaklygy talap etmeklik ýa-da bu mesele barada oňa görkezme bermeklik ýerliksizdir. Hut şu meseleden söz açyp, W.G.Belinskiý şeýle ýazýar: “Sungat ozaly bilen ýazyjynyň öz naturasyna, öz talantyna, öz fantaziýasyna eýermegine talap edýär. Şahyrlaryň birnäçesiniň şadyman görnüşleri, başga birnäçesiniň bolsa tukat görnüşleri suratlandyrmagy söýýändiklerini başga näme bilen düşündirmek bolar? Kim nämäni söýse, nämä gyzyklansa, şony gowy hem bilýär, gowy bilýän zadyny bolsa gowy suratlandyrýar. İne, ýazjak zadyny saýlamakda şahyra edilýän iğençlere iň kanuny jogap şudur: bu jogap diňe sungata düşünmeyän we ony lowentlik edip, hünärmentçilik bilen gatyşdyrýan adamlary kanagatlandyрмаýar”¹.

Diýmek, her bir ýazyjy haýsy döwriň wakalaryndan çeperçilik açyş edip biljek bolsa, şol döwrede ýüzlenýär. Eseriň temasyny saýlamakda şahsy inisiatiwa, individual meýillere uly gerim berilýär.

A.S.Puşkiniň “Boris Godunow” tragediýasynda XVII asyryň başlaryndaky wakalar, ýagny patyşa Boris Godunowyň garşysyna bolan halk gozgalaňy suratlandyrylýar. Puşkin bu eserini şu wakanyň durmuşda bolup geçeninden iki asyr soň ýazýar. Emma onuň öz döwri üçin hemmeleri tolgundyrýan aktual hem möhüm pikirleri siňdirýär.

¹ W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler. Aşgabat, 1948. 60 ash.

Taryhy temadan eser ýazýan ýazyjylar hakda söz açyp, belli dagystan ýazyjysy Muhammet Resul şeýle ýazýar: „...Tolstoý we Dostoýewskiý, Puşkin we Gogol, Fadeýew we Şolohow, birinjiden, öz döwrüniň iň bilimli adamlary bolupdyrlar, ikinjiden taryhy powest ýa-da roman ýazmaga oturmazdan ozal öz gahrymanynyň ýaşan döwrüniň edim-gylymlaryny, durmuşyny, döp we dessurlaryny, pikirleniş obrazyny, häsiýetiniň milli esasyňy şeýle bir jikme-jik öwrenipdirler, netijede suratlandyryňan predmetini her bir specialistden gowy, suratlandyryňan döwrüni taryhçydan gowy, suratlandyryňan adamlaryny öz döwürdeşlerinden gowy bilipdirler“¹.

Ynha, taryhy temadan eser ýazýan ýazyjydan edilýän talap şeýledir. Muhammet Resul „Hajymyrat“ powestini rus adamsynyň, ýagny Lew Tolstoýyň ýazandygynyň öz ejesine ynandyryp bilmändir. Ejesi daglylaryň milli shihikasyňa beýle çuň aralaşýan eseri diňe dagly adam ýazyp biler diýip baş bermändir.

Ýazyjynyň konsepsiýasy. Çeper döredijilikde subýektiw başlangyçlaryň, ýazyjynyň konsepsiýasynyň, durmuş, gozgaýan temasyňa, problemsyňa özboluşly garaýşynyň aýratyn uly ähmiýeti bar. Başga söz bilen aýdanymyzda, söz usadynyň gozgaýan temasy, problemsy boýunça başgalaryňkydan tapawutly öz diýjek bolýan zady, öz döredijilik konsepsiýasy, öz çeper açyşy bolmaly. Beýle mesele hakda söz açylanda temanyň täzeligi, könelendigi, köp işlenendigi, işlenmändigi hakda köp gürrüň edilýär. Elbetde, täze tema, täze problema eseriň özboluşly bolup çykmagyna köp şertler döredýär. Emma gyly gyrylmadyk täze temadan-da ýazyjynyň original eser döredip bilmezlige-de mümkindir. Munuň tersine, oň köp işlenilen köne temadan hem tolgundyryjy, özboluşly eser döredilip bilner. Bu ýazyjynyň özboluşly konsepsiýasyna, durmuşy özüçe görşüne, oňa özüçe baha berşine, ondan özüçe netije çykarşyna bagly. Çeper döredijilikde subýektiw başlangyçlaryň, awtoryň subýektiw garaýyşlarynyň ähmiýeti uludyr. Beýik rus tankytçysy Belinskiý Şekspiri “dramanyň Gomeri” hem-de “bütün dünýä şahyrlarynyň patyşasy” hasaplapdyr. Emma Şekspiriň ölmez-ýitmez eserleriniň köpüsi oň işlenen, oňden bar bolan sýužetleriň esasynda döredilipdir. Şekspir özünden oň peýda bolan sýužetleri, hronikalary, nowellalary, poemalary we beýleki eserleri özüçe işläp, olaryň esasynda bütünleý täze, özboluşly eserler ýazypdyr. Olara öz garaýşy, öz döredijilik konsepsiýasy boýunça baha beripdir. Şeýlelikde, köne sýužetler Şekspiriň galamynyň aşagyna düşüp, onuň zehinine eýlenensoň, täzeçe öwüşgine eýe bolup, ölmez-ýitmez eserlere öwrülýär. Şeýle pikiri Gyötäniň bütün dünýä meşhur eseri “Faust”, T.Mannýň “Doktor Faustus” eserleri barada-da aýtmak mümkin. Bu eserlerde oňden bar bolan sýužetleriň esasynda döredilipdir. Şu meseleden söz açyp, beýik nemes ýazyjysy Gyöte “...her kes wakany özgeleriňkiden başgaça, özüçe görýär hem özüçe suratlandyryr” diýip belleýär.

Ýu.Gonçarowyň “Gaçgak”, Ç.Aýtmadowyň “Ýüzbe-ýüz” powestleri-de öz wagtynda täzelik boldy. Olar häzirki günde-de öz çeperçilik gymmatlaryny saklap gelýärler. Bu eserlerden soň şu temadan W.Rasputin “Ýaşa hem unutma” diýen powestini döretdi. Şu eser üçin-de Döwlet baýragyna mynasyp boldy. Bu eserleriň

¹ Magomed-Rusul. Papaha Suleýmana, M., 1987, str. 145-146.

üçisi-de şol bir temadan – gaçgaklaryň durmuşyndan. Emma olaryň hersi tema özüçe çemeleşýär, hersiniň öz durmuş konsepsiýasy, öz problemasy bar. Mysal üçin, Ýu.Gonçarow suratlandyryan tipi Ignaty öz borjuna dönüklük eden adam hökmünde ýazgarýar. W.Rasputin problemanyň köklerine çuňdan aralaşyp, onuň sebäplerini filosofiki nukdaý nazardan açyp görkezýär. Rasputin bu meselede gahrymanlaryň şahsy günälerini-de aklamayar. Emma olaryň tragediýasyna, ilkinji nobatda, ähli zatdan beter nälet siňen urşuň günäkärdigini nygtap belleýär.

Şu aýdylanlardan belli bolşy ýaly, her bir eseri döretmek üçin, ýazyjynyň özboluşly, biçak eý görýän, galama ýapyşmasa, öz erkine goýmaýan ideýasy bolmaly. Ony L.Tolstoý ýazyjynyň “söýgüli pikiri” diýip atlandyryar. Şol söýgüli pikir gozgalýan problemanyň esasy pafosy, eseriň nämäniň hatyrasyna ýazylandygyny kesgitleýän zat bolup durýar. Ähli wakalaryň içinden urgan bolup geçýän şol “söýgüli pikir” bolmadyk mahalynda eser bitewi bir zat bolman, gowy bolanda, wakalaryň hronikasyna ýa-da her biri barada aýry-aýrylykda pikir ýöredip boljak sahnalaryň, epizodlaryň toplumyna öwrülýär. Şonuň üçin-de her bir hakyky çeper eserde ýazyjynyň özboluşly “söýgüli pikiriniň” bolmagy iňňän zerur zat. Onuň sebäbini ýazyjynyň “söýgüli pikiriniň” ilkinji iki kitapda tamamlandygy bilen düşündirýär. Şol esasy zadyň ýetmeýänligi sebäpli aýry-aýry täsirli wakalar bolsa-da, üçünji kitap okyjyny tolgundyryp, onuň ünsüni yzygider özünde saklap bilmeýär diýip tassyklaýar.

Türkmen edebiýatynyň meşhur eserleri bolan H.Derýaýewiň “Ykbal”, B.Seýtäkowýň “Doganlar” romanlarynyň soňky kitaplary barada-da şu pikiri aýtmak mümkin. Bu eserleriň hem soňky kitaplarynyň başdakylarça ýokdugy şu ýagdaý bilen bagly. Ýazyjylarymyz “söýgüli pikirleri” tamamlandan soň hem eserlerini dowam etdirmek üçin uly bir ideýa-çeperçilik ähmiýeti bolmadyk aýry-aýry wakalary, beýleki ownuk-uşak zatlary süýndürüp suratlandyrdylar. Mysal üçin, “Ykbal” romanynyň üçünji kitabynda palaw bişirilişini suratlandyrmaga gaty köp sahypa bagyşlanýar. Şeýlelikde, “söýgüli pikir” tamamlanandan soňky wakalar, gahrymanlaryň şol öňki bir äheňdäki hereketleri okyjylary halys ýadadýar.

Şu mysallardan görnüşi ýaly, ýazyjynyň şol “söýgüli pikirini” nähili eserde beýan edip boljak, ol nämä ýetjek? Romanamy, powestemi, hekaýamy ýa-da başga bir žanrdaky esere? Şu soragyň çözgüdini dogry kesgitlemegiň aýratyn uly ähmiýeti bar. Eserde mazmun bilen formanyň biri-birine laýyk gelmegi üçin hem şu meseläniň dogry çözgüdi zerur. Döredilýän köp eserleriň şowsuzlygy, ömürleriniň gysgalygy şu meselä akyllý-başly çemeleşilmezliginden gelip çykýar. Aýry-aýry eserde ýazyjynyň hut özüne mahsus bolan “söýgüli pikir” bolmaýar ýa-da ol kiçijik pikir bilen uly göwrümlü eser döretjek bolýar. Netijede göýdük, ömri jyzlanyňky ýaly eserler peýda bolýar. Eýsem bu ýagdaý nireden gelip çykýar? Ýazyjylarymyzyň käbirinde uly eseriň awtory bolmak höwesini bar, emma gorunda, hut özüniň durmuş tejribesinde kemala gelen özboluşly “söýgüli pikir” ýok ýa-da bar hem bolsa, örän ujypsyz. Şonda-da ony göwrümlü eseriň awtory bolmak baradaky baş bermez höwes galama ýapyşmaga mejbur edýär. Şonuň netijesinde dürli wakalar, epizodlar toplumyndan ybarat emma olaryň ählisinden syzylyp

çykýan bütewi özboluşly ideýasy bolmadyk göwrümli eser peýda bolýar. Beýle eserleriň möçberi bilen onuň içki möçberi asla deň gelmeýär.

Öň çeper edebiyatda köp işlenilen meşhur taryhy şahslaryň obrazlaryna täzeden ýüzlenilen mahalynda awtoryň özboluşly konsepsiýasynyň bolmagy has hem zerur.

XVIII asyryň meşhur taryhy şahslarynyň biri öz döwründe uly gahrymançylyklar görkezen Jeleddiniň durmuşy ylmy işlerde çeper eserlerde giňden öz şöhlelenişini tapdy.

W.Ýanyň eserlerinde aýratynda onuň „Jeleddin“ atly powestinde gahrymanyň obrazy biçak täsirli açylýar.

W.Ýan „Jeleddin“ atly powestinde biçak watançy çensiz-çaksyz arly-namysly, il-halkyň özbaşdaklygy ugrunda janyny gurban etmäge taýýar göreşijini serdäniň kemala geliş prosesini yzarlaýar. Eserde Jeleddiniň şeýle häsiýetleri ýiti sosial synpy, milli garşylyklaryň, köşk intrigalarynyň jümmüşinde kemala gelýär hem toplanýar. Poestde çarwa türkmenleriniň milli özboluşlyklary, edim-gylymlary inçeden açylyp görkezilýär, türkmen halkynyň wekillerine eserde uly sarpa goýulyp biçak baha berilýär. Eserde ähli wakalar baş ideýanyň awtoryň özboluşly „söýgüli pikiriniň“ aýdyňlaşmagyna hyzmat edýär. Diýmek eserde awtoryň öz konsepsiýasy, özüniň eý görýän özboluşly ideýasy bar. Ynha powestiň şowlulygyda şu ýerden gelip çykýar. Şol şowlulygy emele getirýän sebäpleriň biride W.Ýanyň gahrymanynyň ýaşan döwrüniň taryhyny, sosial-syýasy ýagdaýlaryny, ýazuw ýadygärliklerini çuňňur öwrenendigi bilen baglanşyklydyr.

Şeýle meşhur eserden soň bu gahryman barada täze eser ýazyp, ol barada okyja öz konsepsiýaňy hödürlemek täze söz aýtmak ýeňil-ýelpaý iş däl. Hojanepes Meläýew bu gahryman hakda „Şazadanyň ýaşlygy“ atly powestini döredende-de şol kynçylyk ör boýuna galypdyr. Hojanepes Meläýew powestinde-de aýry-aýry täsirli sahnalar, epizodlar, wakalar bar. Emma awtor eserinde täze bütewi bir özboluşly konsepsiýany döredip bilmändir. Bu gahryman barada öň eser bary döredilensoň awtor öň aýdylan pikirlerden, faktlardan daşlaşmak ýeňil düşmändir. Özbaşdak konsepsiýasy bolmadyk mahalynda dagynyklyk her bir eseriň hökmany ýanyoldaşy bolýar. Gürrüni edýän powestimiz hem şol näsazlykdan halas bolup bilmändir. Powest iki bölümden ybarat. Emma ol bölümleriň özara baglanşygy gowşak. Aslyýetinde her bir eserde wakalar gitdigiçe barha ýitileşmeli, çuňlaşmaly. Emma bu eserde tersine. Powestiň birinji bölümünde tutuş ýurduň ykbaly bilen baglanşykly möhüm sosial, syýasy wakalar, hakda söz açylýar. Gahrymanlar hem uly döwlet ähmiýetli meseleler bilen baglanşykly dartgynly wakalaryň içinde hereket edýärler. Emma eseriň ikinji bölümünde bu hörp saklanylmaýar. Ikinji bölümde wakalar ownaýar, meseleler kiçelýär, ýüzleýje intrigalar peýda bolýar. Şeýlelikde, birinji bölümde gozgalan uly döwlet ähmiýetli meseleler, ýurduň özbaşdaklygy, uly ilin geljegi hakdaky möhüm gürrüňler ýatdan çykyp gidýär. Netijede eserdäki iki bölümiň ruhdaşlygy, stil taýdan birligi bozulýar. Şu ýagdaýlar sebäpli-de powestde wakalaryň bady barha gowlaşýar. Şeýle näsazlyklaryň düýp sebäbi hem eserde awtoryň özboluşly konsepsiýasynyň ýetmezçilik edýänligi. Eger eserde özboluşly baş mesele bolan mahalynda ähli

edilýän gürrüniň bir ujy şoňa baryp direýär. W.Ýanyň „Jeleddin“ powestinde awtoryň konsepsiýasyndan, baş problemadan çetde galýan ýekeje-de waka ýok.

Kähalatlarda awtoryň „söýgüli pikiri“ onuň saýlap žanryna gabat gelmeýär.

Atajan Tagany adamynyň öz ynsabynyň öňündäki päkligi, hasabaty hakdaky mesele gyzyklandyrýar. Azda-kände ynsançylyk duýgularyndan mahrum bolmadyk adam belli bir ömür menzilini arka atandan soň, öz geçen ýoluny, durmuş sapaklaryny seljerip görýär. Ynsabynyň öňündäki mukaddes päkligi saklaman, oňa ikilik eden adama soňundan ruhy jeza, ezyýetler garaşýar. Şu meselä bagyşlap, Atajan Tagan „Syrly wesýet“, „Kim günäkär?“ ýaly hekaýalaryny, „Hasaplaşyk pursaty“ atly powestini we beýleki eserlerini döretti. Awtoryň agzalan hekaýalarynda mazmun bilen forma biri-birine laýyk gelýär. Ýazyjynyň aýratynda „Syrly wesýet“ atly hekaýasy şowly. Onda bu mesele ilkinji gezek diýen ýaly gozgalýar. Onuň gahrymany Rüstem aga Beýik Watançylyk urşunyň gahatçylykly ýyllarynda gara nebsiniň emri bilen ildeşlerini çürkäp, olaryň hakyny iýipdir. Emma ölüm ýassygynda ýatyrka weli, şol eden etmişleri kalbynda janlanyp, oňa azap baryny berýär. Ol öz ynsabynyň öňünde jeza çekmeli, hasabat bermeli bolýar. Kesel ýatyrka ildeşleriniň edýän eserdeňligi, duýgudaşlygy Rüstem agany has-da tolgundyrýar. Ol özüni obadaşlarynyň öňünde müýnli, geçirimsiz günä eden adam hasaplaýar. Özüni özi ýigrenýär. Netijede Rüstem aga ildeşleri bilen bir gonamçylykda ýatmaga özüni mynasyp saýmaýar. Şeýlelikde, ol özüni başga öwlüýäde jaýlamaklaryny wesýet edip, ýagty jahan bilen hoşlaşýar. Ynha, şu-da Rüstem aganyň ynsabynyň oňa berýän jezasy.

Atajan Taganyň „Kim günäkär?“ atly hekaýasyda awtoryň ýokarky hekaýasy bilen ruhdaş. Bu hekaýalarda awtoryň gozgaýan problemasy, okyja ýetirjek bolýan „söýgüli pikiri“ doly öz beýanyny tapýar. Emma ýazyjy agzalan hekaýalardan soň bu meseläni „Hasaplaşyk pursaty“ atly powestinde täzedan gozgaýar. Bu eseriň gahrymany Nepes aga Beýik Watançylyk urşunyň gahatçylykly ýyllarynda kolhozda skladçy bolup işläpdir. Kolhozyň azyk we beýleki harytlarynyň erk-ygtyýary onuň elinde bolupdyr. Şeýle ýüregi suwlyja Nepesiň Beýik Watançylyk urşundan dolanyp gelen Kerweniň aýagyndaky ýalpyldawuk gara ädige gözi gidýär. Özüniň wezipesinden peýdalanyp, Nepes ol ädigi ýeňiljek ele salýar.

Birwagtlar bu gara ädik Nepes aganyň keýpini göteripdir. Oňa guwanypdyr, özüni bagtly saýypdyr. Emma ol ädigiň kişikidigini, oňa hiç hili zähmetiniň siňmändigini, ony wezipesi sebäpli alandygyny kellesine-de getirmändir. Emma indi, ýagny ýetmiş onuny haýalladyp barýarka weli, Nepes aga başgaça pikir edýär. Indi weli şol ýeňiljek ele salan ädigi onuň ynsabyna ezyýet baryny berýär. Ol öz-özünden utanýar. Nepes aga Kerweniň öňündäki günäsini ýuwup bilse, ynsabyny köşeşdirip bilse herki zada taýýar. Oňa ynsabynyň berýän jezasy hiç zadyň çeni-çaky däl. Nepes aganyň uruş ýyllarynda biçak eý gören, uly buýsanç bilen geýen ädigi onuň häzirki in uly garşydaşy bolup çykyş edýär. Ol ädik ýörite obraz derejesine göterilýär. Ol başdan-aýak Nepes aganyň huşundan çykmaýar. Onuň ruhy ahwalatynyň, çekýän güzaplaryny, içki hupbatlaryny açyp görkezýän uly manyly çeper detala öwrülýär. Ähli ýerde ädik peýda bolup, Neepes aganyň keýpini bozup dur.

Elbetde, ädik gowy oýlanylyp tapylyan uly ideýa-çeperçilik agramly detal. Emma awtoryň suratlandyrmak isleýän mazmuny häzirki durkunda poweste däl-de, hekaýa has laýyk gelýär. Biz öňde ädigiň uly ideýa-çeperçilik hyzmatyny bitirýändigini belläpdik. Emma ol powestde biçak köp, gereginden has artykmaç ýanjalýar.

Şeýlelikde, soňabaka powestde ädigiň öňki täsiri gowşaýar. Ol kem-kemden wakalary bozmagyň, sýužeti uzaltmagyň serişdesine öwrülýär. Netijede hekaýa laýyk gelip duran ideýa-mazmundan powest döretjek bolmaklyk eseriň çeperçiligine zyýan beripdir. Gep möçberde däl-de hilde.

Ikinjiden, awtoryň „söýgüli pikiriniň“ täzeligi, öz boluşlylygy hakda mesele. Çeper döredijiligiň mizemez kanuny boýunça her bir hakyky eserde täze söz, täze pikir, täze özboluşly, öň aýdylmadyk ideýa beýan edilmeli. Öňde bellenilşi ýaly, awtor bu powestinde suratlandyryýan „söýgüli pikirini“ öňki eserlerde-de aýratynda „Syrly wesýet“ atly hekaýasynda gozgapdy. Dogry, bu powestde awtor „söýgüli pikirini“ başga gahrymanlaryň üsti bilen beýan edýär. Şeýle bolanda-da, iň soňunda aýdyljak, ündeljek bolýan „söýgüli pikirini“ özeni, hamyrmaýasy şol bir zat. Şeýle bolansoň, eserleriň wakalarynda ýakynlyk, çalymdaşlyk hem döräpdir. Öň hem belleýşimiz ýaly „Syrly wesýet“ atly hekaýanyň gahrymany Rüstem aga ildeşleri bilen bir gonamçylykda ýatmaga özüni mynasyp saýmaýar. „Hasaplaşyk pursaty“ powestiniň gahrymany Nepes agada Kerwen bilen bir gonamçylykda ýatmagyň kyn boljakdygy hakda oýlanýar.

Görnüşi ýaly, awtor özüniň „söýgüli pikirinde“ eserden esere gaýtalaberse, onuň özboluşlygy, täsirliigi gowşaýar.

Arap Gurbanowyň „Şol agşam“ atly powesti-de özboluşlylygy bilen gowy täsir galdyryýar. Ýogsam eser gyly gyrylmadyk täze temadan däl. Beýik Watançylyk urşy döwrüniň kynçylyklary, tylda galan adamlaryň merdanalyklary, namartlyk eden gaçgaklar, spirtli içgileriň, nälet siňen galyňnyň adamlaryň başyna salýan oýunlary hakda köp ýazyldy. Arap Gurbanowyň powesti-de şu meselelerden üzňe däl. Emma Arap Gurbanowyň öz konsepsiýasy bar. Ol wakalary özüçe görýär, özüçe baha berýär. Powest Beýik Watançylyk urşunyň öň ýanlaryndan başlap, şu günki güne çenli döwrüň wakalaryny öz içine alýar. Powestde uzak döwür suratlandyrylsa-da, wakalar biri-birleri bilen tebigy baglanyşýar. Özem powest hut şu günki gün üçin biçak aktual. Elbetde, spitli içgileriň zyýanly zatlardygy hemmelere belli. Ol hakda eser bary ýazyldy. Arap Gurbanow ony has uly wakalar, düýpli meseleler bilen baglanşdyrýar. Ýazyjy erbet gylyk-häsiýetleriň biri-birinden üzňe dældigini, olaryň biri-birine baglydygyny, biriniň beýlekisini döredýändigini ynandyryjy aýyp görkezýär.

Görnüşi ýaly, her bir eserde ýazyjynyň „söýgüli pikiriniň“ özboluşly konsepsiýasynyň bolmagy esasy zat. Şeýle talaplardan sowa ýazylyan eserler yzсыз-sorsuz ýatdan çykyp gidýärler.

Eseriň ideýasy. Awtor problema ýa-da mesele gozgandan soň, tutuş eser bilen onuň jogabyny agtarýar. Gozgalýan problema berilýän jogap, suratlandyrylýan hadysalar barada gelinýän netije, olar barada çykarlýan höküm eseriň ideýasy hasaplanýar. Başga hili aýdylanda, eserde bütün obrazlar sistemasy arkaly aňladylýan esasy pikire eseriň ideýasy diýilýär. Her bir eseriň ideýasyny

kesgitlemek, ony ylmy dile geçirip aýtmak kyn meseleleriň biridir. Sebäbi çeper ideýa eseriň bütin durkuna siňdirilýär. Ondan soň hem çeper ideýa adaty ideýadan tapawutlanýar. Çeper ideýa estetiki-emosional häsiýetli, şahyrana ideýadyr. Bu barada W.G.Belinskiý şeýle diýýär: „Sungat howaýy filosofik ideýalary, has hem betarap otarmak ideýasyny özüne golaýlaşdyrýar: ol diňe şahyrana ideýalara ýol berýär; şahyrana ideýa bolsa-sillogizm däl-de, dogmat däl-de, kada däl-de, janly hyjuwdyr, pafosdyr“¹.

Şeýle bolansoň, soňky döwürlerde „eseriň ideýasy“ diýmegiň ýerine „eseriň ideýa pafosy“ hem diýilýär. Beýle diýilmeginiň hem özüniň ýetesi sebäbi bar. Eseriň ideýa pafosy ýazyjynyň döredijilik gözlegleriniň, döredijilik agtaryşlarynyň netijesidir.

Çeper ideýa çuňňur duýga ýugrulanlygy bilen tapawutlanýar. Şonuň üçin W.G.Belinskiý çeper ideýany “pikir bilen hyjuwyň sintezi” hasaplaýar. Hut şol sebäpli hem çeper eser okyja emosional taýdan täsir edýär. Şeýlelikde, çeper ideýa ilki bilen adamyň duýgusyna täsir edip soňundan onuň aňyna ornaşýar. Ylmy işlerde bolsa ýagdaý munuň tersinedir.

Basnýalarda, käbir liriki eserlerde bolaýmasa, awtor öz eserinde taýýar ideýalary, taýýar netijeleri bermeýär. Hakyky eserdäki ideýa hem çeperçilik gözlegleri okyjyny biperwaý goýmaýar. Ony çuňňur oýlanmaga, awtor bilen birlikde gozgalýan problemanyň dogry çözgüdini agtarmaga mejbur edýär. Kähalatlarda bolsa ýazyjy okyjylary çuňňur oýlanmaga, özbaşdak netije çykarmaga gönükdirip, eseriň çözgüdini okyja aýtman goýýar. Şeýle ýagdaýy Ýu.Bondaryewiň “Kenar” atly belli romanynda görmek bolýar. Ýazyjy eserindäki käbir meseleleriň, hatda romanyň finalynyň çeperçilik çözgüdinde gutarnykly bermän açyk galdyrýar.

Kähalatlarda ýazyjydan eserde gozgalýan ähli meseläniň gutarnykly çeperçilik çözgüdini talap etmek mümkin däldir. Sebäbi gozgalýan ol problemanyň entek real durmuşyň özünde doly aýdyňlaşyp ýetişmezligi-de, onuň gutarnykly çözgüdini awtoryň entek tapyp bilmezligi-de mümkindir. Bu hakda söz açyp A.P.Çehow şeýle diýýär: “Garyşdyryp bolmaýan iki düşünje bar: bir-ä meseläniň çözgüdi, beýlekisem meseläniň takyk goýluşy. Çeper ussat üçin şolaryň diňe soňkusy hökmandyr”¹.

A.P.Çehow “Ýewgeniý Oneginde” bolşy ýaly, “Anna Karenina” romanynda-da hiç bir mesele çözülenok, emma olar sizi doly kanagatlandyrýar, sebäbi olarda ähli meseleleriň goýluşy dogry diýip belleýär.

N.Jumayewiň “Öwrüm” atly powestinde ýüzleýlige garşy göreş problemasy gozgalýar. Eserde dürli pikirleriň çaknyşygy görkezilýär. Emma awtor ol pikirleriň haýsydyr birine gutarnykly gol ýapmaýar. Sebäbi gozgaýan problemasy entek real durmuşyň özünde-de düýpli çözülenok. Şonuň üçin awtor ol problemanyň çözgüdini okyjylar bilen bilelikde agtarýar. Olary oýlanmaga, gozgalýan meseleler hakda pikirlenmäge çagyryýar. Şeýlelikde, awtoryň bu powestinde A.P.Çehowyň

¹ W.G.Belinskiý. Saýlanan eserler, Aşgabat, 1948, 97-sah.

¹ A.P.Çehow. Poln.Sobr. Soç. i pisem, t. 14, str. 208.

sözleri bilen aýdanynda, meseläniň gutarnykly çözgüdi däl-de, onuň dogry goýluşy esasy orunda durýar.

Şeýle-de bolsa, awtor gozgalýan problema boýunça öňe sürülýän pikirler hakda bitarap däl. Ol göwnünden turýan pikirleri özüniň duýgudaşlygyny bildirýär. Emma olary gutarnykly çözdüm diýip, iň soňky nokady hem goýmaýar. Sebäbi dowam edip duran durmuş iňňän çylşyrymly. Olaryň ençemesi karar ýa-da görkezme bilen çözülenok. Şeýle bolansoň, durmuş wakalaryna birtaraplaýyn seredilse, olary çalt çözmäge howlugaýsa, ýüzleý nädogry netijelere gelinmegi gaty ähtimal. Durmuşyň ol ýa-da beýleki hadysasy hakda gutarnykly netije çykarmak üçin diňe sosiologik derňew ýeterlik däl, ony kompleksleýin öwrenmeli. Durmuş hadysalaryna has çuň, giňişleýin, töwerekleýin, dürli tarapdan seretmeli. Aýry-aýry meseleleri gozgan mahalynda, ýazyjy şu pähimden ugur alýar. Şonuň üçin-de durmuş hadysalary hakda deslapdan gutarnykly netijeleri öňe sürübmäge olar barada çürt-kesik öz garaýşyny aýtmaga howlugaýar. Ýokarda belleýşimiz ýaly awtor okyjylary durmuşyň döp bolup giden köre-kör hereket etmezlige, olary dürli tarapdan çuň seljerip görkezmeklige çagyryýar.

Şu meseleden söz açyp, F.Engels M.Kautskaýa onuň “Köneler we täzeler” romany hakynda ýazan hatynda şeýle diýýär: “...ýazyjy özüniň suratlandyryýan jemgyýetçilik konfliktleriniň geljekki taryhy çözgüdini taýýar görnüşde okyja bermäge borçly däl diýip pikir edýärin”¹. Emma beýle diýildiği awtoryň öz suratlandyryýan hadysalaryna aňly-düşünjeli garaýşy, berýän ideýa-estetiki bahasy ýok diýildiği däl. Düýpli meseleleriň dogry goýulşyda awtoryň ideýa-estetiki bahasydyr.

Her bir eseriň belli bir niýeti, belli pikiri ideýany aňlatmak üçin ýazylýanlygy A.P.Çehow hem belleýär. Ol şeýle diýýär: “Haýsydyr bir men öňden oýlanylan maksatsyz diňe joşgun bilen powest ýazdym diýip, meniň ýanymda öwünse, men ony däl atlandyrdym”¹.

Eseriň ideýasy hakdaky netijäni her bir okyjynyň özi çykarýar. Okyjynyň eseriň ideýasy barada gelyän netijesiniň nägadar dogrylygy onuň biliminiň, düşüncesiniň çuňlugyna, çeper döredijiligiň tebigatyna düşünişine, estetik taýdan sowatlylygyna baglydyr.

Söz ussatlarynyň özleriniň-de eserleriniň ideýasynyň nämädigi hakdaky soraga ýüzügra jogap berip bilmedik halatlary bolupdyr. “Anna Karenina” romanynyň ideýasynyň nämädigini soranlarynda Lew Tolstoý bu soraga jogap bermek üçin, tutuş romany sözme-söz gaýtalamaly bolar diýip jogap beripdir. Beýik nemes ýazyjysy Gýöte “Faustun” ideýasyny aýdyp bermekden boýun gaçyrypdyr. Ony özüniňde oňat bilip barmaýandygyny boýnuna alypdyr.

XIX asyryň meşhur rus tankytçylary öz derňeýän eserleriniň hakyky ideýa mazmunyna ol eserleriň awtorlaryndan-da çuň göz ýetiripdirler. W.G.Belinskiý Gogolyň „Derňewçi“, „Öli janlar“ eserleriniň ideýasyny awtoryň özünden has dogry, has çuň kesgitläpdir. Dobrolýubow Turgenewiň „Öň ýanynda“ diýen romanynyň ideýasyny özüşe açyp görkezipdir. Bu barada Dobrolýubowyň garaýşy

¹ K.Marks we F.Engels. Edebiyat hakynda. Aşgabat, 1969, 78-sah.

¹ A.P.Çehow. Soç., t. 14, M., 1949, str. 208.

has çuň, has hakykata ýakyn bolupdyr. Ol awtoryňkydan düýpli tapawutlanypdyr. Bu ýagdaý Turgenewiň Dobrolýubowa bolan dostlukly garaýşynyň gowşamagyna, hatda olaryň özara gatnaşyklarynyň kesilmeginde sebäp bolupdyr.

Awtoryň subýektiw garaýyşlary bilen onuň eserlerinde gelip çykýan obýektiw ideýanyň biri-birine deň gelmezligi-de mümkindir. Bu hakykaty Lew Tolstoýyň eserleri subut edýär.

Lew Tolstoý ahlak taýdan öz-özünü kämilleşdirmek we hristian taglymatyny özleşdirmek bilen adamlar terbiýelenýär, täzelener diýen düşüňjä gulluk edipdir. N.W.Gogolyň “Derňewçi”, “Öli janlar” atly eserlerinden gelip çykýan obýektiw ideýa hem jemgyýetiň çüýrükdigini, ony düýpli sosia taýdan üýtgedip gurmagyň zerurlygyny tekrarlaýar. Emma awtoryň özi subýektiw garaýyşlary boýunça beýle çürt-kesik netjelere gelmekden saklanypdyr. N.W.Gogolyň “Derňewçi” komediýasyny ýazmak bilen, gulluk wezipesine hyýanat edýän patyşa çinownikleriniň suwuna degip, tankytlap, olaryň ynsabyny oýarmagy, ahlak taýdan terbiýelemegi, şeýle tär bilen olary ynsaply ýola ugrukdyrmagy göz önünde tutupdyr. Emma komediýanyň hakyky ideýasy mundan has çuň, has düýpli bolup çykypdyr.

A.M.Gorkiý çeper obrazyň ýazyjynyň ideýasyndan giňdigini belleýär. Sebäbi çeper obrazdan başga biriniň ýazyjynyň aňlatmakçy bolýan ideýasyndan üýtgeşik ideýa çykarmagy hem mümkindir. Tersine, obrazdan ideýanyň giň bolýan halatlary-da gabat gelýär.

Köp problemaly, köp meseleli bolşy ýaly çeper eser köp ideýaly-da bolýar. N.Saryhanowyň “Soňky öý” hekaýalar toparynda könäniň zyýanly däplerine garşy göreşmek, täze döwre mynasyp täzeçe ýaşamak, söýgüde durnuklylyk ýaly birnäçe ideýa öňe sürülýär. Emma olaryň ählisi baş ideýadan üzňe däl. Olaryň hemmesi baş ideýany-köne garaýyşlardan täze düşüňjeleriň üstün çykyşyny, täzäniň ýeňijiliginiň gutulgysyzlygyny açyp görkezmägy hyzmat edýär. “Aýgytly ädim”, “Doganlar”, “Ykbal” ýaly uly göwrümlü eserlerde öňe sürülýän ideýa has hem köp. Emma ol udeýalaryň ählisi eseriň baş ideýasy haýsy hem bolsa bir tarapdan açyp görkezýär. Eserde öňe sürülýän baş ideýadan öksüz hiç hili ideýa bolmaýar. Eger ol ýa-da beýleki eserde şeýle ideýa gabat geläýse, onda ol artykmaç zatdyr.

Çeper eserlerde ideýa obrazlarda ýüze çykarylýar. Bu barada W.G.Belinskiý şeýle diýýär: “Umumy ideýa – bu hem-ä çeper döredilen keşpdäki aýratyn şahsdyr, şonuň bilen birlikde-de ideýadyr”¹. Diýmek, ideýa hakyky çeper ideýa boljak bolsa, obrazyň etine-ganyna siňdirilmelidir. Emma muňa seretmezden, eserleriň käbirinde awtorlar öz pikirlerini, garaýyşlaryny gönüden-göni abstrakt formada-da beýan edýärler. Beýle tär N.G. Çernyšewskiniň “Näme etmeli?”, L.Tolstoýyň “Uruş we parahatçylyk”, “Diriliş”, N.Gogolyň “Öli janlar” ýaly meşhur eserlerinde-de gabat gelýär. Täsirli, ýerlikli ulanylan mahalynda ol täriň özüni ödeýän pursatlary-da bolýar. Görnükli rus tankytçylary N.Gogolyň “Öli janlar” romanynda awtoryň öz adyndan aýdýan gysgadan täsirli düşündirşiniň, obrazdan daşgyn ýöredýän pikiriniň eseriň çeperçilik pikirini gowşatmaýandygyny belleýärler.

1 W.G.Belinskiý. Poln. Sobr. Soç. T. 5, M., 1954, str. 319.

Kähalatlarda awtor öz gönümel garaýyşlaryny hekaýaçynyň ýa-da gahrymanlaryň agzyna salyp berýär. Awtoryň öz howaýy pikirlerini beýan edýän gahrymanlaryna rezonýorlar (nesihatçylar) diýip atlandyrylypdyr.

Emma çeper eserlerde awtorlaryň obrazlara siňdirilmedik öz abstrakt gürrüňleri-de, gönümel bahalary-da, rezonýorlaryň pikirleri-de küýselyän zatlar däl. Sebäbi ideýa janly hereketlerden, tebigy ýagdaýlardan syzylyp çykmalydyr.

Bu meseleden söz açyp, F.Engels M.Kaustskaýa onuň “Köneler we täzeler” romany hakynda ýazan hatynda ideýanyň gönümel nygtalmagyny eseriň çeperçiligini gowşadýan zat hasaplaýar.

K.Marks hem F.Lassolyň “Frans fon Zikingen” eserindäki umumy abstrakt häsiýetli pikirleri, gönümel beýan etmeleri halamandyr.

Ýazyjy öz suratlandyryýan hadysasyny tassyklaýar ýa-da inkär edýär. Bitarap sungat bolmaýar. Emma awtoryň garaýşy, suratlandyryýan hadysalaryna bolan ideýa-estetiki bahasy suwuň ýüzündäki ýag ýaly görünip durmaly däldir. F.Engels M.Garknesse onuň “Şäherli gyz” atly romany barada ýazan hatynda bu babatda şeýle diýýär: “Awtoryň garaýşy näçe ýaşryn boldugyça, sungat eserleri üçin şonçada gowydyr”¹.

A.P.Çehow galamdaşlaryna ýazan hatlarynda gürrüňi edilýän meselä uly orun berýär. Ol hatlarynyň birinde şeýle diýýär: “Hekaýanyň üstünde aglamagam, ah çekmegem, gahrymanyň bilen bilelikde gynanmagam bolar, emma ony okyja duýmaz ýaly etmek gerek diýip çak edýärim”².

Beýik ýazyjy galamdaşlarynyň birine şeýle maslahat beripdir: “Umuman, özüňiziň gahrymanyňzy söýüň, emma hiçmahal ol hakda eşidiler ýaly edip aýtmaň”³. A.P.Çehow gahrymanlar hakda awtoryň öz düşündirişlerini halamandyr. Şeýle düşündirişleriň gerek däldigini öwran-öwran nygtapdyr. Ol okan hekaýalarynyň biri hakda söz açyp şeýle diýýär: “...ajaýyp hekaýa, emma awtor ony özüniň düşündirişleri bilen zaýalaýar”⁴.

Çeper döredijiligiň içki logikasy netijeleriň daşa çykarylyp görkezilmegini halamaýar, olar “hrustaldaky ýagtylyk ýaly” (W.Belinskiý) hekaýanyň süňňüne siňdirilmegini talap edýär.

Aslynda gahrymany gönümel häsiýetlendirmegiň onda nähili sypatlaryň bardygyny birbada aýtmaklygyň estetiki hem emosional ähmiýeti ýok. Sebäbi ol ýa-da beýleki gahrymanda nähili häsiýetleriň bardygy hakdaky lük gelenip berilýän maglumatlar okyjyny tolgundyryp, onda estetiki hem emosional duýgular oýaryp bilmeýär. Sebäbi diňe bir agzamak, sanamak bilen iş bitýän bolsa ýekeje abzasda gahrymanyň birgiden häsiýetini sanamak bolardy. Emma ol häsiýetler çeperçilik taýdan işlenmedik, sungatyň diline geçirilmedik gury maglumatlar bolup galardy. Hakyky realistik edebiýatda ahlagyň, häsiýetiň anyk duýarlykly, janly formada ýüze çykýan pursatlary okyjylara täsir edýär. Olarda estetiki hem emosional duýgular oýarýar.

¹ K.Marks we F.Engels. Edebýat hakynda. Aşgabat, 1969, 82-sah.

² A.P.Çehow. O literature, M., 1955, str.161.

³ Şol ýerde, 297-sah.

⁴ Şol ýerde, 298-sah.

Sergeý Zalygin Çehowyň eserlerini, onuň häsiýet dörediş tärlerini çuňňur özleşdirenden soň şeýle netijä gelýär: “Birtaraply gutarnykly çözgütler onuň üçin gyzykly däldi. Ol adamyň gowy taraplarynyň hemmesini, ýaramaz taraplarynyň hemmesini, hatda onuň gowudygyna ýa-da ýaramazdygyna entek delil ýok taraplarynyňam hemmesini yzarlaýardy. Özüme hökmany suratda akyl berýän, öwredýän gahrymana, sungata meniň öwrenşim wagtlarym bolupdy, ýöne şol gahryman, şol sungat meni özleri hakda hiç hili oýa batyrmaýardy, menden hiç hili jogap talap etmeýärdi... Çehowy gyzyklandyrýan başga zady-ol ahlak prosesiniň ýüze çykyşynyň özi bilen gyzyklanýardy”.

Diýmek, çeper döredijilikde esasy zat ahlagyň ýüze çykyş prosesini, pursatyny görkezmeklik ekeni. Ýazyjy şu prosesi inçeden yzaran mahalynda gahrymanyň kimdigine düşündiriş bermäge hajat galmaýar. Asla şol proses çuňdan açylyp görkezilen mahalynda gahrymanyň häsiýeti belli bir galypa hem sygmaýar. Sebäbi adam häsiýetleri, duýgulary iňňän çylşyrymly, garşylykly, köptaraply. Mahal-mahal bolsa ol özgerip, üýtgäp durýar. Bu barada söz açyp L.Tolstoý şeýle diýýär: “Adamyň agyp-dönüp durşuny, şol bir adamyň bir görseň-ä zalym, bir görseňem perişde, bir görseň-ä dana, bir görseňem tentek, bir görseň-ä pälwan, bir görseňem, ejiz mahluk ýaly taraplaryny aýdyň beýan edýän çeper eseri ýazyp bolsa, nähili oňat bolardy».

Haýyr bilen şer kämahallar bir göwrede ýerleşýär. Bu hakda söz açyp, Ý. Bondarýow şeýle diýýär: «Haýyr bilen şer, kämahal, siam doganlary kimin, bir bitewi göwrä ýelmeşen ýaly, garşylyklaryň jebrini çekseler-de, ol ikisiniň biri-birinden aýrylyşmaga alajy ýok». Ý. Bondarýowyň bu pikiri häzirkiki döwrüň belli ýazyjylarynyň döredijilik praktikasynda hem aýdyň tassyklanýar.

W. Rasputiniň «Ýaşa hem unutma» atly powestiniň gahrymany Nastena adam duýgularynyň hem häsiýetleriniň köptaraplylygy hakda söz açyp, şeýle diýýär: «Eý, toba, ynsan duýgulary, gör, nähili ynjuk, gör, nähili bulaşyk... Her näme diýilse-de, her adamyň kalbynda diňe bir adam däl-de, birnäçe adam bar: şolaram ony iki ýana çekeleýärler, tä ahyrýet öýüne çenli ony darka-darka bölýärler. O bende şonda-da kişiň kalbyndakyny bilip bolanok diýýär, hamala öz kalbyndakyny azda-kände, garaz, bilýän ýaly».

Hut şu ýagdaý hem awtoryň gahrymanyň deslapdan öz adyndan häsiýetlendirmeginiň, ony turuwdan «ak» ýa-da «gara» toparlara bölmeginiň howlukmaçlykdygyny görkezýär. Bu ýagdaý häsiýetiň ýüze çykyş prosesini yzarlamaýyň zerurlygyny ýene bir gezek tassyklaýar. Munuň üçin gahrymanyň psihologiýasyna, ruhy dünýäsine çuňdan aralaşmak zerur. Mälim bolşy ýaly, psihologizm realizmiň esasy alamatlarynyň biri. Çeper eserde adamyň psihologiýasyny çuňdan açyp görkezmeklik diýmeklik gahrymanyň ruhy garşylyklaryny, onuň içki dünýäsinde bolup geçýän göreşleri görkezmekligi göz önünde tutýar. Eger gahrymanyň ruhy dünýäsinde, häsiýetinde hiç hili garşylyk, göreş bolmadyk mahalynda psihologizm hakda gürrüň edip oturmagyň hajaty ýok. Şu jümleden söz açyp, Ý. Bondarýow şeýle ýazýar:

«Psihologizme ýüzlenmekligiň özi gahrymanlara geometriki bellenen hereketler etdirmäge ýol bermeýär. Psihologizm aslyýetinde Tolstoýyň, Dostoýewskiniň gahrymanlarynda bolşy ýaly, çaknyşygy, personažyň içki konfliktini, özünden nägileligi... ruhdan düşmekligi we berkleşmegi alamatlandyrýar».

Eseriň ideýa-mazmunyny çuňlaşdyrmaga, çeperçilik derejesini güýçlendirmäge ýardam edýän, täsirli, emosional häsiýetli publisistiki oýlanmalardan ýazyjy peýdalanyp bilýär. Onuň ýaly publisistika çeper eserde özüne orun almaga haklydyr. Emma guraksy, abstrakt, gönümel ideýa, jikme-jik düşündirişler, howaýy pikir ýöretmeler eseriň çeperçiligini gowşadýar.

ÇEPER ESERİN SÝUŽETI WE KOMPOZISIÝASY

Sýužet. Gahrymanlaryň häsiýetlerini, ruhy dünýälerini estetiki-emosional taýdan açyp görkezmegiň iň wajyp serişdesi sýužetdir. A. M. Gorkiý sýužete adamlaryň «aragatnaşygy, gapma-garşylygy, simpatiyasy, antipatiýasy, umuman aýdanda, olaryň özara gatnaşygy, ol ýa-da beýleki häsiýetiň, tipiň ösüşiniň we gurluşynyň taryhydyr» diýýär.

Bu kesgitleme sýužetiň ençeme taraplaryny öz içine alýar. Has ýönekeý söz bilen aýdylanda, sýužet eserde belli bir garşylyk ugry boýunça yzygiderli ýerleşdirilen wakalar toplumydyr. Hut wakalarda adamlaryň özara gatnaşygy, aralarynda döreýän garşylyklary, konfliktleri, biri-birlerine bolan garaýyşlary, iň esasy-da häsiýetleri açylýar. Ol häsiýetleriň ösüşi, özgerişi belli bolýar.

Dogry, A. M. Gorkiniň sýužete berýän kesgitlemesi ähli eserleriň sýužetiniň aýratynlyklaryny öz içine alyp bilmeýär. Sebäbi wakalaryň dowamynda ösmeýän, özgermeýän häsiýetler hem çeper döredijilikde gabat gelýär. Görnüşi ýaly, çeper döredijiligi belli bir kesgitlemä sygdyrmak kyn.

Sýužet çeper eseriň möhum serişdesidir. Ol gahrymanyň häsiýetini janly formada açyp görkezmäge giň hereket meýdanyny döredýär. Her bir adamyň hakyky keşbi, pikir-duýgulary onuň edýän işlerinde, hereketlerinde has aýdyň ýüze çykýar. Şonuň üçin her bir gahrymana onuň anyk hereketi, anyk işi boýunça baha bermelidir.

Gahrymanyň hereketleri-de sýužetde ýüze çykýar. Proza we drama eserlerinde häsiýetler öz ýaşaýyşlary üçin sýužete borçludyr. Sebäbi olar awtoryň döreden sýužetinde hereket edip, özlerini görkezýärler. Sebäbi adam ölse-de, onuň ömrüniň sýužeti öz ýaşaýşyny dowam etdirýär. Belli ýazyjy hem edebiýatçy Şklovskiý: «Sýužet — bu predmet hakdaky ähli bilimiňi peýdalanmakdyr» diýip belleýär.

Ýazyjy eseriniň sýužetini oýlanyş prosesinde gahrymanlarynyň häsiýetlerine has aýdyň göz ýetirýär. Ussat awtorlar gahrymanlaryny şeýle bir synagly, jogapkärçilikli pursatlarda goýýarlar, bu ýagdaý olaryň бүтін içki dünýäsini daşyna çykaryp görkezýär.

Sýužetiň dartgynlylygy onda hereket edýän gahrymanlaryň durmuşa gatnaşygynyň aktiwligine baglydyr. Proza eserlerinde sýužetiň gowşamagy, köplenç halatlarda, gahrymanyň erkiniň, onuň aktiw hereket etmäge bolan ukybynyň gowşamagy bilen baglanyşyklydyr.

Çeper eserde sýužetiň ösüş dowamynda her bir epizod, her bir sahna bir wagtyň özünde iki funksiýany ýerine ýetirýär. Birinjiden, her bir epizod, her bir sahna gahrymany haýsy-da bolsa, bir tarapdan häsiýetlendirýär. Ol epizodda ýa-da sahnada hereket edýän gahrymanlar, personažlar barada okyjy täze bir zat bilýär, ýagny gahrymandyr personažyň häsiýetiniň, ruhy dünýäsiniň bir tarapy aýdyňlaşýar. Ikinjiden, indiki, ýagny geljekki epizoda, sahna ýa-da baba delil, esas taýýarlanylýar. Sebäbi her bir soňky epizod ozalky epizodyň içinden syzylyp çykýar, ýagny ozalky epizodyň, sahnanyň ýa-da babyň logiki dowamy bolýar. Eger epizod, sahna ýa-da bap

gahrymandyr personažlary diňe ol ýa-da beýleki tarapdan häsiýetlendirmek bilen çäklenip, geljekki epizoda, sahna ýa-da baba delil ýa-da esas taýýarlamasa, sýužetiň baglanyşygy gowşak, emeli häsiýetde bolýar. Eger suratlandyrylýan epizodda, sahnada, bapda gahrymandyr personažlaryň keşbi hiç bir babatda açylan, diňe geljekki epizoda, sahna, baba delil, esas taýýarlanylman bilen çäklenilse, şekillendirilen bölümiň ideýa-estetiki ähmiýeti bolmaýar.

Hakyky çeper eser okyjyny özüne maýyl edýär. Onuň ruhy dünýäsine, gözelligi duýgusyna ýiti täsir edýär. Aslyýetinde çeper eser diňe şu ýol bilen özüniň ideýa, estetiki, terbiýeçilik funksiýasyny amala aşyrýar. Çeper eseriň okyjynyň duýgusyna çuňňur täsir ederlikli bolmagynda sýužetiň gyzykly, özüne çekiji gurnalmagynyň iňňän uly paýy bar. Sebäbi sýužeti ýürekgysgynç, emelsiz gurnalan eseriň nähili möhüm meseleleri gozgaýandygyna seretmezden, ahyryna çenli okalmaýan, ondaky gowy pikirleriň hem okyja ýetmän galýan wagtlary seýrek bolmaýar.

Gahrymanyň ruhy dünýäsine çuňdan aralaşmaklyk, onuň duýgularyny inçeden yzarlamaklyk sýužetiň özüne çekijiligi, gyzyklylygy bilen utgaşmalydyr. Şu ýerde rus klassyk edebiýatynyň tejribesini, onda sýužete aýratyn uly üns berlendigini ýatlamak zerur. Beýik rus ýazyjysy Dostoýewskiniň romanlarynda ähmiýetli filosofiki pikirler, uly problemalar gyzykly hem özüne çekiji sýužet bilen utgaşýar. Ýazyjynyň «Jenat we jeza» atly romanyny alyp görelin. Bu eser çuň psihologik, filosofik roman, emma onuň içinden dedektiw sýužet geçýär. Sýužetiň gyzyklylygy romany elden düşürmän okamaga mejbur edýär. Öz sýužet düzüş prinsipi barada söz açyp, Dostoýewskiý şeýle diýýär: «Talantly gurmak — gyzykly gurmak diýmekdir, sebäbi in gowy kitap, nätüýsli bolsa-da we nämäni teswir edýän bolsa-da gyzyklydyr».

Sýužetiň uly ähmiýetiniň bardygyny häzirki döwrüň aýry-aýry eserleriniň döredijilik tejribeleri-de tassyklaýar. Belli gruzin ýazyjysy Çabua Amiredžibiniň «Data Tutaşia» romanynyň sýužetinde özüne çekiji dedektiw hem täsirli başdan geçirme wakalar bar. Okyjylaryň arasynda bu romanyň meşhurlyk gazanmagynda eseriň gyzykly sýužetiniň hem görnetin paýy bar.

Elbetde, eseriň gyzyklylygy emeli ýol bilen, daşky täsirleriň üsti bilen döredilmeli däldir. Ol boş, biderek güýmenjelerden hem ybarat bolmaly däldir. Dogry, sýužetiň täsirliligini dürli ýollar bilen döretmäge çalyşýan awtorlar bolýar. Kähalatlarda täsinje wakalara, gahrymanlaryň pynhan gatnaşyklaryna köp ýykgyt etmek, emeli sahnalary gurnamak bilen sýužeti täsirli etmäge synanyşýlar. Beýle edilende, sýužetiň gyzyklylygy çuň ideýa-mazmun bilen utgaşman galýar. Aslyýetinde eseriň , hakyky özüne çekijiligi durmuş hakykatyny dogruçyl, çuň suratlandyrmakdan gelip çykmaladyr.

Uly söz ussatlary eserleriniň gyzykly, özüne çekiji bolmagy üçin dürli tärler, dürli ýollar agtarypdyrlar. Bu ugurdaky çeperçilik gözlegler juda köp dürli. Şekspir tragediýalarynda, Dikens romanlarynda, Gogol

powestlerinde dartgynly wakalary, ýiti situaciýalary saýlap almaga, olary dogruçyl suratlandyrmaga uly üns beripdirler. B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim», H. Derýaýewiň «Ykbal», B. Seýtäkowyň «Doganlar» romanlary ýaly eserlerde-de agzalan tärden giňden peýdalanylýar. Dartgynly wakalar, ýiti situaciýalar eseriň özüne çekiji bolmagyna täsir edýärler.

N. Saryhanow, A. Durdyýew, H. Ysmaýyłow ýaly ýazyjylar adaty durmuşyň täsirli pursatlaryny tapyp suratlandyrmak bilen, eserleriniň gyzykly bolmagyny gazanypdyrlar.

Sýužetiň nähili ösjeginiň, wakalaryň nähili tamamlanjagynyň öňden belli edilmezliginiň eseriň özüne çekiji, gyzykly bolmagynda uly ähmiýeti bar. Eserleriň käbirini sähelçe okanyňdan onuň sýužetiniň çözgüdi, wakalarynyň näme bilen gutarjakdygy öňden belli bolýar. Elbetde, ähli zat belli bolansoň, eseri ahyryna çenli okamaga hajat hem, höwes hem galmaýar. Görnüşi ýaly, bu meselede esasy zat sýužeti öňden belli bolmaz ýaly edip gurnamakdan, geljekki wakalaryň, pursatlaryň gizlinligini saklamakdan ybaratdyr. Bu barada dürli žanrdaky eserlerden täsin mysallar getirmek mümkin. Belli «Mün bir gije» eseriniň halklaryň arasynda uly meşhurlyk gazanmagynda onuň sýužetiniň gurnalyşynyň, ondaky hekaýalardaky wakalaryň gyzyklylygynyň, olaryň nähili gutarjagynyň öňden belli bolmazlygynyň, hekaýalardaky in täsirli pursatlaryň ahyryna çenli gizlin saklanmagynyň aýratyn ähmiýeti bardyr. Bu meşhur eserde görkezilişine görä, zalym şa her gije bir zenanyň başyna ýetýär. Emma nobat gyzykly hekaýalary aýdýan Şährizada gelende weli, patyşanyň adat edinen pirimi paşmaýar. Şährizada her gije patyşa aýdyp berýän hekaýasynyň daňa ýakyn in gyzykly ýerinde arasyny kesýär. Yzyny geljek gije dowam etdirjekdigini duýdurýar. Gyzykly hekaýanyň soňuny diňlemek, wakalaryň nähili bolup gutaryşyny bilmek islegi patyşa daňdan Şährizadany öldürtmäge ýol bermeýär. Şeýlelikde, hekaýalarynyň gyzyklylygy, olaryň sýužetleriniň öňden belli bolmazlygy Şährizadany mün bir gije ganhor patyşanyň pidasy bolmakdan halas edýär.

«Totynyň hekaýalary» atly eserler toplумы barada-da käbir zatlar aýtmak mümkin. Bu eseriň gahrymany Hajat atly gelniň adamsy uzak ýurtlara syýahata gidýär. Hajat bilen olaryň obasyna gelen başga bir adam duşuşmakçy bolýar. Emma totynyň her gije aýdyp berýän gyzykly hem manyly hekaýalary Hajadyň del adam bilen duşuşmagyna ýol bermeýär. Hajat her gije duşuşyga saýlananda, toty hekaýasyny aýdyp başlaýar. Ol hekaýanyň täsiri, onuň gahrymanyndan ýalňyşmazlyk üçin sapak, görelde almak islegi, eseri yzyna çenli diňlemek höwesi Hajady duşuşykdan saklaýar. Ol her gije duşuşyga gitmäge ýetişmän uklap galýar. Şeýdip, toty tas bir aýlap diýen ýaly, Hajady öz hakyky adamsy gelýänçä, del kişi bilen duşuşykdan saklaýar. Dogry, bu erteki. Emma çuň manyly hem gyzykly esere halkyň goýýan sarpasy, hakyky hem özüne çekiji eseriň gudraty hakda onda ündelýän pikiriň jany ýok däl. Ol pikir nähili formada berlen hem bolsa, bu ýerde hakykatdan daş düşýän zat ýok.

Aýry-aýry eserlerde, kinofilmlerde deslapda wakalaryň in dartgynly yerinden bir sahnajyk ýa-da bir pursatjyk görkezilýär-de, soňundan ähli

zatlar başdan başlap suratlandyrylýar. Elbetde, ebeteýini tapyp, başarnykly edip bolsa, beýle tär eseriň, filmiň özüne çekiji, gyzykly bolmagyna täsirini ýetirýär. Emma bu tärden emelsiz peýdalanylan mahalynda weli, şol başda görkezilýän sahnajygyň ýa-da dartgynly pursatyň üsti bilen eseriň esasy mazmunyny ýazyjynyň öňden mälim edäýmegi hem mümkindir. Beýle bolanda, bu täriň diňe zyýany bar. Munda aza kowalaşyp, uly zatdan galynýar.

Türkmen edebiýatynda şeýle täriň ýerlikli ulanylan pursatlary-da bar. Rehmet Seýidowyň «Lebap gyzy» poemasynda sýužetiň iň dartgynly yerinden, wakalaryň ösüp, has ýokary derejä ýeten pursatyndan bir sahnajyk görkezilýär. Yzyndan bolsa wakalar başdan başlanýar. Okyjy gahrymanlary şeýle dartgynly ýagdaýlara getiren sebäpleri bilmek üçin, deslapdan poemany uly gyzyklanma bilen okap başlaýar. Nargylyç Hojageldiýew hem «Bagyşla, ýarym» atly romanynda şu tärden ýerlikli peýdalanyndyr. Romanyň başynda wakalaryň has ösen pursatyndan berilýän sahnajyk eseri gyzyklanyp okamaga gönükdirýär.

Her bir hakyky sýužet yzygider ösmeli, ol okyjynyň ünsüni özüne barha güýçli çekmelidir. Munuň üçin epizodlary, wakalary yzygiderli, tüýs gerek yerlerinde yerleşdirmegi başarmalydyr. Emma bu ugurda näsazlyk goýberilen mahalynda sýužetiň ösüşiniň dinamikasy bozulýar. Ý.Mämmediýewiň «Ene toprak» romany köp babatda şowly eser. Emma wakalaryň yerleşdirilişinde weli näsazlyga ýol berlipdir. Romanyň başlarynda položitel gahrymanlar halky täze gurluşygyň töweregine çekmekde, kolhoz gurluşygynyň duşmanlarynyň garşysyna göreşmekde aýgytly hereket edip başlaýarlar. Olaryň hereketleri otrisatel gahrymanlary, halk duşmanlaryny uly howsala salýar. Bu ýagdaýlar eseriň sýužetini, wakalaryň akymyny juda dartgynlaşdyrýar. Emma birden položitel gahrymanlar hiç hili esassyz öz göreşlerini, aktiwliklerini gowşadýarlar. Şonuň bilen sýužet hem gözbaşy baglanan suw ýaly gowşap galýar. Şu ýagdaý sebäpli gahrymanlaryň sahypasaýyn janlanyp barýan häsiýetleri-de öçügsilenýär.

Eserleriň birnäçesinde gahryman başda nähili bolsa, eseriň soňunda-da şo durşunda galýar. Beýle eserleriň gahrymanlary suwa girip, gury çykýan guşlar ýaly, uly bir üýtgeşikliklere sezewar bolmaýarlar. T. Taganowyň «Dürler hazynasy», G. Gurbansähedowyň «Çakylyk» ýaly powestlerinde beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň keşbi onuň ýaşlyk döwürlerinden başlap suratlandyrylýar. Ol eserlerde şahyr ýaş döwründe akyl-paýhas, zehin, talant, gezýetim, dünýägaraýyş taýdan ýetjek derejesine ýeten adam edilip görkezilýär. Magtymgulynyň iň kämil goşgulary, pikirleri ýaşka onuň agzyna berilýär. Garaz, powestleriň ilkinji baplarynda onuň häsiýetleriniň köp taraplary aýan edilýär. Beýle ýagdaý sýužetiň ösüş dinamikasyna oňaysyz täsir edýär. Şahyryň häsiýetleriniň kem-kemden açylmagyna päsgel berýär. Gahrymanyň geçen durmuşynyň kötel ýollarynyň onuň häsiýetine, ahlakyna eden täsirini dinamiki görkezmäge, şahyryň häsiýeti arkaly döwrüň çylşyrymly ýagdaýlaryna inçeden analiz bermeklige päsgel berýär.

Ata Durdyýewiň «Keýmir kör» powestiniň baş gahrymany Keýmiriň häsiýetinde-de edil ýokarky ýaly ýagdaýy görmek bolýar.

Ýazyjylarymyzyň döredijilik praktikasynda sýužetiň tebigy akymyndan gelip çykmany zatlary awtoryň öz adyndan aýdýan pursatlary hem duş gelýär. Beýle ýagdaý tejribeli ýazyjylaryň döredijiliginde-de göze ilýär.

H. Derýaýew «Ykbal» romanynyň gahrymanlarynyň biri barada şeýle diýýär:

«Ogulnyýaz eje adalatsyzlyga zabun gaharly, dogruçyl, açyk göwünli, ýumşak ýürekli, pähim-paýhasly, hoştap aýaldy»¹.

B. Seýtäkow, A. Nazarow ýaly ýazyjylar aýry-aýry eserlerinde baş gahrymany beýleki gahrymanlara öwürmek arkaly onuň häsiýetini aýdyňlaşdyrjak bolýarlar. Bu meselede N. Baýramowyň «Döwli guýy» atly powestinde has hem kadasyz ýagdaý gabat gelýär. Ýazyjy sýužet bilen häsiýete biri-birinden üzňe zatlar hökmünde seredýär. Awtor haçan gahrymanynyň kimdigini, nähili adamdygyny mälim etjek bolanda, ony sýužetden aýyrýar. Soňam öz adyndan onuň häsiýetlerini sanaýar. Şeýlelikde, poweýetde Tawusa, Pälwana, Kakageldä, Rahmana aýry-aýry bölüm bagyşlanyp, olaryň her haýsy özbaşdak häsiýetlendirilýär. Bu bölümler bolsa eserdäki esasy waka, sýužet bilen berk baglanyşmaýar. Beýle ýagdaý sýužetiň ösüşini, wakalaryň dartgynlylygyny gowşadýar. Gahrymanlaryň kimdigi aýry-aýry yza çekilmelerde awtoryň öz sözleri arkaly däl-de, wakalaryň, sýužetiň tebigy akymynda ýüze çykmany ahyryn!

Bu ýagdaýlaryň ählisi sýužeti, wakalary häsiýet bilen jebis utgaşdyrmaga, sýužeti hakykatdan hem häsiýetiň taryhy etmäge aýratyn üns berilmeginiň zerurdygyny görkezýär.

Sýužetler dürli-dürli bolýarlar. Olaryň bir topary awtoryň çeper toslamasy, fantaziýasy esasynda täzeden döredilýär. Aýry-aýry sýužetler real durmuşda bolup geçen taryhy wakalara esaslanýar. Abdysetdar Kazynyň «Jeňnama» poemasy, A. Gowşudowyň «Perman» romany şeýle sýužetli eserlerdir. Emma beýle eserleriň sýužeti-de awtoryň fantaziýasy esasynda täzeden işlenýär.

Eserleriň ýene bir kysymynda halk däredijiliginiň sýužetleri peýdalanylýar. Türkmen dessanlarynyň aglabasy halk döredijiliginiň sýužetleriniň esasynda döredilipdir. Käbir sýužetler dürli döwürlerde, dürli halklaryň wekilleri tarapyndan işlenipdir. Muňa mysal edip, Gündogarda meşhur bolan «Leýli — Mežnun», «Ýusup — Züleýha», «Şirin — Perhat» ýaly sýužetleri görkezmek bolar. Gündogaryň in uly söz ussatlary bu sýužetlerde öz döredijilik güýçlerini synap görüpdirler. Öňden belli sýužetleri täzeden işlemeklik däbi diňe Gündogar ýurtlaryna mahsus zat däl. Gündogarda, asla dünýäniň ähli ýurtlarynda-da bu döp ýörgünli bolupdyr. Bu tärden A. S. Puşkin hem peýdalanyndyr. Beýik inlis ýazyjysy Şekspiriň eserleriniň tas ählisi diýen ýaly öňden bar bolan sýužetlere esaslanýar. «Don Žuan», «Faust», «Romeo we Julýetta» ýaly meşhur

¹ H. Derýaýew. Ykbal. Aşgabat. 1962. 440 sah.

sýužetler Günbataryň inňän uly ägirtleriniň ünsüni özüne çekipdir. Olar dürli söz ussatlarynyň galamynyň aşagyndan täzedən-täze lybaslar geýnip çykypdyrlar.

Türkmen edebýatynda-da halk döredijiliginiň sýužetleriniň esasynda täze eserler döredilip gelinýär. B. Seýtakowyň «Aýazhan», A. Kekilowyň «Küýze we tilki», «Çopan we patyşa». K. Gurbannepesowyň «Ýalta we bagt» ýaly poemalary türkmen halk ertekileriniň sýužetleriniň esasynda döredilipdir.

Öňden gelýän sýužetiň esasynda täze eser döretmek belli zatlary gaýtalamak dälidir. Her bir söz ussady öz döredijilik gözleglerine laýyk gelýän öňden bar bolan sýužeti saýlap alýar. Ony döredijilik fantaziýasy esasynda täzedən ýugrup ýasaýar. Oňa öz garaýyşlaryny siňdirýär. Ony öz ýaşayan anyk taryhy döwrüniň ruhuna, talaplaryna laýyk geler ýaly edip işleýär.

Sýužet we konflikt. Epiki ýa-da drama eseriniň sýužeti anyk bir konflikte esaslanýar. Konfliktiň ösüşi sýužeti herekete getirýär. Konflikt sýužetiň ösüp ýaýbaňlanmagyna esas, şert döredýär. Konfliktiň, onuň esasynda gurnalan sýužetiň esasy funksiýasy — adam häsiýetlerini açyp görkezmeklikdir. Şu talapdan sowa geýän konflikt-de, sýužet-de, miwesiz hem peýdasyz daragt ýaly, estetiki ähmiýete eýe bolup bilmeýärler.

Estetiki taýdan doly peýdalanylan mahalynda konfliktiň, durmuş garşylygynyň eserde ähmiýeti biçak uludyr. Hut konflikt gahrymanlaryň häsiýetlerini janlandyrýar, olary aýgytly göreşe, garşylyklary ýeňip geçmeklige hyjuwlandyrýar, sýužete güýç-kuwwat berýär. Görnükli latyş ýazyjysy Wilis Lasis konflikt barada söz açyp, şeýle diýýär: «Konflikt ýok wagtynda göreş ýok, şeýle bolanda ýazyp oturara-da zat bolmaýar». Tanymlal ýazyjynyň şu sözleri çeper konfliktiň tebigatyny, onuň döredijilik işindäki ornuny, ähmiýetini örän dogry kesgitleýär.

Durmuş garşylyklaryny saýlap almak barada gürrüň açylanda birtaraplylyga ýol berilýän, bu babatdaky esasy meseläniň unudylýan halatlary seýrek bolmaýar. Ýazyjylara eserleri üçin garşylyk, konflikt saýlap almaklary üçin durmuşdaky dürli wakalar, hadysalar, sap önümçilik garşylyklary salgy berilýär. Emma weli waka, hadysa, ideýa hiç wagtda öz-özünden garşylyga, göreşe girmeyär. Bu ýerde düýp mesele başgaça. Çeper eser üçin garşylyk, konflikt agtarmak diýmeklik, birinji nobatda, durmuşdan täze adam häsiýetlerini agtarmak diýmekdir. Hut tipiki ýagdaýlarda goýlan, tipiki ýagdaýlarda hereket etdirilýän adam häsiýetleri garşylyk, göreş, konflikt döredýär. Muny uly söz ussatlarynyň öňe süren pikirleri, döredijilik tejribesi aýdyň tassyklaýar. A. M. Gorkiý bu meselä aýratyn üns berýär. Durmuşdan «...şeýle häsiýetleri tapmak bilen, siz, diňe bir material däl-de, gutulgysyz dramanyň bolmagyny-da gazanýarsyňyz; ol häsiýetleri biri-birlerine garşy goýuň, olar şol pursatda hereket edip, ýagny ýaşap başlarlar». Beýik rus ýazyjysy bu babatdaky pikirini dowam etdirip, şeýle ýazýar: «Eger diňe berk kesgitli häsiýetler bar bolsa, olaryň çaknyşygy gutulgysyzdyr». L. N. Tolstoýnyň bu ugurda aýdýan sözleri-de ünsüni özüne

çekýär. Ol A. M. Gorkiniň aýdanlary bilen berk utgaşyp gidýär: «Siz suratlandyrýan adamlaryňzyň durmuşy bilen ýaşan, olaryň obrazlarynda içki duýgularyny suratlandyryň, ol adamlar häsiýetleri boýunça näme etmeli bolsalar, özleri ederler...».

Muny türkmen ýazyjylarynyňam döredijilik tejribesi aýdyň tassyklaýar. Meselem, B. Kerbabaýewiň «Nebitdag» romanynyda buraw kontorasyňyň naçalnigi Annatuwak Taganowyň gyňyr häsiýeti, täzelikden, töwekgel işden heder etmegi, täze nebitli ýerleri batyrgaý özleşdirmekden boýun gaçyrmagy eserde ýiti konfliktň döremegine sebäp bolýar. Onuň garşysyna Süleýmanow, Safronow, Tagan aga, Dowženko ýaly meselä döwletiň bähbidi nukdaýnazaryndan çemeleşýän, öňde baryjy, aktiw häsiýetli specialistleriň aýgytly hereketleri netijesinde ol konflikt ösüp ýaýbaňlanyp gidýär. Şol konflikt hem häsiýet çaknyşygyny emele getirýär, ençeme adamyň ruhy dünýäsini, durmuşa garaýşyny açyp görkezýär.

Bu meselede N. Jumaýewiň «Yuwaş gelin» atly çaklaňja powesti hasam degerli mysal bolup durýar.

Eserde dürli häsiýetleriň, dürli düşüňjeleriň çaknyşygy garşylyk, konflikt döredýär. Şamyrat agalaryň öýlerine Selbiniň gelmegi ol öýüň öňki kadakanunlaryny, döplerini, tutumlaryny bozýar. Düýpli konflikt emele getirýär. Sebäbi düşüňjeli, öňde baryjy maşgalada terbiýelenen Selbiniň durmuşa, maşgala, medeniýete, söýgä garaýşy Şamyrat agalarda kök uran köne düzgünlere, feodal endiklere bütinleý ters gelýär.

Eserlerden getirilen şu mysallar real durmuşdan täze, özboluşly adam häsiýetlerini tapmagyň, olary biri-birlerine gapma-garşy goýmagyň konflikt döredýän hem ýitileşdirýän esasy serişdeleriniň biridigini aýdyň subut edýär. Dogry, ähli halatlarda diňe häsiýetleriň çaknyşygy adamyň ruhy keşbini, potensial mümkinçiliklerini aýdyňlaşdyrýar diýmek bolmaz. Adamyň tebigy hadysalaryň garşysyna edýän göreşinde-de, uçraýan beýleki kynçylyklaryny ýeňip geçiş prosesinde-de onuň häsiýeti, ruhy keşbi aýdyňlaşyp biler.

Ýazyjy eseriniň sýužetini guranda ony gahrymanlaryň häsiýetiniň ösüşiniň taryhy bolar ýaly edip gurmalydyr. Meselem, Hydyr Derýaýewiň «Ykbal» romanynydaki Uruk Bekmyrat baýlaryň ganly penjesine düşüp, ilki wagtlarda agyr durmuşdan çykalgany özüni heläk etmekden agtaran bolsa, uly garşylyklaryň içinden geçip, eseriň iň soňky kitabynda aňly-düşüňjeli, täze durmuşy işeňňir gurujynyň birine öwrülýär. Şu romandaky Berdi hem şahsy ar almak duýgusyndan bütin synpy duşmanlaryň garşysyna hereket etmegiň zerurdygyna göz ýetiren rewolýusion göreşijiniň derejesine çenli ösýär.

«Doganlar» romanynyň baş gahrymany Saparmyradyň eseriň başlarynda bar aladasy şahsy hojalygy, giýewsini, «gul» ogly bilen gaçan gyzyňy öldürip, «namysyň» astyndan çykmakçy bolan bolsa, romanýň soňlarynda ol öz giýewsi bilen egin-egne berip, rewolýusiýanyň duşmanlaryna garşy göreşýär. Uly goşuna ýolbaşçylyk edýän şöhratly gyzyň komandir hökmünde hereket edýär. Ý. Mämmediýewiň «Ene toprak» romanynyň baş gahrymany

Kerimiň ilki-ilkiler iň mukaddes arzuwy Atanyýaz baýyň gyzyna öýlenmek, baýlar bilen garyndaşlyk açmak bolan bolsa, durmuş garşylyklarynyň netijesinde ol baýyň pirimlerine göz ýetirip, onuň bilen hiç wagt özüniň ganynyň garjaşmajakdygyna düşünýär. Hut Atanyýaz baýyň we onuň meslekdeşleriniň garşysyna-da göreşe aýaga galýar. Görnüşi ýaly, eserleriň sýužetleri gahrymanlaryň häsiýetleriniň ösüşini görkezmäge hyzmat edýärler.

Emma gahrymanlaryň häsiýetleriniň ösüşini, özgerişini görkezmeklige birtaraply seredilýän halatlaryň bolýandygyny hem inkär etmek bolmaz. Ýazyjylaryň käbiri könäniň galyndylary aňynda saklanýan adamlar, otrisatel häsiýetli gahrymanlar hökman terbiýelenäýmelidir diýen düşünjeden ugur alýar. Şonuň üçin hem eseriň soňunda öz gahrymanlaryny her edip-hesip edip düzetmäge çalyşýar. Gahrymanyň häsiýetiniň, aňynyň üýtgeýşi eserdäki wakalaryň dowamynda bolsun, soňunda bolsun, tapawudy ýok, bu meselede esasy kriteriý, esasy zat ol öwrülişigiň durmuş hakykatyna, eserdäki wakalaryň tutuş logikasyna laýyk gelmekligidir. Eýsem bolsa durmuşda adamlaryň häsiýetiniň, aňynyň özgerişi, ösüşi deň derejede bolmaýar. Käbir adamyň aňy garşylyklaryň, durmuş wakalaryň netijesinde düýpli özgerýär, käbirleriniňkide özgeriş juda haýal bolup geçýär, başga bir toparynyňky bolsa az-kem özgerse-de, düýpli özgerişe sezewar bolmaýar. Bu babatda gahrymanyň individual aýratynlygy, tebigaty, ýaş derejesi, aňynda saklanýan könäniň galyndylarynyň berkligi ýa-da gowşaklygy, düşünjesiniň derejesi, ýaşaýyş sredasy, ösüşe, özgerişe bolan potensial mümkinçiligi juda uly rol oýnaýar. Şoňa görä-de ýazyjydan eseriniň soňunda ähli gahrymanynyň terbiýelenmegini talap etmeklik dogry däl. Durmuşda ähli adam terbiýelenip duranok. Eseriň finalynda gahrymanyň häsiýetiniň terbiýelenmegi-de, terbiýelenmän galmagy-da mümkindir. N. Jumaýew «Ýuwaş gelin» powestinde şu meselä dogry çemeleşýär. Bu powestiň finalynda gahrymanlaryň häsiýetlerinde bolýan özgerişlikler dürli-dürli. Mysal üçin, eserdäki Jemşidiň häsiýetinde, duýgy-düşünjesinde uly özgerilişik bolýar. Emma Şamyrat aga öňki düşünjesinde galýar. Şamyrat aganyň aýaly Miwe eje barada aýdylanda-da şeýledir. Onuň häsiýetinde-de az-kem öňe gidişlik bar, emma, esasan, ol hem öňköliginde galýar. Eger ýazyjy şu gahrymanlaryny-da eseriň ahrynda bütinleý täze adam edip görkezen bolsady, onda bu ýagdaý hakykata laýyk bolmazdy. Sebäbi olaryň aňynda könäniň täsiri juda güýçli.

Elbetde, sýužetiň ösüşinde adamlar ähli halatlarda diňe položitel tarapa özgerýär, ösýär diýip düşünmeklik hem meselä birtaraply çemeleşmeklikdir. Ozal položitel hereketler eden adamynyň aýry-aýry şertlerde otrisatel tarapa özgermegi, öňki ahlak keşbini, adamçylyk mertebesini ýitirmegi hem mümkindir. Hydyr Derýaýew «Ykbal» romanynda Torlynyň keşbinde hut şu hili tipiň obrazyny döredipdir. Torly Bekmyrat baýyň batragy. Ýykma-ýykylma güzeran dolandyrylan garyp ýigit. Ol ilkibada položitel gahryman hökmünde okyjynyň göz önüne gelýär. Ol özüni suwa uran Uzugy halas edýär. Soňundan hem oňa duýgudaşlyk

edýär. Ahyrynda-da ol Berdi, Allak, Gylyçly, Mele dagynyň sanyna goşulýar. Baýlaryň, ezijileriň garşysyna göreşe çykýar. Emma Jüneyit hana iberilen ýaraglar ele salnanda, Torlynyň nebsi oýanýar, ýoldaşlaryna hyýanat edip, jenaýata ýüz urýar. Şeýdibem Torly özüniň gara nebsiniň, hususyýetçilik jemgyýetiniň döreden tragediýasynyň gurbany bolýar.

Eserleriň soňunda gahrymanlaryň juda çalt özgermekleri ýöne ýerden däl. Bu ýagdaýyň aňyrdan gelýän kökleri, sebäpleri bar. Ýazyjylaryň köpüsi sýužeti gülala-güllük bilen gutarmaly diýen düşünjeden ugur alýar. Emma eserleriň soňunyň hemme halatlarda dabara bilen gutarmagy, sýužetdäki položitel gahrymanlaryň otrisatel gahrymanlary fiziki taýdan ýeňmekleri, dyza çökmekleri hökmany şert däl. Položitel gahrymanlaryň, täzäniň ýeňşi dürli-dürli formada görkezilip bilner. A. Fadeýewiň «Ýaş gwardiýa» romanyndaky ýaş gwardiýaçylaryň köpüsini faşistler fiziki taýdan ýok edýärler. Eýsem bolsa şu ýagdaý ýaş gwardiýaçylaryň ýeňilendiklerini alamatlandyrmýarmy? Asla ýok. Hiç bir güýjüň boýun egdirip, dyza çökerip, ejizledip bilmezligi, ruhy, ahlak taýdan belentligi olaryň ýeňşini alamatlandyrýar. Durmuşy tassyklamaklyk tragiki wakalar arkaly-da, gahrymanlaryň wagtlaýynça şowsuzlyga, ýeňlişe sezewar bolmagy bilen-de görkezilip bilner. Beýle ýagdaýda olaryň ýeňşi garşysynda durýan gara güýçlerden ideýa, ruhy, ahlak taýdan belentliginden, öz idealyna wepalylygyndan ybaratdyr. Çingiz Aýmatowyň «Ak gämi» powestinde oglanjyk eseriň soňunda heläk bolýar, emma awtor aýtmyşlaýyn ruhy ýeňiş onuň tarapynda galýar.

Adamzat durmuşynda duş gelýän garşylyklar ähli halatlarda birmeňzeş gutarmaýar. Olaryň juda köp dürli çözgüdi, gaýtalanmaýan formalary bolýar. Durmuşda şeýle bolansoň, sýužeti ähli halatlarda gülala-güllüklü, ýagny dabara bilen tamamlamaklyk shema, galypa salmaklyga alyp barýar. Bu ýagdaý çeper döredijilikde original çäzgütler, özboluşly soňlamalar agtarmagyň zerurdygyny görkezýär.

Aslyýetinde eseriň soňlamasy, konfliktiniň çözülişi gahrymanlaryň häsiýetleriniň, wakalaryň logikasyna bagly bolýar.

Kähalatlarda položitel gahrymanyň sýužetiň çäklerindäki ýeňşini, üstünligini däl-de, onuň geljekki mümkinçiligini, perspektiwasyňy görkezmek, onuň ýeňjekdigine okyjyda ynam döretmek bilen hem eseriň tamamlanýan wagtlyry bolýar. Eseriň şunuň ýaly formada gutaryşyny N. Jumaýewiň «Kyrk gije, kyrk gündiz» atly powestinde görmek bolýar.

Powest položitel gahrymanyň doly ýeňşi bilen gutarmaýar, emma wakalaryň logikasy, položitel gahrymanyň juda erjelligi, tutanýerliligi položitel başlangyçlaryň ahyrsoňy ýeňjekdigine berk ynam döredýär.

Şeýlelikde, awtor gahrymanlarynyň göreşini tamamlanan şekilde däl-de, entek dowam edip duran hökmünde suratlandyrýar. Eseriň şeýle tamamlanmagyny inkär etmek bolmaz. Sebäbi durmuşyň özünde hem elmydam üznüksiz garşylyk, göreş dowam edip durýar.

Eserleriň käbirinde garşylygyň ýeňilmegine, gahrymanyň uçran kyn ýagdaýyndan baş alyp çykmagyna tötänden döreýän amatly ýagdaý, ýa-da

başga söz bilen aýtsak, bagtly tötänlik kömek edýär. Elbetde, çeper eserlerde tötänleýin bagtly ýagdaýlaryň bolaýmagyny bütünleý inkär etmek bolmaz. Onuň bolmagy mümkin. Emma oňa çakdanaşa ýykgyň edilse, juda köp orun berilse, wakalaryň realistik häsiýeti gowşaýar. E. Dobiniň «Durmuş materialy we çeper sýužet» atly kitabynda beýik fransuz ýazyjysy O. Balzagyň döredijilik tejribesinden bu meselä degişli täsin mysallar getirilýär. «Uýasynyň aýtmagyna görä, Balzak Kamilla Granleni kime berjegi hakda uzak pikirlenýär we uýasynyň hödürlän ýigitleriniň hiç birinide makul görmeýär.

«— Ýok, bu adamlar başga jemgyýetden — diýip aýdýar. Onuň bularyň birine durmuşa çykmagy üçin haýsydyr bir tötänlik gerek, emma ýazyjylar bolan biziň tötänlikden artykmaç peýdalanmaga hakymyz ýok».

Uzak ikerjiňlenmelerden soň, Balzak Kamillany Resto atly ýaş grafa berýändigini, şonuň hatyrasyna-da özüniň «Gobsek» atly powestini bütünleý täzedan işländigini uýasyna aýdýar»¹.

Bu fakt ýazyjylaryň tötänlige agram salyp durmaly däldigini görkezýär. Sebäbi gahrymanlaryň häsiýetleri bütün çylşyrymlylygy bilen görkezilen real garşylyklary ýeňip geçiş, olardan baş alyp çykyş prosesinde täsirli aýdyňlaşýar. H. Derýaýewiň «Ykbal» romanyna tötänden döreýän amatly ýagdaýlara, bagtly tötänliklere artykmajrak orun berilýär. Käbir mysallar: Aşgabat türmesiniň naçalnigi Berdini öldürtmegi jan ynanýan gözegçisine tabşyrýar. Emma hut şol türme gözegçisi hem bolşewiklere duýgudaşlyk edýän adam bolup çykýar. Ol, Berdini öldürtmegiň ýerine ony boşadyp goýberýär. Şeýlelikde, garşylyk ýeňilleşdirilýär.

Romanyň III kitabynda Berdi dagy 10 adam bolup, nebit alyp barýarkalar, olary 30 sany duşman soldaty gabaýar. Berdini biri pugta nyşana alýar. Bu gezek onuň ýagdaýy gutulgysyz. Emma birden Berdini tüpeňiň didiwanyna mündürüp duran adam onuň daýysy bolup çykaýýar. Berdini Çerkez işan atjak bolanda, onuň tüpeňi göçmeýär. Durdy dagy Çärjewden 3 adam bolup gelýärkaler, olary 9 adam gabaýar.

Emma bu garşylyk gaty ýeňil çözülýär. Durdy Bekmyrat baýyň inisi Sapary öldürýär. Galanlary bolsa daýy-ýegen, tanyş-biliş bolup çykýar. Romanyň III kitabynda Gylyçly Seyidahmet işanyň howlusynda tussagda ýatan Berdini boşatmagyň ugruna çykýar. Bu işde hem tanyşlyk uly rol oýnaýar. Seyidahmet işanyň aýaly Ogulnāzik Gylyçlynyň ýaşlyk dosty. Şol hem Gylyçlynyň işini ýeňilleşdirýär. Ýene-de romanyň şol kitabynda Uzugyň Bekmyrat baýlardan gaçyp gür hyşalygyň arasynda gizlenişi görkezilýär. Onuň yzyndan kowup barýanlar göni Uzugyň oturan ýerini otlajak bolýarlar. Bu ýerde Uzugyň ykbaly gutulgysyz bolýar. Emma ýene bagtly ýagdaý kömek edýär. Kükürtli adam ýapdan bökende, suwuň içine

¹ Е. Добин. Жизненный материал и художественный сюжет. Л., Советский писатель, 1958, стр. 11.

gaçýar, kükürdem ezilýär. Şonuň üçinem ol ýerini otlamagy goýbolsun edýärler.

Berdi Soltannyázowyň «Sumbar akýar» romanynda Ýusup gür tokaýlygyň içinde ok degip, agyr ýagdaýa uçraýar. Emma edil ertekilerdäki ýaly, bir ýerden üsti boş bir at peýda bolup, mejalsyz ýatan Ýusuby daýysynyňka eltip taşlaýar. Eserde Gülzar sähelçe bir kynçylyga uçrasa, ony halas eder ýaly güýjem derrew ýanynda peýda bolýar. Juma Akýýewiň «Geňeşsiz biçilen don» atly powestinde eseriň esasy garşylygynyň çözülişi hem tötänlige esaslanýar. Eserde položitel başlangyçlaryň ýeňmeginde gahrymanyň otludan gaçyp ýaralanmagy kesgitleýji rol oýnaýar.

Tötänlikleriň agdyklyk etmegi okyjylaryň esere ynamyny gowşadýar. Tötänleýin dörän bagtly ýagdaý bilen gahrymanyň işini ýeňilleşdirmek, onuň ýeňiji bolup çykyşyny görkezmek meseläniň çeperçilik taýdan çözüldigi, estetiki taýdan işlendiği bolmaýar.

Sýužetiň ösmeginde, häsiýetiň açylmagynda içki garşylyklaryň hem uly ähmiýeti bar. Tebigatyň döreden iň paýhasly, iň akylly zady bolan adam öz tebigaty boýunça iňňän çylşyrymly. Onuň aňynda dürli islegleriň, duýgularyň, hyjuwlaryň başlangyçlary bolýar. Onuň kalbynda dürli-dürli oý-pikirler, ideýalar, ruhy ahwalatlar döräp, üýtgäp, täzelenip durýarlar. Kähalatlarda bolsa ol oý-pikirleriň, duýgularyň, ideýalaryň arasynda ýiti garşylyklar döreýär. Şeýle garşylyklar özleriniň dartgynlylygy, barlyşyksyzlygy jähtinden her bir hili daşky garşylykdan güýçli bolmasa pes oturmaýarlar. Bu bolsa ýazyjynyň adamyň diňe ruhy dünýäsindäki, häsiýetindäki garşylyklar esasynda hem eser döredip bilmekdigini tassyklaýar. Dogry, ýazyjyny bada-bat döräp, dessine ýogalyp gidýän duýgular, garşylykly pikirler gyzyklandyryp bilmez. Adamyň häsiýetini açmaga hemaýat edýän, ondaky özgerişleri görkezýän, sosial manysy, jemgyýetçilik ähmiýeti, estetiki gymmaty bar bolan ruhy garşylyklar, oý-pikirler ýazyjylaryň ünsüni özüne çekýärler. Biz dünýä belli söz ussatlarynyň diňe içki garşylyklar esasynda ajaýyp eserler döredendiklerini bilýäris. Meşhur iňlis ýazyjysy Jon Golsuorsiniň «Wyždan» atly täsin hekaýasy bar. Hekaýanyň baş gahrymanynyň häsiýeti diňe içki garşylyk esasynda aýdýnlaşýar.

Kähalatlarda iňňän uly göwrümlü eserlerdäki konfliktiň ýaýbaňlanmagyna-da ruhy garşylyklar sebäp bolýar. Lew Tolstoýyň «Diriliş» atly romany munuň aýdyň mysalydyr. Eseriň baş gahrymany Nehlýudow Katýuşa Maslowanyň namysyna degenden soň, ony bütinleý unudýar, öz sredasynda arkaýyn ýaşap başlaýar. Emma Katýuşa Maslowanyň sud edilmegi, ol prorese özüniň gatnaşmagy Nehlýudowyň ynsabyny, wyždanyny oýarýar. Romandaky mundan beýläkki wakalaryň ýaýbaňlanmagyna, konfliktiň ýitileşmegine Nehlýudowyň ynsabynyň oýanmagy bilen onuň ruhy dünýäsinde dörän garşylyklar sebäp bolýar.

Adamyň ruhy dünýäsinde bolýan garşylyklar kähalatlarda onuň durmuşynda düýpli öwrülişigiň bolmagyna-da getirýärler. Muny uly söz ussatlarynyň döredijilik tejribesinde görmek bolýar. Alekseý Tolstoýyň

«Güzapdan güzaba» atly romanynyň gahrymany Roşin içki garşylyklaryň netijesinde rewolýusiýanyň tarapyna geçýär. A. Fadeýewiň «Derbi-dagyn» atly romanynyň gahrymany Meçik bolsa içki garşylyk zerarly dönüklige ýüz urýar.

H. Derýaýewiň «Ykbal» romanyn-da ruhy garşylyklaryň netijesinde Allak Bekmyrat baýlardan бүтінleý arasyňy üzüp, öz synpdaşlary bilen hereket edip başlaýar. B. Kerbabaýewiň «Nebitdag» romanyn-da Amanyň häsiýetiniň iň güýçli tarapy daşky konflikt esasynda däl-de, onuň hut öz ruhy dünýäsindäki garşylyklaryň esasynda aýdyňlaşýar. Özem romanda Amanyň häsiýetiniň aýdyňlaşyşy ýiti daşky garşylygyň çözülmegine başdan-aýak gatnaşýan, häsiýetleriniň esasy taraplary şol garşylyk esasynda açylyp görkezilýän gahrymanlaryňkydan güýçli bolmasa, pes däl.

Içki hem-de daşky garşylyklar utgaşykly gelýän eserleriň käbirinde gahrymanyň häsiýeti, ruhy dünýäsi daşky garşylyklara seredende içki garşylyklarda has gowy aýdyňlaşýan pursatlary-da bolýar. Täşli Gurbanowyň «Oglunyň doglan günü» atly hekaýasynda daşky garşylyklar diýseň ýiti we dartgynly. Emma hekaýanyň baş ideýasy-da, gahrymanynyň hakyky ynsançylyk keşbi-de daşky konfliktde däl-de, ruhy garşylyklarda aýan bolýar. Dogry, ol garşylyklar biri-birlerinden üzňe däl. Biri beýlekisine şert döredýär.

Durmuşda gabat gelýän garşylyklaryň ençemesi milli esasda, milli şertlerde özüniň hakyky häsiýetine, hakyky keşbine eýe bolýarlar. Sebäbi bir halkda juda ýiti garşylyk döredýän hadysanyň başga bir halkda gowşagrak garşylyk döretmegi, beýleki bir halkda bolsa бүтінleý garşylyk döretmezligi-de mümkin ýa-da tersine. Bu ýagdaý her bir halkyň milli psihikasy, uzak döwürler dowamynda dowam edip gelýän döp-dessurlary, adatlary bilen baglanyşykly. Durmuş garşylygyny-da, adam obrazlaryny-da olaryň milli esasyndan üzüp aýran wagtynda, olaryň realistik häsiýeti gowşaýar. Haçan-da gahrymanyň häsiýetine, ýeňip geçmeli bolýan durmuş garşylyklaryna olary döreden sreda, ýagdaý bilen berk baglylykda seredip, baha berlen mahalynda olaryň hakyky edebi, estetiki, jemgyýetçilik gymmaty aýdyň bolýar. Belli edebiýatçy Z. S. Kedrina Çingiz Aýtmadowyň «Jemile» powesti barada şeýle diýýär: «...Bu powestde bary bir entek maşgala durmuşyna-da öwrenişmedik ýaş soldat aýalynyň maşgalasyndan we ata-babalarynyň sarsmaz öýdülýän durmuş gurluş döp-dessuryndan aýgytly arany üzüp, ýaralananylygy sebäpli demobilizlenen frontçy bilen gidişi görkezilýär. Eger şu hakda rus ýa-da, aýdaly, ukrain ýazyjysy ýazan bolsa, gowy we çeper ýazanam bolsa, şeýle seslenme aljagy gümana, iň esasanam düýp manysy boýunça o diýen uly jemgyýetçilik ähmiýetli bolmazdy.

Jemiläniň bu hereketi gyrgyz halkynyň durmuşynda diňe bir uly söýginiň dabarasy bolman, eýsem aýal maşgalany diňe bir ärine däl, onuň nesline, maşgalasyna degişli bolan haryt derejesine pese düşüren galyňly nikanyň

köp asyrlık dăplerinde ösüp ýetişen adamynyň aňyndaky düýpli öwrülişigi aňladýar ahyryn»¹.

Boý ýigidiň dul gelne öýlenmegi meselesinde döreýän psihologik häsiýetli garşylyklaram halkyň milli dăp-dessurlary, milli duýgulary bilen baglanyşykly garşylyklaryň hataryna girýär. Käbir halklarda bolşy ýaly, türkmen halkynda-da bu garşylyk iňňän ýiti häsiýete eýe. Sebäbi boý ýigidiň diňe boý gyza öýlenmelidigi hakyndaky düşünje uzak asyrlaryň dowamynda adamlaryň aň-düşünjesine, psihologiýasyna pugta ornaşyp, halkyň iňňän berk dăp-dessuryna, kada-kanunyna öwrülip gidipdir. A. Kekilowyň «Söýgi» romanynda şu mesele bilen baglanyşykly içki garşylyk suratlandyrylýar. Şu içki garşylygyň ösüş prosesinde romanyň baş gahrymany Akmyradyň aňynda, häsiýetinde bolup geçýän düýpli öwrülişik, pāk söýginiň, täzeligiň ýeňşi täsirli aýdyňlaşýar.

Ruhy garşylyklary suratlandyrmaklyk, psihologik analize üns bermeklik gahrymanlaryň häsiýetini, içki dünýäsini has töwerekleýin, has doly açyp görkezmäge, ynsanyň ýüreginiň, pikir-duýgularynyň hereketini yzarlamaga, onuň gizlin syrlaryna belet bolmaga iň amatly şertler döredýär.

Içki garşylyklar ynsan ýüreginiň dialektikasyny, adamynyň ösüşini, özgerişini, ruhy ewolýusiýasyny, hereketleriniň motiwini, olara täsir edýän faktorlary, olaryň sosial manysyny göz önüne getirmekde-de iňňän uly hyzmaty bitirýär.

Şeýle bolansoň, gahrymanlaryň ruhy garşylyklary ýeňip geçişlerini görkezmeklik diýmeklik durmuşyň ösüşini, öňe gidişini, sowet adamsynyň täze häsiýetlerini, ahlak sypatlaryny, ruhy gözelliglerini, baý we köp taraply psihologiýasyny çuňdan açyp görkezmeklik diýmekdir.

Sýužetiň elementleri. Epiki hem drama eserleriň sýužetiniň ösüşi birnäçe etapdan ybaratdyr Sýužetiň esasynda durýan her bir konfliktin başlanyşy, ösüşi, tamamlanyşy bolýar. Eserleriň käbirinde konfliktin, garşylygyň döremegine sebäp bolýan ýagdaýlar, gahrymanlaryň esasy garşylyk başlanmazdan öňki durmuşy suratlandyrylýar. Sýužetiň bu hili bölegi **EKSPOZIÝSIÝA** diýlip atlandyrylýar. Eserde ekspozisiýa has giň ýer berilmegi-de, onuň bolmazlygy-da mümkindir. Ekspozisiýa diňe eseriň başynda däl-de, ortasynda-da, soňunda-da berlip bilner. Kähalatlarda her bir obrazyň hem öz ekspozisiýasy bolýar. Drama eserlerinde ol aýry-aýry gahrymanlaryň sözleri arkaly gaty gysga şekillendirilýär. G. Muhtarowyň «Allan aganyň maşgalasy» dramasynda ilki esasy garşylyk başlanmazdan öňürti bu maşgalanyň agzybirligi, onuň medeniýetli, ösen, pāk maşgaladygy nygtalýar. Dramanyň bu bölümini onuň ekspozisiýasy hasaplamak bolar.

Sýužetiň gurluşyndaky indiki möhüm pursat hereketin baglanyşygy diýip atlandyrylýar. Eserdäki garşylygyň başlanýan pursady **baglanyşyk** hasaplanýar. Agzalan dramadaky Allan aganyň uly ogly Baýram kolhozyň emlägine el gatyp, jenaýata ýüz urýar. Şunuň netijesinde maşgalanyň

¹ 3. С. Кедрина. Правда ншзни и правда искусства, М., 1966, стр. 24.

beýleki çlenleri bilen Baýramyň arasynda ýiti garşylyk döreýär, dartgynly dramatik situasiýa emele gelýär. Şu-da eserdäki baglanyşykdyr.

Baglanyşdan soň hereketiň ösüşi başlanýar. Bu her bir eseriň esasy bölümidir. Eger baglanyşykda eseriň esasy problemasy anyklanýan bolsa, hereketiň ösüşinde problemanyň, konfliktiň çözülişiniň dürli ýollary agtarylýar. Bu bölümde eserde hereket edýän dürli tipleriň häsiýetleri, edimgylymlary, durmuşa bolan gatnaşyklary we garaýyşlary açylyp görkezilýär. Allan aganyň maşgalasynyň çlenleriniň hiç biri-de Baýramyň etmişine biperwaý seretmeýär. Olaryň ählisi Baýramyň garşysyna aýaga galyp, hyjuwly hereket edip başlaýarlar. Şu proses pýesada hereketiň ösüşi bolup durýar. Hut şu prosesde-de pýesanyň ähli gahrymanlarynyň häsiýetleri aýdyňlaşýar.

Kulminasiýa we çözüliş. Kulminasiýa latyn sözi bolup, ol ýokary dereje, çür depe diýen manyny aňladýar. Konfliktiň, gahrymanlaryň çaknyşygynyň ýokary derejä ýetýän pursatlary **kulminasiýa** diýlip atlandyrylýar. Allan aga oglunyň bu gabahat işini ýüregine sygdyryp bilmän, özünden gidip ýykylýar. Uzyn gijäni uklap bilmän geçirýär. Ynha, pýesanyň şu pursatlary-da onuň kulminasiýasydyr.

ÇÖZÜLIŞ — eserdäki wakalaryň tamamlanyşydyr. Çözüliş — belli bir derejede eserdäki gozgalýan problema, mesele hakda awtoryň çykarýan netijesidir, ol problema, meselä berýän jogabydyr. Iň soňunda Allan aganyň halk önündäki, hut özüniň wyždanynyň önündäki borjy atalyk duýgusyndanda güýçli bolup çykýar. Allan aga hak işiň, adalatlylygyň hatyrasyna, maşgalanyň namysynyň hatyrasyna öz söýgüli ogluny jenaýata çekdirmekligi ýüregine berk düwýär. Ynha, şu-da pýesadaky çözülişdir.

Eserleriň käbirinde birnäçe garşylyk liniýasy bolýar. Olaryň her biri öz sýužet ýordumyny emele getirýär. «Görogly» eposynyň her şahasynyň özbaşdak sýužeti bar.

Elbetde, ähli eserden sýužetiň elementleriniň bir tertipde ýerleşdirilmegini talap etmek mümkin däldir. Olar dürli yzygiderlilikde ýerleşdirilip bilner. R. Seýidowyň «Lebap gyzy» poemasynda bolşy ýaly, N. Hojageldiýewiň «Bagyşla, ýarym» romanyna-da ilki başda sýužetiň iň dartgynly yerinden, konfliktiň kulminasiýasyndan bir sahna görkezilýär. Yzyndan wakalar başdan başlanýar. Eserleriň birnäçesinde sýužetiň elementleriniň käbiriniň bolmazlygy-da mümkindir.

Eserleriň käbirinde sýužetiň **PROLOG** we **EPILOG** diýen elementleri-de gabat gelýär. Prolog grek sözi bolup, sözbaşy diýen manyny aňladýar. Aýry-áýry eserler prolog bilen açylýar. Prolog eseriň giriş bölümidir. Onda gahrymanlaryň esasy waka başlanmazýandan önki döwürdäki durmuşy suratlandyrylýar. Ol soňky boljak wakalaryň sebäplerine has töwerekleýin göz ýetirmäge kömek edýär. Onuň möçberi dürli-dürli bolýar. Turgenewiň «Dworýan öýi» romanyna prologa gaty giň orun berilýär. Çary Aşyrowyň «Ganly saka» trilogiýasynyň başynda-da prolog ep-esli ýer tutýar. Onda gahrymanlaryň soňky çaknyşyklarynyň kökleri giňden açylyp görkezilýär.

Aýry-aýry eserde çözülişden soň epilog hem berilýär. Epilog gönüden-göni eserdäki wakalaryň dowamy däldir. Onda gahrymanlaryň has soňky ykballary, durmuşy görkezilýär. Epilogy sýužete girmeyän element hasaplamak hem ýalňyşlyk däldir. Awtor eseriniň çözügüni has çuňlaşdyrmak, öňe süren ideýasynyň dogrudygyny ýene-de bir gezek tassyklamak islän mahalynda epiloga ýüzlenýär. L. Tolstoýyň «Uruş we parahatçylyk», Turgenewiň «Dworýan öýi», «Rudin» ýaly romanlarynda, Puşkiniň «Poltawa» poemasynda epilogyň gowy nusgalaryny görmek bolýar. Türkmen edebiýatynda epiloga mysal agtarylanda, köplenç, Ç. Aşyrowyň «Ganly saka» poemasynda ýüzlenilýär. Bu eseriň epilogy ondaky ideýany, gahrymanlarynyň häsiýetlerini çuňlaşdyrmaga, olaryň soňky döwürdäki keşplerini, durmuş obrazlaryny göz önüne getirmäge öz goşandyny goşýar.

Kompozisiýa. Çeper eseriň kompozisiýasy, gurluşy hakyndaky mesele elmydama söz ussatlarynyň üns merkezinde bolupdyr. Sebäbi kompozisiýa «ýedi ölçäp, bir kesmegi» talap edýän inňän möhüm çeperçilik meseleleriniň biridir. Bu meseläniň dogry çözügi eseriň çeperçilik derejesiniň ýokary bolmagynda juda uly rol oýnaýar. Sebäbi kompozisiýa dogry gurnalan mahalynda eserde suratlandyrylýan adam häsiýetleri, durmuş hakykaty birlige, bitewilige, gutarnykly görnüşe, emosional häsiýete eýe bolýar. Kompozisiýa adam häsiýetlerini döretmeklige we olary tipleşdirmäge laýyk edilip gurulýar.

Diňe bir çeper eserlerde däl, adamzadyň döredýän, gurýan ähli zatlarynda-da kompozisiýasynyň prinsiplerini, elementlerini yzarlamak bolýar. Jaý salýan ussa-da, nahal oturdýan bagban-da, geýim tikýän tikiçi-de, hatda ekin ekýän daýhan-da öz edýän işlerini belli bir anyk kompozision gurluşa, belli bir gözellig talabyna tabyn edýär. Şoňa görä-de Karl Marks «Adam gözellig kanuny boýunça döredýär» diýip belleýär.

Ýöne welin, edebiýatda kompozisiýa baş meseleleriň biridir. Sebäbi çeper döredijilikde kompozisiýa eseriň diňe daşky gurluşy, onuň formal strukturasy bolman, ol eseriň içki mazmunyny, ideýasyny, adam häsiýetlerini, hudožnigiň durmuş hadysalaryna, wakalaryna bolan garaýşyny, tutýan pozisiýasyny aýdyňlaşdyrýan, öwredijilik, akyl ýetirijilik ähmiýeti bolan serişdedir. Kompozisiýa dünýäni, durmuş hakykatyny çeperçilik, estetiki taýdan özleşdirmegiň özboluşly formasydyr.

Şu ýagdaýlar kompozisiýa, onuň kada-kanunlary, özboluşly aýratynlyklary, häsiýet bilen baglanyşygy barada düýpli düşünje almagyň zerurdygyny görkezýär. Uly rus ýazyjysy A. N. Tolstoý çeper eseriň kompozisiýasy barada örän ýerlikli pikiri orta atýar. Ol Leningrad şäherinde ýaş awtorlar bilen eden duşuşygynda kompozisiýa näme diýen soragy berýär. A. N. Tolstoý öz orta atan soragyna özi-de jogap berýär: «Bu hemme zatdan önürti hudožnigiň üns merkezini kesgitlemekdir. Hudožnik — ýazyjy dürli personažlara bir meňzeş üns, bir meňzeş duýgy, bir meňzeş hyjuw

bilen garap bilmez...»¹ Eseriň şowly çykmagynda suratlandyrylýan wakalaryň esasy merkezini dogry kesgitlep bilmekligiň uly ähmiýeti bar. Sebäbi eseriň baş hem-de ikinji, üçünji derejeli wakalary, uly hem-de kiçi bölekleri, obrazlar sistemasy, baplary, epizodlary, hatda detallary kompozision merkeziň talabyna, onuň çuňdan aýdyňlaşmagyna laýyk geler ýaly edilip ýerleşdirilmelidir. Şu talap doly berjaý edilen wagtynda eseriň dürli bölümleriniň, baplarynyň, epizodlarynyň, wakalarynyň sazlaşykly ansambly emele gelýär, şeýle bolanda eser artykmaç ýükden, gerekmejek jikme-jikliklerden halas bolýar. Bu babatda Lew Tolstoý şeýle diýýär: «Esasy gepem bölekleri, kysymlary merkeze mynasyp rövüşde ýerleşdirip bilmeklikdir, eger ähli zerur bolan zatlar dogry ýerleşdirilen wagtynda, artykmaç, biderek zatlar öz-özünden düşüp galar».

Bu ýagdaý söz ussadyňyň çeper eser döredende durmuşda gören, synlan, belet bolan zatlaryny şo durkuna kagyza geçiribermeli dældigini görkezýär. Ýazyjy kompozision merkeziň hem-de öňe sürýän ideýasynyň talabyna laýyklykda durmuşdaky pytraňňy, dagynyk wakalaryň, hadysalaryň, bulam-bujarlyklaryň içinden özüne geregin, adam häsiýetlerini açyp görkezmäge hyzmat eder ýalylaryny saýlap alýar, umumylaşdyrýar, olary öz orunlary, oýnamaly rollary boýunça belli bir sistema salýar. Şeýlelikde, ýazyjy eserinde berk logiki yzygiderlikli, ähli durmuş kartinalary birigip, bir problemany, bir bitewi ideýany aýdyňlaşdyrmaga hyzmat edýän täze bir dünýä, täze bir durmuş şekilini döredýär. Durmuş wakalarynyň ýokarda aýdylyşy ýaly edilip, eserde umumylaşdyrylmagyna, konsentrirenmegine uly rus ýazyjysy A. Tolstoý çeper toslama (wymysel) diýip at berýär.

Wakalary, durmuş hadysalaryny konsentriremegiň kompozision gurluşyň berk, bitewi hem-de gutarnykly bolup çykmagynda juda uly ähmiýeti bar. Uly söz ussatlary eserdäki wakalary, uly hem-de kiçi, möhüm hem-de ikinji derejeli hadysalary ýerbe-ýer, biri-birine tebigy bagly, dialektiki gatnaşykda, biri beýlekisini şertlendirýän edip ýerleşdirmegiň ebeteýini tapýarlar. Elbetde, şeýle baglapyşykly wakalaryň, bitewi durmuşyň real durmuşda bolmazlygy-da mümkindir. Emma ýazyjy durmuşyň üzlem-saplam wakalaryny birleşdirmek, olary belli bir sistema salmak, çeperçilik taýdan täzedan işlemek arkaly real durmuşa mahsus bolan köp sanly möhüm zatlary aýdyňlaşdyrýar.

Emma beýle diýildigi eseriň kompozision gurluşy bütünleý erkin, hiç bir zada bagly bolmadyk tehniki mesele diýildigi däl. Durmuş her näçe bulam-bujar, bölek-büçek zatlardan, garaşylmadyk täzeliklerden, gapma-garşylykly wakalardan doly bolsa-da, olar belli bir derejede biri-birleri bilen bagly, biri-birleri bilen özara gatnaşykda bolýar. Şoňa görä-de ýazyjy öz eserini kompozision taýdan işlände, ilkinji nobatda, hadysalaryň real durmuşdaky şol özara dialektiki gatnaşygyndan, durmuşyň ösüş, özgeriş kanunlaryndan ugur almalydyr. Şeýle kämilleşen kompozisiýany düzmek üçin, gürrüňsiz, ýiti ýazyjylyk zehini, talanty zerurdyr.

¹ В. Щербина. А. Н. Толстой. Творческий путь, М., 1956, стр. 529 — 530.

Her bir eseriň esasy ideýasy, baş problemasy şol eseriň kompozision merkezini kesgitleýär. Beýle diýildigi hakyky çeper eserlerde baş ideýa bilen kompozision merkeziň biri-birlerine gabat gelýändigini, olaryň biri-birlerini şertlendirýändigini alamatlandyrýar. Her bir babyň hem öz kompozision merkezi bolýar. Emma ol baş kompozision merkeze berk bagly bolup, ony aýdyňlaşdyrmaga hyzmat edýär. N. G. Çernyšewskiý eseriň ähli böleklerini esasy ideýa bilen baglaşdyrýar. Ol bu babatda söz açyp, şeýle diýýär: «...iň soňky meseläni çözmek üçin, ähli bölümleriň we jikmejiklikleriň, hakykatdanam, eseriň esasy ideýasyndan gelip çykyandygyny barlap görmek zerurdyr». Şu pikiri eseriň kompozision merkezi barada hem aýtmak mümkindir. Bu ýagdaý eseriň kompozision merkezi bilen esasy ideýasynyň biri-birlerine gabat gelýändigini alamatlandyrýar. Şu jähtden seredeniňde, meşhur «Zöhre — Tahyr», «Şasenem — Garyp» ýaly türkmen dessanlarynda kompozision gurluşyň juda berkdigini bellemek gerek. Bu dessanlarda öňe sürülýän päk söýgi ideýasy ol eserleriň kompozision merkezini kesgitleýär. Şonuň üçin-de ol dessanlarda baş ideýany, kompozision merkezi aýdyňlaşdyrmakdan çetde galýan gürrüňler göze ilmeýär.

Dogry, biziň döwrümiziň adamlarynyň häsiýetlerini suratlandyrmak üçin dessanlaryňky ýaly kompozisiýa ýeterlik däl. Biziň döwrümiziň adamlary durmuşyň iňňän köp taraplary bilen gatnaşyk edýärler. Hut biziň zamanymyzyň aýratynlyklary, ýüze çykarýan iňňän uly wakalary durmuşy has töwerekleýin, gahrymanlaryň häsiýetlerini dinamiki ösüşde suratlandyrmagy talap edýär.

Wakalary, adam häsiýetlerini janly, anyk-duýarlykly formada suratlandyryp görkezmekde B. Seýtäkowyň aýry-aýry eserleriniň bärden gaýdýan ýugrummy ýetmedik ýerleri az däl. Emma has uly göwrümlü eseriň kompozisiýasyny gurmakda ýazyjynyň türgenleşen taraplary bar. Onuň «Doganlar» romanynyň kompozisiýasy eseriň baş ideýasyny, ondaky gahrymanlaryň häsiýetlerini, olaryň ruhy keşbindäki uly sosial özgerişleri giňden görkezmäge degerli hyzmat edýär. Romandaky wakalar biri-biri bilen ykjam baglanyşýar. Eseriň sýužeti iki sany esasy liniýa boýunça ösdürilýär. Olaryň birinjisi položitel gahrymanlaryň — Ýefimowyň, Şaýdakowyň, Saparmyrazyň, Kasymowyň we başgalaryň, ikinjisi otrisatel gahrymanlaryň — Jüneýit hanyň, Atamyrat goturyň, Kriwsowyň we beýlekileriň hereketleri esasynda ýaýbaňlanýar. Şu iki sany barlyşyksyz sosial toparyň çaknyşygy, göreşi esasynda romamyň kompozision bitewiligi emele gelýär. Eserde biri-birine gapma-garşy durýan synplaryň hereketleriniň parallel suratlandyrylmagy iki sosial toparyň hem hakyky ýüzüni, sosial matlaplaryny, ahlak keşplerini, isleg-arzuwlaryny göz önüne getirmäge kömek edýär.

Awtor romanda bir wagtyň özünde köp ýerde gidýän wakalary, köp adamlaryň hereketlerini suratlandyrmagy hem-de olary biri-birlerine baglaşdyrmagy, birgiden sýužet liniýalaryny uly bir sýužet akymyna birleşdirmegi başaryar. B. Seýtäkowyň bu başarnygy barada belli özbek

ýazyjysy Askat Muhtar şeýle ýazýar: «Dürli milletleriň adamlary kitaba kem-kemden duýdansyzlyk bilen girýärler. Awtor sýužet kolliziýalaryny şeýle başarjaňlyk hem erkinlik bilen ýaýbaňlandyrýar welin, bu köptaýpaly gahrymanlaryň hemmesi öz aralarynda tebigy hem organiki aragatnaşyga girýär duruberýär... Seýtakowyň özboluşly ussatlygy bar. Ol wakalary halkalaýyn alyp gidýär. Uly hem kiçi halkalar bilen. Onsoň zynjyr emele gelýär. Sýužet şeýle pugta gurnalýar hem öňe hereket edýär, wakalar bişişýär, adamlar özgerýär».

Has uly göwrümlü, çylşyrymly kompozisiýaly eserler döretmeklik ýazyjydan uly tejribe, başarnyk talap edýär. Kiçiräk göwrümlü eserler döredende syk, jebis, dinamikalý kompozisiýa döredip bilýän ýazyjynyň uly göwrümlü eserleriň strukturasyny şowly gurup bilmezligi-de mümkindir. Muny ýazyjylaryň döredijilik tejribesi tassyklaýar. B. Hudaýnazarowyň proza žanryna geçmek bilen, ilkinji döreden «Göreş meýdany» atly powestiniň kompozisiýasy şowly bolup çykdy. Bu powestde esasy meseleden çetde galýan ýekeje-de waka, epizod, bap ýok. Olaryň ählisi sagdyn bedeniň agzalary ýaly, esasy ideýanyň, gahrymanlaryň häsiýetleriniň aýdyňlaşmagyna hyzmat edýär. Powestde wakalaryň ýerleşdirilişi-de yzygiderli. Şonuň üçin baş gahrymanyň häsiýetleri gitdigiçe ösüp, çuňlaşyp barýar. Mundan soň awtor «Gumlular» atly romanyny ýazdy. Onda welin ýazyjynyň uly göwrümlü eseriň kompozisiýasyny gurmaga tejribesiniň kemdigi özüni duýdurdy. Ýazyjy bu romany üçin baý we gowy materiallar ýygnapdyr. Eserde çeper ýazylan durmuş sahnalary, şowly suratlandyrylan dialoglar az däl. Emma awtor elinde bar bolan uly materialy ýugrup ýasamakda, ony bitewi bir göwrä öwürmekde bärden gaýdypdyr. Romanda, aýratynam, onuň birinji bölüminde wakalaryň ýerleşdirilişi juda dagynyk. Dürli hili ýatlamalar, urşa gitmek, frontdan gelýän her hili habarlar, obada bolup geçýän dürli wakalar, ölüm-ýitimler, Gytjanyň wäşiligine düşunmezlik, oýlanmalar, peýzaž — bular aýdyň formalaşan bir bitewi sýužete girip, berk baglaşmaýarlar. Romandaky gahrymanlaryň arasynda boýdan-başa dowam edip, bitewi sýužeti emele getirýän anyk bir konflikt ýok. Eserde belli bir tema saýlanyp, öňe çykmaýar. Awtor duş gelen meseläni gozgap, çem gelen hadysa barada söz açyp barýar. Tanymal rus ýazyjysy A. S. Serafimowiç öz iş tejribesi dogrusynda gürrüň edip, eseriň kompozisiýasyna degişli jaýdar pikiri orta atýar. Ol şeýle diýýär: «Material oňat bolsa-da, aýdyň bolsa-da, eger ol öz gezeginde esasy liniýany, düýp pikiri öňe sürmeýän bolsa, men ony taşlaýaryn».

Bu pikiriň manysy eserdäki wakalaryň, ýol we ýodajyklaryň baryp, bir bitewi esasy liniýa birleşmelidigini, uly bir anyk meseläniň töweregine çugdamlanmalydygyny aňladýar. Ýokarda gürrüň edilen «Gumlular» atly romanda bolsa baş liniýanyň berk anyklaşdyrylmanlygy sebäpli, haýsy wakany aýryp, haýsysyny galdyrmalydygyny kesgitlemeklik mümkin däl. Eserdäki wakalaryň berk sistema salynmazlygy bolsa romanda bapdan-baba, epizoddan-epizoda ösüp kämilleşýän bitewi adam häsiýetleriniň

döredilmegine oňaýsyz täsir edipdir. Rusça neşire taýýarlanylanda bu romanyň kompozisiýasy esli gowulandyrylypdyr.

Çeper eseriň strukturasyna girizilen wakalardan ýerlikli peýdalanmagyň, olaryň estetiki ähmiýetini doly görkezmegiň adam häsiýetleriniň janly we ýatda galyjy, kompozisiýanyň berk bolmagynda uly ähmiýeti bardyr. Munuň üçin awtor suratlandyrýan wakalarynyň, gozgaýan problemalarynyň, meseleleriň sanyna kowalaşmaly däl-de, olaryň hiline, çuňlugyna, oýnaýan roluna, edebi gymmatyna, berýän netijesine aýratyn uly üns berilmelidir. Hydyr Derýaýew «Ykbal» romanynyň birinji kitabynda suratlandyrýan wakalaryny, gozgaýan meselelerini töwerekleýin analizlemäge uly üns berýär. Şeýle bolansoň, bu kitapda häsiýetleriň ösüşiniň dinamikasy-da göwnejaý. Emma ýazyjy romanyň ikinji, aýratyn-da üçünji kitabynda bu prinsipini gowşadýar. Romanyň birinji kitabyndaky wakalar, sýužet, beýleki kitaplaryna garanda, tiz ýatda galýar. Birinji kitabyň kompozisiýasy romanyň ikinji, üçünji kitaplaryndakydan berk.

Romanyň üçünji kitabynda wakalar, meseleler, hatda problemalar juda çalt çalyşýar. Ýazyjy eseriň birnäçe ýerinde ol ýa-da beýleki meselä sähelçe degip, beýlekisine geçmäge gyssanýar. Bu ýagdaý bolsa käbir problemanyň, wakanyň juda ýüzleý işlenilmegine, wakalaryň ýatda galyjylygynyň gowşamagyna sebäp bolupdyr.

Biziň uly göwruümlü epiki eserlerimizde taryhy hadysalary, durmuş wakalaryny beýan etmekde başga-da bir tendensiýa özüni görkezýär. «Gaýgysyz Atabaý» romanında, «Ykbal» romanynyň üçünji kitabyňyň ençeme ýerinde taryhy hronika ýykgyň etmeklik, kähalatlarda taryhy faktlary yzygider ýazyp görkezmeklik meýli duýulýar. «Ykbal» romanynyň «Ýene-de hüjüm» atly baby taryh kitabyňyň bir kiçijik epizodyny ýadyňa salýar. «Gaýgysyz Atabaý» romany rus dilinde «roman-hronika» diýen bellik bilen çap edildi. Elbetde, çakyny hem-de ýerini bilip ulanyp bolsa, taryhy faktlar eserde artykmaçlyk etmeýär. Muny «Aýgytly ädim» romanynyň döredijilik tejribesi hem tassyklaýar. Ol romanda taryhy faktlar çeper suratlandyрма bilen berk utgaşyp, töweregi, daşky ýagdaýlary aýdyňlaşdyrmakda degerli hyzmaty bitirýärler. Taryhy hronikanyň ulanyşy rus we beýleki doganlyk halklaryň görnükli ýazyjylarynyň döredijiliklerinde-de gabat gelýär. Emma bu usul bilen öte gyzyklanmaklyk, muňa çendenaşa ýykgyň etmeklik eseriň obrazlylygyny gowşadýar. Çeper edebiýatda esasy zat taryhyň özi däl-de, onuň filosofiýasydyr. Çeper döredijilikde taryh ýazyjy tarapyndan oýlanylyp tapylan sýužeti ýaýbaňlandyrmagyň fony hökmünde peýdalanylýar. Ýöne beýle diýildigi çeper edebiýat taryhy suratlandyрмаýar diýildigi däl. Çeper edebiýatyň taryhylygy daşky atributlardan, yzly-yzyna suňşurylýan taryhy faktlardan, maglumatlardan, göze görnüp duran beýleki alamatlardan agtarylsa, juda bärden gaýdyldygy bolardy. Hlorofiliň ösümligiň ähli ýerine deň-derman ornaşyp, oňa ýaşyl reňk berşi ýaly, eseriň tutuş sýužeti, fabulasy taryhy kolorite ýugrulmalydyr. Eserdäki sýužetiň, wakalaryň ösüşi döwrüň, zamananyň ösüş tempine laýyk

gelmelidir. Çeper edebiýatyň taryhylygy eserde suratlandyrylýan adamlaryň özara gatnaşyklaryndan, häsiýetlerinden, sosial-synpy mazmunlaryndan, psihologiýalaryndan, pikir öwrüşlerinden, durmuş ýagdaýlaryndan agtarylmalýdyr. Sebäbi adam özüniň sosial-synpy mazmuny, ýaşayş şertleri boýunça taryhydyr. Döwrüň ruhuny, taryhy koloritini özüne siňdirmeyän eseriň jemgyýetçilik, terbiýeçilik ähmiýeti juda ujypsyzdyr. Ýazyjy anyk taryhy döwrüň adamlary barada çeper eser döretmek bilen, şol döwür barada, onuň taryhy ýagdaýy, ykdysady-syýasy gatnaşyklary, filosofiki pikirleri barada has çuň maglumatlary ýüze çykarmagy mümkindir. A. M. Gorkiniň adamyň hakyky taryhyny taryhçy däl-de, hudožnik ýazýar diýmegi-de ýöne ýerden däl. Sebäbi taryh ylmy adamlaryň ipdiwidual ýaşayşyny, psihologiýasyny, ruhy dünýäsini aýry-aýrylykda inçeden yzarlap durmaýar. Ol jemgyýetçilik gatnaşyklary, hadysalary, wakalary jemlenen görnüşde beýan edýär. Bu ýagdaýy öz wagtynda W. G. Belinskiý hem belläpdir. Ol şeýle ýazýar: «Taryh bize wakany onuň perdäniň aňyrsynda gizlenýän döreýşini, gündelik hem-de adaty durmuşda bolup geçýän pynhan syrlaryny aýan etmezden, ony daşky keşbinde, sahnadaky zeyilli görkezýär. Roman taryhy faktlary beýan etmeden ýüz dönderýär, eýsem şol faktlary diňe onuň mazmuny bolup durýan hususy waka bilen baglanyşykda alýar, emma şeýle etmek bilen, ol biziň önümizde taryhy faktlaryň içki tarapyňy aýan edýär, ony çöwürüp depen ýaly görkezýär, bizi taryhy şahsyýetiň kabinetine we ýatak jaýyna getirýär, bizi onuň oý durmuşynyň, maşgala syrlarynyň şaýady edýär. Ony bize diňe bir taryhy parad lybasynda däl-de, eýsem tahýaly, halatly görnüşde hem görkezýär. Taryhy roman ylym hökmünde taryhyň göýä sungat bilen utgaşýan ýeri ýaly bir zat bolup durýar. Taryha etne, onuň beýleki tarapy ýaly bir zat bolup durýar».

Bu ýagdaýlar çeper edebiýatyň taryhylygynyň alymlar tarapyndan ýazylan jemgyýetiň taryhy bilen bir formada dældigini, bu meselede bularyň her birinde düýpli özboluşlylygyň bardygyny aýdyň tassyklaýar.

Kähalatlarda wakalary janly, pikiri, ideýany detallaryň üsti bilen suratlandyрмаýandyklary üçin ýazyjylara iğenilýär. Dogry, wakalary janly, obrazly, durmuşy öz formasynda suratlandyrmaklyk çeper döredijiliğini esasy spesifiki aýratynlyklaryndan biri. Emma welin, bu meselede biziň edebi tankydymyzda abstrakt ýörelgelerden ugur alynýan pursatlar hem seýrek bolmaýar. Käte ýazyjylardan eseriň ilkinji setirlerinden başlap, iň soňky nokadyna çenli janly, detallar arkaly suratlandyrmaklyk talap edilýär. Bu dogry däl. Sebäbi ýazyjy eseriň ähli ýerine des-derman üns berip bilmeýär. Anyk eseriň esasy ideýasy, baş problemsy, awtoryň düýp ideýa-çeperçilik matlaby aýdyň kesgitlenenden soň, bu mesele barada söz açmak mümkin. Çünki ýazyjy eserdäki wakalara, epizodlara, aýry-aýry bölümlere olaryň esasy ideýany, baş problemany, adam häsiýetlerini aýdyňlaşdyrmakda bitirýän hyzmatyna, oýnaýan roluna, tutýan ornuna, amala aşyrylan funksiýasyna garap üns berýär. Sebäbi eseriň ähli ýeriniň ideýa-çeperçilik ýüki, borjy deň bolmaýar. Şu ýerdenem eserdäki ikinji,

üçünji, dördünji... derejeli wakalar diýen düşünje gelip çykýar. Aňlatmak isleýän düýp pikirini has nygtap görkezmek üçin hudožnigiň çekýän suratynyň kä ýerine has goýy, kä ýerine solugrak, ýene bir ýerine başga hiliräk reňk berşi ýaly, eseriň baş ideýasynyň we ony ýüze çykarýan adam häsiýetleriniň talap etmegine görä, wakalaryň käbiri has çuň, detallaýyn, janly, dykyz suratlandyrylmagyny talap etse, käbirleri barada sähelçe gürrüň etmeklik ýeterlik bolýar. Ýazyjy üç-dört sözlemde aýdylmaly zady, başinji, onunjy derejeli meseläni sozup, detallaryň üsti bilen, janly formada suratlandyryp başlasa, eseriň kompozisiýasynda bulam-bujarlyk, artykmaç zatlar emele geler. Onuň tersine, ýazyjy eseriniň düýpli üns bermeli, aýdyň detallaryň üsti bilen janly formada çuň suratlandyrmaly, gahrymanyň her bir hereketini inçeden yzarlamaly ýerlerini konspektiw häsiýetde ýüzleý beýan edip gitse, eseriň kompozisiýasy göýdük bolar. Diňe baş ideýa bilen berk baglylykda eserdäki ähli elementleriň dogry proporsiýasy tapylyp, olar başarnykly özara koordinirlenen mahalynda eser doly we bitewi bolar, hiç hili artykmaç zada-da, kem zada-da ýer galmaz. Bitewilik eseriň şowlulygynyň esasy alamatlaryndan biridir. W.G.Belinskiý Puşkiniň eserleriniň bitewiligine juda ýokary baha berýär: «...Puşkiniň öňki mekdeplere degişli şahyrlardan iň esasy artykmaçlygy — eserleriniň dolulygy, gutarnyklylygy, yzygiderliligi we sazlaşyklylygydyr... Çeper edebiýatda kybapdaşlyk, sazlaşyklyk, dolulyk we endiganlyk döredijilik garaýşynyň, şahyrlyk eserine esas bolup duran çeperçilik pikiriniň tebigy netijesi bolýar. Puşkiniň eserinde hiç wagt hiç bir artykmaç zat bolmaýar, hiç bir kem zat bolmaýar, hemme zat öz geregiçe, hemmesi ýerbe-ýer bolýar, eseriň aýagy başyna laýyk gelýär, —soňa görä-de onuň eserini okanyňdan soň, onuň hiç bir artdyryp-kemeltmeli ýeriniň ýokdugyny duýýarsyň. Başga babatlaryň hemmesinde bolşy ýaly, bu babatda-da Puşkiniň hudožniklik sypaty beýleki sypatlaryndan güýçlüdir».

Bu ýagdaýlar çeper eseriň formasyna, kompozisiýasyna, stiline baha berende, olara anyk ideýa-mazmun bilen aýrylmaz baglylykda seretmelidigini, her bir mazmunyň özüne laýyk formada suratlandyrylmalydygyny görkezýär. Eger tankytçy eseriň duş gelen yerinden beýan etmä, informasion häsiýetli maglumatlara, ýygjamlanyp aýdylýan pikirlere mysal getirip, olaryň ideýa nagruzkasyny, baş mesele bilen gatnaşygyny, kompozisiýada tutýan ornuny, ähmiýetini saldarlap görmän, janly, detallaýyn, jikme-jik suratlandyrmadygy üçin ýazyja igense, igenjiniň ýerine düşmezligi gaty ähtimaldyr.

Indi bu meselede uly söz ussatlarynyň döredijilik tejribesinden käbir mysallara seredip göreliň. Lew Tolstoý özüniň meşhur «Anna Karenina» romanynda Kareniniň kurortda dynç alyp gelşini aşakdaky ýaly beýan edýär: «Ozalky ýyllarda-da bolşy ýaly, Alekseý Aleksandrowiç özüniň her ýyl gysyna güýçli zähmet çekip pese düşürýän jan saglygyny düzetmek üçin ýazyň başlanmagy bilen daşary ýurda kurorda gitdi we adatdakysy ýaly, iýulda gaýdyp geldi we şol bada artdyrylan gujur bilen öz adaty işine

başlady. Adatdaky ýaly, onuň aýaly daça geçdi, Alekseý Aleksandrowiç bolsa Peterburgda galdy».

Görnüş i ýaly, Kareniniň daşary ýurda kurorda baryp gelşini beýik ýazyjy bary-ýogy birnäçe sözlemde beýan edýär. Eger ýokarky wakanyň eseriň esasy ideýasynda, merkezi meselesinde tutýan ornuny anyklaşdyrman, wakalary janly, anyk-duýarlykly, göz önüne gelip duran formada suratlandyrmaly diýen abstrakt düşüňä köre-körlük bilen gol ýapylsa, onda L. N. Tolstoý wakany informasion häsiýetde beýan edeni üçin tankytlap oturmaly. Şeýdilse welin, meselä juda ýöntem seredildiği bolardy. Eýsem bolsa, wakalary, durmuş hadysalaryny, gahrymanlarynyň iň kiçijik, käwagtlarda göze-de ilmeýän hereketlerine, mimikalaryna çenli juda inçeden yzarlamagyň, olary janly, hatda fiziki taýdan duýlup duran edip suratlandyrmagyň uly ussady L. N. Tolstoý ýokarda agzalan waka birki jümle bagyşlamak bilen çäklendikä? Sebäbi ol romanda on başinji, ýigriminji derejeli waka. Eseriň baş problemasyňyň çözülmeginde onuň uly bir roly ýok. Ýöne ýazyjy ony durmuşy bitewi, doly beýan etmek üçin getirýär. Eger genial ýazyjy islese, Kareniniň daşary ýurda kurorda gidip gelşi barada janly formada, detallaýyn beýan etmek bilen, uly bap hem ýazyp bilerdi. Onuň ýaly edilen bolsa, okyjynyň ünsi ep-esli derejede esasy meseleden sowlardy. Romandaky baş meseläniň hem ösüş dinamikasy gowşardy.

L. N. Tolstoý Kareniniň gulluk wezipesi boýunça edýän işleriniň-de romanyň baş meselesine juda ýakyndan degişli däl ýerlerini inçeden suratlandyрмаýar. Olar barada diňe ýygjamlanan maglumatlar berýär.

Emma welin, ýazyjy romanyň baş meseläni gönüden-göni açyp görkezmäge dahylly ýerlerini, ýagny Anna bilen Kareniniň arasyndaky maşgala garşylygynyň kem-kemden döräp, ösüp gitmegine sebäp bolýan ýagdaýlary, wakalary, şu garşylyk bilen bagly gahrymanlaryň ýürekleriniň hereketlerini, oý-pikirleriniň dinamikasyny, hatda ruhy dünýäleriniň gizlin künjeklerinde bukup ýatan duýgularynyň oýanyp herekete gelşine çenli özboluşly, juda inçe we nepis öwüşginleri bilen göz önünde janlandyrýar. Okyjy gahrymanlaryň iň kiçijik hereketleriniň hem şaýady bolýar.

L. N. Tolstoý zerur bolan ýerinde beýan etme usulyndan «Uruş we parahatçylyk» atly epopeýasynda hem peýdalanýar. Ýazyjy romanyň ikinji kitabynda Pýeriň Peterburgda eden işlerini ýygjamlap beýan etmek bilen çäklenýär.

Bu ýagdaýlar L. N. Tolstoýyň eserleriniň kompozisiýasynyň sazlaşykly bolmagyna, aňlatmak isleýän mazmunyna şaplaşyp duran forma tapmaga aýratyn üns berendigine güwä geçýär. N. G. Çernyšewskiý L. N. Tolstoýyň ussatlygynyň şu tarapyna juda belent baha berýär: «...onuň eserleri çeper, ýagny olaryň her birinde awtoryň şol eser bilen hut şöhlelendirmek isleýän ideýasy has doly şöhlelenýär. Ol hiç wagt artykmaç zat aýtmaýar, sebäbi ol çeperçilik şertlerine ters gelderdi, ol hiç wagt eseriň ideýasyna ýat bolan gatym-garym sahnalar we figuralar bilen öz eserlerini betgelşik etmeýär.

Hut şu hem çeperçiligiň baş talaplaryndan biridir... Eseriň birligi çeperçiligiň birinji kanuny bolup durýandygyny ýatdan çykarmaly däldir».

M. Şolohow hem aýry-aýry pursatlarda eseriň kompozision birliginiň talap edýän mahalynda wakalary ýygjamlap beýan etmekden ýüz öwürmeýär.

Berdi Kerbabaýewiň «Gaýgysyz Atabaý» romanynda Gowşut hanyň gylyk-häsiýetleri, onuň eýran basybalyjylaryna, gajarlara garşy eden göreşleriniň käbir taraplary ýygjamlanyp beýan edilýär. Emma welin, munuň şeýle beýan edilişi bilen ylalaşmazlyk mümkin däl. Sebäbi awtoryň döredijilik obýekti, üns merkezi ol däl. Ýöne olary awtor Gaýgysyzyň kakasy Täç gök serdaryň nähili adam bolandygyny has nygtap bellemek üçin ýatlap geçýär.

Biz ýokarda beýan etmeden, informasion häsiýetli maglumatlardan, ýygjamlap edilýän gürrüňlerden käbir mysallar getirdik. Bu ýagdaý eserlerde wakalary beýan etmekligiň ýokarky ýaly tärlerini бүтінleý inkär etmekligiň mümkin däldigini görkezýär. Şeýle-de bolsa, öňde belleýşimiz ýaly, çeper eseriň esasy spesifik aýratynlygy wakalary obrazly, janly, estetiki-emosional formada suratlandyryp görkezmeklikdir. Eger ýazyjy eseriň anyk-duýarlykly formada suratlandyrylmagyny talap edýän ýerlerini, esasy ideýa-çeperçilik obýektlerini ýygjamlap ýa-da informasion häsiýetde beýan etmek bilen çäklense, eseriň çeperçilik derejesine oňaysyz täsir eder.

B. Kerbabaýew «Nebitdag» romanynyň köp ýerinde wakalary, durmuş hadysalaryny, gahrymanlarynyň hereketlerini anyk-duýarlykly formada suratlandyrýar. Emma welin, romanda anyk-duýarlykly formada suratlandyrylmagyny talap edýän möhüm meselelerden birini — gahrymanlarynyň zähmet prosesini ýazyjynyň ýygjamlap beýan etmek bilen çäklenýän ýerleri-de gabat gelýär. Romanda Annatuwagyň işeňirliги hakda şeýle maglumat berilýär:

«Annatuwak Çowdurow hemme ýerde hereket edip bilýän «Gazigi» bilen Sazakla azyndan hepdede bir gezek, ýogsam iki gezek gidip gelýärdi, käte ol gijäniň bir wagtlary yzyna dolanýardy. Ol käte ürgün çägäň üstünde ýatýardy. Wyşkada dynuwsyz işleýärdi, kä baş inžener, käte baş geolog, käte-de partorg bilen duşuşýardy. Ýanwar aýy бүтінleýin şonlukda geçipdi. Annatuwak işe çynlakaý girişeni üçin, indi hiç kim onuň yzyna eýerip bilmeýärdi. Ol indi hemmelere ruh berýärdi...»¹

Informasiýa çalymdaş şeýle beýan etmeler baş geolog Süleýmanowyň, baş inžener Safronowyň, partorg Aman Atabaýewiň iş prosesleri suratlandyrylanda-da göze kaklyşýar. Şeýlelikde, baş gahrymanlaryň gönüden- göni önümçilik bilen iş salyşýan pursatlarynyň suratlandyrylyşynyň çeperçiligi romanyň beýleki meseleleriniň suratlandyrylyşynyň derejesine ýetirilmändir, ýagny gahrymanlaryň önümçilik prosesleri öçügsiräk bolup çykypdyr.

¹ B. Kerbabaýew. Eserler toplumy. T.6. –A .1960. 333 sah.

Kompozisiýa tehniki mesele bolman, ol ýazyjynyň suratlandyrýan durmuşyny öwrenişi bilen hem baglydyr. Eger ýazyjy suratlandyrýan durmuşynyň, gozgaýan problemalarynyň iň möhüm pursatlaryny çuň öwrenmedik mahalynda, eseriň esasy ýerlerini ýüzleý suratlandyrýar. Başgaça aýdylanda, ýazyjy eserinde tutmaly ornuna, estetiki-emosional ähmiýetine seretmezden, nämäni gowy bilýän bolsa, şo zada ýykgyň edýär. Bu ýagdaý kompozisiýanyň sazlaşygyny gowşadýar.

Yza çekilme. Epiki eserleriň käbirinde, ylaýta-da köp sanly oçerklerde haýsydyr bir gahryman esere girizilen pursatynda ýa-da wakalaryň gidişinde ol gahrymanyň geçmişi barada uzyn maglumat bermäge howlугylýar. Bu tär ýazyjylaryň döredijilik tejribesine giňden ornaşan bolsa-da, ony amatly usul hasaplamak bolmaýar. Sebäbi bu usul sýužetiň ösüşiniň tebigy badyny, dartgynlylygyny gowşadýar, göz önünde bolup duran wakalar yza çekilme zerarly ep-esli wagtlap, okyjynyň üns merkezinden aýrylýar, şonuň üçin-de onuň ýylsý sowawýar, öňki täsiri peselýär. Okyjy düz ýoldan çykyp, çarkandakly ýola düşen ýaly bolýar. Has beteri-de çuňdan tipleşdirilmedik biografiki maglumatlar bilen eseriň göwrümi galňawýar, köp sözlülük emele gelýär. Muny latyş halkynyň uly ýazyjysy we görnükli edebiýatçysy Andreý Upit hem nygtap belläpdir. Ol yzaçekilmeler bilen aşa gyzyklanýan ýazyjylara igenip, şeýle diýýär: «Olar öz gahrymanyna ýersiz-ýerliksiz tebigy bolmadyk uzyn we jikme-jik awtobiografiki ekskurslar etmeklige mejbur edýärler, kämahallar bolsa, gidip oturan gürrüňiň iň dartgynly pursatynda arasyny kesýärler we ýolbaşçynyň ýa-da şol waka gatnaşyjynyň geçişini beýan edip, onuň häzirki bolýan ýerinde bolmaga, hut häzirki edip duran işini etmäge, häzirki aýdyp duran zadyny aýtmaga hakynyň bardygyny subut etmek üçin, okyjyny suratlandyrylyp durulan wakadan has uzak bir ýere alyp gidýärler. Bu —ýama ýaly bir zat bolup, ol edebiýat ymaratyny daşky taýdanam zaýalaýar. Bu usul şeýle lenç edilen görnüşde ulanylmak bilen, sosialistik realizm eserlerinde ýol berilmesiz ýagdaýda gürrüňiň dramatiki-okgunly akymyny haýalladýar, ýatlamalaryň giň joşan tolkunlaryna gark etmek bilen, wakalaryň beýanynyň esasy özenini kesýär. Gidip barýan gürrüňiň arasyna geçmişi beýan edýän ekskurslary, refleksleri, oýlanmalary diňe ýol berilýän ýerlerde ýa-da suratlandyrylýan wakalaryň tebigy akymynyň talap etmegine görä girizmeli»¹. Ussat ýazyjylar gahrymanynyň geçişini ýa-da bolmasa, esere girizilmedik durmuşyny onuň şu wagtky bolşunda, özüni alyp barşynda, häzirki pursatda hut göz önünde edip duran hereketlerinde, gep-sözünde, pikir öwürüşinde ýüze çykarmagyň ebeteýini tapýarlar. Käbir ýazyjylar ýerine düşen ýekeje bir amatly pursatyň, iki-üç sany jaýdar ştrihniň kömegi bilen gahrymanynyň bütin geçişiniň esasy özenini aýdyňlaşdyrmagyň hötdesinden gelýärler. Şeýle bolanda, eser iriziji jikme-jikliklerden, artykmaç ýükden halas bolýar. Göz önünde gidip duran wakanyň kadaly akymy-da bozulmaýar,

¹ А. Упит. Вопросы социалистического реализма в литературе, Рига, 1969, стр. 396 — 397.

dramatizmi-de gowşamaýar. Gahrymanyň häsiýetiniň dinamikasy-da gowy saklanýar. Şu-da ýazyjynyň kompozisiýa gurmakdaky ussatlygynyň bir tarapy bolup durýar. Uly sowet ýazyjysy A. Fadeýew «Derbi-dagyn» atly romanynda baş gahryman Lewinsonyň geçmiş biografiýasyny ýöriteläp gürrüň berip durmaýar-da, gepiň gerdişine diýen ýaly, ýeri gelen pursatynda käbir jüpüne düşen alamatlar arkaly onuň çagalygynyň juda agyr bolandygyny ýañzydýar. Bu ýagdaý ýazyja bar döredijilik güýjüni okyjynyň hut gözüniň önünde bolup duran wakalara, howply pursatlarda gahrymanyň edýän aktiw göreşlerini, ajaýyp häsiýetlerini açyp görkezmeklige sarp etmeklige amatly şertler döredipdir.

Gahrymanyň geçmişine degişli maglumatlary onuň häzirki hereketlerinde, gep-sözünde, gürrüňlerinde, ýüze çykaryp görkezmek babatdaky edilýän şowly synanyşyklary türkmen ýazyjylarynyň döredijilik praktikasynda hem görmek bolýar. Berdi Kerbabaýewiň «Gaýgysyz Atabaý» romanyndaky Nobat aga bilen Gaýgysyzyň arasynda bolup geçýän gürrüňi göz önüne getirip görüň. Daşyndan seredäýmäge ol özara mesawy gürrüňlere çalym edýär. Olar çem gelen zatlar barada sözleşýän ýaly bolup görünýärler. Emma hakykatda beýle däl. Ol gürrüňiň çeperçilik agramy, gahrymanyň häsiýetini açyp görkezmäge edýän täsiri, eseriň kompozision gurluşynda öz ýeri, funksiýasy bar. Ýazyjy şol gürrüň arkaly Gaýgysyzyň kakasy, ejesi, agalary barada az sözde degerli maglumat berýär. Gaýgysyzyň bir ýaşynda ejesinden, baş ýaşynda kakasyndan mahrum bolandygy belli bolýar. Gaýgysyz ýaşulynyň gürrüňlerinden kakasynyň gaýduwsyzlyklary, edermenlikleri, arly-namyslydygy barada köp zatlar bilýär. Eger ýazyjy şu maglumatlary yzaçekilme arkaly ýörite bir bapda görkezjek bolsady, olar ep-esli ýeri tutardy. Sýužetiň göz önünde gidip duran akymyny-da haýalladardy. Häzirki durkunda ol romanda gözüň alnynda bolup duran wakalar bilen ugrubir goşulyp gidýär. Şeýle hem ýazyjy Gaýgysyzyň ejesi, kakasy baradaky gürrüňleri diňe öz-özlügindäki maglumat üçin getirmeýär. Ony gahrymanyň häzirki ýagdaýlary bilen berk baglaşdyrýar. Kakasynyň edermenlikleri, gaýduwsyzlyklary, ajaýyp sypatlary Gaýgysyza uly täsir edýär. Ol gürrüňler Gaýgysyzyň gaýratlylyk duýgularyny iýmitlendirýär. Onuň arly-namyslylyk hyjuwlaryny hasam güýçlendirýär: «Meniň kakam şeýle batyr bolsa, men näme üçin namys astynda galmaly?» diýip, özüne gyjالات berdi-de, gojanyň aýdan sözünü eşitmän galdy¹».

Gahrymanyň geçmişi onuň eserde hereket edip duran pursatyndaky edýän gürrüňlerinde, hereketlerinde ýüze çykaryp görkezmek tärinden Beki Seýtakow hem «Doganlar» romanynda peýdalanyndyr. Muňa daşary ýurduň wekili bilen Jüneyit hanyň arasynda bolup geçýän gürrüň mysal bolup biler. Şol epizod Jüneyit hanyň esere girizilmedik durmuşynyň iň esasy taraplaryny aýdyňlaşdyrmakda ep-esli iş bitirýär. Romanyň başlarynda daşary ýurduň wekili Jüneyit hana birnäçe sorag berýär: «Siziň ataňyz 1910-njy ýylda öldi. Siz dört dogan bolup galdyňyz. Doganlar bolup, ata mülküni

¹ B. Kerbabaýew. Gaýgysyz Atabaý. –A.1965. 11sah.

paýlaşanyňyzda, hut siziň özüňize 300 tanap ýer ýetdi. Şeýlemi?.. Siz Hywa bilen Ahalyň arasynda gatnaýan kerwenleri talaýardyňyz. Bu iş bilen siz ylaýta-da 1912-nji ýylda kän meşgullandyňyz. Siz şol ýyl öz doganyňyzyň başyny kesip, onuň mülküne eýe bolduňyz. Dogrumy?...»¹

Bu gürrüňler göz önünde bolup duran wakalardan aýrylyp durmaýar. Şonuň ýaly-da olar Jüneyit hanyň geçmişi barada käbir maglumat berýär. Ol hakda okyjynyň düşüňjesini giňeldýär. Şeýle hem ýazyjy ýokarky gürrüňler arkaly Jüneyit hanyň romandaky edýän hereketlerine esas taýýarlapdyr, onuň geçmiş biografiýasy barada ýörite bap ýazyp oturmaklyk hysyrdysyndan dynypdyr.

Emma käbir eserlerdäki yzaçekilmeler, gahrymanyň öňki durmuşy barada berilýän biografiki maglumatlar göz önünde gidip duran wakalaryň badyny gowşadýar. Olar gahrymanyň geçmişi barada okyja täze düşüňje-de bermeýär. Berdi Soltannyýazow «Sumbar akýar» atly romanynda sýužetiň gidip oturan akymyny togtadyp, Alymuhammediň geçmişini beýan edýän uzyn biografiki maglumat berýär. Gahrymanyň geçmiş biografiýasyny beýle sozup oturmagyň zerurlygynyň ýoklugyndan başga-da, ol maglumatlarda originallygam kemterlik edýär. Sebäbi şu kysymly biografiýalaryň, şulara çalymdaş (at salgydy, telpek salgydy, Alymuhammediň kişiniň ýerine päleçilige gidişi we ş. m.) gürrüňleriň bu romandan öň dünýä inen taryhyrewolýusion temadaky eserlerde-de beýan edilme kemi galmandy. Şonuň üçinem Alymuhammediň geçmişi barada berilýän informasion häsiýetli biografiýanyň çeperçilik agramy ujypsyz.

N. Pommanyň «Gatakar» atly romanynyň kompozision gurluşy tutuşlygyna alanynda, erbet bolup çykmandyr. Emma welin, awtoryň yzaçekilmelere ýüzlenip durmagy ýerine düşmändir. Ýazyjy Lenanyň (24), Täç gassabyň (34), Eşekgulyň (51), Kömelek işanyň (145) geçmiş biografiýalaryny beýan etmeklige ep-esli döredijilik güýjüni sarp edipdir. Munuň ýaly yzaçekilmeler ýazyjynyň üns merkeziniň bölünmegine, mahalmahal wakalaryň dramatizminiň gowşamagyna, kadaly endiganlygynyň, jebisliginiň saklanmazlygyna sebäp bolupdyr.

Çeper eserlerde ýatlamalara, oýlanmalara has giň orun bermeklik hem ähli halatlarda şowly bolup durmaýar. Sebäbi ýerine düşmedik ýa-da biçak uzyn ýatlama eseriň kompozisiýasyny gowşadýar. Şu mesele barada Andreý Upit şeýle diýýär: «Oýlanmalar we ýatlamalar real hakykatda, adamyň gündelik durmuşynda näçe ýer tutýan bolsa, hekaýada hem olara şonça orun bermek gerek... Hekaýanyň kompozisiýasynda ýatlamalardan we oýlanmalardan getirilýän bölekler hakyky durmuşyň kompozisiýasynda özleriniň tutýan orunlaryna näçe ýakyn bolsalar, şonça hem realistik sungatdaky edebi şöhlelenme manyly we täsirli bolýar»².

Gylyç Kulyýew «Ýowuz günler» romanynda Magtymgulyň durmuşynyň soňkurak döwürlerini suratlandyrýar. Bu ýagdaý eseriň

¹ B. Seýtäkow. Doganlar. –A.1959 kitap-1, sah 7-8.

² А. Упит. Вопросы социалистического реализма в литературе, Рига, 1959, стр. 397.

kompozisiýasynyň ençeme babatda original bolup çykmagyna ýardam edipdir. Sebäbi bu romandan öň Magtymgulynyň ýetginjeklik, ýaşlyk ýyllaryna bagyşlanan ençeme eser ýazylypdy. Emma «Ýowuz günler» romanynda hem Magtymguly öz ýaşlyk ýyllary baradaky ýatlamalara gümra bolýar. Bu ýatlama juda uzak bolany üçin, göz önünde ýaýbaňlanyp barýan wakanyň arasy ýolunýar. Onuň üstesine-de bu ýatlama arkaly berilýän maglumatlar okyjy üçin täzelik däl. Sebäbi ol ýatlama-da konspektiw häsiýetde agzalyp geçilýän maglumatlar şahyryň ýaşlygy we ýetginjekligi barada ýazylan eserlerde has giň röwüşde beýan edilipdi. Bu romandaky ýatlamada şahyryň ýaşlyk ýyllarynyň, juwan döwrüniň öň belli bolmadyk taraplary aýdyňlaşdyrylýar diýmäge, ýa-da bolmasa, öň aýdylan zatlara täze reňk, täze öwürşgin berilýär diýmäge esas ýok.

Liriki yzaçekilme. Epiki hem-de liro-epiki eserlerde awtor aýry-aýry halatlarda pikir-duýgularyny, garaýyşlaryny gönüden-göni öz adyndan beýan edýär. Muňa liriki yzaçekilme diýilýär. Aman Kekilow «Söýgi» romanynda liriki yzaçekilmeleri yzygider ulanýar. Awtor söýgi barada, durmuş barada, bagt barada, adamzadyň ömrüniň dürli döwürleri barada, edep-ekram, gylyk-häsiýet we ş. m. barada saldamly pikirleri gozgaýar, olar barada öz garaýyşlaryny aýdýar.

Söýgüdir, dostlarym, durmuşyň täji,
Tapyşmak süýjüdir, aýralyk ajy,
Ajysyz Süýji ýok, tikensiz gül ýok.
Gül yşkynda saýramadyk bilbil ýok.
Gyş aňzagyn görmän, ýazyň hözirin —
Aýtsyn bilýänler göreniň birin?
Kim tapypdyr zähmet çekmän rahaty?
Bu gadymdan gelýän durmuş adaty.
Şerapsyz pyýala — söýgüsiz ýürek,
Bahar gülşenine nurly gün gerek.

Awtoryň munuň ýaly liriki yzaçekilmeleri artykmaç zat bolman, olar romanyň ideýa-çeperçilik mazmunynyň çuňlaşmagyna hemaýat edýärler.

Peýzaž. Türkmen edebiýatynda Seýdiniň «Sen çölün», Mätäjiniň «Munda bar», Misgingylyjyň «Daglar», «Bu daglar» diýen ýaly ýörite tebigat gözelligini wasp etmäge bagyşlanan liriki eserleri bar. Bu ýerde gürrüň olar hakynda däl. Gürrüň epiki eserlerde kömekçi çeperçilik serişdeleri hökmünde ulanylýan peýzaž kartinalary hakda barýar. Peýzaž eseriň gurluşynda-da, ideýany açyp görkezmekde-de möhüm çeperçilik hyzmaty ýerine ýetirýär. B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynda ussatlyk bilen çekilen tebigat görnüşleri bir ýerde wakalary biri-birine baglaşdyrmaga, ýene bir ýerde wakalaryň bolup geçýän ýerlerini göz önüne getirmäge, başga bir ýerde gahrymanlaryň ruhy dünýäsini, içki harasatlaryny açyp görkezmäge hyzmat edýär. Romanda tebigat görnüşleri döwrüň keşbini açyp görkezmekde-de degerli çeperçilik serişdesi hökmünde peýdalanylýar: «Käbir ýerde peýda bolan gözgyny ýandaklar hem boýuny ýetirip bilmän, naýynjar gollaryny egri-gyşyk gerip, ýere ýazylyp ýatyr.

Şüdügär bolsa, şol gyşyň soňunda ekilişi ýaly, persini bozman, tozap ýatyr... Şüdügäriň içinde, adatdaky ýyllara garanda has gurat, mähnet gargalar gaýmalaşýar. Olar biri-birini kowalaşyp, biri-birini çyntyklaşyp, şüdügäri demir dyrnaklary bilen döwür, dänäni jübtek çüňkleri bilen garbap alýarlar...»

Bu tebigat görnüşi döwrüň biçak agyrdygyndan, halkyň durmuşynyň çensiz gözgynydygyndan habar berýär.

Aman Kekilowyň «Söýgi» romanynnda eseriň ideýa-çeperçilik derejesini artdyrmakda peýzažyň degerli goşandy bar. Eserde peýzaž kartinalary özleriniň dürli hili reňbe-reň öwürşinleri bilen okyjynyň estetiki duýgularyny oýarýar, onuň durmuşa, ýaşaýşa, gözellige bolan höwesini artdyrýar. Şahyr romanyň deslapky setirlerini-de tebigat gözelligine bagyşlaýar:

Gyş ýeňsäni berip, ummana gaçdy,
Gün ýagty şöhlesin äleme saçdy.
Eredi ak garlar ala daglarda
Zeminiň bezegi — gara baglarda,
Açyldy al-ýaşyl reňbe-reň güller,
Şahasynda jak-jak urýar bilbiller.
Tämiz ýaz şemaly öpýär ýüzüni,
Aýlanyňda çar tarapa gözüni,
Şähdiň açýar janly görnüş her ýanda
Gök mahmala giren gözel meýdanda.

Munuň ýaly şahyrana tebigat görnüşleri okyjylarda keýpiçaglyk, süňniýeňillik döretmeginden başga-da, romany şahandaz edýär.

Emma eserde peýzaž kartinalaryny suratlandyrmaga gereginden aşa orun berlen mahalynda, olar kompozisiýany gowşadýar. A. Paýtygyň köp babatda şowly çykan «Gyzyl mugallym» powestinde peýzaž şekilleri biçak süýndürilipdir: «...Ol gijäniň bir wagty oýandy. Oňa bir hili keýpi köklük aralaşdy. Ol gerindi, iki ýana gezmeledi. Ýok, onuň göwni ylga, bök diýýärdi. Aýyň ýagtysyna dyzdan bolup oturan gök otlary görüp sypalady, mymyldap duran otlary bagryna oýkady.

Şiri gijäniň köpüsini gezip geçirdi. Gün dogdy. Meýdan hasam gözel boldy, ondan bir minut aýrylyşar ýaly däl. Güllere günün şöhesi düşüp, görülmedik reňk açýardy. Şiri gül ýygýardy, gül kebelegi ýaly bolup, o gülden bu güle ylgaýardy. Ol baryp, bir güli ýolsa, beýlesinde has owadanyny görýärdi. Hemmesi-de meni ýol diýýän ýaly özüni gijeňleýärdi. Şiri ýene güllere topuldy. Penje-penje gül ýygyp, ysgap görýärdi. Onuň ýygan gülüniň ysy yok ýalydy. Öňküsini taşlap, ýene ýygýardy. Meýdan tutuş gül-gülälek bolup ys saçyp oturan mahaly, gül ýygyp, ysyny bilip bolmaz ekeni. Ýuwa, ýelmik dyzdandy, terliginden paşyrdasyp otyrdy. Oglanlykda çöle çyksaň, gözlegiň şu zatlary ahbetin...» Bu peýzažyň yzyda şu tarzda dowam edýär. Iň göwnejaý bolmaýan ýeri-de ýoldaky edilýän gürrüňleriň, suratlandyrylýan uzyn peýzažyň göz önünde tutýan ideýa-çeperçilik maksadynyň aýyl-saýyl dældigidir. Olar öz-özlüğine alnanda,

gyzyksyzam däl, özüne çekýän pursatlary, nepis suratlandyrylan ýerleri bar. Emma olar baş meseläniň, baş ideýanyň zerur bir bölegi, aýrylmaz bir agzasy ýaly bolup duýulmaýar. N. G. Çernyšewskiniň «...iň ajaýyp, iň erkin köýnegem ildirgiçe asylyp duran wagty örän görmeksiz bolýar. Ol haçanda sagdyn, gelşikli, päkize adama geýdirilen wagtynda gözel görner» diýşi ýaly, bu powestdäki peýzaž kartinalary-da, her näçe gözel bolsalar-da, anyk ideýa bilen birikmeýändikleri, ideýanyň lybasyna öwürlip bilmeýändikleri üçin, estetiki ähmiýete eýe bolup bilmeýärler.

Çeper portret. Epiki eserlerde möhüm çeperçilik hyzmaty ýerine ýetirýän serişdeleriň biri-de çeper portretidir. Ol sýužete girmese-de, eseriň kompozisiýasynda uly orun tutýar.

Çeper portret gahrymanyň gylyk-häsiýetini, psihologiýasyny, ruhy dünýäsini açyp görkezmekde, obrazy janlandyrmakda, ony fiziki taýdan duýlup duran edip şekillendirmekde, tipleri indiividuallaşdyrmakda degerli rol oýnaýar. Adamyň şatlygy, begenji, gam-gussasy, gaýgy-hasratlary, kalbynda döreýän oý-pikirleri, galagopluklary, harasatlary onuň daşky keşbinde, mimikalarynda has tebigy görnüşde özüni görkezýär. Şonuň üçin esasy predmeti adam bolan çeper edebiýat gahrymanyň daşky keşbinde bolup geçýän özgerişlikleri görkezmeklige uly üns berýär. Ýazyjy gahrymanynyň dürli-dürli pursatlardaky içki tolgunmalaryny, ruhy ahwalatlaryny habar bermek bilen çäklenmeýär, ol prosesleriň alamatlaryny gahrymanyň daşky keşbinde-de görkezmäge çalyşýar. Şeýle bolan mahalynda gahrymanyň häsiýeti, içki tolgunmalary, ruhy ahwalatlary has ynandyryjy hem tebigy bolup ýüze çykýar. Onuň estetiki we emosional täsiri hem güýçli bolýar. Berdi Kerbabaýew «Nebitdag» romanynda Tagan aga bilen Annatuwagyň çaknyşýan bir sahnasyny şeýle suratlandyrýar:

«Ata bilen ogul hasanaklap galyp, biri-biriniň görejine çinlerildi. Gojanyň ýumry dodaklary ystmalynyňky ýaly titröp, murtlarynyň uçlary şemal degen tozga ýaly galgap göründi, Annatuwagyň ygtyýarsyz hereket edýän gurply penjesi «Kazbek» papirosynyň gutusyny mynjyratdy»¹.

Ýazyjy bu ýerde wakany şunuň ýaly inçelik bilen, daşky dartgynlylygy, tebigy bolşy bilen suratlandyryp görkezmegiň deregine: «olar gaty gaharlydy», «biri-birinden kinesi uludy», «içki tolgunmalary güýçlüdi» diýip geçiberen bolsady, onda ýokarky sahnanyň-da, gahrymanlaryň ruhy dramasyň-da täsirliligi güýçli bolmazdy. Gojanyň ýumry dodaklarynyň ystmalynyňky ýaly titremegi, murtlarynyň uçlarynyň şemal degen tozga ýaly galgamagy, Annatuwagyň «Kazbek» papirosynyň gutusyny mynjyratmagy gahrymanlaryň juda hyjuwlydygyny, içki tolgunmalarynyň örän güýçlüdigini, kalplarynda ýiti psihologik göreşiň bolup geçýändigini fiziki taýdan duýlup duran edip görkezýär.

Elbetde, ähli halatlarda gahrymanyň daşky keşbinde onuň içki duýgusy bilen baglylykda özgerilişik bolmagyny talap etmeklik mümkin däl. Käte ýazyjylar portretde hiç hili özgerilişiň bolmandygyny nygtamak bilen-de

¹ B. Kerbabaýew. Eserler toplumu. T-6.-A. 1960. sah 141.

gahrymanyň häsiýetiniň has möhüm tarapyny aýdyňlaşdyrmagy başaryrlar. Berdi Kerbabaýew «Nebitdag» romanynda iňňän synagly pursatda Süleýmanowyň özüni alyp barşyny şeýle suratlandyrýar: «...Tihomirow oňa onlarça millionlaryň jogapkärçiligini ýüklände-de, onuň keşbinde hiç hili üýtgeşik alamat syzylmaýardy. Kolhoz başlygy öz ýanyndan: «Bä, bu adamyň ýüregi atyň kellesi ýaly bolsa gerek» diýip oýlanýardy».

Eger Süleýmanow elýürek, dowulçy, aljyraňny, gorkak, howsalaçy adam bolanlygynda, ol gyzarmaly, tolgunmaly, basga düşmeli. Emma ol Tihomirowyň sözleri, atýan ummasyz töhmedi üçin sähelçe-de agyr-ýeňil bolup duranok. Şeýle uly günä ýüklenip durka-da, Süleýmanowyň özüni asuda, parahat alyp barmagy, keşbinde jinnek ýaly-da özgerişligiň bolmazlygy, onuň juda giň göwrümlidigini, öz güýjüne, hakykatyň ýeňjekdigine berk ynanýan optimistdigini, köpi gören adamdygyny, aljyraňnylykdan häsiýetinde nam-nyşanyň ýokdugyny birkemsiz subut edýär.

Beki Seýtäkowuň «Doganlar» romanynda Ýagmyr Sarany öldüren soň, ony Jüneýit hanyň ýanyna alyp barýrlar. Ýagmyr hanyň ýüzünde çensiz gahar-gazabyň, aýylgançlygyň alamatlaryny görjegine şeklenmeýär. «Han oturan ýerinden syçrap turar, meniň ýüzüme-gözüme gamçylap başlar. Ýatyryp içime deper» diýip pikirlenýär. Emma hanyň keşbinde welin azajyk-da üýtgeşiklik bolanok. Ol äwmezlik edip, Ýagmyryň ýüzüne-de göwünli-göwünsiz seredýär. Birbada göräýmäge bu ýerde üýtgeşik bir zat ýok ýaly, emma welin şu pursatda hanyň daşky keşbinde hiç hili özgerişniň döremezliginiň çuň çeperçilik manysy bar. Şu ýagdaý hanyň sowukganlylygyny, gedemligini, ulumsylygyny has aýdyň tekrarlaýar. Han Ýagmyr ýaly garamaýak üçin gaharlanyp, ýüz keşbini üýtgedip, gyzaryp-gögerip durmagy öz mertebesinden juda pes hasaplaýar.

Çeper portret, ozaly bilen, gahrymanyň obrazyny, häsiýetini indiwiidullaşdyrmagyň, ony uzak wagtlap okyjynyň ýadynda galar ýaly etmegiň iň möhüm çeperçilik serişdesidir. Real durmuşda adamlar daşky keşbi, portreti boýunça biri-birlerinden tapawutlanýrlar. Olaryň her biriniň gaýtalanmaýan keşbi, özboluşlylygy bar. Şonuň üçin-de olary biri-birleri bilen garyşdyrjak gümanyň ýok. Durmuşda şeýle bolansoň, çeper eserlerdäki gahrymanlaryňam biri-birinden çürt-kesik tapawutlanýan özboluşly keşbi bolmalydyr. Bu mesele hakda A. M. Gorkiý şeýle diýýär: «Ýazyjy öz gahrymanlaryna hut janly adamlar hökmünde garamalydyr, olar janly adamlar hökmünde bolsa, haçan-da awtor şolaryň her birinden diliniň, hereketleriniň, figurasynyň, ýüzüniň, ýylgyryşynyň, göz oýnakladyşynyň we ş. m.-leriniň häsiýeti, özboluşly aýratynlyklaryny tapyp, ony belläp hem-de nygtap görkezen mahalynda bolup bilerler. Şularyň hemmesini bellemek bilen, edebiýat ýazyjy tarapyndan suratlandyrylan zatlary okyjynyň göz önüne getirmegine we duýmagyna has gowy kömek edýär, çünki bütinleý birmeňzeş adamlar ýok, her kimiň diňe özüne mahsus bolan daşky hem içki aýratynlyklary bolýar».

Berdi Kerbabaýew «Gaýgysyz Atabaý» romanynnda Gaýgysyzyň portretini şeýle şekillendirýär: «Onuň ösgün hyrsyz gara saçy çugmak iňňä çalym edýärdi... Onuň agras süýnmegräk ýüzünde okara ýaly ullakan owadan gözleri gaýgy-gam bilen doludy»¹.

Awtoryň Gaýgysyzyň portretindäki nygtap görkezýän şu detallary onuň keşbini özboluşly edýär.

Beki Seýtäkowyň «Doganlar» romanynnda hem indiwiiduallaşdyrylan, özboluşly portretleriň nusgalaryny görmek bolýar. Ýazyjy romanda Şammy keliň daşky keşbini şekillendirende onuň süňklek çekgelerini, gyzdyrmanyň deşigi ýaly kiçijik gözlerini, gaşlarynyň ösgünligini, kirpiginiň ýok bolup, onuň ýeriniň tyg yzy ýaly gyzaryp durşuny aýratyn nygtap belleýär. Ýazyjy gahrymanynyň portretine degişli suratlandyran aýry-aýry alamatlaryny bir göwrä birikdirende, olara bitewilikde seredende, nähili keşbiň, sypatyň emele gelşini görkezmegi hem ýadyndan çykarmaýar. Awtor Şammy keliň portreti baradaky berýän maglumatlaryny jemläp: «Şeýlelikde, onuň ýüzi ene maýmynyňka çalym edýärdi»² diýip ýazýar. Hut ýokarky sypatlary bilenem Şammy keliň daşky keşbi romandaky beýleki adamlaryňkydan tapawutlanýar.

«Doganlar» romanyndaky Atamyrat goturyň portretiniň-de ýatda galyjy alamatlary mese-mälim bolup dur. Ýazyjy onuň keşbini şeýle görkezýär: «...uzyn, inçedi. Eňegi käşir ýaly gyzaryp durdy. Inçe, hor ýüzüniň hemme ýerini ullakan burny tutýardy. Rehimsiz hem-de hyrsyzdy»³.

Elbetde, bu portretiň detallarynyň ählisi gahrymanyň daşky keşbine özboluşlylyk bermäge deň derejede gatnaşýar diýip bolmaz. Şonuň üçinem ýazyjy gahrymanynyň daşky keşbindäki has göze ilýän alamatlaryny — eňeginiň käşir ýaly gyzaryp durşuny, inçe, hor ýüzüniň hemme ýerini ullakan burnunyň eýeleýşini aýratyn dykgat astyna alýar. Ol alamatlar bolsa gahrymanyň daşky keşbiniň özboluşly, original bolmagynda uly rol oýnaýarlar.

Hydyr Derýaýewiň gahrymanlarynyň daşky keşbini özboluşly şekillendirmäge ençeme ýerde biperwaý çemeleşmeýär. Ýazyjy «Ykbal» romanynyň birinji kitabynyň başlarynda Uzugyň daşky sypatyny aşakdaky ýaly häsýetlendirýär: «...uzyn boýly, inçesagt, at yüz, bugdaý reňk...»⁴ Bada-bat seredäýmäge bu portret standart, özboluşlylykdan mahrum ýaly bolubam duýulmagy mümkin. Emma welin, gowy üns berseň, siňe syn etseň, bu beýle däl. Uzugyň portretine degişli alamatlara tutuşlygyna, bitewilikde seredeniňde, özboluşly türkmen gelniniň daşky keşbi ep-esli derejede aýdyňlaşýar. Käbir eserde gahrymanyň keşbinde gaýtalanýan detallary, gahrymanlaryň adat edinen endiklerini suratlandyrmak bilen-de

¹ B. Kerbabaýew. Gaýgysyz Atabaý. –A.1965. 8 sah.

² B. Seýtäkow. Doganlar. –A.1959 kitap-1, sah 131.

³ Şol ýerde, 211 sah.

⁴ H. Derýaýew. Ykbal. Aşgabat.1962.16 sah.

olaryň indiwiidualygynyň, daşky keşbiniň ýatda galyjylygynyň güýçlenmegine ýardam edýärler.

Hydyr Derýaýewiň «Ykbal» romanynda Suhan gaty elmydam sakgalynyň ujuny agzyna salýar. Bu oňa endik bolup gidipdir. Beki Seýtakowyň «Ilkinji gün» atly powestinde Hakberdi gürlände, hemişe onuň çep ýañagynyň hamy titreýär.

Bu tärden Berdi Kerbabaýew has hem giňden peýdalanýar. Onuň «Nebitdag» romanyndan käbir mysallara seredip göreliň:

«...Olga... Nurjanyň keşbinde bir hili utanjaňlyk ýaly, bir hili müýnlülük ýaly özgeriş saýgarýardy, ylaýta-da burnunyň gapdalyndaky meňjagazyň närahat tisginmegi ony haýran galdyrýardy»¹.

«...Sen ony tanaýansyň: ol işeňňir, akyly, burnunyň bir ýan gapdaly meňli ýigit»².

Şeýle gaýtalanýan detallar, gahrymanlaryň edähedine öwrülip giden mimikalary olaryň keşplerini adamyň hakydasyndan uzak wagtlaý çykamaz ýaly edýärler. Nurjandy Hydyryň portretlerinde gaýtalanýan detallar diňe bir olaryň daşky keşpleriniň ýatda galyjy bolmagyna, indiwiiduallaşmagyna güýçli täsir etmek, olaryň fizionomiýasyndaky endigi nygtamak bilenem çäklenmän, başga-da wajyp çeperçilik funksiýasyny-da ýerine ýetirýärler. Hemişelik gaýtalanýan alamatlar olaryň ruhy dünýälerindäki möhüm bir ýagdaýy, häsiýetlerindäki aýratynlyklary habar berýärler, Nurjanyň burnunyň gapdalyndaky meňiniň tisginmegi, münküldemegi onuň içki dünýäsiniň dartgynlylygyny, tolgunmasyny, galagoplulygyny, närahatlygyny alamatlandyrýar.

Ýazyjy Hydyryň gözlerini gyrpyldadyşyny bolsa, onuň haýýarlyk edişini, mekirligini, hilegärligini, gözünü üznüksiz gyrpyldadan bolup, mönsüremeginiň, mysapyrsyramagynyň aňyrsynda elmydam şer agtarýan gara ýüreginiň gizlenýändigini aňlatmak üçin ulanýar.

Berdi Kerbabaýew «Nebitdag» romanynda Annatuwagyň maňlaýyna dökülen gara saçlaryny arkan serpişini, Atabaý aganyň bolsa üç bölek sakgalyny öwran-öwran ýatlaýar, Bu portret detallary hem gahrymanlaryň daşky keşpleriniň indiwiiduallaşmagyna hemaýat edýärler.

Özboluşly, indiwiidual, gaýtalanmaýan çeper portretler döretmek üçin başda göz önüne tutulan hasap, gahrymanlar biri-birleri bilen çalşyrylmaz ýaly ýazyjy tarapyndan olaryň hersine ýörite niýetlenen portret serişdeleri, detallary ýeterlik däl. Munuň üçin ýazyjy öz hyýalynda, aňynda, fantaziýasynda öz gahrymanynyň janly obrazyny döretmelidir. Has takygy, şeýle janly obraz özüniň içki dünýäsi, daşky sypaty bilen ýazyjynyň fantaziýasynda öz-özünden peýda bolýar. Ýazyjy şol aňynda dörän gahrymanyň daşky keşbiniň, daşky sypatynyň özboluşly tarapyny görüp bilmegi başarmalydyr. Diýmek, bu meselede-de esasy zat logiki netijeler, deliller, guraksy hasaplamalar däl-de, ýazyjynyň öz

¹ B. Kerbabaýew. Eserler toplumu. T-6.-A. 1960. sah 67.

² Şol ýerde, 191 sah.

gahrymanynyň janly keşbini görüp, göz önüne getirip bilmegi ekeni. Hut şu meseleden söz açyp, belli rus ýazyjysy I.A.Gonçarow şeýle ýazýar:

«Men özüm barada ilki aýtsam, men... (Belinskiňem mendeňki bu sypaty belleýşi ýaly) hemme zatdan köp «özümni suratlandyrmak ukybyma» agram salýaryn. Suratlandyrmak bilen, men obrazymyň, portretimiň, häsiýetimiň nähili bolmalydygyny hakydama getirýän minutymy seýrek bilýärim. Men ony diňe janly, öz önümde görýärim hem-de şony dogry suratlandyryandygyma seredýärim».

Bu ýagdaýlar ýazyjynyň öz gahrymanyny edil gapdalynda gezip ýören adam ýaly tanamalydygyny, ähli jikme-jiklikleri bilen onuň janly keşbini göz önüne getirip bilmelidigini görkezýär. Eger ýazyjynyň hyýalynda, fantaziýasynda janly obraz bolmadyk wagtynda, ol diňe bir guraksy hasap, ölçeg we çaklamalar arkaly hakyky janly gahrymanyň özboluşly keşbini döredip bilmez. Sebäbi ýazyjy ony görenok. Görmedik adamynyň keşbini bolsa bütün durky bilen şekillendirmeklik mümkin däldir.

Elbetde, adamynyň daşky sypatyndaky, fizionomiýasyndaky hemme alamlaryndan onuň häsiýetine, ruhy dünýäsine kybapdaşlygy, ýakynlygy, haýsydyr bir özara baglanyşygy agtarmaklyk, olaryň ählisinden kanunalaýyk, tipiki zady tapjak bolmaklyk, sosial, ahlak, many gözlemeklik dogry däldir. Mysal üçin, adamynyň saçynyň reňki, boýunyň uzynlygy ýa-da gysgalygy, maňlaýynyň tüňsüräkligi ýa-da tekizligi, burnunyň ululygy ýa-da kiçiligi, figurasynyň gelşikliligi ýa-da tagaşyksyzlygy, ýüz keşbiniň owadanlygy ýa-da görmegeý dälligi we şuna meňzeşler arassa fiziologik sebäplere görä bolýar. Şonuň üçin, eserleriň käbirinde edilişi ýaly, daşky keşbi görmeksiz adamyň içki dünýäsi erbet edilip görkezilmelidir ýa-da ruhy dünýäsi garyp adamyň daşky keşbi-de, gürrüňsiz, erbet bolaýmalydyr diýen düşünje, ýörelge nädogrudyr. Sebäbi real durmuşda daşky keşbi görmeksiz adamyň ajaýyp ruhy dünýäsiniň bolmagy, onuň tersine daşky sypaty kaşaň, owadan adamynyň ruhy dünýäsiniň örän garyp, hatda erbet bolmagy-da mümkindir.

Naryman Jumaýewiň powestlerinde daşky keşbi owadan, emma ruhy dünýäsi örän garyp, häsiýeti yzgytsyz, adamçylygy pes gahrymanlara-da duş gelmek bolýar. Ýazyjynyň «Bolşewigiň ogly» atly powestindäki leýtenant Şapuranyň inňän näzik sypaty, owadan gyza çalym edip duran daşky keşbi, mylakatly görnüşi bar, emma ynsançylyk duýgularyndan, ruhy gözelligiden, hakyky adamçylyk mährinden onda bir pisseligem ýok. Ol aňyrsyny-bärsini çuň seljermezden, gepiň magadyna ýetmezden, päk ýürekli sowet soldatyna töhmet atmagy-da, oňa azgyrylmagy-da hiç zatça görmeýän doňýürek. Şonuň üçinem içki dünýäsine belet bolan okyja onuň owadan keşbi-de, mylakatly görnüşi-de ýürek bulaýjy bolup görünýär.

Ýazyjynyň «Kyrk gije, kyrk gündiz» atly powestindäki Saryjaýewiň garaňky öýden çykarylman saklanylan gyzyňky ýaly ak ýüzi, görmegeý keşbi bar. Emma Saryjaýew her edip-hesip edip, weziye basgançagyndan

ýokary galmak ugrunda hars urýan, egoist adam. Ýukajyk broşýuralardan susup alan bilimleri bilen oňşuk edip ýören Saryjaýewiň özbaşdak pikiri ýok. Ol hiç wagtam töwekgelçilige het edip biljek adam däl. Sebäbi ol, «özi hakda ýokarda amatsyz pikir, döretmekden» heder edýär. Şonuň üçinem ol özüniň içki nägileligini hiç ýerde ýüze çykaryp bilenok. Bu ýagdaýlar Saryjaýewiň içki dünýäsiniň daşky keşbine laýyk dældigini görkezýär.

Şeýle mysallar biziň ýazyjylarymyzyň çeper portret döretmek meselesinde dessanlaryň däp bolup giden shematik kadalaryndan, birtaraplylykdan aralaryny barha açýandyklaryna, ugurlarynyň realizmiň şa ýoluna tarapdygyna güwä geçýär.

Çeper detal. Her bir anyk eserde adam häsiýetleriniň, gahrymany gurşap alan sredanyň, taryhy koloritiň janly, fiziki taýdan syzylyp duran edilip suratlandyrylmagynda çeper detalyň ähmiýeti biçak uludyr. Hlorofiliň ösümlige gök reňk berýän inňän möhüm madda bolşy ýaly, çeper detalam eseri hakyky çeper eser edýän, onda öňe sürülýän ideýany estetiki häsiýetli çeper ideýa öwürýän möhüm serişdeleriň biridir.

Mälim bolşy ýaly, hakyky çeper eser okyja ideýany umumy görnüşde hödürlemeýär. Ol abstrakt pikirlerden, taýýar netijelerden, guraksy didaktikadan, howaýy öwüt-ündewlerden gaça durýar. Ol özüniň ideýasyny gönümel formada okyjynyň boýnuna dakmaýar. Çeper edebiýat özüniň öwredijilik, terbiýeleýjilik, akyl berijilik, ideýa funksiýasyny aýdyň adam häsiýetleri arkaly okyjynyň duýgusyna emosional, estetiki taýdan täsir etmek bilen, onuň göwnüni awlamak, ýüregini, kalbyny eýelemek bilen amala aşyrýar. Ol adam häsiýetlerini, wakalary, hadysalary individual şekilde, durmuşy öz keşbinde anyk-duýarlykly formada suratlandyrmak bilen, okyjynyň estetiki duýgularyny oýarýar, onuň ýüregine barýan ýol-ýodalary tapýar, ony özüne imrindirýär. Şeýdibem ony kem-kemden öz idealyna şarik edýär. Durmuşdaky ýagşy zady söýdürüp, ýaman zady ýigrendirýär. Jemläp aýdylanda, estetiki ideal duýgy organlary bilen syzyp bolar ýaly görnüşde beýan edilýär. Ideýany, pikiri, adam häsiýetlerini bu formada suratlandyrmakda çeper detal möhüm funksiýany ýerine ýetirýär. Eger ýazyjy haýsydyr bir gahrymanynyň häsiýetiniň bir tarapyny ýüzüniň ugruna aýdyp geçse, onuň okyja eden belli bir täsiri bolmaz. Sebäbi ol entek howaýy zat, gury tezis. Eger ýazyjy gahrymanynyň umumy sözde aýdyp geçen häsiýetini ýerine düşen bir durmuş detaly arkaly suratlandyrsa, ol dessine janlanar, estetiki ähmiýete, emosional häsiýete eýe bolar. Howaýy, boş sözde aýdylandakysyndan mün kerem güýçli we täsirli bolar. Ol hakyky sungatyň materialyna öwrüler.

Şu ýagdaýlar çeper detal hakdaky meseläniň çeperçilik hakdaky meseledigini görkezýär. Umumy zady individual zatda görkezmekde-de, tipiki häsiýet döretmekde-de, çeper detal realizmiň esasy ölçeg daşlarynyň biridir. Hut şonuň üçin hem F. Engels realizme berýän meşhur kesgitlemesinde şeýle diýýär: «...realizm detallaryň dogruçyllygyndan başga-da, tipiki häsiýetleriň tipiki ýagdaýlarda täzeden döredilmegini hem dogruçyllygy göz önünde tutýar».

Görnüş i ýaly, F. Engels çeper detaly sungatyň baş meseleleri bilen bir hatarda goýýar. Ony realizmiň esasy şertleriniň biri hasaplaýar. Emma çeper detalyň tebigatyna düşünmekde käbir näsazlyklar, gapma-garşy pikirler dowam ,edip gelýär. Kähalatlarda çeper detal jikme-jiklikler bilen gatyşdyrylýar. Bu ýalňyşlyga «Türkmenistan» neşirýatynyň türkmen dilinde çap eden «K. Marks we F. Engels edebiýat hakynda» atly kitabynda-da ýol berlipdir. Kitapda F. Engelsiň realizme berýän kesgitlemesindäki «detallaryň dogruçyllygyndan başga-da» diýen sözleri «jikme-jiklikleriň dogruçyllygyndan başga-da» diýlip, türkmen diline nädogry terjime edilipdir. Bu nädogrulygyň aňyrdan gelýän köki bar. Sebäbi Uly Sowet Ensiklopediýasynda-da çeper detal jikme-jiklikler hökmünde düşündirilýär; Emma belli ýazyjylaryň we edebiýatçylaryň çeper detala berýän bahalary ol düşündirişi inkär edýärler. Görnükli sowet ýazyjysy Sergey Antonow Ensiklopediýadaky çeper detal hakda berilýän düşündirişe garşy çykyp, şeýle ýazýar: «Bu kesgitlemä görä, sungatdaky detal mehanizmiň haýsydyr bir detalyndan, nurbatdan ýa-da çüýjagazdan az tapawutlanýar we ol jikme-jiklikler, hususy zatlar bilen deň hatarda goýulýar. Bu şeýlemikä? Meniň pikirimçe, beýle däl! Detal sungat eserinde seýrek duş gelýän zat, bagtly tapyndydyr»¹.

Elbetde, çeper döredijilikde durmuşy öz, şekilinde, anyk-duýarlykly formada suratlandyrmak üçin jikme-jiklikler hem iňňän zerur serişdeleriň biri. Durmuşy öz tebigy bolşunda göz önüne getirmegiň spesifik serişdesi. Olaram eserdäki wakalaryň janly, estetiki, emosional häsiýete eýe bolmagyna hemaýat edýärler. Şeýle-de bolsa, çeper detal bilen jikme-jiklikleriň arasynda düýpli tapawut, parh bolýar. Eger jikme-jiklikler gönüden-göni özüniň sözme-söz manysyny aňladýan bolsalar, çeper detal özüniň sözme-söz aňladýan manysyndan has giň, has çuň bolýar. Onuň göze görnüp duran mawysynyň aňyrsynda başga bir düýpli pikir, podtekstiň bardygy aňlanylýar. Şoňa görä-de, ol kiçi zatda uly zady, individual zat arkaly umumy zady görkezmegiň, predmetiň kiçijik bir bölegi arkaly ony tutuşlygyna göz önüne getirmegiň, durmuş hadysalaryny tipleşdirmegiň we indiwiiduallaşdyrmagyň iň möhüm serişdesi bolup durýar. Çünki eseriň ep-esli ýerini tutup duran jikme-jiklikler arkaly aýdylýan pikir, ol ýa-da beýleki zadyň manysynyň kiçijik bir detal arkaly azajyk sözde has göwnejaý aňladylmagy mümkindir. Şeýle-de detal arkaly aňladylýan pikir has täsirli hem çeper çykýar. Sebäbi detal, köplenç, obrazly, az sözli, giň manyly bolýar.

Täze, original, çuň manyly, çeperçilik agramy uly detallary tapmaklyk, olary jaý ýerinde ulanmagy başarmaklyk eseriň tutuşlygyna şowly çykmagyna, çuň estetiki, emosional mazmunly bolmagyna, şüwlümli okalmagyna uly täsir edýär. Beýle detallary tapmaklyk

¹ С. Антонов. Я читаю рассказ. М. 1966, стр. 32.

ýazyjydan suratlandyrýan wakalaryny çuň bilmekligi, ýiti synçylygy, irginsiz gözlegleri, hysyrdyly zähmeti, hadysalary hudožniklik gözi bilen görmegi başarmagy, durmuş bulam-bujarlyklarynyň içinden iň häsiýetli, çeperçilik agramy uly bolan zatlary saýlap bilmekligi talap edýär. Ýazyjy haýsy wakany gürrüň berse-de, eger ol gürrüňiniň arasy bilen şol waka has bolan, ony janlandyryp biläýjek detallary tapyp suratlandyrmasa, ol wakanyň beýanynyň guraksy, täsirsiz bolup çykaýmagy ähtimaldyr. Şeýle bolansoň, dünýä meşhur uly söz ussatlary çeper detalyň ähmiýetine gowy düşünişdirler. Şol sebäpli-de olar suratlandyrýan durmuşyna degişli detallary agtarmagyň azabyndan gaça durmandyrlar. Emil Zolýa «Adam we haýwan» atly romanyny ýazýan mahalynda demirýolçularyň işinden we durmuşyndan zerur bolan detallary agtaryp, tasdan parowozuň ot ýakylýan ýerine giren ekeni. L. N. Tolstoýyň «Diriliş» romanyny ýazýan wagtlarynda sud proseslerine, türmelere gatnaýşy barada belli edebiýatçy S. M. Petrowyň «Çeper edebiýatda realizmiň problemalary» atly kitabynda täsin maglumatlar getirilýär. Durmuşa edilýän çuňňur synçylygyň netijesinde tapylyan käbir detal gahrymanyň häsiýetini, sosial keşbini has çuň we täsirli açyp görkezmäge degerli hyzmat edýär. Şeýle detallaryň biri barada söz açyp, tanymal rus sowet ýazyjysy K. Paustowskiý şeýle diýýär: «Meniň ýadyma güne soldurmazlyk üçin ýaglygyny ömürboýy çöwre ýüzüne atynan ýönekeý bir aýal düşýär. Şol çöwre ýüzüne atynyp ýörşüne-de ol aýal ýaglygynyň ýüz tarapyny, ýagny onuň gülli gözel tarapyny atynmaga ýetişi bilmedi.

Bu detalda diňe bir gysgançlygam görkezilmän, ondanam çylşyrymly bir ýagdaý — kiçijik şatlygy arzuw edýän we hut şol ýalňyz arzuwyň emri bilen husytlyk edýän garyp adamyň tragediýasy görkezilýär»¹.

Durmuşdan saýlanylýp alnan detalyň manysy, ideýa-çeperçilik funksiýasy ol detal anyk bir eseriň strukturasyna girip ýerleşensoň aýdyň bolýar. Sebäbi durmuşdan detal hökmünde alynýan şol bir predmet dürli eserde dürli hili çeperçilik funksiýasyny ýerine ýetirýär. Bir eserde ol gahrymanyň häsiýetiniň položitel taraplaryny açyp görkezmäge hyzmat etse, ýene bir eserde şol kysymly predmet gahrymany otrisatel tarapdan häsiýetlendirip biler. Hydyr Derýaýewiň «Ykbal» romanymda Suhan gatynyň ýag degmän, güne guran hokga köwşi şowly oýlanyp tapydan detal hökmünde ýadynda galýar. Sebäbi şojagaz detal aňyrsyz-bärsiz mal-mülküniň eýesi Suhan gatyny baryp ýatan husyt baý edip tipleşdirýär. Sebäbi köwüş bilen baglanyşykly detal Suhan gatynyň zadyny özüne-de rowa görmeýän, baýlygyň erk-ygtyýarsyz, dilsiz-agyzsyz guluna öwrülen harsydünýä adamdygyny kemsiz tassyklaýar.

¹ О писательском труде. М. «Советский писатель», 1955. стр, 168,

Ata Atajanowyň «Guşgy galasy» atly taryhy-rewolýusion dramasynda-da köwüş bilen baglanyşykly çeper detal bar. Bu eserdäki detal bolsa bütinleý başga mana, başga häsiýete eýe. Ol bu eserde gahrymanlaryň položitel sypatlaryny aýdyňlaşdyrmakda uly çeperçilik funksiýasyny ýerine ýetirýär. Özem dramadaky wakalar ýaýbaňlandygyça, ösdügiçe bu detalyň manysy giňeýär, ähmiýeti ulalýar, täze sypatlar bilen baýlaşýar. Ilki başda türkmen daýhany Lorsynyň iki taýam ýyrtyk köwşi şol döwürdäki zähmetkeş halkyň ýeter-ýetmez güzeranynyň, ýykma-ýykylma durmuşynyň alamaty hökmünde duýulsa, ondan soň köwüş bilen bagly bu detal eseriň edebi gahrymanynyň çensiz-çaksyz eserdeňligini, onuň ýiti nazaryndan in bir kiçijik faktyň-da düşüp galmaýandygyny täsirli aňlatmaga hyzmat edýär. Soňundan bu köwüş täze köwüş bilen çalyşýar. Gahryman garyp türkmen daýhany Lorsa täze köwüş sowgat berýär. Şonuň bilen baglylykda köwüş bilen bagly detalyň-da çeperçilik agramy artýar. Ol detal gahrymanyň tüýs ynsançylyk duýgularyna ýugrulan belent adamkärçilik sypatyny, her bir zähmetkeş barada edýän mähirli atalyk aladasyny aýdyňlaşdyrýar. Bu detal dramanyň ahyryna çenli çeperçilik funksiýasyny dowam etdirýär. Ol Lorsa ganat bekleýär. Onuň soňky hereketlerine güýç-kuwwat, gujur-gaýrat berýär. Ony rewolýusiýanyň işine hyjuwlandyrýar. Bu köwüş bilen baglanyşykly çeper detal diňe bir Lorsynyň däl, beýleki türkmen jigitleriniň-de gahrymana bolan yssy mährini, gyzgyn söýgüsini aňlatmaga hyzmat edýär. Muny türkmen jigitleriniň Lorsudan köwüşüň taryhyny öwran-öwran soraýyşlary, ony tüýs gyzyklanma bilen diňleýişleri aýdyň tassyklaýar.

ÇEPER ESERİN DILI

Çeper eserlerde durmuşy suratlandyrmagyň esasy serişdesi dildir. K. Marks dil «...iş ýüzündäki hakyky aňdyr we aňyň emele gelşi ýaly, dilde diňe başga adamlar bilen aragatnaşygyň talap etmegi, zerur hajaty sebäpli emele gelýär» diýip belleýär. Diliň bu funksiýasy çeper edebiýata-da ýokary derejede degişlidir. Dil barlyk dünýäniň ähli zatlaryny, adam aragatnaşygynyň hemme ugurlaryny şöhlendirýär. Hut şeýle serişde-de durmuşy set müň öwüşginlikleri bilen doly suratlandyryan çeper edebiýatyň tebigatyna biçak laýyk gelýär. Şeýle bolansoň, bu barada söz açyp, A. M. Gorkiý şeýle diýýär: «Edebiýatyň birinji elementi dildir, edebiýatyň esasy ýaragydyr we ýaşaýşyň faktlary hem-de wakalary bilen birlikde onuň materialydyr. Halkyň iň dana matallarynyň birinde diliň ähmiýeti şeýle häsiýetlendirilýär: «Bal bolmasa-da, bar zada badaşýar». Şonuň bilen hem dünýäde atlandyrylmadyk, at berilmedik hiç bir zadyň ýoklugy tassyklanýar. Söz hemme faktlaryň hem pikirleriň geýimidir. Emma faktlaryň aňyrsynda olaryň sosial manylary-da gizlin ýatyr, her bir pikiriň aňyrsynda bolsa şol pikiriň näme üçin hut şu hili manyda bolup, başga hili manyda bolmanlygynyň sebäbi gizlenip ýatyr. Sosial ýaşaýşyň, faktlaryň aňyrsynda güýelenip ýatan manysyny бүтін ähmiýetliligi, dolulygy we aýratynlygy bilen suratlandyrmagy özüne maksat edinip alan her bir eserden anyk degerli dil, endigan saýlanyp alnan sözler talap edilýär. «Klassyklar» ýuwaş-ýuwaşdan, asyrlar dowamynda ösdürüp ýetişdirmek bilen hut şu hili dilde ýazypdyrlar. Zähmetkeş köpçüliginiň gepleýiş dilinden susulyp alnanda bolsa, munuň özi hakyky edebi dildir...»¹

Dil durmuşy onuň ähli köptaraplylygy, бүтін dolulygy bilen suratlandyryp görkezmäge çäksiz mümkinçilikler döredýär. Ol söz ussadyňy hiç bir babatda çäklendirmeyär. Oňa doly erkinlik berýär. Onuň durmuş hakda, suratlandyryan predmeti, hadysasy hakda ähli bilýän zatlaryny aýtmaga, olary göz önüne gelip duran edip şekillendirmäge uly şert döredýär. Özünüň esasy serişdesiniň köptaraplylygy babatda çeper edebiýat sungatyň beýleki görnüşlerinden tapawutlanýar. Bu barada W. G. Belinskiý şeýle diýýär: «Poeziýa sungatyň iň ýokary görnüşidir. Beýleki her bir sungat özüni görkezýän materialy bilen döredijilik işinde azda-kände gysylýar we çäklenýär... Poeziýa bolsa sesi-de, kartinasy-da, kesgitli, takyk aýdylan garaýşy-da bolan adamyň erkin sözünde ýüze çykýar. Şoňa görä-de poeziýa beýleki sungatlaryň ähli elementlerini özünde birleşdirýär, beýleki sungatlaryň her bir aýry-aýry görnüşlerine degişli bolan serişdeleriň hemmesini birbada we bilelikde peýdalanýar».

Çeper eseriň şowly çykmagynda ýazyjynyň dil baýlygynyň, ol baýlyga erk edip bilşiniň ägirt uly ähmiýeti bardyr. Ýazyjynyň dil serişdeleriniň çeşmesi halkyň egsilmez dil baýlygyndadyr, onuň janly gepleşigindedir. Halk dili bilen beýik ýazyjylaryň — edebi dili döredijileriň diliniň tapawudy olaryň eserlerinde halk diliniň has kämilleşen görnüşde özüni görkezýänligidir. Bu barada M. Gorkiý şeýle

¹ М. Горький. О литературе, М., 1963, стр. 636.

ýazýar: «Dil halk tarapyndan döredilýär. Edebi dil we halk dili diýip bölünende biz diňe «çig» dil we ussatlar tarapyndan «şlenen dil diýmegi göz önünde tutýarys». Diýmek, ýazyjy diliň dürli nusgalaryny halkyň janly gepleşiginden alýar hem ony has kämilleşen görnüşinde halka gaýtaryp berýär. Uly söz ussatlarynyň halk dilini baýlaşdyryşynyň prosesi şeýledir.

Her bir ýazyjy halk diliniň genji-hazynasyny iňňän çuňdan özleşdirmelidir. Onuň üçin ýazyjydan ýiti synçylyk, janly gepleşigi çuňňur bilmeklik, dürli tipdäki adamlaryň sözleýiş aýratynlyklaryny irmän-arman öwrenmeklik talap edilýär. Bu meselede uly söz ussatlarynyň iş tejribeleri görelde alarlykdyr. Olaryň ençemesi halkyň jümmüşinden diňe bir özleriniň geljekki eserleriniň gahrymanlarynyň prototiplerini gözlemek «bilen çäklenmän, eýsem olaryň dil aýratynlyklaryny-da gözden salmandyrlar. Şeýle-de olar janly gepleşigiň janly sözlerini, tüýs ýörgünli aňlatmalaryny, gahrymanyň tüýs ýüregini görkezip duran söz düzümlerini, jümlelerini, çeper diliň sansyz öwüşginliklerini ýadawsyz agtarypdyrlar. Beýik rus ýazyjysy A. P. Çehowyň belli ýazuw depderçesine girmeklik hukugyny gazanan «köçe» sözleriniň, dialoglarynyň, jümleleriniň, nyşana göni degýän çeper aňlatmalaryň janlylygyna, täsirliligine, ýitiligine, gahrymanyň içki dünýäsini daşyna çöwürüp görkezmäge ukyplylygyna haýranlar galýarsyň. Bu ýagdaýlar dil baýlygynyň, dil gözelliginiň çeşmesiniň, gözbaşynyň halkdadygyny görkezýär.

Çeper eseriň diliniň sadalygy, düşnükli hem obrazlylygy uly söz ussatlarynyň elmydam üns merkezinde bolupdyr. Bu babatda N. G. Çernyšewskiý Puşkiniň poeziýasyna ýokary baha berýär: «Dogrudan-da, özünde sadalygy hem ajaýyp şahyranalygy birleşdirýän ýeňil we janly dil bilen Puşkine çenli hiç kim ýazmandyr, rus goşgusyna şeýle anyklygy, labyzlylygy we gözelligi bermegi entek hiç kim başarmandyr».

Uly söz ussatlary eserleriniň dilini kämilleşdirmek ugrunda irmän-arman işläpdirler. Olar bu babatda beýleki ýazyjylaryň eserlerine-de uly talaplar bilen çemeleşipdirler. L. N. Tolstoý galamdaşlaryna ýazan hatlarynyň birinde degişme salyp, şeýle diýýär: «Men patyşa bolan bolsam, öz ulanýan sözünüň manysyny düşündirip bilmeýän ýazyjyny ýazmak hukugyndan mahrum edýän we oňa ýüz gamçy urmaly diýen kanun çykarardym».

Baýik ýazyjynyň bu sözleri degişme bolsa-da, onuň esasynda hakykat ýatýar.

Beýik türkmen şahyry Magtymguly hem sada, düşnükli, obrazly hem çuň manyly dilde ýazmagyň ajaýyp nusgasyny görkezipdir. Ol bu ugurda özi görelde görkezmek bilen çäklenmän, bu meselä özüniň garaýşyny gönüden-göni hem aýdypdyr.

Her sözüm bir dürdür kämil bolana...

Sözlär bolsaň, söz aslyna ýet ýagşy...

Türkmeýa sowet edebiýatynyň klassygy B. Kerbabaýew hem bu meseleden çetde galmandyr. Ol hem diliň arassalygy, aýdyňlygy babatda öz garaýyşlaryny öwran-öwran aýdyp geçipdir. Ol öz çykyşlarynyň birinde şeýle diýýär:

«Emeliň seresi güýç bolşy ýaly, çeperçiligiň, ussatlygyň-da esasy dile bagly. Ýazyjynyň ýaragy — dil. Kütek ýaragyň diňe el kesişi ýaly, ýaramaz dil

okyjynyň lapyny keç edýär... Şikesli dil bilen ýazylan eseri okajak bolsaň, öňi bilen gözüň köki gyrylýar, çarkandak ýerden ýörän ýaly bűdreýärsiň, umuman, burnuňdan ik ýaly gan getirýär-de, okan eseriňden many aňlamak dagdan mummya alandan enaýy däl... Dilsiz ýazyjy oraksyz orakça çalym etse, dili bulaşyk ýazyjy aýtjak zadyna dili öwrűlmeýän sakawy ýadyňa salýar».

Bu ýagdaýlar çeper edebiýatyň esasy serişdesi bolan dile biçak aýawly hem eserden seretmelidigini görkezýär.

Halkyň adaty gepleşik dili. Durmuşda adamlar biri-biri bilen hemişelik aragatnaşykda bolýarlar. Olar gürrűnleşýärler, pikir alyşýarlar. Biri-birine öz isleglerini, arzuwlaryny aýdýarlar. Bilmek islän zatlaryny sorýarlar. Gerek bolsa, habar berýärler. Gűndelik durmuşdaky adamlaryň beýle janly aragatnaşygy diliň üsti bilen amala aşyrylýar. Görnűşi ýaly, adamyň kadaly ýaşamagy üçin diliň ägirt uly ähmiýeti bar. Hut şonuň üçin dil adamzat gatnaşgynyň örän möhűm serişdesi hasaplanýar. Adamyň gűndelik durmuşda beýleki adamlar bilen edýän gatnaşygynyň biçak köp dűrli bolşy ýaly, diliň hem bitirýän hyzmaty juda köp hilidir. Gűndelik durmuşdaky adaty gepleşikde adamlar ähli halatlarda sözlemlerini doly dűzjek, sözlem agzalarynyň ählisini ýerbe-ýer goýup aýtjak ýa-da kaşaň, owadan jűmleler dűretjek bolup durmaýarlar. Adaty gepleşikde esasy zat aýdyljak bolunýan pikiriniň gürrűndeşiňe ýa-da gepleşýän adamyňa dűşnűkli bolmagydyr. Şeýle bolansoň, adaty gepleşikde doly däl sözlemleriň, ýekeje sözűň, hatda ol ýa-da beýleki ümlűgiň, mimikanyň, haýsydyr bir yşaratyň ulanylmagy bilen-de çäklenilmegi mümkindir. Bularyň ählisi gűrlenilýän pursatyň şertlerine, talabyna baglydyr.

Şeýle-de bolsa, halkyň adaty janly gepleşigi diliň ägirt uly zapasyny, baýlygyny emele getirýär. Ol edebi hem çeper diliň egsilmez çeşmesi bolup durýar.

Edebi dil. Edebi dil resmi kagyzlaryň, metbugatyň, edebiýatyň, ylmyň, radionyň, telewizoryň, teatryň we ş. m. dilidir. Her bir halkyň söz sungaty onuň edebi diliniň formirlenmeginden has öň dűreýär. Çeper eserleriň dili halkyň edebi diliniň formirlenmeginde, emele gelmeginde uly rol oýnaýar. XVII asyrda Fransiýada edebi diliň emele gelmeginde klassisist ýazyjylaryň eserleriniň dili uly ähmiýete eýe bolupdyr, Russiýada XVIII asyrda edebi diliň formirlenmeginde Lomonosowyň, Karamziniň, aýratyn-da XIX asyrda A. S. Puşkiniň eserleriniň dili aýgytly rol oýnapdyr. Beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň poeziýasynyň dili-de türkmen edebi diliniň kámilleşmegine uly täsir edipdir. Emma halkyň edebi dili formirlenenden soň, çeper dil edebi dile esaslanýar, şoňa daýanýar. Edebi dil —ähli sözlem agzalary ýerbe-ýer bolan, anyk gurnalan dildir. Ol A. M. Gorkiý aýtmyşlaýyn «ussatlar tarapyndan sűnnälenen» dildir. Ol her bir milletiň ähli taýpalary, tireleri üçin dűşnűkli, ortalyk dildir.

Edebi dil, köplenç halatlarda, ýazuwly, kagyza geçirilen dildir. Dogry, käbir halatlarda telewizorda, radioda, aýry-aýry doklادلarda hiç hili ýazga seredilmän, okalman gürlenilýän mahallary-da gabat gelinýär. Emma olaryň hem aglabasynyň öňden ýazylan tekstleri bolýar. Edebi dilden edilýän esasy talap onuň takyk hem anyk bolmagydyr. Edebi dil halkyň adaty, gündelik janly gepleşik dili bilen berk aragatnaşykda bolýar. Halkyň adaty gepleşik dili edebi diliň üstüni ýetirip, onuň mümkinçiliklerini giňeldip durýar. Öz gezeginde edebi dil hem halkyň janly gepleşik diliniň ganatyny has giňden germegine, kämilleşmegine hemaýatyny ýetirýär.

Çeper dil. Çeper dil obrazly, şahyrana dildir. Bu häsiýet onuň esasy aýratynlygydyr. Obrazly diýmeklik çeper diýmekligi aňladýar. Obrazlylyk wakalary, ynsan häsiýetlerini anyk-duýarlykly, janly suratlandyrmak, hadysalaryň indiuidual özboluşlylyklaryny çuň nygtap görkezmek esasynda gazanylýar.

Obrazly dil özüniň kartinalylygy bilen tapawutlanýar. Bu barada A. M. Gorkiý şeýle diýýär: «Hakyky söz sungaty ähli halatlarda örän ýönekeý, kartinaly, fiziki taýdan duýlup duran zat ýaly bolýar. Söz bilen suratlandyrylýan zatlary okyjy görer ýaly, onuň duýgy organlary syzar ýaly edip ýazmak gerek».

Ýazyjy kartina, obraz döretmek bilen, okyjysyna täsir edýär, onda emosional duýgy döredýär. Şeýlelikde, emosional-ekspressiw häsiýet hem çeper diliň aýratynlyklaryndan biridir.

Okyjynyň duýgusyna täsir eder ýaly kartina, obraz döretmek üçin ýazyjy iň güýçli, iň täsirli, gunt ýaly agramly hem owadan sözleri saýlap almalydyr. Kähalatlarda edebiýata «belletristika» hem diýilýär (belletr — fransuz diline degişli. Ol -owadan söz diýen manyny aňladýar). Ýazyjy obraz, kartina döretmek bilen, oňa öz garaýşyny siňdirýär. Bu ýagdaý çeper dili emosional-ekspressiw häsiýetli edýär.

Çeper diliň obrazlylygyny şertlendirýän esasy zat çeper mazmun we şol mazmuny açyp görkezýän ähli serişdeleriň bitewi sistemasydyr. Sebäbi her bir mazmun özüne laýyk forma talap edýär. Diňe şeýle formada özüni doly görkezip bilýär. Çeperçilik serişdeleri dili obrazly edýän kesgitleýji zatlar bolmasa-da, diliň obrazly, şahyrana, täsirli bolmagynda olaryň uly paýy bardyr. Tüýs gerek ýerinde ulanylan jaýdar çeperçilik serişdeleri diliň obrazlylygynyň artmagyna uly hemaýat edýär. Jemläp aýdylanda, çeper eseriň dili obrazlylygy, kartinalylygy, emosional-ekspressiw häsiýeti, anyklygy we aýdyňlygy bilen tapawutlanýar. Çeper eserlerde diliň sygymly, göwrümlü bolmagy, az sözde çuň manynyň beýan edilmegi hem uly ähmiýete eýedir. Bu barada söz açyp, N. A. Nekrasow şeýle diýýär: «Sözlere ýer dar bolsun, pikire giň».

Takyklyk, gysgalyk hem hakyky çeper eseriň küýseýän sypatlarydyr. «Diliň takyklygy we gysgalygy, bu — hemmesinden ozal gerekdir we diňe şu şert beýan edilende, aýdyň, bütinleý diýen ýaly fiziki taýdan duýlup duran obraz döretmek mümkindir». A. M. Gorkiý bu pikirini ençeme ýerde nygtap aýdýar. Anyklyk, gysgalyk bolmadyk mahalynda köpsözlülük emele gelýär. Köpsözlülük bolsa eseriň çeperçiligini gowşadyp, okyjynyň okamak höwesini gaçyrýar. Hut şu ýagdaýlary

nazara alyp, N. G. Çernyšewskiý şeýle diýýär: «Çeperçilik diňe bir her sözün ýerli-ýerindeliginden ybarat däl-de, onuň zerur, gutulgysyz bolmalydygyndan, sözleriň mümkin boldugyça az ulanylmagyndan ybaratdyr. Gysgalyk bolmasa, çeperçilik hem bolup bilmez»¹.

Uzak asyrlaryň dowamynda agyzdan-agza geçip, timarlanan halk döredijiliginiň eserlerinde az sözde çuň manyny suratlandyrmagyň, pikiri gysgadan täsirli beýan etmegiň ajaýyp nusgalary döräpdir. Hakyky çeper eserleriň bu sypatlary Magtymgulynyň poeziýasynda ýokary derejede emele gelipdir. Şonuň üçin şahyryň her biri düre barabar pikirleri halkyň aňyna hemişelik siňip galypdyr.

Gahrymanlaryň dili. Ýazyjynyň söz serişdelerine erk etmek başarnygy onuň halk diliniň ummasyz baýlygyny бүтін näzikligi, nepisligi, inçeligi, ýitiligi, set-müň aňlatmalary, dürli öwüşginleri bilen ynsan häsiýetini açyp görkezmäge tabyn edip bilşinde ýüze çykýar. Sebäbi beýik Magtymguly aýtmyşlaýyn «köňül nagşy» bolan çeper dil gahrymanyň häsiýetini, ýüregini, ruhy dünýäsini, inçe psihologiýasyny, milli hem sosial keşbini, individual aýratynlygyny açyp görkezmegiň in ygtybarly serişdesi hasaplanýar. Adamyň özboluşlylygy ähli zatdan beter onuň dilinde güýçli ýüze çykýar. Şoňa görä-de, uly söz ussatlary realistik adam häsiýetlerini döretmekde, ynsan ýüreginiň dialektikasyny açyp görezmekde onuň in gizlin syrlaryny äşgär etmekde, obrazlary tipleşdirmekde çeper diliň in täsirli serişdeleriň biridigini öwran-öwran nygtap aýdypdyrlar. L. N. Tolstoý çeper dil ynsan häsiýetini açyp görkezmegiň ýeke-täk bolmasa-da, esasy serişdesidir diýip belleýär. Beýik rus ýazyjysy A. M. Gorkiý hem çeper dili gahrymanlary indiividuallaşdyrmagyň we olaryň häsiýetini açyp görkezmegiň zerur serişdesi hasaplaýar: «Hakyky durmuşda adamlaryň her biriniň özüne mahsus dili, her biriniň ulanýan gepleşiginiň öz aýratynlyklary bolýar. Her biri öz duýgularyny, pikirlerini özüçe aňladýar. Beýleki zatlara garanyňda, adamlar hut şu babatda biri-birlerinden has hem görnetin tapawutlanýarlar. Şu aýratynlyklary saýgarmagy, ýüze çykarmagy başarmak gerek. Hut şol aýratynlyklar bilen hem suratlandyrýan adamyň sylaglamak gerek. Şeýle edilen mahalynda siz onuň duýgularynyň we pikirleriniň özboluşlylygyny zerur bolan dolulykda açyp görkezip bilersiňiz, ýagny häsiýet döredersiňiz»².

Elbetde, her bir gahrymany öz häsiýetine, psihologiýasyna, bilim derejesine, terbiýelenen sredasyňa laýyk gürletmek ýeňil-ýelpaý iş däl. Her bir personažyň öz tebigatyna kybapdaş dil aýratynlygyny tapmak ýazyjydan ägirt uly zähmeti, döredijilik tagallasyny talap edýär. Uly söz ussatlary-da bu işiň çensiz-çaksyz kyndygyny boýun alypdyrlar. N. Lesko şu meseleden söz açyp, şeýle diýýär: «Men ýazýan wagtymda ýalňyşýarmykam öýdüp howatyrlanýaryn: sebäbi meniň meşanlarym meşanlara has bolan dilde gürleýär, peltek aristokratlarymam — özleriçe... Adam sözleri bilen ýaşaýar, şoňa görä-de psihologik durmuşyň haýsy pursatlarynda biziň haýsymyzdan nähili sözleriň

¹ Русские писатели о языке, Л 1954, стр. 413.

² Там же, стр 362.

tapyljakdygyny bilmek gerek. Köp sanly sosial we şahsy ýagdaýdakylaryň wekilleriniň her biriniň gepleýşini öwrenmeklik juda kyn»¹.

Dili indiwiiduallaşdyrmak, tipleşdirmek diýen düşüňjäniň manysy örän giň. Muňa gahrymanyň ulanýan özboluşly leksikasy-da, sözlemleriniň gurluşy-da, sözleýşiniň intonasiýasy-da, labzy-da, ritmi-de, sözleriň sözlemde ýerleşdirilişi-de, jümleleriň özara baglanyşygy-da, gahrymanyň gürleýiş manerasy-da, tempi-de, çeperçilik serişdelerinden peýdalanyş özboluşlylygy-da we şuna meňzeş köp sanly alamatlary girýärler.

Her bir gahrymanyň dilindäki şeýle aýratynlyklar doly yzarlanýan mahalynda eseriň çeperçiligi ýokarlanýar. Bu babatda A. N. Ostrowskiý şeýle diýýär: «Belli tip suratlandyrylanda onuň sözleýiş tärini, ýagny dilini, hatda gepleýşiniň gurluşyny dogry bermekligi biz çeperçiligiň ilkinji şerti hasaplaýarys»².

B. Kerbabaýew eserleriniň köpüsinde gahrymanlarynyň dili bilen häsiýetini berk utgaşykly suratlandyrmaga uly üns berýär. «Nebitdag» romanynda gahrymanlaryň ençemesiniň dili häsiýetine, psihologiýasyna, ruhy dünýäsine, medeni derejesine laýyk gelýär. Gahrymanlaryň dilleri bilen häsiýetleriniň arasynda berk dialektiki baglanyşyk, özara sazlaşyk bar. Romandaky partiýa guramasynyň sekretary Aman Atabaýewiň gepleýşinde birbada göräýmäge göze ilip duran aýratynlyk ýogam ýalydyr welin, siňe syn etseň, onuň çuň manyly, belent adamkärçilik duýgularyna ýugrulan sözleriniň, özboluşly sözlemleriniň, jümleleriniň aňrsynda uly ynsan ýüregi görnüp durandyr. Amanyň dilinde häli-şindi gaýtalanyp duran «hoş gördük», «seni görenime örän şat», «hemişe gullugyňa häzir» diýen ýaly sözleri hem onuň obrazyna keseden ýelmenen zatlar däl. Bu sözler Amanyň häsiýetine, tebigatyna laýyk gelýär. Aman kähallatlarda özüniň degişme äheňli obrazly sözleri bilen dartgynly ýagdaýy gowşatmagyň, gürründeşiniň göwnüni awlamagyň, oňa ruhy hemaýat bermegiň ebeteýini tapýar. Şol sözleriň arasy bilenem Aman özüniň adamlara bolan çäksiz söýgi duýgusyny aňlatmagy başarýar. Ýaşuly işçi Tagan aga ýanyna arz bilen gelende, Aman oňa şeýle mähirli sözler aýdýar: «Seniň göwün deňziňe düşen tolkunýň ýelkensiz gämi ýaly çaykanýanyny men görýärim. Oslagsyz ösen ýeliň hanjadan peýda bolanyny mälim et: başarsam öz göwürämi ýelken ederin. Juda bolmasa, gämik agdarylmaz ýaly leňner bolup asylaryn»³.

Romanda Amanyň sözleri, sözlemleri giň manylylygy, medeniýetlilik, sypaýylygy, agramlylygy hem sadalygy bilen tapawutlansa, Annatuwagyň gepleýşi onuňka бүтінлеý meňzemeýär. Annatuwagyň sözleri, sözlemleri gödeksi, çürt-kesik, batly, gysga. Onuň men-menlik, ganygyzgynlyk, öňüni-soňuny ölçermän, bir zady aýdyp goýbermeklik, çen etmeklik, gabanjaňlyk ýaly häsiýetleri dilinde mese-mälim duýlup dur: «Soltan Rustamowiç, kontoryň baş geology siz bolsaňyz, naçalnigi men... — Annatuwak sandyrawuk gaharly ses bilen gygyrdy. — Siz

¹ Русские писатели о литературном труде, т 3. Л 1956, стр. 221.

² Русские писатели о языке, Л 1955, стр. 262.

³ B. Kerbabaýew. Eserler toplumu. T-6.-A. 1960. sah 149.

näme üçin bütün kontoranyň adyndan gepleýärsiňiz? Kontoranyň naçalnigi men ahryr...»

Şöhrat elginine aňyny aldyryp ýören wagtlarynda Annatuwagyň leksikasynda «men» sözi köp gaýtalanýar. Ol, köplenç, komanda, buýruk beriji äheňde gepleýär. Ol öz garamagyndaky işgärler bilen gaty yzgytsyz gürleşýär. Ynha, onuň burawçylaryň birine aýdýan sözi: «Sen, halypa, meniň şu sözümi hiç wagtda ýadyňdan çykarma: prohodka gyzygyp, burawa sähelçejik şikes ýetiräýseň, menden eýgilik tamasyny etmegin. Düzgünnamany çigit ýalyjak gyşardan ýerinde, özüňi sud öňünde göräýgin!»

Bu sözler tüýs wezipä, güýje baýrynyp iş görmäge, adamlary gorkuzmaga endik edinen ýolbaşçynyň diýäýjek sözleri. Şunuň ýaly diliniň häsiýetine kybapdaşlygy Annatuwagyň obrazyny güýçlendirýär. Onuň keşbini okyjynyň gözünüň öňünde örboýuna dikeldýär.

Ýaşuly nesliň dil aýratynlygyny bermäge gezek gelende Berdi Kerbabaýewiň galamy has-da ynamly ýöreýär. Ýazyjy ýaşuly adamlaryň dil özboluşlylygyny berende olary bir ülnä, bir galyba salmaýar. Olara umumy garry adamlara has bolan sözleri, sözlemleri, aňlatmalary aýtdyrmak bilen çäklenmeýär. Olaryň dilini has differensirlenen formada suratlandyrmaga çalyşýar. Ýaşuly nesliň dil aýratynlygyny bermeklige şeýle çemeleşmeklik örän dogrudyr. Sebäbi durmuşda adamyň umumy ösüşine täsir edýän faktorlaryň dürli-dürli bolşy ýaly, onuň dil baýlygynyň, dil medeniýetiniň ösüşine täsir edýän faktorlaram dürli-dürlüdür. Anyk bir döwürde ýaşaýan adamlaryň umumy ösüşde rejesiniň gyradeň bolmaýşy ýaly, olaryň dil medeniýetiniň, dil baýlygynyň ösüşi-de meňzeş däl. Adamynyň gepleýiş diliniň ösüşine ýa-da durgunlygyna köp zatlar sebäp bolýar. Bu meselede gahrymanyň ýaşaýan anyk sredasy, durmuş obrazy, gatnaşyk edýän adamlary, bilim derejesi, şahsyýeti we ş. m. zatlar uly rol oýnaýar. Has takygy, adam nähili gün dolandyryň bolsa, näme bilen meşgul bolýan bolsa, şol ýagdaýlar onuň häsiýetine-de, diline-de öz möhrüni basýar. Karl Marks «Mukaddes maşgala» atly işinde şeýle diýýär: «Jenaýatçylar mekanynda we olaryň dilinde jenaýatçynyň häsiýeti suratlanýar, olar jenaýatçynyň durmuşynyň bitewi bölegidir, olaryň suratlandyrylmasy jenaýatçynyň suratlandyrylmasyna girýär».

Realizmiň esasy aýratynlyklaryna göz ýetirmekde, sreda bilen şahsyýetiň özara gatnaşkgyna düşünmekde K. Marksyň bu görkezmesiniň uly ähmiýeti bar. Onuň bu pikiri şahsyýetiň häsiýetiniň terbiýelenmeginde sredanyň kesgitleýji rol oýnaýşy ýaly, onuň diliniň formirlenmeginde-de sredanyň aýgytly täsiriniň bolýandygyny tassyklaýar.

Berdi Kerbabaýewiň «Nebitdag» romanynda Tagandyr Atabaý aga, Mamyşdyr Tyllagözel eje ýaly ýaşuly nesliň wekilleriniň obrazy bar. Emma bir döwürräkde ýaşan hem bolsalar, olaryň dil medeniýetinde düýpli tapawutlar bar. Är-aýal Atabaý agadyr Mamyşy alyp görelä. Mamyşyň diline seredende Atabaý aganyň dili has baý, has ösen. Mamyş «buldozer» sözünüň ýerine «ozur-mozur», «probka» sözünüň ýerine «pyrokga», «grifon» sözünüň ýerine «girmafon» diýip, işçileriň durmuşyna günübirin girip duran täze sözleri ýoýup aýdýar. Umuman, Mamyşyň dilinde arhaik sözler, könelişen aňlatmalar az däl.

Onuň tersine, Atabaý aga tehnika bilen baglanyşykly sözleri-de, täze sowet internasional sözlerini-de arassa aýdýar. Onuň gurýan sözlemleri-de, ulanýan jümleleri-de Mamysşyňka görä has edebi, has çuň.

Bir döwürde ýaşaýan iki garrynyň dilinde beýle ýiti tapawudyň bolmagynyň düýpli sebäpleri bar. Atabaý aga bilen Mamysş bir döwürde, hatda bir maşgalada ýaşaýanam bolsalar, olaryň durmuş obrazlary, gatnaşyk edýän sredasy deň däl. Atabaý aga uly kollektiwiň jümmüşinde ýaşaýar, onuň çlenleri bilen aktiw gatnaşyk saklaýar. Atabaý agany gurşap alan sreda onuň intellektual taýdan-da, medeni taýdan-da ösüşine has güýçli täsir edýär. Atabaý aganyň şunuň ýaly umumy ösüşi onuň dil medeniýetiniň ýokary bolmagyna hem sebäp bolýar. Munuň tersine, Mamysşyň gatnaşyk edýän sredasy dar hem çäkli. Ol jemgyýetçilik işlerine gatnaşmaýar. Ol elmydam öz öýüniň aladalary, hossalary bilen gümra.

Bu ýagdaýlary anyklamaklygyň gahrymanyň dil medeniýetiniň derejesini kesgitlemekde uly ähmiýeti bar. Elbetde, Berdi Kerbabaýew ýaşuly nesliň wekilleriniň gepleýşini tipleşdirende-de diňe olaryň dil medeniýetiniň derejesini aýyl-saýyl etmek bilen çäklenmeýär. Bu meselede-de onuň esasy kriterisi gahrymanlaryň häsiýeti. Romandaky ýaşuly nesliň wekilleriniň dilleri olaryň häsiýetlerine görä tipleşdirilýär we indiiduallaşdyrylýar, Atabaý aganyň dili onuň wäşi, ýumoristik häsiýetine kybapdaş bolsa, Tagan aganyň agraslygy onuň dilinde-de mese-mälim görnüp dur. Eserde aýratyn-da Atabaý aganyň mylaýym ýumora ýugrulan sözleri ünsüni özüne çekýär. Ol iň agyr pursatlarda-da wäşi gürrüňler tapýar. Öýünde aýaly bilen gürläşende-de, işdeş ýoldaşlarynyň arasynda-da, ýygnakda söz sözlände-de onuň bu keşbini aýdyň duýmak bolýar M. Şolohowyň «Göterilen tarp» romanyndaky Şukar babanyň sözlrini ýadyňa salyp duran Atabaý aganyň dili kähallatlarda köp gepli ýalam bolup görünýär. Emma ol artykmaç ýaly görünýän sözleriň arasy bilen ol öz pikirini kemsiz aňlatmagy başaýar. Onuň degişme ähli sözlerinde ýiti kinaýa-da, gahrymanyň öz kärine bolan çäksiz söýgüsi-de öz adamçylyk mertebesine goýýan mertebesi-de örän tebigy bolup duýulýar. Atabaý aganyň ýygnakdaky sözlän sözünden käbir böleklere syn ediň. Süleýmanow ondan sözünü gysgaltmagy talap edende, Atabaý aga şeýle diýýär:

«Soltan ýoldaş, bilbil saýrasa, garga ýöne gagyraýýandyr. Işti, meniň ösen ýerim bag bolmany üçin, özüňiziňki ýaly şirin dilim ýok. Soltan ýoldaş, meniň garkyldymy aýyplaşmazlygyňyzy towakga edýärim»¹

Atabaý aga şeýle sypaýy, aýlawly sözler bilen Süleýmanowyň teklibine garşydygyny ýañzydýar. Emma ogly Amanam Süleýmanowyňky ýaly teklip edende weli, Atabaý aga özüniň nägileligini has açyk, gönümel, kinaýaly beýan edýär:

«Aman ýoldaş, suw-çörek diýmäni siz meniň dilim bilen öwrenmänmidiňiz? Medeniýetiňiz artany, derejäňiz bir çene ýeteni üçin, işti, ataň dili parsa öwrüldimi?»²

¹ B. Kerbabaýew. Eserler toplumy. T-6.-A. 1960. sah 553-554.

² Şol ýerde, 544 sah.

Satiriki hem-de ýumoristik häsiýetli gahrymanlaryň dillerini tipleşdirmekde-de Berdi Kerbabaýew uly tejribe toplady. Şoňa görä-de ýazyjy satiriki-ýumoristik obrazlar döretmäge gezek gelende-de galamyna kemsiz buýrup bilýär.

«Nebitdag» romanyndaky Äşebibiniň obrazyny göz önüne getirip görüň. Onuň hereket edýän käbir sahnalary okyjyny biygtyýar güldürýär, onda kinaýa, ýigrenç ýaly dürli duýgular döredýär. Äşebibiniň obrazynyň şeýle täsirli bolup çykmagynda onuň özboluşly diliniň biçak uly ähmiýeti bar.

Äşebibi durmuşdan yza galan, baryp ýatan hapysa, ýañra, gybatkeş, oýnatgy aýal. Emma şeýle-de bolsa, ol özüni hemmeden akyllý, belent mertebeli, iň arzyly adam saýýar. Başgaça aýdanymyzda, özi kül üstünde oturanam bolsa, göwni Kap dagynda diýilýän tiplerden. Äşebibiniň asyl bolşy, hakyky keşbi bilen onuň özüne baha berşiniň, özüni ile görkezmekçi bolşunyň arasynda uly uçurym bar. Şu-da onuň obrazyny ýumoristik hem satirik häsiýetli edýär.

Äşebibiniň özüne çensiz-çaksyz ýokary baha berşi, özüni elýetmez bir belent saha hasaplaýşy onuň her bir jümlesinden syzylyp dur. Mamyş oňa tanyş bolmaklygy teklipl edende, Äşebibi ulumsylyk bilen şeýle jogap berýär: «Her bir ykmanda darsdaban bilen barşyp-gelişmäni meniň-ä gözüm-gaşym çekip duranok»¹.

Äşebibiniň zandyna belet okyjyny ýokarky sözler kinaýaly ýylgyrmaga mejbur edýär. Äşebibi ýöne-möne aýal däl. Ol öwünjeňligini köplenç öz bähbidine gönükdirýär. Şona görä-de kämahallarda onuň öwünjeňligi ýaranjaňlyk bilen utgaşyp gidýär. Äşebibi Tyllagözellere gudaçylyga baran dessine «gyrylyk sesi bilen» şeýle diýýär: «— A gyz, Tyllagözel, bütin ilde diýsem, belki, ýalňysaryn, emma Nebitdag sebtinde bir-ä men, birem sen barsyň. — Äşebibi Mamyşa gözi düşende, ony ýatdan çykaranyňa, hiç bir zat hasap edenine müýnürgemese-de, gudaçylyk gürrüňinde özüni goldar diýen niýet bilen onuň hem göwnüni awlamak isledi. — Hawa gyz, men öz täze joram Mamyşa-da göwnüm ýetýä. — Eýsem-de bolsa, Äşebibi keşik dilini oýkaman durup bilmedi. — Ýöne weli, bu biraz gorkagrak»².

Emma Äşebibi karikatura, shema däl. Janly, realizmiň kadalaryna aýyk edilip döredilen obraz. Ol iňňän dilewar. Söz agtaryp, kisesine girýän adamlardan däl. Ol kämahallar öz pikirlerini örän şahyrana sözler arkaly aňlatmagy, döp bolup galan söz serişdelerinden, çeper aňlatmalardan peýdalanmagy ökdelik bilen başaryp bilýär. Ol öz ogly barada şeýle sözler aýdýar:

«A gyz, emma-pemma diýip, göwnüňe başga zat getiriji bolma. Gyzyň menden ynjamaz. Oglum bolsa gündiziň güni, gijäniň aýy, barmaklaryň ortakysydyr. Sen onuň nebite bulaşyp ýörenine seretme. Seniň hem, meniň hem öýüme şöhle saçýan, Satlykgylyjyň aýdyşy ýaly, nebitdir. Aýyň, günüň hem buluda oýkanýan çagy gyt däl, emma onuň üçin şöhlesi oçup duran däl. Şeýle dälmi, Mamyş?»³

¹ B. Kerbabaýew. Eserler toplumy. T-6.-A. 1960. sah 155.

² Şol ýerde, 159 sah.

³ Şol ýerde, 164 sah.

Ýöne welin, häsiýetinde, tebigatynda medeniýetlilik bolmadyk adam her näçe owadan, çeper gürlemäge jan etse-de, her näçe özüni medeniýetli görkezjek bolsa-da, onuň medeniýetsizligi dilinde, sözlerinde gutulgysyz görner. Äşebibi Aýgülün ýanynda ogluny öwjek bolup, şeýle diýýär:

«Akylyňa gurban, Aýgül jan! Men orus, türkmen diýip adyny tutjak däl, Wyşkanyň ähli gyzlary onuň yzynda edil buka gelen ýaly şakyrdy berýär»¹.

Bu gelşiksiz sözler bolsa Äşebibide ýüplüge sürtesi-de medeniýetiň, sypaýyçylygyň ýokdugyny subut edýär.

Äşebibiniň sözleriniň onuň özüni paş edýän ýerleri-de bar. Durmuşda käbir nadan adamyň özüni aşa öwjek bolup, öz aýbyny açyp oturyberşi ýaly, Äşebibem özüni bijaý edenli, çensiz akyly aýal edip görkezjek bolup, käte özüniň kimdigini aýdyp goýberýär: «Aşgabatda dugtarçylyk okaýan gyzym her gelende: «Eje, sen indi tüssä, küle bulaşanok, senem biraz arassarak bolaýsana» diýip igenýä. Men oňa: «Sen okumýsam bolsaň, dugtaram bolsaň, dokuz çagaň enesi bolaňda hasaplaşarys» diýýän...»².

Görnüşi ýaly, Äşebibi özüniň kirine bulaşyp ýörşüni uly mertebe, hil bir iş bitirip ýören ýaly adip görkezýär.

Berdi Kerbabaýew «Gaýgysyz Atabaý» romanynnda gahrymanlaryň dillerini indiiduallaşdyrmak, ondan gahrymanlaryň häsiýetlerini, psihologik aýratynlyklaryny açyp görkezmegiň esasy serişdeleriniň biri hökmünde peýdalanmak babatynda «Nebitdag» romanynyň derejesine ýetip bilmändir. Munuň hem esasy sebäbi ýazyjy «Gaýgysyz Atabaý» romanynnda beýan etme stiline, hronikallyga köp orun berýär. Beýan etmede, hronikallykda gahrymanyň dili, emosiýalary, äheňleri, intonasiýasy, labzy özüniň juda köp hili aýratynlyklary, dürli öwüşginlikleri bilen özüni görkezip bilmeýär. Ýazyjynyň beýan etmesi her näçe töwerekleýin, her näçe çuň hem bolsa, ol suratlandyrmanyň ornuny tutup bilmeýär. Ýüz gezek eşidenden, bir gezek gören gowy diýlişi ýaly, beýan etme stili, hronikallyk gahrymanyň janly gürrüňinde çalaja aňlanylýan äheňlerini, zordan syzylýan duýgularyny bütün dolulygy, inçeligi bilen ýylysy sowamanka okyja ýetirmekde amatly däl! A. N. Tolstoý aýtmyşlaýyn adamyň sözleri, sözlemleri, jümleleri gönüden-göni anyk bir pursatyň, wakanyň, predmetiň, habaryň, ýagdaýyň täsiri netijesinde bir zarba döreýär. Sebäbi anyk bir pursatyň täsiri bilen adamyň kalbyny eýelän şatlyk, begenç, gynanç, gaýgy, hasrat, gahar-gazap, ýigrenç, howp, gorky, güýçli tolgunma, geň galmaklyk we şuňa meňzeş sansyz duýgular gürrüňsiz, adamynyň dilini hem gurşap alýar. Olaryň her biri adamyň diline, gepleýşine özboluşly äheň berýär. Bu ýagdaý diliň häsiýete laýyk gelmeginden başga-da gahrymanyň anyk pursatdaky başdan geçirýän duýgulary, ruhy ahwalaty, keýpi bilenem sazlaşmalydygyny görkezýär. Ol sazlaşygy keseden berilýän düşündirişler däl-de, gahrymanyň janly gepleşigi, onuň hut öz agzyndan çykýan sözleri we sözlemleri döredýär.

«Gaýgysyz Atabaý» romanynyň beýan etmä, hronikallyga ýykgyň edilýän sahypalarynda gahrymanlaryň dil aýratynlyklary öçügsi bolsa-da, ýazyjynyň

¹ Şol ýerde, 167 sah.

² Şol ýerde, 150 sah.

suratkeşlik stiline agram salýan sahnalarynda gahrymanlaryň dilleri janlanýar, olaryň gepleşigi gahrymanlaryň psihologiýasyny, häsiýetini açyp görkezmegiň ýiti serişdesine öwrülýär.

Goňur obasynda geçirilen şura saýlawy romanyň iň şowly sahnalarynyň biri. Şu epizodda Gaýgysyzyň obrazy, onuň uly guramaçylyk talanty, rewolýusiýanyň işine çäksiz wepalylygy hasam aýdyň görünýär. Gaýgysyzyň häsiýetiniň şeýle taraplary onuň dilinde-de mesaňa mälim duýulýar. Narly ýaly özüni obanyň kethudasy hasaplaýan halk duşmanlary şura saýlawyny başa bardyrmajak bolup, aýaga galanlarynda, Gaýgysyz olaryň garşysyna iňňän hyjuwly we gazaply hereket edýär:

«Halkyň agzyny alardýan baý adamlar bolanlary üçin uýezd ispolkomynyň saýlaw komissiýasy Narlyny, Allamyrady saýlaw hukugyndan mahrum edýär! Oňa görä, ikiniziň hem märekanı terk etmegiňizi talap edýän!

Narly has aýylganç gygyrды:

Meniň şu märeleden diňe maslygymy çykararsyň!

Men saýlaw komissiýasynyň adyndan gaýtalap, size üç minut möhlet berýän, şol üç minutda ýeňsäňizi görkezmeseňiz, rewolýusiýanyň adyndan ikinizi hem atyp taşlaryn!»¹

Bu sözleri Gaýgysyzy ganygyzgyn adam ýalam edip görkezýär. Emma ýagdaý ondan şeýle hereket etmegi talap edýär. Şonuň üçin-de Gaýgysyzyň şu pursatdaky ganygyzgynlygy, hyjuwly, çürt-kesik ýiti sözleri onuň uly buýsanjyny, belent ruhuny, täze gurluşygyň duşmanlaryna bolan çäksiz ýigrenç duýgusyny, ýanbermez erkini, aýgytly hereketler etmäge ukyply adamdygyny aýan edýär. Şeýle-de Gaýgysyzyň ýokarky batyrgaý sözleri ony hakyky rewolýusioner edip tanadýar. Sebäbi rewolýusioner göreşiniň keşbi diňe onuň işinde, hereketlerinde däl-de, sözlerinde, gepleýşinde hem aýdyňlaşýar. Bu babatda A. M. Gorkiniň aşakdaky sözlerini ýatlamazlyk mümkin däl. Ol şeýle diýýär:

«Biziň rewolýusion zamanymyzyň gahrymanlarynyň esasy sypaty aktiwlik, başarnaňlyk. Bize olaryň näme hakda gürleýişleri azu-köp mälim, bize olaryň nähili gürleýändiklerini suratlandyrmaga synanyşmaklyk zerur. Olaryň sözi işine barabardyr, — hakykatyny aýdanyňda, onuň özi işdir, şonuň üçin hem onuň adamlaryň aňyna baryp ýetişini, olara täsir edişini görkezmeklik möhümdir»².

Berdi Kerbabaýew «Gaýgysyz Atabaý» romanynda gahrymanlarynyň dillerini, sözleýişlerini olaryň sosial çykyşlaryny, synpy keşplerini açyp görkezmäge-de degerli hyzmat etdirýär. Obanyň uly baýy Narly öz toparynyň adamlaryna şeýle sözler bilen ýüzlenýär: «Heý, gyran degmişler! Näme joňk-joňk oýnaýan ýaly, uzakda busuşyp otyrasyňyz? Süýşüň bäräk!»³

Narlynyň bu hemleli sözleri onuň eziji gatlagyň wekilidigini ap-aýdyň edip dur. Şonuň bilen birlikde ol sözler Narlyda şol gatlagyň, şol synpyň terbiýelän häsiýetlerini-de aýnadaky ýaly görkezýär. Narlynyň ýokarky jümlelerinden, olaryň äheňlerinden gedom, ulumsy, özüne biçak göwni ýetýän, ýönekeý halka juda ýokardan seredýän feodal tipli adamyň keşbi göz önünde janlanýar. Narlynyň

¹ B. Kerbabaýew. Gaýgysyz Atabaý. –A.1965. 155sah.

² Русские писатели о языке., Л 1965, стр. 359.

³ B. Kerbabaýew. Gaýgysyz Atabaý. –A.1965. 148sah.

ulanýan atalar sözi-de reaksion häsiýetli. Ol «Aýaly näçe gaty tutsaň, şonça-da ýumşak bolar» diýen ýaly ýönekeý zähmetkeş halkyň wekillerine ýat bolan atalar sözünü ulanýar. Bu-da onuň synpy-sosial keşbini has hem nygtamaga hemaýat edýär.

Emma weli, agyr horluklar içinde ýykma-ýykylma güzeran dolandyryýan garyp daýhanyň sözleriniň, gürrüniň äheňi bütinleý başgaça. «Kirlil biz köýneginiň ýyrtygyndan tirsegi çykyp duran» Mälik atly daýhan Gaýgysyza ýüzlenip, şeýle diýýär:

«Ýoldaş Gaýgysyz, seniň göwnüňe gelmesin, ýyrtyk geýimli ýeke men däl. Ozal-a içigär pul tapylanok, tapyýanda-da, nyrhy bilenjik alara haryt ýok. Hywa gatnaýan täjire günün galsa, atasynyň bahasyny gurup, şeýle bir çürkeýär weli, sen heý ýöne goýaý: gaýdyp eneň adyny tapyp bolanok. Eşitmişime görä, sen köne kapratilçisiň ahyry. Sen, heý, bu şylhany çalşyrmanyň aladasyny edeňokmy?»

Bu sözlerde gedemlikden, ulumsylykdan nam-nyşan ýok. Bu sözler mätäçligiň, ýeter-ýetmezligiň, sosial deňsizligiň ejirini çekýän adamyň sözleri. Onda juda ýönekeý, sada, päk göwünli, ile azary-bizary bolmadyk zähmetkeş adamynyň gürrüniň äheňleri, nägileligiň, gaýgy-hesretiň äheňleri duýlup dur.

Elbetde, ýazyjy gahrymanlarynyň sözleýiş dillerinde olaryň diňe haýsy gatлага, haýsy synpa, haýsy sosial topara degişlidigini anyklamak bilenem çäklenmeli däl. Sebäbi gahrymanyň dilinde onuň diňe bir haýsy synpa, haýsy sosial topara degişlidigi anyklanylmak bilen oňşuk edilse, meselä juda ýüzleý çemeleşildiği bolar. Dil serişdeleri arkaly gahrymanyň haýsy gatлага degişlidigini kesgitlemegiň möhümdigini inkär etmezden, biz şol gatlagyň, şol sosial sredanyň, şol synpyň her bir gahrymanda terbiýelän özboluşly häsiýetine, duýgy-düşünjesine, psihologiýasyna, tebigatyna, indiuidual keşbine muwapyk dil aýratynlygynyň berilmegini derwaýys zerur we hökmany zat hasaplaýarys. Diýmek, her bir gahrymana aýratynlykda, indiuidual çemeleşmeli. Hut şeýle edilende, hut şeýle ugur bilen çemeleşilende gahrymanlaryň dil aýratynlyklary gowy aýdyňlaşar. Çeper dil, hakykatdanam, gahrymanyň häsiýetini, synpy-sosial, indiuidual keşbini açyp görkezmegiň ýiti serişdesine öwrüler. Şu ýoldan gidilmedik wagtynda gahrymanlaryň dili doly aýdyňlaşmaz. Çünki belli bir synpy-sosial toparda, sosial sredada ýaşayan adamlaryň ählisini biraýakdan sürmek, olaryň ählisini bir darak bilen daramak mümkin däl.

Gahrymanlara professiýasy, meşgul bolýan kärleri, hünarleri, iş salyşýan zatlary bilen baglylykda dil aýratynlygyny bermek meselesinde-de çäkli düşüňjeleriň, birtaraply garaýyşlaryň höküm sürýändigini inkär etmek mümkin däl. Ýazyjylaryň käbirleri gahrymanlaryny professiýasyna, hünärine, meşgul bolýan işine görä gürletmegi, olaryň agzyna kärene laýyk bolan leksiki serişdeleri bermegi dili indiuiduallaşdyrmagyň ýeke-täk hem gutarnykly ýoly diýip düşüňýärler. Dogry, gahrymanyň professiýasy, hünäri, meşgul bolýan käre, edýän işi onuň diline, söz baýlygyna ägirt uly täsir edýär. Gahrymanyň professiýasy, käre, hünäri, gündelik iş salyşýan predmetleri bilen bagly bolan zatlaryň atlary, dürli aňlatmalar onuň sözlük sostawyna ornaşyp gidýär. Gündelik durmuşda set-müň gezek gaýtalanyp duransoň, gahrymanyň leksikasyndaky ol sözler, aňlatmalar, jümleler örän aktiw häsiýete eýe bolýar. Şonuň üçin-de gahrymanyň professiýasy, hünäri, käre, meşgul

bolýan zatlary bilen bagly bolan sözler, dürli professional terminler we aňlatmalar onuň diline öz möhrüni basýar. Gahrymanyň obrazly aňlatmalarynda-da, ulanýan çeperçilik serişdelerinde-de, peýdalanýan deňeşdirmelerinde-de, meňzetmelerinde-de bu ýagdaý özüni duýdurýar. Sebäbi gahryman öz aňynda has berk ornaşan, özüne has ýakyn bolan sözlere, aňlatmalara, söz düzümlerine ýüzlenenini duýman galýar. Bu babatda Berdi Kerbabaýewiň “Gaýgysyz Atabaý” romanynda täsin bir häsiýetli mysal bar. Gurultaýda çykyş edip duran Gaýgysyza dürli käriň wekili dürlüçe baha berýär:

“Ony çynlakaý nazar bilen synlan bir daýhan: “Eline pil berseň, çäginini goşalap alaýsa gerek” diýip oýlansa, Amyderýadaky parahodçylardan bir kapitan: “Atabaýew tûys suw boýladaýmaly adam ekeni-ow” diýip ýylgyrdy. Jüneyit hanyň nökeri Abdyrahman bolsa : “Gaýgysyzyň eline başatar berseň, bir polky ýeke özi gaýtaraýsa gerek” diýip oýlandy. Gaýgysyzyň eline ýarag däl-de, galam gelişäninden, söweş üçin däl-de parahat durmuş üçin göreşäninden talaňçy galtamanyň habary ýokdy”.

Görnüş i ýaly, daýhan ýer, parahodçy suw, Jüneyit hanyň nökeri uruş, harby işleri bilen baglanyşykly sözleri, sözlemleri, jümleleri ulanmak bilen, Gaýgysyza baha berýär. Olaryň her biri hut öz meşgul bolýan kärinde, öz sferasynda Gaýgysyzyň nähili iş bitirip biljekdigini göz önüne getirýär. Şonuň üçin her kes iň öz käri, professiýasy bilen bagly sözler, gurrüňsiz, onuň diline-de öz täsirini ýetirýär, oňa öz kaloritini siňdirýär.

Emma welin, gahrymanyň dilini onuň professiýasy, käri, edýän işi bilen baglylykda suratlandyrmagyň möhüm ähmiýeti bolsa-da, ony dili indiwiiduallaşdyrmagyň we tipleşdirmegiň baş we gutarnykly serişdesi hasaplap bolmaz. Sebäbi her bir professiýada, kârde işleýän dürli pisintli, dürli gylyk-häsiýetli, dürli naturally, psihikaly adamlar bar. Şoňa görä-de bir professiýada, bir kârde işleýändikleri üçin olaryň ählisiniň dillerini deňlemeklik, olaryň ählisiniň bir kysymly dilde gürletmeklik juda bärden gaýtmaklyk, meseläniň mazmunyna gaty kemter düşmeklik bolar. Iň bärkisi, çopanlary alyp göreliň. Olaryň arasynda çeper eserleri ürç edip okap ýörenleri-de, şahyrana duýgulylary-da, goşgy goşup, hekaýa ýazyp ýörenleri-de, halkara ýagdaýlary, iň soňky täzelikleri baş barmagy ýaly bilip ýörenleri-de we başga set-müň tiplileri, gylyk-häsiýetlileri, medeni ösüş iň dürli basgançaklarynda duranlary bar. Şeýle bolansoň, olara diňe çopanlara has bolan terminler, sözler, sözlemler, jümleler aýtdyrylany bilen iş iň tamam edildigi, olaryň her birine gaýtalanmaýan özboluşly dil aýratynlygynyň berildigi däl.

Bu aýdylanlar gahrymanlaryň sözleýişlerini has çuň, has doly, gutarnykly indiwiiduallaşdyrmagyň we tipleşdirmegiň ýeke-täk dogry ýolunyň olara aýry-áýrylykda çemeleşip, her biriniň häsiýetine, psihologiýasyna, naturasyna, duýgy-düşünjesine, temperamentine kybapdaş dil aýratynlygyny bermekden ybarat ekendigini hasam anyk görkezýär.

Gahrymanlaryna dil aýratynlygyny bermekde Hydyr Derýaýewiň hem özboluşly taraplary bar. Hydyr Derýaýew otrisatel tipli gahrymanlarynyň sözleýiş dillerini tipleşdirmäge gezek gelende has realist, has obýektiw. Ýazyjy olary gylyk-häsiýetlerine, psihiki aýratynlyklaryna kybapdaş gürletmäge çalyşýar. Şoňa görä-de onuň otrisatel tipli gahrymanlarynyň käbiriniň sözleriniň önünde adyny

goýmasañam, ony okan okyjy ol sözleriň nähili tipli, nähili gylyk-häsiýetli adamyňkydygyny dessine duýýar. Aşakdaky sözlere üns beriň: "...don-a haýyrsyz haryt däl welin, söwdasyny oňarmak gerek. Biziň ýaşkiçilerimiz şony gaty oňarmaýarlar. "Söwdada ataňy sylama" diýýä. Onda näme bir köpügi üzüp-ýolup alyp bolsa, almak gerek. Emma biziň ýaşkiçilerimiz, şoňa gezek galanda, gowşaksy geläýýäler. Oňa görä men özümem şolaryň bir ýanynda bolmasam bolmaýa. Algy-bergi salyşjak adamlarynam oňat bilmeýärler. Il hem örän erbet bolupdyr, bir köpüklik zadyňy ynanmaly däl".

Ýokarky sözleriň baryp ýatan husyt adamyň sözleridigini çak etmek bolýar. Dogrudanam, ol sözler tûys harsydünýä adam Suhan gatynyňky. Eseriň ähli ýerlerinde Suhan gatynyň edýän gürrüňleri onuň çensiz-çaksyz gysganç häsiýetine laýyk gelýär. Ol: "...ýekeje köpügi kem bolsa-da, berjek däl", "...şu donuň köpüginem geçjek däl" diýen ýaly sözleri köp ulanýar. Suhan gaty gürrüňleriniň arasynda "Saçy uzynyň akly kelte", "Söwdada ataňy sylama" diýen ýaly atalar sözlerini ulanmagy gowy görýär. Bu atalar sözleri-de onuň tebigatyna laýyk gelýär. Bu getirilen atalar sözleriniň ilkinjisi Suhan gatynyň social keşbini aýdyňlaşdyrsa, ikinjisi onuň häsiýetiniň ejiz tarapyny nygtap görkezýär.

Romanyň beýleki otirisatel gahrymanlary Bekmyrat baýyň, Amanmyradyň dilleri-de olaryň synpy-sosial keşbine kybapdaş. Bekmyrat baýyň aşakdaky sözlerine syn ediň: "Il nämedir maňa... il maňa dil ýetirjek bolsa, ilki meniň derejämä ýetsin. Sonar meniň bilen sözleşsin. Her bir köwşümiň nalyna degmezler maňa dil ýetirmi?! Men şu çaka çenli synymdan asyljak bolýanlara gysymymda buzuň oda öwrülip, oduň buza öwrülýändigini görkeze- görkeze gelyändigirin. Ölüm diýýäler, ölümdenem bir jeza bormy?... aýagymyň aşagynda bir garynja galdy, öldi, gutardy".

Bu sözler ýüregi suwly, ile göwni ýetmän ýören, minneti baýlygyndan çekýän, ulumsylygyndan gözi ýer görmeýän adamyň sözleri.

Şeýle äheňler Bekmyrat baýyň inisi Amanmyradyň gürrüňlerinde-de mesaňam-mälim aňlanyp dur: "Olar ýaly ugurly-ugursyz aýal gykylygynyň bolup biljek gümany ýokdur. Olar ýaly gykylyk etjek aýalyýnunu towlaýaryn".

Elbetde, bu sözler düşündiriş talap edip duranok. Ol sözler ganyna feodal terbiýesi siňen, baýlygyna baýrynyp, hondan bārisirāp ýören nākesiň diýjek sözleri.

Hydyr Derýaýew "Ykbal" romanynda ruhany wekilleriniň hem her birine olaryň häsiýetleri, matlaplary, edim-gylymlary bilen bir perdeden gopýan dil aýratynlygyny berýär. Seýidähmet išan ruhany wekilleriniň iň ulusy, iň mekiri, iň reaksiýony. Ol gürlände özüni has giň düşüňjeli, diniň kada-kanunlaryny juda inçeden we çuňdan bilýän adam edip görkezmäge çalyşýar. Şonuň üçin ol öz pikirlerini her hili dini rowaýatlar bilen berkidýär. Seýidähmet işanyň gürrüňleriniň arasynda getirýän dini rowaýatlary-da tûys reaksiýa häsiýetli. Išan çensiz-çaksyz mekir adam. Şonuň üçin onulanýan dini rowaýatlary-da öz-özlügindeki zatlar däl. Olaryň ählisi işanyň synpy-sosial, şahsy bāhbitlerine gönükdirilen. Özem olar işanyň anyk matlaplary, göz önünde tutýan hileleri bilen bagly. Bu ýagdaýlar hem işanyň dilini has konkretleşdirýär. Işanyň iki aýaly bar. Ozaly bilen-ä Seýidähmet išan şol aýallaryny oňuşdyrmak, olary özüniň dilsiz-agyzsyz sadyk gullaryýedip

saklamak üçin olara aýalyň öz äriniň erksiz gymnag bolmalydygy hakyndaky dini rowaýatlary irmän-arman aýdyp berýär. Uzak gelenden soň bolsa, Seýidähmet išan beýle rowaýatlary onuň ýanynda gürrüň edipbermäge ýykgyň edýär: “...Bekmyrat baýyň tabşyrygy boýunça Seýidähmet išan bu kärini Uzak geleli bári has-da güýçlendirdi. Indi ol bu hili gürrüňleri öz aýallaryna Uzugyň bar wagtyny peýläp aýdyp bermäni çykardy:

—Heleýiň iki taňrysý bolarmyş. Uly taňrysý alla bolarmyş, kiçi taňrysý —äri. Aýal, äriň agyrtsa, allany agyrtdygy ýaly bolarmyş. Bibi patma bir eli taýakly, bir eli çörekli, Zeňni baba sygyrlaryny sürüp gelyärkä, öňünden çykyp: “Ynha, ursaň taýak, ynha-da, iýseň çörek”diýer ekeni. Olar ärine şeýle hyzmat edip ötüpdirlir”.

“...Pygamberlerimiz... “Heleý ýeke äriniň keýpi-sapasy üçin bolmaly, äriň agyrdan aýal meniň ymmatym bolmasyn” diýip çykyp gidenmiş”.

Çemi gelen pursatlarynda bolsa Seýidähmet išan Uzuga kakdyryp, gödek, teýeneli sözlerem aýdýar:

“Indiki zamanyň aýallary bolsa, käpi-musulmany tanaman, ýüzi açyk gepläp, nikaly ärinden aýrylýarlar. Bu ahyrzamananyýakynlap ýördügidir, towa, towa!”

Şeýlelikde, ýazyjy Seýidähmet işanyň sözlerini, gepleýşini onuň häsiýetiniň reaksiýa mazmunynyň has çuň açyp görkezmege hyzmat etdirýär.

Emma awtoryň “Ykbal” romanynyň döreden položitel gahrymanlarynyň dili barada muny aýtmak mümkin däl. Ýazyjynyň položitel gahrymanlarynyň dili hakda ýörüte gürrüň etmek zerur. Sebäbi bu romanynyň položitel gahrymanlarynyň, şeýle hem awtoryň gönüden-göni aýry-aýry položitel gahrymanlarynyň şanyna bagyşlap aýdýan öz sözleriniň başga ýazyjylaryňka çalyň etmeýän, aýratyn bir häsiýeti bar. Dogry, biz özboluşly stiliň, özboluşly diliň, individual poçerkiň tarapdary. Sebäbi bu alamatlar ýazyjynyň eserlerini original edýän iňňän möhüm serişdeleriň hataryna girýär. Emma her bir özboluşly stilem, dilem, poçerkem realizmiň, durmuş hakykatynyň talaplarynyň gysardylmagyna ýol bermeli däl. Emma “Ykbal” romanynyň položitel gahrymanlarynyň gürleýişlerindäki aýratynlyk weli, aýry-aýry pursatlarda realizmiň, durmuş hakykatynyň talaplaryny gowşadýar.

Ýazyjynyň položitel gahrymanlarynyň dilindäki göze dürtülip duran aýratynlyklaryň aňyrdan gelyän kökleri, öz seäpleri bar. Mälim bolşy ýaly, gaty ir wagtlerden bári Gündogaryň meşhur söz ussatlarynyň eserlerinde gahrymanlary çendenaşa owadan, kaşaň gürletmek däbi bolupdyr. Geçmişiniň şahyrlary özüleriniň gahrymanlarynyň dillerini syntgylamak, olara iň nepis sözleri, sözlemleri aýtdyrmak, iň näzik, iň gözel çeperçilik serişdelerini ulandyrmak bilen, olaryň mertebelerini beýgeltmek isläpdirlir. Olar şeýtmek bilen, her bir gahrymanynyň sözleriniň edil nakyllar ýaly bolup, halkyň aňyna ornaşyp gitmegi üçin çalşypdyrlar. Sonuň üçin hem olaryň eserleriniň iň bir ýönekeý gahrymany-da, awtoryňky ýaly, çeper, şahyran dilde gürleýär. Bu ýagdaý Ferdöwsiniň meşhur “Şanama” eposynda-da, Nyzamynyň eserlerinde-de, Nowaýynyň “Hamsasynda-da”, türkmen dessanlarynda-da görmek bolýar.

Şeýle däbiň täsiriniň Hydyr Derýaýewiň döredijiligine-de ýetendigini inkär etmek mümkin däl. “Ykbal” romanynyň položitel gahrymanlarynyň uçdantutma

ählisi uçursyz çeper gürleýär. Şonuň üçin ýazyjy bilen çopanyň, ýönekeý daýhan bilen sowatly adamyň we beýlekileriň sözleýişleriniň arasynda sähelçe parh goýmak, tapawutlandyrmak örän çetin. Olaryň ählisem iň ýokarky perdeden tutup gürleýär. Käbir mysallar:

Uzuk:

“Ah günüm!... Aý... Ýer bilen ýegsan bolan belent daglar! Siziň başyňyza gelen bela meniňkiden güýçlümidi? Ah, asmana ýüz tutan namysly daglar! Ýa men, ynsan, binamysmykam?! Ah, getiriň öňüme ajal gyzganyny, goşa golum bilen gül dessesi kimin gysymlap, näzik bedenime owkalaýyn!...”

Berdi:

“Uzuk, şol ýazlagda maňa gül dessesini berende, gör neneňsi näzikdi, gör neneňsi näzenindi! Ol giň sähranyň säherinde açylan iň näzik, iň nepis bahar gülüdi. Ol asmanyň Aýydy, Ýeriň lälesidi, depämiň täjidi, ýüregimiň söýünjidi, gözümiň guwanjydy. Ol meniň bagtymdy, maksadymdy, myradymdy... Hiý beýle-de bir mähir bolarmy, heý beýle-de bir mähribanlyk bolarmy?! Men diýip, ýalňyz men diýip, ölüm atyna atlandy. Meniň bilen uzak ýola ýüz tutdy. Ol, şeýtjek bolanda, maňa ölüm garaşýa, meni öldirler diýip aglamady; “yns düşmedik bagyma seni göýberip bilmedim, indi hazan degen bakjama seni göýbermek maňa uslyp däldir!” diýip, gara gözlerinden ajy-ajy ýaşlary damja-damja göýberip aglady. Hiý beýle-de bir söýgi bolarmy?!”

Ogulnyýaz eje:

“Ikiňizem biri-biriňize mynasypdyňyz, ýöne siziň ol söýgiňiziň çilleden tow alan üzülmez örküni Bekmyrat baýlar gyrdy. Gözel söygini weýran etdiler, ajap maksady berbat etdiler..., dilber gyzyň dilini kesip lal etdiler ...”

Romanyň beýleki gahrymanlary Ogulnäzik, Myrat aga, Orazsoltan eje, Gylyçly, Nurmämmed, Çerkez işan, awtoryň özi-de aýry-aýry pursatlarda, ýokarky gahrymanlaryňky ýaly, örän çeper, belent äheňli, birmeňzeş intonasiýaly, juda bezemen, biçak kaşaň gürleýärler. Dogry, durmuşda juda bezemen gürleýän, piker-hyýalaryny ähli halatlarda ganatly sözlere, juda nepis çeperçilik serişdelerine ýugrup aýtmaga çalyşýan adamlar bar. Şeýle bolansoň, elbetde, romanda haýsydyr bir gahryman başdan-aýak çeper gürledilen bolsa, biz oňa däl diýip durmazdyk. Gaýtam şeýle ýagdaý ol gahrymanyň dil aýratynlygy, gepleýiş özboluşlylygy bolardy. Emma häzirki durkunda welin položitel gahrymanlaryň hem awtoryň sözleriniň ählisi bir agyzdan, bir galypdan çykan ýaly. Olaryň sözleri, sözlemleri ýörite oturyp, üstünde ýagşy kelle döwürp düzäýmeseň, olar her kesiň birbada tapaýjak jümlelerem däl. Bu ýagdaý gahrymanlaryň häsiýetleri, individual aýratynlyklary bilen olaryň dilleriniň arasyndaky baglanyşygy, sazlaşygy gowşadýar.

Ýazyjynyň özüniň eý görýän, halaýan, endik edinen sözleriniň gahrymanlarynyňam gowy görýän, söýýän, çalt-çalt gaýtalaýan sözlerine öwrülmegi-de çeper eserler üçin amatly däl. Amatsyzlygynyň sebäbem ol gahrymanlaryň dilleriniň indiividuallygyna zyýan berýär, olaryň sözlerine meňzeşlik ýokundysyny çaýýar. Beki Seýtäkowyň döredijiliginde hem käte şeýle ýagdaý gabat gelýär. Käbir mysallar:

“... Bu ýönekeý bir adam bolman, asmandan düşen perişdä meňzeýärdi”.

Çerkez:

“Salaý eke, bu senmi ýa-da asmandan düşen perişdemi?”

“Bagtygúl onuň gözüne perişde ýaly bolup göründi”.

Bekmyrat:

“Seniň ýüzüň perişdäniňki ýaly sap, arassa, nurana...”

Edil şeýle mysal ýazyjynyň eserlerinde biçak köp.

Eýsem bolsa gahrymanlary edil awtoryň özi ýaly piker edäýmelimi?! Eger bir gahryman awtor ýa-da başga bir adam perişdä meňzetse, beýleki gahrymanlaram ony perişdä meňzedäýmelimi?! Hakyky durmuşda welin beýle däl. Her bir adamyň ol ýa-da beýleki zada öz garaýşy, öz baha berşi bolýar. Eger Salaý jerçini bir adam perişdä meňzetse, beýleki adam ony bütinleý başga bir zada meňzetmegi mümkin. Bu ýerde-hä awtoryň gahrymanlarynyň ýerine özüniň gürleýändigini, öz pikirini olaryň boýnuna dakýandygy has hem beter duýulýar. Salaý jerçini ýa-da Bagtygúli gören her bir adamyň hakydasyna perişde gelip durar ýaly, perişde anyk keşpli, hakykytda bolan zat däl ähyryn! Ol dini düşüňjeler bilen bagly döwrän fantastiki zat. Şoňa görä-de ony her adam bir hili formada göz önüne getirmegi mümkin. Dogry, käbir adam durmuşdakyanyk bir zadajuda meňzeş bolýar. Şeýle bolanda, ony aýry-aýry adamlaryň hemmesiniň hem ony şol zada meňzedäýmekleri, ol adam babatda öp adamyň pikiriniň bir bolup çykaýmagy gaty ähtimal. Emma howaýy zat bolan perişde babatda weli muny aýmak bolmaz. Şoňa görä-de beýle ýagyr edilýän sözler awtoryň özlari bilen gahrymanlaryň sözleriniň arasynda çalymdaşlyk, meňzeşlik döredýär, eseriň çeperçiliginiň, dil indiwiidualygyny gowşadýar. Şeýle çalymdaşlygy N.A. Dobrolýubow eseriň uly kemçikigi hökmünde belleýär. Ol öz döwrüniň eserleriniň biri barada şeýle ýazýar: “Tutuş romanda hereket edýän adamlar awtoryňky ýaly gürleýärler, olar awtoryň gowy görýän özlelerini, söz düzümlerini ulanýarlar. Olaryň sözlemleriniň gurluşy-da şonuň ýaly... Eserdäki ähli adamlar biri-birine “ezizim” diýip söze başlaýarlar (knýazdan başgalary), şonuň bilenem sözlerini tamamlýarlar. Olar şol bir sözi döwnäp durmagy gowy görýärler we awtoryň özi ýaly sözlemi sozýarlar. Ähli zatda öz adyndan gürleýän adam däl-de, awtoryň özi görünüýär”.

Gylyç Kulyýewiň romanlarynda-da awtoryň özüniň ulanmagy gowy görýänkäbir sözleri gahrymanlaryň dilinde hem üznüksiz gaýtalanýar. Aýratyn-da awtoryň öz dilinde-de, gahrymanlaryň dilinde-de “söhbət” diýen söz köp göze-başa düşýär.

Awtor:

“Lila kim barada gürrüň gidýänini duýdy, söhbeti tiz başga tarapa sowdy”.

Reşit:

“...Ýöne men dillensem, söhbetiň mazasy gaçar öýdüp gorkýan...”

Abdylhafyt:

“...häzir syýasy söhbetiň wagtymy name! Sungat bar, edebiýat bar... Hoş söhbete tema kän”

Bulardan başga-da “Ýanbermez alžirli” romanynyň ençeme sahypasynda şu söz gabat gelip dur.

Şol bir belli sözüň dürli gahrymanyň dilinde gaýtalanyp durmagy eseriň çeperçiligine oňaýsyz täsir edýär. Her bir gahrymanyň sözleýşiniň aýratynlygyny

gazanmak, dili häsiýet bilen berk baglaşdyrmak hakyky çeper eserden edilýän esasy talaplaryň biridir.

Awtoryň dili. Çeper eseriň tutuşlygyna şowly çykmagynda awtoryň dil baýlygynyň uly ähmiýeti bardyr. Her bir hakyky ýazyjy halkyň janly gepleşik dilini çuň öwrenmek bilen, ägirt uly söz zapasyny edinýär. Pikirlenmegiň esasy guraly bolan diliň ähmiýeti hakda A.M. Gorkiý şeýle diýýär: “Edebi işiň tehnikasy, hemme zatdan ozal, dili öwrenmeklige syrygýar... hudožnik —ýazyjy üçin biziň iňňän baý sözlügimiziň ähli zapaslary bilen giňden tanyş bolmak we olardan has takyk, aýdyň, güýçli sözleri saýlap almagy başarmak zerurdyr. Dine şu hili sözleri sazlaşdyrmak we olary öz manylary boýunça nokatlaryň arasynda dogry ýerleşdirmek bilen, awtor pikirini göwnējaý beýan edip biler, aýdyň suratlary, awtor tarapyndan şekillendirilen adamlaryň janly figuralaryny şeýle bir ynandyryjy edip—edil okyjy görüp duran ýaly edip döretmek bolar”.

Eserde suratlandyrylýan ähli zatlar awtoryň hem personažlaryň diliniň üsti bilen berilýär. Emma awtoryň dili eserde guramaçylyk roluny oýnaýar. Ol eseriähli bölümlerini birleşdirýär, olary bir bitewi hadysa öwürýär. Iň soňunda personažlaryň sözlerini-de ugrukdyrýan, biri-birleri bilen birikdirýän awtoryň sözleridir. Köplenç halatlarda personažlaryň sözleri awtoryň sözleriniň arasynda getirilýär. Personažlaryň dilleriniň çuňdan indiuiduallaşdyrylmagy hem-de tipleşdirilmegi, olaryň her birine häsiýetine kybapdaş dil aýratynlygynyň berilmegi awtoryň dil baýlygyna, onuň synçylygyna, dürli gylyk-häsiýetli, dürli tipli adamlaryň dil aýratynlyklaryny bilşine baglydyr.

Öň belleýşimiz ýaly, her bir eseri bitewi edýän zat awtoryň suratlandyryan predmetlerine bolan garaýşy hem-de olara berýän ideýa- estetiki bahasydyr. Çeper eserde awtoryň diliniň esasy funksiýalarynyň biri şol garaýşy, şol ideýa- estetiki bahany açyp görkezmekden ybaratdyr. Resmi dokumentlerde, iş kagyzlarynda, gazýet- žurnallarda ýerleşdirilen dürli makalalarda ýazylan zatlaryň esasy maksady faktlary habar bermekden ybaratdyr. Emma çeper döredijilikde faktlar diňe suratlandyrmak bilen çäklenmeýär. Olara awtoryň garaýşy-da siňdirilýär. Ol garaýyş hem dilarkaly aňladylýar.

Çeper eserlerde ekspozisiýa, peýzaž kartinalary, çeper portretler, dürli yzaçekilmeler, gahrymanlara berilýän gönümel häsiýetlendirmeler, ýazyjynyň gönüden-göni öz piker- duýgularyny beýan edýän pursatlary, umumy suratlandyrmalar we ş. m. awtoryň dili arkalyşekillendirilýär. Bularan başga-da awtoryň dili möhüm funksiýalary ýerine ýetirýär. Köplenç halatlarda awtoryň hem personažyň dili utgaşykly gelip, olar biri-biriniň üstüni ýetirýär. Ýekeje mysal: G. Gurbansähedowyň “Toýly Mergen” romanynnda Agaýewiň gorkaklygy, ýaranjaňlygy onuň öz sözlerinde-de belli blýar. Emma awtoryň sözleri onuň häsiýetini taraplaryny has hem çuňlaşdyrýar:

—“Ýoldaş Hanow!...—diýip, Agaýew gözünü ýaşardyp, burnuny çekdi. —Men öňem o taýdan ýüzüme tyykürilen ýaly bolup gaýtdym. Siz meni nähak ýere horlamaň. Men sizi raýonda ýeke-täk adalat eýesi diýip bilýän ahyryn.

Ýalbarmak bilen Hanowyň töhmetinden sypyp bilmejeginden Agaýewiň habary yokdy. “Dünýäniň ýeke diregi senmiň-aýt? Aždarha ýaly, beýle üssüme owsun atýaň welin, hany sen meni diriligime ýuwdup bilýän bolsaň

ýuwutsana!...”diýageden, silkinip galaýsa, onuň arkan serpäýmegem mümkindi. Ema oňa-da gaýrat gerekdi. Beýle gaýratam Agaýewde ýokdy. Ol üzül-kesil garşylyk görkezmegiň ýerine, barha başyny aşak egdi. Başyny aşak egdigiçe hem ysgyny gaçdy. Ahyry sözünü dowam edip, ýalbarmaga hem gurbaty çatmady, iki eli bilen ýüzünü tutup, aýna ýaly ýaldyrawuk stoluň üstüne gözünüň ýaşyny paýratdy.”

Eserleriň käbirinde wakalary beýan edijiniň öz obrazy-da bolýar. A. Kekilowyň “Söýgi” romanynda wakalary beýan ediji —liriki gahryman hökmünde çykyş edýär. Bu gahrymanyň obrazy-da awtoryň sözleri arkaly açylyp görkezilýär. Bu liriki gahrymanyň sözleri personažlaryň sözleri bilen utgaşyp, eseriň ideýa-emosional täsirlilikiniň has hem güýçlenmegine hemaýat edýär.

Hakyky çeper eserlerde awtoryň suratlandyryýan wakalaryna bolan garaýşy, olara berýän ideýa-estetiki bahasy daşky taýdan göze ilip durmaz ýaly formalarda şekillendirilýär. Bu babatda awtoryň sözleriniň aheňiniň, intonasiýasynyň ähmiýeti uludyr. Awtoryň intonasiýasy, aheňi onuň suratlandyryýan zatlaryna bolan garaýşyny, olary tassyklaýan dygyny ýa-da inkär dýändigini aýdyň duýdurýar. Aýry-aýry halatlarda awtoryň äheňi suratlandyrylýan hadysanyň mazmunyny tassyklaýsa, başga bir ýagdaýda onuň äheňi kinaýa ýugrulyp, suratlandyrylýan hadysany inkär edýär. Hakyky çeper eserlerde dine bir personažlaryň dili däl-de, eýsem awtoryň öz dili hem özboluşly häsiýete eýe bolýar.

Emma eserleriň käbirinde awtoryň we personažlaryň dillerini biri-birinden tapawutlandyrmak juda kyn bolýar. Bu kysymly eserlerde personažlara derek awtoryň ozi gürleýär. Bu ýagdaý personažlaryň individual keşbini açyp görkezmäge uly zyýan berýär. Şeýle bolansoň, awtoryň hem personažlaryň dilleri biri-birinden düýpli tapawutlanmalydyr. Munuň üçin uly döredijilik tagallalary zerurdyr.

Sinonimler. Ýazylyşlary hem aýdylyşlary boýunça aýry, manylarytaýyndan ýakyn bolan sözlere **sinonimler** diýilýär. Mysal üçin: watan, yurt, il, mekan, ene toprak we ş.m.

Ähli gadymy halklaryň dilinde bolşy ýaly, türkmen halkynyň dili-de sinonimlere örän baýdyr. Her bir söz ussadyňyň borjy şol sinonimlerden ýerlikli peýdalanyp bilmeklikdir, olardan öz pikir- duýgularyny beýan etmäge has ukyplylaryny saýlap almagy başarmaklykdyr. Elbetde, iň jaýdar, iň zerur sözi saýlap almaklyk ýañil-ýelpaý iş dälidir. Ýiti, nyşana göni degip duran sözleri tapyp, gerekli ýerinde ulanmagy başarmaklyk awtordan ägirt uly zähmet çekmekligi talap edýär. Maýakowskiý söz saýlamagyň hupbaty hakda söz açyp, şeýle diýýär:”Ýekeje sözünü hatyrasyna söz magdanynyň münlerçe tonnasyny dörüp çykmary bolýarsyň”. Sinonimleriň dürli öwüşginli, dürli many ýokundyly ähli mümkinçiliklerinden doly peýdalanmak üçin awtoryň olary gowy bilmegi zerurdyr. Sinonimler dürli funksiýany ýerine ýetirýär. Olaryň birnäçesi jümleleriň dürli-dürli bolmagy, şol bir sözünü iriziji gaýtalanmazlygy üçin peýdalanylýar. Beýle ýagdaýda manylary boýunça biçak ýakyn, ähli halatlarda biri-biriniň ornuny tutup bilýän sinonimler ulanylýar. Mysal üçin: böri, gurt, möjek ýa-da gowy, oňat, ýagşy we ş.m.

Ussat ýazyjylar her bir abzasda, hatda tutuş sahnada ol ýa-da beýleki jümläniň, sözüň gaýtalanmazlygy üçin çalyşýarlar.

Ýazyjylar köplenç halatlarda sinonimlerden özüniň predmete bolan garaýşyny, oňa berýän bahasyny aňladar ýaly sözleri saýlap alýarlar. Mysal üçin, ýazyjy “öý” sözünüň ýerine onuň sinonimleri bolan “kúlbe”, “túnek” diýen sözleri ýa-da “zenan”, “aýal” sözleriň ýerine olaryň sinonimi “heleý” diýen sözi ulanan mahalynda eýýam olara bolan garaýşyny-da syzdyrýar.

El çarpanma bagry tütäp,
Súýşdi bäräk
Golaý-golaý.
Gözlerinde oky bolsa,
Boşatjakdy çişik heleý.

(K. Gurbanepesow. “Taýmaz baba”).

Awtor sinonimlerden gahrymanyň garaýşyny açyp görkezەر ýalysyny saýlap alýar.

“...Men ol heleýe ömürlik zyndan guraryn. Ol meniň guran zyndanymyň içinde gülmän, ýylgyrman, sözlemän, bütün ömrüni gözýaş içinde geçir”.

(H. Derýaýew. “Ykbal”)

Manylary has ýakyn sinonimlerde-de belli derejede biri-birinden tapawutlanýan öwüşginlikler bolýar. Şonuň üçin anyk sözlemiň, anyk jümläniň talabyna görä, sinonimlerden has degerlileri, tüýs ýerine düşüp duranlary, çalşyryp bolmajaklary saýlanyp alynmalydyr.

A. S. Puşkin, Magtymguly ýaly söz ussatlary sözlemleriň emosional täsirçililigini “owadan”, “kaşan” sözleri köp ulanmak bilen däl-de, halk diliniň ummasyz baýlygyndan çuň peýdalanmak, her bir sözi tüýs gerek ýerinde ulanmak, sözleri hakyky öz orunlarynda goýmak hem-de olaryň tebigy baglanyşygyny tapmak arkaly gazanypdyrlar.

Omonimler. Bir sözüň dürli manyny aňladyp gelmegine **omonim** diýilýär: baş, göz, aýak, çal, ot, gara we ş.m. sözler omonimlerdir. Olar aýry-aýry sözlemlerde, jümlelerde gelenlerinde dürli manylary aňladýarlar. Mysal üçin, “baş” diýen sözüň käbir manysyna seredip göreliň .

“Başyny ýaglyk bilen bogupdyr” diýlende, adamyň kellesini, “baş inžener” diýlende, wezipäni, “baş atmak” diýlende, razylyk bermegi, “baş alyp gitmek” diýlende, bütünleý çykyp gitmegi, “ýylyň başynda” diýlende, wagty, “başymy agyrtma” diýlende, azar berme diýen manyny aňladýar. Bu sözüň ýene-de onlarça manysy bardyr.

Köp manyny aňladyp bilýän sözüň anyk pursatdaky hakyky manysy sözlem içinde äşgär bolýar. Sözleriň manylarynyň beýle açyklaşdyrylmagyna **kontekst** diýlip at berilýär.

Aýdylyşlary we manylary boýunça aýry, emma ýazylyşlary babatda meňzeş omonimler hem gabat gelýärler. Olar **omograf** diýlip atlandyrylýar: at, ot, çal we ş.m. sözler omograflardyr. Mysal üçin:

Atda aýak bolsa, özge syn bolmaz.

(Magtymguly. “Mala seretmez”).

“Bahara Türkmenistanyň at gazanan halyçysy ady berlipdir”.

(A. Gowşudow. “Köpetdagyň eteginde”).

Ýokardaky mysallarda getirilen “at ” sözleri manylary boýunça-da, aýdylyşlary boýunça-da biri-birinden tapawutlanýarlar.

Munuň tersine, aýdylyşy boýunça meňzeş, emma ýazylyşy we manysy babatda tapawutlanýan sözler-de duş gelýär. Olar **omofon** diýlip atlandyrylýar: sud-süýt, kulak-gulak we S.m.sözler omofonlardyr.

— Aý, ýeňňe, är-aýalyň dawasy meniň işim däl ahyry.

—Eýsem kimiňki?

—Sud bar, sülçi bar, ispolkom bar.

—Súýdüňi- gatygyňy bilemok weli, meniň talak hatymy alyp bermän, sen şu ýerden gitmersiň!...”

(B. Kerbabaýew. “Gaýgysyz Atabaý”).

Omonimler týug formasynda eser döretmäge uly mümkinçilikler berýär. Burhaneddin Siwasly, Seýdi, Mollanepes ýaly görnükli şahyrlar omonimleri ulanyp, týug formasynda eserler döredipdirler. Bu tärdən türkmen sowet şahyrlary-da çetde durmandyrlar.

Büdresem-de, gülüşmäň siz, uýalar!

Şu ýaşynda daga çykyp bilmeşe,

Bu agaňyz ilden-günden uýalar.

(H. Kulyýew. “Daň agarýar”).

Miwe köp bolsa eger,

Bag başyn aşak eger.

(G. Ezizow. “Ynam”).

Ýokarky bentdäki “uýalar”, aşaky setirlerdäki “eger” sözleriniň hersi iki gezek gaýtalanyp gelýär. Emma olaryň aňladýan manylary aýry-aýrydyr.

DILIŇ AÝRATYN LEKSIKI ÇEŞMELERI

Durmuşy obrazly, töwerekleýin suratlandyrmak üçin ýazyjy diliň ähli leksiki çeşmelerine ýüzlenýär. Ol edebi dile girýän leksiki serişdelerden başga-da, janly gepleşikde aktiw ulanylmaýan sözlerden, arhaizmlerden, neologizmlerden, dialektizmlerden, aýry-aýry toparlaryň dilindäki leksiki serişdelerden we ş. m. giňden peýdalanýar. Elbetde, eserlerde beýle sözler öz-özlügindeki zatlar hökmünde däl-de, çeperçilik maksatlary üçin ulanylýar. Olar eserde belli bir çeperçilik funksiýany ýerine ýetirýärler.

Arhaizmler. Könelişen, ulanylyşykdan galan ýa-da halkyň janly gepleşik dilinde aktiw ulanylmaýan sözlere arhaizmler diýilýär. Meselem, arçyn, kätip, nöker, tagsyr, tagt, ahun, ulama, täjir we ş.m. sözler arhaizmleşen sözlerdir.

Arhaizmler çeper eserlerde geçmişiň wakalary suratlandyrylanda ulanylýarlar. Arhaizmleriň ýörüte funksiýasy bar. Könelişen sözler döwrüň aýratynlygyny, taryhy kaloritini bermek üçin peýdalanylýar. Arhaizmlere biçak seresaply çemeleşmelidir. Eger olar aş köp, ýersiz ulanylsa, şu günki günüň okyjysyna eser düşnüksiz bolup çykýar.

Onuň tersine, öz döwründe has ýörgünli bolan, emma häzirki döwürde arhaizmleşen sözler bütinleý ulanylmasa, eserde döwrüň aýratynlygy, taryhy kalorit, duýulmaýar. Geçmişiň wakalary suratlandyrylýan beýle eserleriň ynandyryjylygy gowşak bolýar. Şonuň üçin ýazyjylar has häsiýetli, şol wagtyň özünde-de häzirki döwrüň okyjylaryna düşnükli arhaizmlerden peýdalanýarlar. Käbir mysallar:

“...Ýörite kazylyk bilimi bolmany üçin, Garaýapban öz wezipesiniň mollanyňkydan nähiliräk tapawutlanýandygy barada esli mahal oýlanmaly boldy. Kazy kanunyň goragynda durmaly adam. Ony diýseň, molla-da şerigat kanunlarynyň berjaý edilmegi ugrunda iş alyp barýar. Ahyr oýlana-oýlana şeýle netijä geldi: “Molla adamlaryň günälidigini ýa-da günäsizdigini anyklaýar. Kazy bolsa edilýän günä üçin berilmeli jezany kesgitlemelidir”.

(B. Hudaýnazarow. “Garaçägäniň ogullary”).

“Han hezretleri, Horezminiň köp ýerlerinden gelen emeldarlar, begler, töreler, möhürdarlar siziň nurly ýüzüňizi görsek diýýärler”.

(B. Seýtäkow. “Doganlar”).

Şu mysallardaky şerigat, molla, kazy, emeldar, beg, töre, möhürdar ýaly sözler arhaizmleşen sözlerdir. Emma olaryň manysy häzirki zamanyň okyjylaryna düşnükli.

Kähalatlarda könelişen sözler täze mana eýe bolýar: “...Sahyp mollanyň öňküsinden has gowydygy oňa aýdyňdy. Indi ol tagsyram däl, molla-da, ol mugallymdy”.

(N. Jumaýew. “Aýdogdy Tahyrow”).

Görnüş ýaly, bu ýerde tagsyr, molla diýen sözler döwür talabyna görä mugallym diýen söze öwürlipdir.

Türkmen sowet ýazyjylarynyň döredijilik tejribesinde arhaizmlere üns berilmeýän halatlary-da gabat gelýär. Aýratyn-da bu ýagdaý Magtymguly hakda döredilen çeper eserlerde has güýçli duýulýar. Ol eserlerdäki gahrymanlaryň köpüsiniň dilinde XVIII asyrdan ýaşap geçen adamlaryň gürleýiş aýratynlyklary, döwrüň taryhy kaloriti göz önünde tutulmaýar. Olaryň aglabasy şu günki adamlara çalymdaş gürleýär.

Arhaizmler gahrymanlaryň dillerini indiwiiduallaşdyrmak üçin-de, aýry-aýry personaž kinaýa bilen häsiýetlendirmek üçin-de peýdalanylýar.

Neologizmler. Durmuşyň yzygider ösmegi, täze hadysalaryň, düşüňjeleriň döremegi netijesinde dilde täze sözler emele gelip durýarlar. Şeýle sözlere **neologizmler** diýilýär. Mysal üçin, kosmos, kosmos korably, kosmonawt, potrat, potratçy, wideokanal we ş. sözler neologizmlerdir. Kähalatlarda dilde öňden bar bolan sözler täze mana eýe bolýarlar: aýanlyk, durgunlyk, ýýtgedip gurmak, sersaglyk ýaly sözler giň syýasy manyly täze sözlere öwürüldiler. Kähalatlarda arhaizmeleşen sözler täze manja eýe bolup, neologizmler hökmünde peýda bolýarlar. Muňa mysal edip, kärende, kärendeçi, hemra ýaly sözleri görkezmek bolar.

Täze sözler ýazyjy-şahyrlar, žurnalistler we ylmyň wekilleri tarapyndan-da döredilýär. Kähalatlarda öňden bar bolan sözlerden beýleki sözler bilen baglaşdyryp, täze manyly sözler döredilýär:

Ähli sözleň palçygyny
Öz elinde eýläň ýaly.

Bahar gyzy gök otlaryň
Şaýa- sepe baý wagtynda.

(K. Gurbannepesow. “Taýmaz baba”).

Ýokardaky setirlerdäki “palçyk”, “bahar gyzy”, “şaý-sep” diýen sözler asylky manysyndan tapawutly täze manyny aňladýarlar. Olaryň täze manysy kontekstde biçak düşnükli. Beýle sözler goşgy setirlerini şahyrana edýärler.

Emma eseriň çeperçiligine şariklik edip bilmeýän, ýöntem täze sözler hem gabat gelýär:

“General ýuka güldi”.

“Onuň yz ýanynda iki sany zenana bilen iki sany erkek kişi general Rişelýäni uzakdan nazarlap, hümürdeşip durdy”.

(G. Kulyýew. “Ýanbermez alžirli”).

“Ýuka gülki” diýlip, türkmen edebi dilinde-de, janly gepleşikde-de aýdylmaýar. “Zenana” sözüniň manysy düşnükli. Emma ol rusça pikirlenip, türkmençe ýazylan söze çalyň edýär. Eýsem bolsa “zenan” diýen sözüň anyk manysy bolup, ol gadymdan bäri türkmen diliniň sözlük sostawynda bar. Şeýle bolansoň, eserde ony “zenan” diýip ulanmaklyk ýerliksiz. Dogry, iki jynsa-da degişli sözleriň soňuna “a” harpyny goşsaň, onuň onuň aňladýan jynsy anyklaşýar.meselem: “mugallym”

erkek, “mugallyma” bolsa aýal jynsy aňladýar. Emma “zenan” sözi dine aýal jynsyna degişli.

Eserde jümleleri çeperleşdirjek bolup, sözleri asyl manylaryna, tebigatyna gelişmeýän täze rowüşde, formada ulanmaklyk hem ýerine düşmeýär: “...gara gözleriniň aşagyny ýygirt bezäp ugrapdy”.

“Melike ýerinden silkinip galdy, sag elini batly aýlap, gabatdaşyny awuly şapbat bilen sylaglady-da, ses-sedasyz yzyna dolandy”.

“Doktor içinden: “Süşjek adam şahyny gizlemez” diýip piker etdi-de, gönüsinden gelmegi ýüregine düwdi”.

(G. Kulyýew. “Ýanbermez alžirli”).

Ýokarda getirilen mysallarda sözleri öz tebigatyna görä ulanmandyklary üçin, jümleler ýasama bolup çykypdyr. Şeýle bolansoň, olar gözelligi, nepisligi, täsirlilik bilen okyjyny özlere imrindirmän, gaýtam geňirgendirýär.

Bu ýagdaý neologizmlere seresaply çemeleşmegiň zerurdygyny görkezýär.

Dialektizmler. Aýry-aýry halatlarda dialektizmler hem çeperçilik serişdeleri hökmünde peýdalanylýar. Edebi dile girmeyän, emma aýry-aýry dialektlerde ýörgünli bolan sözlere **dialektizmler** diýilýär. Türkmen halky biçak giň territoriýada ýaşaýar. Uzak döwürleriň dowamynda türkmen tire-taýpalary Kaspi deňziniň boýlarynda, Köpetdag eteklerinde, Amyderýanyň ýakalarynda we ş. m. ýerlerde ýaşap gelipdir. Olaryň ýaşaýyş şertlerinde-de, iş salyşýan zatlarynda-da düýpli tapawutlar bolupdyr. Bu ýagdaý türkmen dilinde ençeme dialektiň, olarda uly söz gorlarynyň emele gelmegine getiripdir. Ol dialektlerde fonetika, grammatika, leksika babatda dürli aýratynlyklar gabat gelýär. Mysal üçin, edebi dildäki “işleýär” diýen söz teke dialektinde dialektinde **işleýä**, ýomut dialektinde **işleýär**, saryk dialektinde işlädu:r, ärsary dialektinde işleýor diýlip aýdylýar. Dialektizmler, esasan, gahrymanlaryň dilinde ulanylýar.

“...ynkylapçylar dürli-dürli bolýor, olar halkyň göreşini-güýýjüni öz island ugurlary bilen, öz saýlan ýollary bilen akdyrjak bolup dyrjaşyorlar”.

(A. Haýydow. “Düýnki adamlar”).

“Berekella, berekella, ogul. Setdar gyrymsany gowy tanaýaryn. Kakaň tendarmy?... Myhman, eleşdirme, adyňy bilemok, özüňem tanamok...”.

(B. Seýtäkow. “Doganlar”).

Ýokarky sözlemlerdäki “bolýor”, “dyrjaşyorlar” diýilip, ärsary gepleşiginde gürlenýär. “Tendarmy?”, “eleşdirme” diýen sözler ýomut dialektine degişli. Şiwe sözleri gahrymanlary häsiýetlendirmek, olaryň nirede ýaşaýandyklaryny, önüp-ösendiklerini, wakalaryň nirede bolup geçýändigini nygtap görkezmek üçin peýdalanylýar. Çeper eserlerde šiwe sözleri örän çakli ulanylýar. Ýazyjy olara biçak seresaply, oýlanyşykly çemeleşýär. Sebäbi olara aşa köp ýykgyň edilen mahalynda, eserde beýleki dialektleriň wekillerine düşnüksiz sözleriň peýda bolmagy mümkindir. Şonuň üçin ýazyjy šiwe sözleriniň baryny däl-de, olaryň has ýörgünlileriniň käbirlerini, başga dialektleriň wekilleriniň-de düşüňip biläýjeklerini ulanýar.

Awtoryň dilinde šiwe sözi juda zerur bolan mahalynda, ol sözi edebi dildäki başga bir söz bilen çalyşmak mümkin bolmadyk mahalynda ulanylýar. Ol söze sahypanyň aşagynda, ýagny çykgytda düşündiriş berilýär.

Aýry-aýry social toparla, ýagny spekulýantlar, neşekeşdir arakhorlar, ogry-jümrüler tarapyndan döredilen şertli sözlere we söz düzümlerine **žargonizmler** diýilýär. Mysal üçin, sandykda sygyran, jahyl gyran, ýola sygmaz, çüýdeşen, geýmesem ölýän, taksi taýdyran, sim geçen, Aşgabat gijesi we ş. m. sözler spekulýantlaryň arasynda ýörgünli bolan žargonlardyr.

Çeper eserlerde medeniýetine, düşünjesine görä, aýry-aýry personažlaryň dilinde haramzada, bedasyl, deýýus, tula, eşek, doňuz, kezzap, ýaşy kesilen, meýdi ýanmyş ýaly edepsiz, sögünç, paýyş, hapa sözler gabat gelýär. Şeýlr gödek sözlere **wulgarizmler** diýilýär.

DILIŇ ÇEPERÇILIK SERIŞDELERI

Halkyň dili çeperçilik serişdelerine örän baýdyr. Ol serişdeler jaý ýerinde ulanylan mahalynda pikiriň obrazlylygy, täsirliýi has güýçlenýär. Edebi eserlerde çeperçilik serişdeleriniň ähmiýeti has-da uludyr. Çeper eseriň obrazlylygyny kesgitleýän esasy zat obrazly mazmun hasaplanýar. Emma eseriň çeperçilik derejesiniň ýokary bolmagynda diliň obrazly aňladyş serişdeleriniň-de hyzmaty az däl. Diliň deňeşdirme, parallelizm, epitet ýaly giňden ýaýran çeperçilik serişdelerini, troplaryň dürli görnüşlerini ýerlikli ulanmak bilen, söz ussady eseriniň obrazlylygyny has-da artdyryar, suratlandyryan hadysalaryny ähli öwüşginlikleri, manylary bilen göz önüne geler ýaly edip şekillendirýär.

Deňeşdirme. Möhüm çeperçilik serişdeleriniň biri-de deňeşdirmedir. Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda, edebiýat teoriýasyna degişli käbir işlerde deňeşdirme bilen meňzetme gatyşdyrylýar ýa-da deňeşdirmäniň meňzetmeden tapawudy anyklaşdyrylmaýar. Deňeşdirmäniň aýratynlygy hakda dosent K.Babaýewiň öňe sürýän pikiri hakykata ýakyndyr. Ol şeýle ýazýar: “Deňeşdirmede hem bir zadyň hili ýa häsiýeti, hereketi başga bir zadyň üsti bilen deňeşdirme ýoly arkaly has aýdyň, täsirli suratlandyrylýar. Deňeşdirilýän zatlaryň biri esasy bolup, beýlekisi şol esasy zadyň haýsy hem bolsa, bir tarapyň obrazly beýan edýär. Şunda bir zadyň beýleki zatdan gowy ýa erbetdigi, süýji ýa aýdygy, uly ýa kiçidigi, giň ýa dardygı, ýogyn ýa inçedigi, artyk ýa kemdigi, uzyn ýa keltedigi nygtalyp ýa-da bir zadyň başga bir zatça bar ýa ýokdugy aýdylp, durmuş hakykaty obrazly, täsirli aňladylýar”.

Deňeşdirmeler “ça-çe, dan-den, a-e” goşulmalarynyň, “garanda, seredende, görä” ýaly kömekçi sözleriň üsti bilen döredilýärler.

Güýjiň, kuwwatyň gidende,
Ogul-gyzyň ýatça bolmaz.

(Magtymguly. “Atça bolmaz”).

Berimsiz beglerden, bahyl baýlardan,
Çöle çyksaň, erkek çopan ýagşydyr.
Goly giň, köňli dar, çykymсыz handan,
Işiň düşse, mert galtaman ýagşydyr.

(Zelili. “Ýagşydyr”).

Ogry ärdän bir dogry it ýagşydyr.

(Magtymguly. “Söhbät ýagşydyr”).

Akylla bir söz besdir,
Akmaga mün söz hebesdir.

(Nakyl).

Gözel Jerene garanda uzyn.

Batyr öňki ýyllara seredende gowy okaýar.

Parallelizmler. Parallelizmi hem deňeşdirmäniň bir formasy hasaplamak mümkindir. Munda deňeşdirilýän zatlar, hadysalar ýanaşyk şekillendirilýär.

Parallelizmde, esasan, tebigatdaky bir ýagdaý, hadysa adam durmuşyndaky bir ahwalat bilen baglanyşdyrylyp, ugurdaş suratlandyrylýar.

Dag başy dumansyz bolmaz,

Är başy hyýalsyz bolmaz.

Dagy-daşy ýel bozar, adam arasyňy söz bozar.

(Nakyl).

Çuňňur guýa daş atsaň,

Çümer gider, ene jan.

Ýat illere gyz satsaň,

Ýiter gider, ene jan.

Parallelizmde deňeşdirilýän ýagdaýlaryň, hadysalaryň ikisi-de özbaşdak mana eýedir. Emma ýana-

şyk getirilen mahalynda olaryň manysy hem çeperçiligi has güýçlenýär. Olar biri-biriniň obrazlylygyny, emosional täsirliiligini artdyrýar. Şeýle-de bolsa, deňeşdirilýän hadysalaryň, ahwalatlaryň ynsan durmuşyna degişli tarapy esasy orunda goýlup, has nygtalýar. Olaryň tebigata degişli tarapy bolsa adam durmuşyndaky ahwalaty has täsirli açyp görkezmäge hyzmat edýär.

Çeper epitet. Giň ýaýran çeperçilik serişdeleriniň biri-de çeper epitetdir. Predmeti, hadysany ýa-da hereketi obrazly, emosional häsiýetlendirýän söze, söz düzümlerine **çeper epitet** diýilýär. Epitet özüniň sypatlandyryan predmetini many hem emosional taýdan güýçlendirýär. Epitetiň häsiýeti sypatlandyryan predmeti, hereketi bilen gelen mahalynda aýdyň bolýar. Epitet göni öz manysynda gelende ýönekeý çeperçilik serişdelerine, göçme manyda ulanylanda troplara degişli bolýar.

“Men seni atam ýaly adam diýip, hasap edip ýördüm. Emma ýüregiň gara ekeni”.

(A. Durdyýew. “Bally molla”).

Şu mysaldaky “gara” sözi asyl manysy bolan reňk hökmünde däl-de, göçme manyda gelýär. Bu ýerde “gara” sözi suratlandyrylýan tipiň niýetiniň düzüw däldigini, kalbynyň bozukdygyny aňladýar. Şu kysymly epitetler troplara girýäler.

Epitet gadymy greklerde “sypat” diýen manyny aňladypdyr. Emma häzirki döwürde bu kesgitleme çeper epitetiň hakyky manysyny doly aňladyp bilmeýär. Dogry, sypatlar çeper epitet döretmäge baý material berýär. Emma ähli halatlarda sypat bilen epitetiň arasynda deňlik alamatyny goýmak mümkin däl. Şeýle-de bolsa, edebiýat teoriýasyna degişli ýazylan işleriň birnäçesinde sypat bilen epitetiň ikisi bir zat hasaplanýar. Bu pikir dogry däldir. Eger sypat dine logiki manyny aňladyp, emosional, obrazly häsiýete eýe bolmasa, çeper epitet bolup bilmeýär.

Myrat dükandan gara, gyzyň, sary, gök galam alyp gelipdir. Şu sözlemdäki “gara”, “gyzyň”, “sary”, “gök” diýen sözler sypat, emma çeper epitet däldir. Emma olaryň aýry-aýry ýagdaýlarda çeper epitet bolup gelmegi-de mümkindir.

Gara göz bilen gözleşdim,

Şirin til bilen sözleşdim.

(“Saýatly-Hemra” dessany).

Galam gaşlar, iki gara göz sende
Sözleşende şirin-şirin söz sende.

(Seýdi).

Bu setirlerdäki “gara” sözi epitet bolup gelýär. Sebäbi ol bu ýerde obrazly, emosional häsiýete eýe.

Hakyky çeper epitetler häsiýetlendirýän predmetiniň obrazlylygyny, çeperçiligini has belende göterýärler. Käbir mysallar:

Seýdi diýer bal-şekerdir dilleriň,
Guçmana ýaraşar näzik billeriň.

Aý ýüzi ýasymen, dahany gunça,
Äleme ot salyp, köýdürme munça.

Inçe biliň, turpa näzik eliň bar,
Ak ýüzünde ýaraşykly halyň bar.

(Seýdi).

Ýokarky setirlerdäki sözleriň köpüsi çeper epitetdir. Olar goşgy setirlerini has hem şahyrana, obrazly, täsirli edýärler.

Çeper eserlerde dine sypatlar däl-de, dürli söz toparlary-da, sözlem agzalary-da çeper epitet bolup gelýärler.

Endam-jany asyr dişän daglara—
Iň azyndan milliard ýaşan daglara.

(K. Gurbannepesow. “Daglar we adamlar”).

Bu mysaldaky “dişän”, “ýaşan” sözleri ortak işlik hem epitetlerdir.

Saçlary — tokaý
Gözleri — okean.

(K. Gurbannepesow. “Adamyň kasamy”).

Ýokarky setirlerdäki “tokaý”, “okean” diýen sözler hem habarlyk, hem çeper epitetlik funksiýalaryny ýerine ýetirýärler.

Mertlik yza çekilip,
Orta çykýar ejizlik.

(K. Gurbannepesow. “Göreşde”).

Bu ýerde mertlik hem eýe, hem çeper epitet rolunda gelýär.

“Sen özüň garry köpekligiňe seretmän, meni söýüp, aýalyňdan we çagalaryňdan aýrylypsyň. Sen bir tûys akmak adam ekeniň. Men düýe bolup ölsem-de, saňa bir çorbalygam ýetmez, ondan ýaňa umydyň gyl ýuwdan ýaly bolsun!”

(A. Durdyýew. “Bally molla”).

Şu mysaldaky “garry köpekligiňe”, “düýe bolup” diýen sözler hem doldurgyç, hem epitetlerdir.

Adamlara dakylýan lakamlar-da epitetlerdir. Lakam adamyň ol ýa-da beýleki häsiýeti, sypaty bilen aýrylmaz baglydyr. Kähalatlarda lakam adamy biçak jaýdar häsiýetlendirýär.

“Annagula “sölpi” at şundan galypdy: ol geýen eşigini, balagynyň uçguryny, çarygynyň bagyny oňarman, súýrär, hopul-sopul gezerdi. Şol sebäpli-de obanyň oglanlary muňa “Annaguly sölpi” adyny goýpdyrlar”.

(A. Durdyýew. “Bagtly ýigit”).

Görnüşü ýaly, Annagulyynyň “sölpi” lakamy onuň ýaşlyk döwründäki häsiýetiniň esasy sypatyny öz içine alýar.

Han kúýli (A. Durdyýew), Kúle girrik (A. Gowşudow “Köpetdagyň eteginde”), Suhan gaty (H. Derýaýew. “Ykbal”), Şyhym súlgún (B. Seýtäkow. “Doganlar”) we ş. m. lakamlar epitetlerdir.

Türkmen dili epitetlere biçak baýdyr. Haýwanlaryň atlary (guba düýe, gyr at, gär geçi), guşlaryň atlary (gylguýruk, guba gaz, toklutaý), mör-möjekleriň atlary (oklukirpi, ok ýylan, sarygarynja), balyklaryň atlary (lakga balyk, tünňi maňlaý, çapak balyk), ösümlikleriň atlary (keýigokara, düýedaban, aýjekke), üzümliň atlary (gelinbarmak, akşekerek, bidäne), gawunlaryň atlary (wahaýman, garrygyz, gülabý), kädileriň atlary (palawkädi, daş käd, sary käd) we ş. m. epitetleriň esasynda döredirler.

Halk döredijiligi eserlerinde, türkmen dessanlarynda ulanylýan käbir sözler müdimilik epitetlere öwürlip gidipdir:

“Aşyk Ahmediniň gözi Saýat hana düşdi: tylla tagt üstünde, başy tylla jygalý bir gyz — aý diýseň agzy bar, gün diýse gözi bar. Syýa saçly, hünji dişli, galam gaşly. Gara gözli, şirin sözli, güler ýüzli, bilbil owazly, Zöhre ýyldyzly. Boýlary uzyn, billeri inçe. Badam gabak, ýuka dodak. Pisse dahan, şirin suhan, näzleri ganhor, gamzasy jellat, kirpigi polat, lebleri nabat, kamaty ar-ar, sagrasy mermer, boýy serwi-senewber. Mahbubylkulub, müşteri sagadat, hoş katdy-kaqmat. Bir kadty möwzun, gözleri meftun, aşyky jigerhun, bir apati-jan, gudraty-subhan, ondag ýaratgan: kirpigi peýkam, leblerihandan, çekgesi alma zenehdan, ýüzleri göýä mahy-taban, zary- haýran, bagry birýan, syna suzan, gözi girýan, akly haýran edip, tagta çykyp, gaşyn kakyp, zülpin döküp, ýolga bakyp, gözün süzüp, súlmüräp olturypdyr”.

(“Saýatly-Hemra” dessany).

Şu mysaldaky epitetleriň ençemesi henişelik diýen ýaly gaýtalanyp gelýär.

Epitetler sözleri, sözlemleri obrazly, emosional täsirli, çeper suratlandyrmaga uly mümkinçilik döredýän serişdedir.

Troplar. Öz göni manysynda däl-de, göçme manyda ulanylýan söze ýa-da söz düzümlerine **troplar** diýilýär. Troplar gepleşikde-de, çeper edebiyatda-da giňden ulanylýar. Çeper eserlerde troplar hadysanyň, predmetiň häsiýetli taraplaryny has täsirli, has obrazly açyp görkezmek üçin peýdalanylýar. B. G. Belinskiý “obrazly aňlatmak zerurlygy troplary döretdi” diýipbelleýär. Troplar hadysanyň emosional täsirçililigini artdyrmagyndan başga-da, awtoryň oňa bolan garaýşyny, berýän bahasyny aňlatmagyň hem ähtibarly serişdesidir.

Dişi düre meňzär, lebleri bala.

(“Saýatly-Hemra” dessany).

Dişi ýyl aşan sűňk ýaly.

Bu mysallaryň birinjisinde awtoryň estetiki taýdan tassyklaýjy, ikinjisinde inkär ediji bahasy aýdyň görnűp dur.

Sözleriň göçme manyda ulanyşlary dűrli-dűrli formada bolýarlar.

Meňzetme. Troplaryň iň sada görnűşi **meňzetmedir**. Ol giň ýaýran çeperçilik serişdeleriniň biridir. Meňzetmede bir hadysa ýa-da predmet aralarynda ýakynlyk bolan baqşga bir has täsirli zada meňzedilýär. Meňzetme suratlandyrylýan predmetiň, hadysanyň şahyranalygyny, çeperçiligini güýçlendirýär. Meňzetmeler dek, deý, deýin, ýaly, kimin, kibi we ş.m. kömekçi sözleriň, mysaly, kysymly, göýä ýaly sözleriň, ogşamak, meňzemek ýaly işlikleriň kömegi bilen döredilýär:

Gyrat arlap çapylmasa,
Şir-peleň dek topulmasa,
Öwez oglum tapylmasa,
Sürmersiň döwrany daglar.

(“Görogly” eposy).

“Mekdepden çykan oğlanlar, agyldan boşan owlak-guzy ýaly, köçäni dolduryp barýardylar”.

(B. Kerbabaýew. “Yhlasa-myrat”).

Aý kibi roýuňny gördüm.

(Magtymguly).

Baba hem ýap gazýar jahyl mysaly.

(N. Pomma.).

Şu eýýamda niçe baýlar
Göýä çokjak mara döndi.

(Zelili).

Gűleňde ogşar sen bahar- ýazlara
Ýörűşiň mynasyp sona-gazlara.

(Seýdi).

Şirin lebiň meňzär asala-ganda,
Men senden aýrylyp gideýin kanda.

(Şol ýerde).

Meňzetmeler “dyr-dir” goşulmalarynyň ústi bilen hem döredilýär :

Boýy buhary gamyşdyr,
Dişi űrgenji kűműşdir,
Bahar bolsa, göz gamaşdyr
Açylan gűli năzliniň.

(“Saýatly-Hemra” dessany).

Türkmen halk döredijiliginde, klassyk edebiýatynda meňzetmeleri ulanmaklyk örän ýörgünli bolupdyr. Sowet ýazyjy-şahyrlary-da täze-täze meňzetmeleri döredipdirler. Durmuş wakalaryny janly, anyk-duýarlykly suratlandyrmak täri öz ussatlaryny meňzetmelerden has giňden peýdalanmaga ugrukdyrýar. Kähalatlarda ýazyjy-şahyrlar köne hem täze meňzetmeleri utgaşykly suratlandyryp, setirleriň çeperçilik kuwwatyny artdyrýarlar.

Dyzdan geçýär örüm-örüm saçlary,
Ölüni direltjek galam gaşlary,
Adamzat ähliniň nury ýüzünde.
Elektrik togy bar dek gözünde.
Ýesir edýär kaklyşanyn dessine,
Gara zülpi al ýañagyň üstüne
Dökülipdir, kime ýetse didary,
Gyş günini ýaza döndir her tary.

(A. Kekilow. “Söýgi”).

Şu setirlerdäki gyzyň gözüniň mähriniň elektrik toguna meňzedilmegi şahyryň öz oýlap tapan çeperçilik serişdesi bolsa, “Ölüni direltjek galam gaşlary” ýaly çeperçilik serişdeleri klassyky edebiýatda köp ulanylýan zatlardyr.

A. Kekilow “Söýgi” romanynda iňňän täsirli täze meňzetmeleri ulanypdyr. Awtor Akmyradyň Ogulnabada söýgi hatyny iberip, jogabyna sabyrsyzlyk bilen garaşyp ýören pursatlaryndaky ýagdaýyny şeýle suratlandyrýar:

Şow akýan ýapdaky bir gamyş ýaly,
Titreýärdi degip yşkyň şemaly.

Bu meňzetme gahrymanyň ýüreginiň kadaly urýan dyngysyz gürsüldisini örän obrazly hem täsirli açyp görkezýär. Kähalatlarda bolsa şahyr täze ýüze çykýan aňlatmalaryň, terminleriň kömegi bilen hem bütinleý täze meňzetmeleri döredýär:

Bagda wentilýator guralýan ýaly,
Ösýär ýakymlyja salkyn şemaly.

Şu kysymly täze meňzetmeler beýleki ýazyjy-şahyrlaryň eserlerinde-de häli-şindi gabat gelýär.

Metafora. Metafora meňzetmäniň has kämilleşen, gysgaldylan görnüşidir. Emma olar biri-birinden tapawutlanýar. Meňzetmede bir predmet ýa-da hadysa başga bir predmete ýa-da hadysa meňzedilip, meňzedilýän zatlaryň ikisi-de görkezilýär. Meňzetmedäki esasy orun tutýan zady okyjynyň gözü önüne getirýär.

Biri — Aý, biri — Gün, ýetebilmes men.

(“Zöhre-Tahyr” dessany).

Ýüzüňi meňzetdim Aý bilen Güne.

(“Saýatly-Hemra” dessany).

Şu mysallaryň birinjisindäki “Aý”, “Gün” diýen sözler metaforadyr. Emma ikinji mysaldaky “Aý”, “Gün” diýen sözler meňzetmedir. Sebäbi birinji mysalda meňzedilýän zatlaryň diňe biri, ikinji mysalda bolsa olaryň ikisi-de görkezilýär. Metaforada bir hadysa beýlekä tutuşlygyna, dolulygyna meňzedilýär. Metaforada göçme manylylyk, obrazlylyk ýönekeý meňzetmedäkiden has güýçlidir. Metafora sözleriň manysyny giňeldýä. Metaforiki häsiýete eýe bolmak bilen, käbir söz juda

köp manyny aňladýar. Mysal üçin, “gulak”, “göz”, “baş”, “aýak” diýen ýaly sözleriň her biri öz göni manysyndan başga-da onlarça göçme manyly sözün ýerini çalşyp bilýärler. “Gulak” sözünüň dürli manyda gelşiniň käbirine seredip geçeliň:

Gulagyň garny bolmaz, siňegiň — erni.

(Nakyl).

“Annaguly tüpeňiň gulagyna barmagyny ýetirip barýardy”.

(A.Durdyýew. “Bagtly ýigit”)

“Gurluşyk diýip, gulak etimi guratdylar”.

(A.Gowşudow “Köpetdagyň eteginde”).

“Onuň üçin çäýiň garasy bilen gögüniň tapawudy atyň gulagy ýalydy”.

(Şol ýerde).

Aňlamaý sözleme: “tamda gulak bar”,

Iç syryň kişige aýdyjy bolma.

(Magtymguly. “Gidiji bolma”).

“Gülendamyň şu sözler gulagyna ildi”.

(“Görogly” eposy).

Bulardan başga-da “gulak” sözi “piliň gulagy”, “gazanyň gulagy”, “gulaga ýakymly”, “gulaga ýakmak”, “piliň gulagynda uklamak”, “gulak germek”, “gulak gabartmak”, “gulak goýmak”, “gowaçalaryň gulaklamagy” we ş. m. ençeme manyda gelýär. Metaforalara çuňňur estetiki-emosional hşýete eýe bolmak bilen, çeper eserlerde awtoryň garaýşyny aňlatmaga-da hyzmat edýärler.

— Baştutanlaryňyz bar ahyry. Hanha Dykma serdar, Seýitmyrat beg, ýene-ýeneler, näme olar serdar dälmi? — diýip, Skobelew Öwezmyrat batyryň ýüzüne seretdi. Öwezmyrat oňa sagynman jogap berdi:

— Ýala öwrenen köpeklerden ýolbaşçy, serdar bolmaz. Açgöz köpekleri bir dogramça et bilen ýa bir döwürüm çörek bilen aldap yzyňa düşürmek, islan ugruňa äkitmek bolar”.

(A. Gowşudow. “Perman”).

Bu mysaldaky “köpekler” diýen söz metaforadyr. Ol sözün üsti bilen položitel gahrymanyň-da, awtoryň-da Dykma serdar, Seýitmyrat beg tetellilere bolan garaýşy aňladylýar.

Metafora janly gepleşikde-de, çeper eserlerde-de köp ulanylýan çeperçilik serişdeleriniň biridir. Dilde ýönekeý sözleriň metafora öwrülmegi gaty ýeňildir. Mysal üçin, “guzy”, “keýik”, “jan” ýaly ýönekeý sözler ol ýa-da beýleki adama gönükdirilip, “guzym”, “keýigim”, “janym” diýilip aýdylan mahalynda, dessine metafora öwrülýärler. Dilde “sowuk urdy”, “bagtym oýandy”, “janym çykdy”, “ýüregim ýaryldy”, “Yiti akyllly”, “agyr ýitgi”, “çuň gaýgy” we ş.m metaforik aňlatmalar aktiw ulanylýar. Emma olar metaforalardyr hem öýdülmeýär.

Bu ýagdaýlar metaforanyň örän ýörgünli dil serişdesidigini görkezýär.

Janlandyrma. Metaforanyň özboluşly bir görnüşi-de janlandyrmadyr. Tebigat hadysalaryna, predmetlere, abstract düşünelere janly zatlaryň häsiýetleriniň berilmegine janlandyrma diýilýär.

Alty aýlyk ýoldan gelip, ýol aşyp,
Túni derýa, senden Garyp ötdümi?
Meniň üçin hijr oduga tutaşyp,
Túni derýa, senden Garyp ötdümi?

(“Şasenem-Garyp” dessany).

Kylgyl meniň ýolum rowan,
Çar pasly baharly daglar.
Senden karar tapar jahan,
Mydam bir kararly daglar.

(“Zöhre-Tahyr” dessany).

Gyş gara görkezmez, hemişelik ýaz,
Eý Watan guwanjy söýgüli Kawkaz,
Paslynda parh ýok ýylyň her çagy
Gözellik merkezi, ylham ojagy.

(A.Kekilow. “Kawkaz”).

Janlandyrmanyň çeperçilik hyzmaty uludyr. Ol suratlandyrylýan hadysanyň, predmetiň şahyranalygyny, emosional täsirliligini ýokarlandyrýar. Janlandyrmanyň döremegi gadymy döwürlerdäki adamlaryň aň-düşünjesi bilen baglydyr. Iň gadymy döwürlerde adamlar özlerini gurşap duran tebigat hadysalaryna janly zat hökmünde garapdyrlar. Olary janlydyr öýdüpdirler. Olaryň şol sadaja ynanjy hem janlandyrmanyň döremegine sebäp bolupdyr. Soňundan ol edebiýata dine çeperçilik serişdesi hökmünde ulanylyp başlapdyr.

Allegoriýa. Allegoriýa metaforanyň ýokary derejesidir. Eger metafora adaty sözleriň arasynda gelyän bolsa, allegoriýada suratlandyrylýan ähli zat göçme mana eýe bolýar. Metafora aýry-aýry sözlerden, söz düzümlerinden durian bolsa, allegoriýa göçme manyly tutuş obrazdyr. Allegoriýada bir hadysa başga bir hadysanyň üsti bilen suratlandyrylýar hem häsiýetlendirilýär.

Allegoriýa basnýlarda, ertekilerde giňden ulanylýar. Basnýalar tutuşlygyna allegorik häsiýete eýedir. Muňa I. A. Krylowyň, Ata Salyhyň basnýalary mysal bolup biler. I. A. Krylowyň “Möjek we guzy” atly basnýasynda möjegiüsti bilen ejize gany, guzyň üsti bilen ejiz adamyň häsiýeti suratlandyrylýar. Ýazyjy “güýçliniň ýanynda elmydam ejiz günäkär bolýar” diýip eserini tamamlaýar. Ata Salyhyň “Ýolbars we Tilki”, “Kädiňiň gülküsi” ýaly basnýalarynda-da dürli adam häsiýetleri açylyp görkezilýär.

Haýwanlar hakyndaky ertekileriň hem allegoric häsiýeti güýçlüdir. Mysal üçin, “Ymam pişik”, “Haja giden tilki” atly ertekilerde pişigiň üsti bilen ejizi, ganhor tilkiniň üsti bilen mekir adamyň häsiýeti şekillendirilýär.

Dünyä edebiýatynyň taryhynda allegorik häsiýetli romanlara-da gabat gelmek mümkin. Fransuz ýazyjysy A. Fransyň “Pingiwinler adasy”, çeh ýazyjysy K. Çapegiň “Salamandralar bilen söweş” romanlary allegoric eserlerdir. Sowet şahyry Maýakowskiniň “Tagtabit”, “Hammam” ýaly pýesalaryda allegoriýa esaslanýar. Nakyllaryň, matallaryň hem ençemesi allegoric, häsiýete eýedir.

Tikensiz gül bolmaz, zähersiz — bal.

(Nakyl).

Täze kúýzãñ suwy sowuk.

(Nakyl).

Agyl doly akja guzy, gapysyny ýapsam, ýokja guzy. (diş)

(Matal).

Gider, gider yzy ýok, daýanmaga dyzy ýok .(suw).

(Matal).

Metonimiýa. Troplaryň bir görnüş-de metonimiýadyr. Metonimiýa grek sözi bolup, adyny çalşyrmak diýmekligi aňladýar. Hadysanyň ýa-da predmetiň adyny özara baglanyşygy bolan başga sözleriň we düşüňjeleriň kömegi bilen aňladylmagyna metonimiýa diýilýär. Mysallar: Oba ir oýandy. Gazan gaýnady. Mugallym klasyň soraglaryna jogap berdi. Magtymgulyny almak üçin nobata durdum. Bu mysallarda oba — obanyň adamlary, gazan—gazandaky suw, klas—klasyň okuwçylary, Magtymguly—Magtymgulynyň eserleri diýen manyny aňlatmaga hyzmat edýär. Şu mysallardan görnüş-i ýaly, metonimiýa özara baglanyşyk, ýakynlyk esasynda gurulýar. Metonimiýa jümleleriň emosional täsirliligini, çeperçiligini ýokarlandyrýar. Şeýle-de metonimiýa sözleri tygşytlaýar, olaryň manysyny giňeldýär.

Sinekdoha. Metonimiýanyň aýratyn bir görnüş-de sinekdohadyr. Bitewi zadyň bir bölegi aýdylyp, ondan bitewi zadyň tutuşlugyna düşünilmegine ýa-da tersine, bitewi zat aýdylyp, ondan şol zadyň bir böleginiň düşünilmegine **sinekdoha** diýilýär: Mysallar:

...Men bir dilli kelledirin.

(“Görogly” eposy).

Dúýn murt gelip gitdi. Garyn bu gün hem işde görünmedi. Sakgal ýygnaqda çykyş etdi. Ol ile ot ýakdyrmady. Men saňa mün gezek aýtdym.

Bu mysallardaky “kelle”, “murt”, “garyn”, “sakgal” diýen sözleriňher biri tutuş adamy aňladýan bolsa, “ile”, “mün gezek” diýen sözler köp zadyň üsti bilen az zady aňladýarlar.

Giperbola we litota. Çeper eserlerde giperbola wakalary tipleşdirip görkezmek manysynda-da, suratlandyrylýan predmetiň, hadysanyň ol ýa-da beýleki sypatlaryny adatdan daşary ulaldyp görkezmek manysynda-da ulanylýar. Bu ýerde ulaltmanyň soňky manysy hakda gürrüň edilýär.

Çeper ulalatma ýazyjynyň aňlatmakçy bolýan pikirlerini ýokary derejede ýitileşdirip görkezýär, olary emosional täsirli edýär.

Iki dag ýykylmyş meniň üstüme,
Biri başym basmyş, biri aýagym.

(Seýdi).

Seniň dek näzenin jahana gelmez,
Görsem gözüň doýmaz, köňlüm aýrylmaz,
Ýanaşanda seniň bilen deň bolmaz,
Segsen gyz, segsen mün juwan, Hatyja!

(Şol ýerde).

Mysallaryň birinjisinde şahyryň perzentlerinden jyda düşmegi zerarly çekýän gaýgy-hasraty, çuň gynanjy has ýokary derejede ýitileşdirilip, ulaldylyp görkezilýär. Ikinji mysalda giperbola taryplanýan gözeliň mertebesini has belende götermek üçin peýdalanylýar. Giperbola halk döredijiliginde, türkmen dessanlarynda, fantastiki we satiriki eserlerde has hem giňden ulanylýar. “Arkan tapylmady. Emma Gúlragmanyň kyrk gulaç saçy bar erdi. Bu saçy gören adam haýran galar erdi, saç tarlary örän näzik bolsa hem, gaty berk erdi, her ýandan on kişi dartsa hem üzülmez erdi. Sandygy Gúlragmanyň saçyna dakyp, derýanyň gyrasyna çykardylar”.

(“Zöhre-Tahyr” dessany).

“Gyrat burnuna ýel berip, parryldap, asmana galyp başlady we şol böküşine köşgüň üstünden aşyp, galanyň içine gelip düşdi”.

(“Görogly” eposy).

Bu mysallar hiç hili düşündiriş talap etmeýär. Sowet ýazyjy-şahyrlarynyň eserlerinde-de giperbola çeperçilik serişdesi hökmünde giňden ulanylýar:

Eliniň her jaýrygynda
Edil towuk guzlaýmaly.
Gözüniň her hanasynda
Men ýalyny gizläýmeli.

(K. Gurbannepesow “Taýmaz baba”).

Giperbolanyň tersine predmetiň ýa-da hadysanyň öz hakyky bolşundan has kiçeldilip görkezilmegine **litota** diýilýär:

— Tilki baýyň ýeke dikrar
Hütdük ýaly öýi bardy,
Hepbik ýaly gaty garny
Äteşgir dek boýy bardy.

(K. Gurbannepesow “Taýmaz baba”).

Ýapan saçy
Laýa batan
Garry aýyň tûýi ýaly.
Iki gözi deşip gelýär
Edil çakgyň çüýi ýaly.

(Şol ýerde).

Bakjasynda şeyda bilbil ötüşmez,
Ah urar men nalam ýara ýetişmez,
Derdim köpdür, derman goluma düşmez,
Öter egremçeden bili gürjiniň.

(“Saýatly-Hemra” dessany).

Bu mysallardaky “hütdük ýaly öý”, “hepbik ýaly garny”, “äteşgir dek boý”, “çakgyň çüýi ýaly göz”, “egremçeden, ýagny ýüzükden ötjek bil” ýaly sözler

litotalardyr. Görnüşü ýaly, litotalar hem täsirli çeperçilik serişdeleri hökmünde ulanylýar.

Ýaňsylama. Çeperçilik serişdeleriniň biri-de **ýaňsylamadyr**. Oňa kinaýa, ironiýa hem diýilýär. Ýaňsylama kakdyrylyp aňladylýan gülküdir. Ýaňsylamada sözler ters manysynda ulanylýar. Onda erbet zat gowy zat ýaly edilip görkezilýär. Emma ol okyjyda erbet garaýyş döretmäge ukyply formada suratlandyrylýar:

“— Haýda! Aldyň ulyny, gyw!

— Baý, Berdi aganyň ogly-ha at darydýar-ow!”

(A. Durdyýew. “Bagytly ýigit”).

“— Aý, ýigid-ä urdy-ow! Bu aw “urşuň” bilen sen meýdanda guş goýmarsyň!”

(Şol ýerde).

Bu mysallaryň birinjisinde Annagulynyň at münşüniň, ikinjisinde onuň “mergenliginiň” üstünden ýaňsylanyp güllünýär.

“— Görogly, bitirseň, keramatly düýrme gylyjyňy ber. Leke patyşanyň gyzy Gúlruhy ber. Elli ýylky zekady ötdük, atyňam aljakdym, at özüňe mynasyp eken, ony saňa bagyş etdik.

— Paý, tagsyr, “dilegim bar” diýip, bujagaz zatlaram ulaldyp görkezýärsiňiz-ow. Men name dilejekkä diýip, ýüregimi бүkgüldedip durdym. Bu dilegiňiz bitmez öýdüp, çigit ýalyjak-da gaýgy etmäh, tagsyr”.

(“Görogly” eposy).

Bu mysaldaky Göroglynyň Hünkara berýän jogaby ýaňsylanyp aýdylýan sözlerdir. Sebäbi ol talaplary Göroglynyň ömür bitirmejegi belli. Özüniň bu niýetini Görogly kinaýaly sözler bilen duýdurýar. Şeýlelikde, ýaňsylama wakalaryň emosional täsirçiligini artdyrýar, olaryň obrazlylygyny çuňlaşdyrýan çeperçilik serişdeleriniň hataryna girýär.

ŞAHYRANA SINTAKSIS

Biz ýokarda aýry-aýry sözleriň, söz düzümleriniň çeperçilik serişdeleri bolup gelişlerini, olaryň diliň obrazlylygyny, emosional täsirlilikini artdyrmakdaky hyzmatlaryny görüp geçdik. Emma sözleriň obrazlylygy, emosional täsirlilik diňe bir leksiki serişdeler arkaly däl-de, eýsem bolsa sözleriň biri-biri bilen baglanyşygy, sözlemleriň gurluşy (sintaksisi) arkaly-da gazanylýar. Sözler elmydam haýsydyr bir baglanyşykda bolýar. Sözleriň asyl manysy sözlemiň içinde, beýleki sözler bilen baglanyşykly gelende aýyl-saýyl bolýar. Çeper eserlerde sözler dine manylary boýunça däl-de, eýsem çeper şekillendirijilik ähmiýeti boýunça-da baglanyşýarlar. Intonasiýanyň, basymyň üýtgemegi, sözleriň adaty ýerleriniň çalşyrylmagy, jümleleriň ýüzlenme ýa-da sorag formasynda gurnalmagy bilen-de aňladyljak bolunýan pikiriň häsiýeti, äheňi özgerýär.

Pikiriň dürli äheňde, çeper, täsirli aňladylmagynda intonasiýanyň dogry goýulmagynyň ähmiýeti biçak uludyr. Şu ýerde G. Seýitliýewiň “Gözlerimde saklansyn” diýen goşgusynyň bir bendine seredip geçeliň:

Yörüşiň messan-messan,
Her bakyşyň bir dessan.
Seni dünýä bagş eden
Gözel ülke Hindistan.
Seniň rövşen gözleriň gözlerimde saklansyn,
“Gara saňa aşyk!” diýip, goý çaklansa, çaklansyn.

Goşgy belent intonasiýaly. Liriki gahrymanyň başbermez hyjuwly duýgusy şeýle intonasiýany talap hem edýär. Özem intonasiýa basym bilen bir ýere — setirlerdäki söňky sözlere düşüp, goşgynyň akgynlylygyny, emosional täsirlilikini has hem güýçlendirýär.

Çeper eserlerde gahrymanlaryň häsiýetini açyp görkezmekde-de intonasiýanyň ähmiýeti bar. B. Kerbabaýewiň “Nebitdag” romanynda Annatuwagyň sözleri belent intonasiýaly, batly, çürt-kesik. Diliniň şu kysymly intonasiýasy-da gahrymanyň şöhratparaz, gödeksi adamdygyny has nygtap görkezýär. Onuň tersine, agzalan romandaky Aman Atabaýew hiç mahal sözlerine agram salmaýar. Onuň sözleri mylakatly, mähirli äheňe ýugrulan. Şeýlelikde, Amanyň sözleriniň äheňi onuň medeniýetli, sypaýy adamdygyndan habar berýär.

Şeýlelikde, pikire obrazlylyk berýän sözlem gurluşynyň dürli tärlerine **şahyрана figuralar** diýilýär. Olar aşakdakylardyr.

Antiteza. Söz düzüminde biri-birine gapma-garşy many aňladýan sözleriň ýanaşyk getirilip görkezilmegine antiteza diýilýär. Ol antonimleriň bazasynda döreyär. Käbir mysallar:

Garşydaş sözler kân:
Garalyk — Aklyk,
Gödeklik — Gözellik,
Rehimdar — Wagşy,
Batyrylyk — Namartlyk,
Barlyk hem Ýokluk —
Her ikisi biri-birine garşy...

(K. Gurbannepesow).

Ajyň aňy bolmaz — dokuň gaýgysy.

(Nakyl).

Akmak dostdan dana duşman ýagşy.

(Nakyl).

Antitezada gapma-garşylykly goýlan sözler biri-biriniň ähmiýetini has nygtap görkezýärler, biri-birini has doly aýdyňlaşdyrýarlar.

Inwersiýa. Giňden ulanylýan figuralaryň biri-de inwersiýadyr. Sözlem agzalarynyň biriniň adatkaky ornunyň üýtgedilmegine inwersiýa diýilýär. Inwersiýada sözleriň biri-birleri bilen adatkaky baglanyş tertibi saklanmaýar. Sözlemiň adaty gurluşynyň üýtgemegi intonasiýanyň-da özgermegine getirýär. Ýeri çalşyrylan söz adatkakysyndan güýçli intonasiýa bilen aýdylýar. Ol aýratyn nygtalýar. Netijede jümläniň täsirliligi güýçlenýär. Inwersiýa poeziýa eserlerinde has hem gabat gelýär:

Tapypdyr her ýerde ýeke-ikini,
Çekipdir biline gaýyş çekini,
Alypdyr eline daşly sokyny,
Ýadaman depämden urar garyplyk.

(Kemine. “Garyplyk”).

Bu ýerde sözleriň adatkaky ýerleriniň çalşyrylmany goşgy setirleriniň akgyňlylygyny, emosional täsirliligini güýçlendiripdir. Inwersiýa kyssa eserlerinde-de ulanylýar. Käbir mysallar:

“Päh, Öwez hem maýmyn ýaly çalasyn zaňňar, ylgap mündi Hünkaryň atyna”.

“Zyňdy meýdana tarap özüni”.

(“Görögly” eposy).

“ — Sakla traktory! Sakla diýýän men saňa!

— Çek eliňi! — diýip, Toýly Mergen ýene çaýyrylja ýere gyşaryp, çilim otlandy”.

(K. Gurbansähedow “Toýly Mergen”)

Bu mysallardaky inwersiýalar jümleleri janlandyrýarlar, olry dartgynly edýärler. Gahrymanlaryň şol pursatlardaky ruhy hallaryny syzdyrýarlar.

Gaýtalama. Adaty tekstlerde gaýtalama halanýan zat däl. Sözleriň ýa-da söz düzümleriniň ýerliksiz gaýtalanmagy awtoryň söze garypdygyny ýa-da ýazan zadyna başdansowma seredendigini aňladýar. Emma eserlerde olar möhüm çeperçilik serişdeleri hökmünde ulanylýar. Gaýtalamalar ol ýa-da beýleki sözün, söz düzümleriniň ähmiýetini has nygtamak, täsirliligini artdyrmak üçin getirilýär.

Sözlemiň ýa-da goşgy setirleriniň başynda gaýtalanyp gelýän söze ýa-da söz düzümlerine **anafora**, sözleriň ýa-da goşgy setirleriniň soňunda gaýtalanyp gelýän söze ýa-da söz düzümlerine **epifora** diýlip atlandyrylýar. Aşakdaky goşgy bendi bir bada şularyň ikisine-de mysal bolup biler:

Dostuň bürgüt bolsa — daglara elter,
Dostuň bilbil bolsa — baglara elter,
Dostuň elguş bolsa — bir oba elter,

Dostuň baýguş bolsa — haraba elter.

(K. Gurbannepesow).

Ýokarky setirlerdäki “dostuň” diýen söz anafora bolsa, “elter” diýen söz epiforadyr. Bu ýerde gaýtalanýan sözler emosional basym düşmek bilen, olar okyjynyň ünsüni özüne has-da güýçli çekýär.

Dymma. Çeper eserlerde tekstiň içinde aýry-aýry sözüň, söz düzümleriniň, sözlemleriň ýazylan galdyrylmagyna dymma diýilýär. Olaryň ýerine üç nokat (...) goýulýar. Dymma dürli çeperçilik funksiýalary ýerine ýetirýär. Kähalatlarda ol gahrymanyň içki dünýäsiniň biçak galagoplydygy, aşa tolgunýandygy sebäpli diýjek sözlerini tapyp bilmeýändigini aňladýar:

“— Men... Men... — diýip, ýene gürläjek bolup, gürläp bilmedi. Men bolsam onuň gürlärine garaşýardym. Ahyrynda gürrüňini dowam etdi.

— Men... kän zat ýitirdim, Jeren jany... Gurbansoltany... Men... ogul ýitirdim”.

(A. Gurbanow. “Tanyş ýüzler”).

Dymma aýdylmasy örän kyn bolan hadysalary, duýgulary aňlatmak üçin hem ulanylýar:

“Şol agşam... Wah, men muny size nähili düşündireýin?... Elim galam tutmajak bolýar. Dilim tutulyp, bütün durkum bilen sandyrap durun...”

(Şol ýerde).

Dymma öňki wakalardan belli pikirleri gaýtalamazlyk üçin-de, wakalaryň akymyndan aýdylmasa-da düşnükli pikirleri aňlatmak üçin-de peýdalanylýar:

“Ine, meniň bar bilýänim şol. Galan zatlary bolsa özüň menden oňat bilýäň...”

(Şol ýerde)

“Ýerbendiň oýunda gaýynlaryna goýup gaýdan dört düýesi Mürçäniň göz öňüne geldi. Ýene-de iki ýyldan dört düýäniň ikisi botlaýanda-da alty bolýarlar . Soň ýene-de birki ýyl geçer welin, sekize, dokuza ýetse...”.

(B. Hudaýnazarow “Garaçägäniň ogullary”)

Birinji mysalda galdyrylan pikir okyja öňden belli, ikinji mysalda Mürçäniň arzuwlarynyň dowamy aýdylmasa-da , öz-özünden duýlup dur. Şeýlelikde, dymma eseri artykmaç sözlerden, belli zatlary ýanjap durmadan halas edýär. Dymma käte käbir medeniýetsiz sözleriň ornuny-da çalşyp gelýär.

Märekede bir jaýsyz söz —

Çermenip ... ýalydyr.

(Magtymguly. “Içen ýalydyr”).

Gradasiýa. Diliň täsirli çeperçilik serişdelerinden biri-de gradasiýadyr. Manysyň sözleriň, sinonimleriň biri-biriniň yzyndan sazlaşykly getirilip, suratlandyrylýan zadyň sypatynyň, hereketiniň, ähmiýetiniň yzygider nygtalyp görkezilmegine **gradasiýa** diýilýär. Mysallar:

Edepli-ekramly, mylaýymzada,

Tä ölinçäň, bile ýöresiň geler.

(Magtymguly. “Durasyň geler”).

Ýa-da:

Bu ýalan jahanda sen-sen daýanjym,
Göwherim, hazynam, magdanym, genjim.
Maksadym, myradym, köňül güýmenjim,
Men döner men, köňül dönmez, ýar senden.

(Zelili. “Ýar senden”).

Görnüş i ýaly, gradasiýada suratlandyrylýan zadyň häsiýeti, ähmiýeti yzygider güýçlendirilip, ösdürilip gökezilýär.

Ritoriki sorag, ritoriki ýüzlenme. Ritoriki sorag, ýüzlenme ol ýa-da beýleki pikiri has nygtap görkezmegini serişdeleridir. Ritoriki sorag hiç hili jogap talap etmeýär, gaýtam ol pikiri has ynamly tassyklaýar. Ritoriki sorag pikire liriki öwürşgin berip, onuň emosional täsirçililigini artdyrýar.

Ýüzleriň gül-gülmüdir,
Owazyň bilbilmidir,
Zülpleriň sünbülmidir,
Dişleriň dür dänesi.

(Zelili).

Bu bentde ritoriki sorag goşgy setirlerine aýratyn bir akgynlylyk, obrazlylyk berýär. Ritoriki ýüzlenme hem şertli häsiýete eýedir. Ol göz önüne ýa-da hyýala getirilýän diňleýjä, janly, jansyz — ähli zatlara, abstract düşünelere we ş.m. gönükdirilýär. Ritoriki ýüzlenme sözlere zerur bolan intonasiýasyny bermäge giň mümkinçilik döredýär:

Kemine, gepim gep bolar,
Diýsem dertlerim dep bolar,
Garyplar size çep bolar,
Çyn töhmet siz ile, kazym!

(Kemine. “Kazym”).

Ýa-da:

Siz, eý gara ýürek,
Gara frak,
Akja manžetli,
Erni sigaretli,
Baýguş häsiýetli,
Çuwal garynlar!
Ýogyn burunlar!
Gitleriň päldeşleri!
Bir soraň siz, näme diýýär,
Onuň mazar daşlary...

(G. Seýitliýew. “Biz parahatçylyk üçin göreşýäris”).

Sähram!
Synmaz örküm.
Sryň aç maňa.
Ýer ber.
Menem köküm
Uraýyn saňa!

(G. Ezizow).

Ritoriki ýüzlenme awtoryň dürli duýgularyny — şatlygyny, gahar-gazabyny, gaýgy-hasratlaryny, şübhelerini, geň, haýran galmalaryny, ruhy galkynmalaryny açyp görkezmegiň ähtibarly serişdesidir.

Köp soýuzly we soýuzsyz baglanyşyk. Çeper eserlerde sözleriň soýuzly ýa-da soýuzsyz baglanyşlarynyň-da ähmiýete eýe bolýan pursatlary bolýar. Köp soýuzly baglanyşyk mahalynda soýuz bilen gelýän her bir sözünň ähmiýeti ýörüte nygtalýar:

Ne ýer galar, ne ýurtlar,
Ne türk galar, ne kürtler.
Ne guş galar, ne gurtlar,
Perrendeler galmazlar.

(Magtymguly. “Şalar galmazlar”).

Poeziýa eserlerinde soýuzlar köplenç galdyrylýar. Soýuzsyz baglanyşykda sözleriň akgyňlylygy güýçlenýär, duýgular tiz çalyşýar.

Berimsiz beglerden, bahyl baýlardan,
Çöle çyksaň, erkek çopan ýagşydyr.
Goly giň, köňli dar, çykymсыz handan,
Işiň düşse, mert galtaman ýagşydyr.

(Zelili. “Ýagşydyr”).

Aýry-aýry ýagdaýlarda poeziýa eserlerinde fonetiki serişdeler-de çeperçilik hyzmatyny ýerine ýetirýärler. Şeýle çeperçilik serişdeleriň hataryna, ozaly bilen, alliterasiýa we assonans girýär. Poeziýa eserlerinde çekimsiz sesleriň yzygider gaýtalanyp, sazlaşyp gelmegine **alliterasiýa** diýilýär:

Jaýymyzdan jaýdar jaýy aňmadym,
Jaýlaryň jaýyna jaýlaşan wagтым.

(N. Pomma. “Aýlar aýdymy”).

Assonans — çekimli sesleriň yzygiderli gaýtalanyp, sazlaşyp gelmegidir:

Aýymyzdan aýdyň aýy aňmadym,
Aýlardan aýlara aý aşan wagтым.

(Şol ýerde).

Alliterasiýa, assonans setirleriň akgyňlylygyny, owazlylygyny artdyrýarlar.

TÜRKMEN ŞYGRYNYŇ ŽANRLARY

Geçmiş Gündogar, şonuň bilen bir hatarda türkmen poeziýasynda köp sanly liriki žanrlar döredijilik synagyndan geçirilipdir. Şol liriki žanrlaryň biri-birinden tapawutlandyryan häsiýetli alamatlary bolupdyr. Türki, arap, pars dillerindäki poeziýada liriki žanrlar köplenç çeper şekli, forma babatda biri-birinden parhlanypdyr. Olar çeper mazmuna hyzmat etmek boýunça-da ýörüteleşdirilipdir. Her liriki žanryň öz hususy temasy ýa-da baş temasy bolupdyr. Köp asyrlyk ösüş taryhy bolan türkmen poeziýasy liriki žanrlaryň ençemesini özüne hyzmat etdiripdir. Olaryň esaslary şulardan ybarat:

1. Goşuk. Bu söz häzirki “goşgy” sözünüň gadymky aýdylyşy. Halk arasynda şu günler hem “goşgy goşmak” söz düzümi ýörgünli ulnylýar. Goşuk liriki žanry özüniň özboluşly hem kämil formasyna gadym zamanlarda eýe bolupdyr. Belli rus alymy B. W. Tomaşewskiý “Şygyr setirleriniň iň kadaly gruppasy dörtleme hasaplanýar.” diýip ýazýar. Edil şonuň ýaly, goşugyň-da bentleri dörtlemelerden ybarat. Geçmişde türkmen şahyrlary goşuk formasyna göwrümlü poema ýazmagy-da başarypdyr. Muňa Alynyň “Kyssaýy-Ýusup” (XIII), Dana Atanyň “Oguznama” (XIV), Akmuhammet şahyryň “Nesimi” (XVII), Andalybyň ençeme poemalary mysal bolup biler. Şeýle bolsa-da, goşuk formasyndaky şahyranas eserler köplenç 5-7 dörtlemeden ybarat bolupdyr. Ynha, Magtymgulynyň goşuk formasyndaky şygrylarynyň biri:

Belent daglaryň başynda — A
Bulut oýnar sil biläni, — B
Goç ýigide toýdur-baýram—W
Her iş gelse il biläni. — B

Til bilenler güň bolupdyr, — G
Altyn kúmúş zeň bolupdyr, — G
Peşe haçan deň bolupdyr, — G
Ugraşanda pil biläni. — B

Otlaga gaçar buzawlar, — D
Öňün başlar ýagşy gäwler, — D
Tanalar ol has bedewler, — D
Köne ýyrtyk jul biläni. — B

Haram işden gaçar pirlər, — E
Tilki sarkydyndan şirlär, — E
Gusdurmany goýmaz diýrler, — E
Guýmak iýseň gyl biläni. — B

Hak bendesi haka çapar, — Ä
Ýaman öz pälinden tapar, — Ä
Magtymguly aýbyn ýäpar, — Ä
Aş, gylj-u, til biläni. — B

Şeýle özboluşly formasy bolan goşuk liriki žanry türkmen halkynyň öz milli çeperçilik gazanany bolupdyr. Ol köp asyrlap, türkmen şygry sungatyna ygrarly hyzmat edipdir. Geçmişde poeziýamyzda satiriki häsiýetli şygrylar hem, oda, elegiýa ýaly özbaşdak žanrlar hem şu goşuk formasyna döredilipdir. Goşuk özüniň şeýle formasyna baryp gadym döwürlerde eýe bolup, şekil kämilligi bilen tapawutlanypdyr. Şonuň üçin hem ol forma tarapdan örän durnukly bolupdyr. Dine soňky asyrlarda Magtymguly, Zelili, Mollanepes, Kemine, aýratyn-da Misgingylyç ýaly türkmen şahyrlary goşugyň forma gurluşyna täzelik girizmäge synanyşyk edipdirler. Olar on bir bogunly goşuk bendini döredipdir. Misgingylyjyň goşugyň şeýle täze bendinde ýazylan şygrylaryndan bir bendi okap göreliň:

Gaharlanyp turdum golumny çekip, — A
 Tutdy etegimden bir gülüp bakyp, — A
 Ýar diýdi gaşyn kakyp: — A
 “Kaýda barar sen çykyp, — A
 Bu bir saňa näzimdir, — B
 Duýmasyn şum rakyp”, — A
 Misgingylyç ol dem kinämi döküp, — A
 Çyrmaşyp, ýar bilen boldum eşretli. — B

Öňde belleýşimiz ýaly, köp liriki žanrlar aýry-aýry temalar boýunça ýöriteleşdirilipdir. Edebiýatçy A. Bekmyradowyň barlaglaryna görä, goşuk žanry hem tä Magtymgula çenli şeýle ýöriteleşdirmegiň üçetapyny başdan geçiripdir. Ol XI asyra çenli esasan harby-gahrymançylyk, XII—XV asyrlarda sufistik-filosofik, XVI asyrdan başlap yşky mazmuna hyzmat etdirilipdir. Emma Magtymguly bu däpleri düýpli bozupdyr. Ol goşgynyň islendik çeper mazmuna hyzmat etdirip bilipdir. Belli Gündogarşynas Bertels şahyryň döredijiligini Jemşidiň gyrasyna kaksan dünýädäki ähli zatlary görkezip duran jadyly jamyna deňeşdiripdi. Magtymgulynyňşol jadyly jamy bolsa goşuk liriki žanry bolupdyr.

2. Gazal. Bu liriki žanr ilki gadymy arap poeziýasynda emele gelipdir. Soň ony parslar Kabul edip alypdyr. Orta asyrlarda gazal türki halklaryň poeziýasyna aralaşypdyr. Edil goşugyňky ýaly, gazalyň hem özüne has formasy, şekil gurluşy bar. Gazal bentleri ikilemeden ybarat bolýar. onuň başky bendi (muňa beýt hem diýilýär) A:A formada kapyýalaşýar. Gazalyň giriş bendine “matlag” diýlip ýörite at berlipdir. Onuň şahyryň ady ýa-da edebi lakamy bilen tamamlanýan soňky bendine-de “maktag” diýilýär. Gazal liriki žanry özüniň formasy boýunça şeýle göz önüne gelýär:

Eý, bihabarym, ha ynan, ha ynanma! — A
 Köýdi jigerim, ha ynan, ha ynanma! — A
 Gerçi güzeriň ýok maňa billa ki senden, — B
 Ýokdur güzerim, ha ynan, ha ynanma! — A
 Ýüz pitne göz-u zülpuň era çyn tapylypdyr, —
 Eý, pitnegärim, ha ynan, ha ynanma! — A
 Sen bolgaly menzuryma we gaýryga hergiz, — G
 Düşmes nazarym, ha ynan, ha ynanma! — A
 Senden habarym bolgaly hakga ki özümde, — D
 Ýokdur habarym, ha ynan, ha ynanma! — A

Ýok sençe kişi söýgülik il içere ki, ýokdur — E
 Sen dek söwerim, ha ynan, ha ynanma! — A
 Baýram kibi ýegsan gijedur zülpu-ýüzüňden, — Ä
 Şam-u säherim, ha ynan, ha ynanma! — A

(Baýram han).

Gazal liriki žanry irki döwürlerden başlap, yşky mazmunyň žanry hasap edilipdir. Nowaýynyň döwründe ýaşap, pars dilinde “Söz sungatynyň çeperçilik serişdeleri” diýen tutumly iş ýazan Atagulla Hüseýni gazalaq şeýle häsiýetlendirme berýär: “Gazal gepleşik dilinde aýallar bilen söhbetdeşligi söýmek diýmegi, döredijilikde bolsa magşugyň jemalyny, owadanlygyny hem söýgi gatnaşyklarynyň ahwalyny beýan etmegi aňladýar”. Hakykatdan-da, gazal arap, pars, türk dilli poeziýada yşky mazmunyň žanry bolup galypdyr. Şol bir wagtyň özünde gazal kem-kemden başga temalara-da hyzmat etdirilip başlanypdyr. Gazalyň taryhyny hem teoriýasyny öwrenýän alymlar onuň üç sany esasy tematiki ugruny belleýär. Şol ugurlaryň hersine özbaşdak at beripdirler.

a) Aşygyna gazallar — žanryň öňden gelýän däbi boýunça ýazylan hem yşky mazmunly şygrylar. Emir Hysraw Dehlewi şeýle gazallaryň uly ussady bolupdyr.

b) Rindana gazallar — syrly sufistik meýi, şeraby wasp edip ýazylýan şygrylar. Şeýle gazallar aýratyn-da Hafyzyöredijiliginde köp duşýar.

ç) Arifana gazallar — öwüt-ündew, didaktiki mazmunly şygrylar. Şu mazmundaky gazallary ilki bolup Jamy köp ýazypdyr. Onuň bu däbini Nowaýy has ösdüripdir.

Türkmen edebiýatynda gazal žanryň ussatlary hökmünde Burhaneddin Siwaslyny, Jahanşa Hakykyny, Baýram han, Azady, Gaýyby ýaly şahyrlary görkezmek bolar. Gazal türk halklaryň poeziýasyna geçende-de aruz ölçeginden daşlaşmandyr. Şoňa görä-de, şahyrlar isleseler, islemeseler öz gazallarynda arap-pars sözlerini, söz düzümlerini köp ulanmaly bolupdyr. şunuň özi hem gazalyň ýönekeý halk köpçüliginiň arasynda goşuk ýaly ýörgünli bolmagyna mümkinçilik bermändir.

3. Müsemmet. Geçmiş arap, pars, türk dillerdäki poeziýada gazaldan soň ýögünli liriki žanrlaryň biri müsemmet bolupdyr. arap dilinde müsemmet sözi merwerit dänelerini bir ýüpe düzmek manysyny beripdir. Şunuň üsti bilen müsemmediň bentleri merweride meňzedilipdir. Barlagçylaryň tassyklamagyna görä, müsemmet gazalyň esasynda ýüze çykypdyr. Şahyrlar ilki her gazal beýdiniň öňünden yzdaky setir bilen kapyýalaşýan täze bir setiri goşup görüpdür. Ozalky her beýdi iki setirden ybarat bolan gazalyň setir sany şeýdip üçe ýetirilipdir. Bentleri üç setirlik täze şygyr formasyna müselles, ýagny, üçleme diýlip at berlipdir. Müsemmet liriki žanrynyň forma aýratynlygy şundan başlanypdyr. Soň setir sanyny artdyrmak arkaly müsemmediň şeýle žanr formalary döredilipdir.

1. Murabba — bentleri dört setirlik şygyr.
2. Muhammes — bentleri bäs setirlik şygyr.
3. Müseddes — bentleri alty setirlik şygyr.
4. Müsebbe — bentleri ýedi setirlik şygyr.
5. Müsemmen — bentleri sekiz setirlik şygyr.
6. Mütesse — bentleri dokuz setirlik şygyr.

7. Muaşşar — bentleri on setirlik şygyr.

Müsemmediň bentleriniň setir sany ondan geçýän žanr formasy gabat gelmeýär. Ine, Magtymgulynyň müsemmet liriki žanrynda ýazan şygrylarynyň biriniň başky iki bendi şeýle:

Sandywajy-sermestem, bergimden jyda boldum, — A
Bergimni hazan çaldy, bisowtu seda boldum, — A
Bir gülçihir ýolunda bihuda pida boldum, — A
Bet işlere baý boldum, haýr işe geda boldum, — A
Pyrkat, waslet, her ne ki, — aslyn ez huda bildim, — A
Barçany bidar gördüm, özüm uýkuda bildim, — A
Dünýäge dura gelgen, eglenmeý gida bildim, — A
Iýgenim awy sandym, geýgenim reda bildim, — A
Köýdüm, bişdim, ýar-dostlar, örtendim, eda boldum. — A

Ýaranlar, ýoldaş boldum nefsi-howa zalymga, — B
Keýik deý gaçar, barmaz, nesihatgöý alymga, — B
Sekeşligin subhana meşhur etdi älemge; — B
Men näteýin, ýa, dostlar, ugursyz ykbalynga, — B
Goýmady öz halymga, ýörirge mejalynga, — B
Ne gazanja guwanjym, ne hoşwagtlyk malymga, — B
Jöw mukdaryna geçmez bu jahan hyýalynga, — B
Bilmen, älem ne köýde, men haýran öz halymga, — B
Köýdüm, bişdim, ýar dostlar, örtendim, eda boldum. — A

Bu müsemmediň mütesse žanr formasy bolup, galan bentler hem şeýle tertipde gidýär. Şygryň forma gurluşynyň aňyrsynda gazalyň durýandygyny şundan-da bilse bolýar. Geçmiş türkmen poeziýasynda müsemmediň muhammes žanr formasy has ýörgünli bolupdyr. Şahyrlarymyz oňa ýygy-ýygydan ýüzlenipdir. Emma galan žanr formalary seýrek ýagdaýda gabat gelýär.

4. Rubaýy. Bu liriki žanr dört setirlik şygyr bendini öz içine alýar. Arap dilinde “rubaýy” sözi dörtleme diýmekdir. Žanr arap sözi bilen atlandyrylan bolsa-da, orta asyr alymy Wahyt Töwrizi araplarda öň beýle žanryň bolmandygyny belleýär. Soňky döwürlerde alymlar rubaýy ilki pars poeziýasynda ýüze çykypdyr, ony ýazuwly edebiýata ilki Rudaky getiripdir diýen pikiri öňe sürýärler. Belli polýak alymy T. Kowalskiý bolsa muňa çürt-kesik garşy çykýar. Ol rubaýy ilki türk poeziýada ýüze çykypdyr. Rubaýynyň formasy türk şygryň gadymky goşuk formasynyň gurluşynyň esasynda döräpdir diýen netijä gelýär. Bu pikire belli uýgur edebiýatçysy M. Hemraýew hem goşulýar. Hakykatdan-da, onuň bu pikiri esasly görünýär. Meşhur şahyrymyz Kerim Gurbannepesowda şeýle rubaýy bar:

Diýsek-de: “Her kimiň öz bagy bolar”, — A
Beýik rubagyçy — Pyragy bolar, — A
Üçünji setirin dördünji etseň, — B
Köp goşgusy ajap rubagy bolar. — A

Şahyr bu ýerde Magtymgulynyň goşuk bentleriniň üçünji hem dördünji setirleriniň ýerini çalyssaň, olaryň rubaýy formasyna öwürüländigini aýdýar. Rubaýynyň şeýle tär bilen dünýä inen bolmagy juda ähtimal. Muňa türkmen

folklorunyň hüwdi, läle, monjugatdy, kúştdepdi ýaly žanrlarynyň tutuşlugyna diýen ýaly rubaýy formasyna döredilendigi-de köp derejede arka durýar. Rubaýynyň forma gurluşy ýokardaky ýaly. Emma orta asyrlarda şygry tehnikasyna has köp üns berilmegi netijesinde rubaýynyň ähli setirleri özara kapyýalaşdyrylypdyr.

Dilberin dälinihandan isterem, — A

Leblerinden abu-haýwan isterem, — A

Çün iki älemde bir jan isterem, — A

Janymy ýolunda gurban isterem. — A

Rubaýynyň hakyky ussady Seljuk medeniýetiniň görnükli wekili Omar Haýýam hasaplanýar. Bu şahyr jemgyýetçilik- filosofik mazmunly ajaýyp rubaýylary miras goýupdyr. Soňky döwür türkmen şahyrlaryndan Siwaslynyň, Hakykynyň, Baýram hanyň, Azadynyň we beýlekileriň döredijiliginden rubaýynyň kämil nusgalaryny tapsa bolýar. geçmişde rubaýy esasan jemgyýetçilik- filosofik mazmuna has amatly görnüpdir.

5. Tuýug. Nowaýynyň ýazmagyna görä, bu liriki žanr türk halklaryň şahyrana pikirlenişiniň önümi bolupdyr. Belli Gündogarşynas Ý. E. Bertels orta asyr türkmen şahyry Burhaneddin Siwaslynyň döredijiligi barada piker ýöredip, şeýle ýazýar: “Burhaneddin gazal bilen bir hatarda rubaýy formasyny hem giňden peýdalanypdyr. Emma in möhümi onuň bu klassyky formalaryň hatarynda edebiýata Orta Aziýadaky halky forma bolan tuýugyň — kapyýalary omonimlerden ybarat dörtlemäni girizmegidir”. Şu sözlerden ugur alsaň, tuýug žanryny ilki bolup ýazuwly poeziýa türkmen şahyry girizipdir.

Diýdim: — Lebüňi sorsam-u emsem loamy?

Bu derdime binum ajap em-sem loamy?

Çün ermez elüm waslyňa, düşmüsem aýruh.

Düýşde hyýalyňyň lebün emsem loamy?

Burhaneddiniň döredijiliginden alnan bu dörtlemde kapyýalar ses taýdan meňzeş, emma olar omonim sözler bolup, aňladýan manylary dürli-dürli. Şonuň üçin hem bu liriki žanra “tuýug”, ýagny, duýmak işliginiň gadymky formasy boýunça at berlipdir. Bu bolsa omonim kapyýalaryň manysyny duýmak diýmegi aňladypdyr.

6. Ozmak. Häzirki dower çenli käbir ylmy işlerde bu liriki žanra “aýdyşyk” diýlip hem at berlip gelinýär. Emma beýle atlandyryş žanryň häsiýetli taraplaryny doly öz içine alyp bilenok. Eýsem ozmak name? Alyşir Nowaýy oguz-türkmenleriň gadymky şahyrlary hem aýdyjylary bolan ozanlaryň “ozmak” şygry bäsleşigi barada maglumat beripdir. Soňky döwür türkmen poeziýasynda döredilen aýdyşyk formaly şygrylar Nowaýynyň maglumatyndaky atlandyryşa doly gabat gelýär.

XVIII asyryň görnükli şahyrlary Gaýyby bilen Magrupynyň ozmagyndan alnan käbir bentleri okap göreliň.

Magrupy: — Bizden salam bolsun molla Gaýyba,
Dünýäniň binasy haçan tutuldy?
“Küntu-kenzen mahfiýenden” habar ber,
Kelemeýi-şahadat nirde bitildi?

Gaýyby: — Gaýry salam bolsun molla Magrupa,
 Hak “kún” diýdi, şol gün bina edildi;
 Tuby agajynyň ýapraklarynda,
 Kelemeýi-şahadat şonda bitildi.

Magrupy: — Hak owwal namany kime okutdy,
 Ol kim idi, okyp, özün unutdy,
 Adam ilgeri nice kowt ötdi,
 Dergahda haýsynyň sözi tutuldy?

Gaýyby: — Hak owwal namany Adama okutdy,
 Okyban Ezraýyl özün unutdy,
 Adamdan ilgeri Benijan ötdi,
 Dergahda rasulyň sözi tutuldy.

Şygryň galan bentleri-de şeýle röwüşde dowam edýär. Magrupynyň kyn, çylşyrymly soraglaryna Gaýyby jogap gaýtarýar. Kābir edebiýatçylar şu formada ýazylan şygryrlary “muşagyra” diýip hem atlandyrýar. Emma bu muşagyra däl. Muşagyra şahyrlar şygyr tehnikasyna erk ediş ussatlyklaryny synag edip görükdir. Munda kapyýa aýratyn üns berilipdir. Birinji şahyryň getirýän kapyýasyna sazlaşýan sözi tapmak ikinji şahyra şert bolupdyr. muşagyra ähli üns forma bäsleşigine berlipdir. Ozmakda bolsa garşydaşlar forma däl-de, eýsem çeper mazmuna agram salypdyr. Ýokarky mysaldan görnüşi ýaly, birinji şahyryň kapyýalaryny ikinji şahyr hem ulanyp bilipdir. Bu liriki žanrda şahyrlar öz bäsdeşiniň dünýägaraýşynyň giňligini, bilim-düşünjesiniň çuňlugyny barlamagy, bu babatda ony ýeňmegi, ondan ozmagy maksat edinipdir. Ozmak aýdyşmakda hakyky ussat Magtymguly bolupdyr. Onuň kakasy Azady, Durdy şahyr, Oraz han, Orazmeňli, Magrupy bilen aýdyşan ozmaklary bize gelip ýetipdir.

* * *

Geçmiş türkmen poeziýasynda biziň öňde görüp geçen liriki žanrlarymyzdan başga-da, kytga, çistan, munazara, muwaşşah ýaly liriki žanrlar ulanylypdyr. Ýöne olara seýrek ýüzlenilipdir. Bu liriki žanrlara belli-belli söz ussatlarynda gabat gelmek bolýar. Baýram hanyň kytgalaryny, Şeýdaýynyň tapmaça häsiýetli çistanlaryny, Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” munazarasyny, Seýdiniň “Eý ýary Harazmi” muwaşşahyny bu liriki žanrlara mysal hökmünde görkezmek bolar.

TÜRKMEN ŞYGRYNYŇ ÖLÇEGLERI

Şygyr düzüliş sungatynyň ykrar edilen kanunalaýyklyklaryhem häsiýetli aýratynlyklary bolýar. Türkmen şygyr düzülişinde üç sany esasy şert bar. 1. **Ölçeg** — Şygyr setirleriniň bogun taýyndan barabar bolmagy. Şonuň ýaly-da her setirde ritm emele getiriji pauzalaryň bir röwüşde hem biri-biriniň yzyndan gaýtalanyp gelmegi. 2. **Durgy** — Şygyr setirleriniň arasynda deň ölçegli bogunlaryň pauza döredip gelmegi. Ylmy edebiýatda durga “stopa” hem diýilýär. Durgular birmeňzeş häsiýetde gaýtalanyp, şygyrda ritmligiň, sazlaşygyň bolmagynda esasy rollaryň birini oýnaýar. Köplenç halatda şygryň ritmiki gurluşyna setirleriň arasyna düşýän durgular boýunça baha berilýär. 3. **Kapyýa** — Şygyr setirleriniň soňundaky sözleriň biri-biri bilen özara sazlaşmagy. Kapyýa şygyrda dört sany möhüm wezipäni ýerine ýetirýär. Birinjiden, şygyr setiriniň gutarandygyny yglan edýär. Ikinjiden, şygyr bendini ritmiki-intonasion taýdan bitewileşdirýär. Üçünjiden, şygra ýokary sazlaşyk berýär. Dördünjiden, şahyrana mazmunyň ösüşinde nygtaýjylyk roluny oýnaýar.

Şahyrana eserde şu üç sany esasy birlik — ölçeg, durgy, kapyýa birleşip aýratyn alnan şygryň ritmiki gurluşyny emele getirýär. Emma şeýle bolsa-da, şahyrana eserde ritmiň ýüze çykmagy hem onuň gurluşy hemişe birmeňzeş häsiýetde bolmaýar. Olar her şygyr düzüliş sistemasynyň tebigatyndan gelip çykýar. Mysal üçin, türkmen poeziýasy özüniň köp asyrylyk ösüş taryhynda üçşygyr düzüş sistemasyny, ýagny, ölçegler sistemasyny özüne hyzmat etdiripdir. Şol ölçegler sistemasy bolsa özüniň ritmiki gurluşy boýunça biri-birinden düýpli tapawutlanýar.

Barmak ölçegi. Halk arasynda şeýle at berlen şygyr düzüliş öçegine ylmy edebiýatda sillabiki ölçeg hem diýilýär. Bu şygyr sistemasynyň esasy aýratynlygy şygyr setirleriniň bogunlarynyň barabarlygy bilen häsiýetlenýär. Barmak ölçegi türkmen şygrynyň öz hakyky ölçegi bolup, ol dilimiziň kanunlary hem tebigaty esasynda emele gelipdir. Türki dildäki, şonuň bilen bir hatarda türkmen dilindäki şygyrda barmak ölçegi gadym zamanlardan başlap, belli-belli ölçegleriň esasynda döredilip, şol ölçegleriň hem öz kanunlary ýüze çykypdyr. Türki dildäki barmak şygyr düzülişiniň iň gadymy ölçegi ýedibogunlyk hasap edilýär. Belli rus alymy, akademik F. Korş bu ölçegi gadymy türki halklaryň däl, eýsem olaryň atababalarynyň çeperçilik gazanany diýen netijä gelýär. Irki döwürlerde ýedibogunlyk ölçeg türki şygryň esasy ölçegi bolupdyr. muňa Mahmyt Kaşgarlynyň XI asyrdan düzen sözlüginde şeýle mysaly görkezmek bolar:

Aly är Töňne öldümi?

Esiz ejun galdymy?

Özlek öjün aldymy?

Indi ýürek ýyrtylur.

Gadym zamanlarda ýedibogunlyk barmak ölçeginde ritm emele getirýän durgular dört hem üç bogundan ybarat bolupdyr. Ýokarky mysalda durgular 4+3 formada gaýtalanyp gelýär. Soň şygyr tehnikasynyň kämilleşmegi netijesinde ýedibogunlyk barmak ölçeginiň ritm emele getiriji durgulary has-da artypdyr. Şunuň netijesinde-de 2+5, 3+4, 5+2 ýaly ritm emele getiriji durgy formalary-da ýüze çykypdyr.

Türkmen dilindäki barmak şygyr sistemasynda ýedibogunlyk ölçegden soň sekizbogunlyk ölçeg emele gelipdir. Bu ölçeg türkmen şygrynyň esasy ölçegleriniň birine öwrülipdir. Sekizbogunlygyň ritmiki gurluşy has kämil bolup, onuň ritm emele getiriji durgulary hem has köp. Olar 2—6, 5—3, 4—4, 5—3, 6—2 ýaly ritmiki formalardan ybarat. Sekizbogunlyk barmak ölçegine Garajaoglanyň döredijiliginden şeýle bir mysal:

Gözeller ýola düzüldi,
Aşygyň bagry ezidi,
Ýöri, kemeriň çözüldi,
Biliňden habaryň barmy?

Takmynan, XV—XVI asyrlarda türk dildäki barmak şygyr sistemasynda on bir bogunly ölçeg ýüze çykypdyr. Bu ölçeg özüniň ritmiki sazlaşygynyň ýokarylygy, adamyň dem alşyna doly laýyklygy, her bir setirinde gutarnykly bir pikiri bermäge ukyplylygy bilen tapawutlanýar. Şoňa görä-de, on bir bogunlyk ölçeg türkmen şygrynyň esasy ölçegine öwrülipdir. On bir bogunly ölçegde 5 hem 6 bogunly durgular ýüze çykypdyr. Şeýle ölçegdäki durgular bolsa söz düzümlerini, hatda ýönekeý sözlemleri öz içine almaga ukyply. Bu bolsa şahyrana mazmunyň has ýeňil hem aýdyň ýüze çykmagyna şert döredýän durgulardyr. Mundane başga-da, on bir bogunly barmak ölçegi özüniň 4—4—3, 4—3—4, 3—4—4, 5—6, 6—5 ýaly ritm emele getiriji durgy formalary bilen häsiýetlenýär. On bir bogunly barmak ölçegine şeýle mysal getirmek bolar:

At gerek gaçarga, kowsa ýeterge,
Ýowny gorkuzarga, tirik tutarga,
Meýdanda sangysyz her iş bitirge,
Ýigirmi, otuzly ýaşy gerekdir.

(Magtymguly).

Orta asyr türkmen poeziýasynda barmak şygyr sistemasynyň on iki bogunly ölçegi hem ýüze çykypdyr. Bu ölçeg tä XII asyra çenli ýörgünli bolupdyr. şondan soň ol ulanyşdan galypdyr. Hatda XIII asyrda ýaşan türkmen şahyry Alynyň “Kyssaýy- Ýusup” atly göwrümlü poemasy hem şu ölçegde döredilipdir. On iki bogunly barmak ölçegi özüniň ritm emele getiriji durgulary boýunça 4—4—4 formada gelyänligi bilen häsiýetlenýär.

Gorkut Atanyň on iki bogunly barmak ölçeginde döredilen bir şygry biziň günlerimize gelip ýetipdir. Şol şygryň bir bendini okap göreliň:

Seyah Gorkut, öler bolduň, imdi bilgül,
Ol Gazanyň döwletige doga kylgyl,
Kerwen gitdi, köp giç galdyň, ýolga gelgil,
Alplar, begler gören barmu Gazan kibi?

Türkmen dilindäki barmak şygyr düzüliş sistemasynyň esasy ölçegleri şulardan ybarat. Bu şygyr sistemasynda setirleriň deň ölçegli bolmagy, ritmiki serişdelerden durgularyň, kapyýalaryň yzygiderli çykyş etmegi esasy häsiýetlendiriji alamatlar bolup durýar.

Arüz ölçegi. Bu şygyr düzüş sistemasy ilkinji ýola arap poeziýasynda ýüze çykypdyr. Ony ilki bolup VIII asyrda ýaşan arap alymy Halyl ibn Ahmet ylym hökmünde işläp düzüpdir. Ol özüniň işläp düzen şygyr baradaky ylmyna ýaşayan

ýerindäki Aruz diýen jülgäniň adyny dakypdyr. Soň ol özbaşdak ylym hökmünde ösdürilipdir. Aruz ölçegi irki döwürlerde pars-täjik poeziýasyna geçipdir. Soň ony türkî şahyrlar hem kabul edip alypdyr. Eýýäm XI asyrdabu ölçeg türkî ýazuwly poeziýa ymykly ornaşypdyr. Şu asyrdaky ýaşan Ýusup Has Hajybyň meşhur “Kutadgu bilik” poemasy aruz ölçeginiň mutakaryp bährinde döredilipdir. Şundan soň aruz köp asyrlap ençeme türkî halklaryň ýazuwly poeziýasynyň baş ölçegi bolupdyr. Edil barmak ölçegindäki ýaly, aruzda-da her ölçegde bogunlaryň sany deň bolmaly. Ýöne esasy zat bu ölçegde döredilen şygry setirlerinde bogunlaryň uzynlyk hem gysgalygy esasy rol oýnaýar. Başgaça aýtsak, şygry setirinde bogunlaryň ýerleşiş uzynlygy hem gysgalygy boýunça berk tertipde bolmaly. Häzirkî zaman aruza degişli ylmy işlerde uzyn bogunlar “—” belgisi bilen, gysga bogunlar hem “Y” belgisi bilen bellenýär. Ýöne aruzda bogunlar üç hili bolýar diýip hasap edilýär. Olar gysga, uzyn, has uzyn bogunlar. Aruz ölçegindäki her setirde gelyän ritmiki böleklere bolsa “rukn”, ýagny, sütün diýlip at berlipdir.

“Rukn” biziň öňde gürrüňini eden “durgy” adalgamyza gabat gelyär. Barmak ölçeginde durgular, ýagny, ritmiki bölekler sözler boýunça bölünýär. Olarda çäk sözleriň arasyna düşýär. Munuň tersine, aruz ölçeginde ruknlar sözleriň ortasynda hem çäkleşip bilýär. Ruknlar bogunlarynyň mukdary hem şol bogunlaryň uzyn, gysgalygyna garap, sekiz sany topara bölünipdir. Aşakda şol ruknlaryň gurluşyny görkezýän shemany berýäris:

1. Faulun — Y ——
2. Failun ——Y ——
3. Mefailun — Y ——
4. Mustafilun —— Ý —
5. Failatun —— Y ——
6. Mefailatun — Y ——Y —
7. Mufailun —— Y ——
8. Mefulat — Y —— Y

Bu ruknlar doly hasap edilýär. Şoňa görä-de, olara doly manysyny aňladan “saalem” ady berlipdir. Aruz ölçeginde ýazylan şygry setirlerinde başda ýa-da yzda şu ruknlaryň biriniň bir boguny aýrylsa, onda şol setir “mahzuf” diýip atlandyrylypdyr. Eger şygry setiriniň ortasynda haýsydyr bir rukndan bir bogun düşürilse, şol satire “synyk” manysyny beren “ährap” ady berilipdir. Aruzda şygry haýsy rukn bilen başlansa, şol rukn soňky satire çenli dowam edýär. Şoňa görä-de, şygryň başky ikilemesi ýa-da beýdi ölçeg birligi hökmünde kabul edilýär. Mysal üçin, Fuzulynyň “Jepa gördüm” gazalynyň başky beýdi “mefailun” ruknunda döredilip, şu ölçeg şygryň ahyryna çenli gidýär.

Wepa her kim// senden kim is//tedim ondan// jepa gördüm,

Kişi kim bi//wepa dünýä//de gördüm bi//wepa gördüm.

Aruz şygry düzülişinde ruknlaryň şeýle berk tertipde gaýtalanyp gelmegi netijesinde ölçeg birligi döräpdir. Şol ölçeg birligine bolsa, “bähr” diýip at berlipdir. Her bähriň hem öz ady bar. Aruz şygry düzülişinde şol hili bährleriň jemi 19 sanysy emele gelipdir. Olar şulardan ybarat: hezeç, rejez, remel, mutakaryp, müderi, wahyr, kemil, mütederik, serýi, münserih, hefif, müžtes,

Müktezep, tewsi, medid, besit, gerib, kerib, müşekil. Bu bährleriň ulanylyş gerimi, aktiwligi meñzeş bolmandyr. Mysal üçin, arap poeziýasynda wahyr, kemil, tewil, medid, besit bährleri, pars poeziýasynda gerib, kerib, müşekip bährleri, geçmiş türkmen poeziýasynda hezeç, remel, rejez bährlerihas ýörgünli bolupdyr. ýokarda görkezilen bährleriň hemmesi hem arap poeziýasynda duşýar. Emma pars hem türk dilli poeziýa olaryň 14-si mahsus hasap edilýär.

Aruz ölçeginde her bähriň öz ruknlary bolýar. öňde belleýşimiz ýaly, aruz ylmynda ölçeg birligi hökmünde şygryň başky iki setiri ýa-da beýdi alynýar. Eger şol beýtdäki ruknlar doly bolsa “salem” sözi, setiriň öňünden ýa-da yzyndan bir ruknyň bir boguny aýrylan bolsa “mahzuf” ýa-da “maksur” sözi, şygyr setiriniň ortasynda bir bogun düşürilen bolsa “ährap” sözi goşulyp adalga döredilýär. Munda ruknlaryň sany hem hasaba alynýar. Muny Gaýybynyň “Otuz iki tohum kyssasy” munazeresinden alnan mysal bilen düşündirip bolar:

Ýaranlar aý// daýyn men bir//hekaýat,
Hekaýat ma//nysynda bu//rowaýat.

Mysaldan görnüşi ýaly, eseriň ruknlary “mefailun” ölçeg birligine gabat gelýär. Mefailun bolsa “hezeç” bähriniň ölçeg birligi hasap edilýär. Diýmek, eser hezeç bährinde döredilipdir. Bu ýerde ýene-de göz öňüne tutulmaly ýagdaýlar bar. Eseriň esasy ölçeg birligi hökmünde kabul edilip alnan beýtdä jemi 6 sany rukn bar. Şoňa görä-de, eseriň ölçegi kesgitleniljek bolunsa, şu alty sany hem hasaba almaly. “Hezeç” sözünüň yzyndan arap dilinde 6 sany aňladan “müseddes” sözünü hem goşmaly. Şol bir wagtyň özünde üçünji hem altynjy ruknlar doly däl. Diýmek, olar doly — “salem” däl-de, eýsem kesilen, ýagny “maksur” ýa-da “mahzuf”. Şeýlelik bilen Gaýybynyň bu eseri aruz ölçeginiň “Hezeji-müseddesi-maksur” bährinde ýazylan bolup çykýar.

Öňde bellenilşi ýaly, geçmiş türkmen poeziýasynda aruz ölçeginiň hezeç, remel, rejez bährleri ýörgünli bolupdyr. Beýleki bährler örän seýrek duşýar. Bu atlary tutulan bährleriň öz häsiýetine, tebigatyna görä, ruknlary bar. Her bähr ö rukny bilen alamatlanýar. Olar şulardan ybarat:

hezeç—mefailun — Y ———
remel — faliatun — Y ——
rejez — mustafilun ———Y—

Indi meşhur klassyk şahyrymyz Seýitnazar Seýdiniň döredijiliginden şol bährlere käbir mysallar:

Hezeç bähri

Seni awaz//aýy — husnuň //ýetişgeç bu//Lebap içer,
Bir ataş yşk//öýünden düş//di men bagry//kebab içre.

Remel bähri

Subhy — sadyk//dek pedid ol//ganda rōwşen//talgatyň
Ta pedid olgu//sydyr, elbet//de, şamy//pyrkatyň.

Rejez bähri

Gelmişem arz//etmäge men//dogry, soltanyň saňa,
Telmirip peý//weste iki çeşmi girýa//nym saňa.

Aslynda arap poeziýasyndan gaýdýan aruz şygyr düzülişi geçmiş türkmen poeziýasynda ulanylan hem bolsa, ol ýönekeý halk köpçüligi tarapyndan kabul

edilmändir. Sebäbi türkmen diliniň tebigatyna edil arap dilindäki ýaly, uzynlyk, gysgalyk mahsus däl. Aruz ölçegini kitaby stiliň däplerini dowam etdiren şahyrlarymyz ulanypdyr. Öňden hem giň halk köpçüliginiň çeperçilik talaplaryny gandyryp bilmedik aruz ölçegi häzirki türkmen poeziýasyna aralaşyp bilmedi. Türkmen şygrynda barmak ölçegi esasy orna geçdi.

Erkin şygry. Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda bu şygry düzüliş sistemasyny atlandyrmakda birlik ýok. Şu wagta çenli oňa “erkin bent”, “temp-basym ölçegi” ýaly atlar berildi. Emma biziň yzda görüp geçjek bolýan şygry düzüliş sistemamyz ylmy edebiýatda “erkin şygry” ýa-da şol manyny beren “werlibr” diýlip atlandyrylýar. Eýsem erkin şygry name? öňdäki bölümde görüp geçişimiz ýaly, geçmiş türkmen poeziýasynyň liriki žanrlarynyň hersiniň diýen ýaly özboluşly formasy bolupdyr. Şol formalaryň bolsa, hersiniň özüniň berk tehniki kanunlary — bent gurluşy, her bendiň setir sanynyň anyklygy, rifmalaşmak täre — bar. Bu kanunlaryň bozulmagy formanyň şikestli bolmagyna getiripdir. Formanyň berkligi şahyry ýygy-ýygýdan kösäpdir. Onuň jylawyndan çekipdir. Munuň tersine erkin şygryda berk forma kanunlary batyrgaý bozulýar. Munda çeper mazmun, şahyryna hyjuw birinji plana geçýär. Erkin şygry öwrenijileriň hemmesi diýen ýaly, kapyýanyň sistematiiki ulanylýan ýerinde erkin şygryň bolmagy mümkin däl diýen pikirde. Ýöne biziň pikirimizçe, bu ýagdaý her halkyň şygry düzülişiniň milli aýratynlygy bilen bagly. Mysal üçin, türkmen geçmiş şygrynda kapyýa aktiw çykyş edip bilýär.

Erkin şygryda şahyry öz ruhy ahwalatyny has töwerekleýin, has ýeňil açmaga mümkinçilik bar. Şu ýerde belli edebiýatçy Ý. Etkindiň şeýle sözlerini ýatlamak ýerlikli bolardy. Ol şeýle ýazýar: “Öňden bäri ulanylyp gelýän şygry düzülişi öwrenýän kriterileri erkin şygry ýanaşdyrmaly däl. Erkin şygryda ritmiki kanunalaýyklyklar her bir aýratyn alnan eseriň öz içinde emele gelýär.” Diýmek, erkin şygryda ýazylan her bir şahyryna eseriň öz ritmiki-intonasion özboluşlylygy bolup bilýän ekeni. Bu ýagdaý bolsa şygry sungatynyň kämilliginiň, köptaraplylygynyň, özboluşlylygynyň peýdasyna bolup çykyar.

Uýgur edebiýatçysy M. Hemraýew “Uýgur erkin şygry öz köklerini uzak geçmişe, gadymy türki barmak şygry sistemasynna urýar” diýip ýazýar. Edil şeýle pikiri türkmen şygry barada hem aýtmak mümkin. Gadymy eposymyz bolan “Gorkut Atanyň kitabynda” erkin şygryň deslapky nusgalary gabat gelýär. Mysal:

Agzyň gurydyn, ene!
Diliň çüýrisin, ene!
Ene haky taňry haky degilmeseýdi.
Galkybany, ýerimden turaýdym,
Ýakaňda bogazyňdan tutaýdym,
Gaba ökjäm aldyna salaýdym,
Ak ýüzüňi gara ýere depäýdim,
Agzyňda burnuňdan gan şarladaýdym,
Jan datlysyny saňa gösteräýdim,
Bu ne sözdür!?
Sägin, gaýyn ene!

Meniň ýüzime gelmeýe sen!
Meniň üçin aglamaýa sen!

Epos döredilen döwründe türkmen poeziýasynyň kämil hem berk düzgünleri bolan şygyr formalary bar eken. Emma eposda şol formalara ýüzlenilmändir. Şahyran mazmun erkin beýan edilipdir. Ýokarky setirleriň şygyrlyk derejesine söz diýer ýaly däl. Olarda ritmiki sazlaşygy gahrymanyň ruhy dartgynlylygy, temperamenti, içki hyjuwy, şygryň intonasiýasy — ýüzlenme — emele getirýär.

Horlanan garyp daýhan!
Sen aýak astyna düşdün,
Zulum oduna bişdiň,
Haýwan sanyna düşdün!

Garyp-batrak,
Ýeriňden galk!
Daýhan halk!
Azat duýgy.
Synpy göreş!
Synpy dalaşyk,
 ýok ylalaşyk,
 galma bulaşyk!
Işiňi bitir,
 ýerine ýetir!
Meýdana çyk,
 duşmany ýyk!
Ýer-suwuň paýla,
 gözüň aýla,
 goşuňy şaýla!
Hakyňy al,
 barly bol !
Şindäçe gaçdyň,
 gara deriň saçdyň!
Gurultaýyn açdyň!
Karar et!
 Maksadyňa ýet!

Bu A. Gulmuhammedowyň 1925-nji ýylda erkin şygyrda ýazan bir goşgusy. Şahyr şygyrda kapyýalary uly ussatlyk bilen ulanmagyň hötdesinden gelipdir. Has takygy, ol munda W. Maýakowskiniň çeper-çilik däplerine eýeripdir. Bu şygyrda hem edil Maýakowskiniň erkin şygyrlaryndaky syýasy-publisistik ruh, joşgunly ýüzlenme intonasiýasy açyk duýulýar. Şonuň ýaly-da, türkmen şahyry hem W. Maýakowskiý ýaly şygyrda kapyýanyň güýjüne uly ähmiýet berýär.

Erkin şygry hemme şahyrdan talap etmek mümkin däl. Bu şygyr öňi bilen şahyryň psihikasy, çeperçilik ussatlygy, iň esasy bolsa onuň içki zerurlygy bilen bagly. Erkin şygyr inçe senet. Aýdaly, şygyr formalarynyň iň kyny sonnet hasap hasap edilýär. Kubanyň meşhur şahyry Nikolas Gilýen ýaşlara erkin şygry

ýazmaga howlukmazlygy, öz çeperçilik güýjüňi sonnet ýaly çylşyrymly formada taplamagy maslahat berip, şeýle ýazýar:

Eý, ogul, diňleseň meniň pendimi,
Erkin şygry tarap howlukma häli!
Ilki kebşirläp gör sonnet bendini,
Soňra erkin şygry geçeriň ýaly.

Erkin şygryň kynlygy eserde her satire, her ritmiki bölege, otura, nokada aýratyn wezipe ýüklenilýänliginde. Munda her ädimde şahyryň hususy özboluşlylygy duýlup durmaly. Eger ol setirleri bölýän bolsa, onda şol bölünýän ýer manydan hem onuň häsiýetinden gelip çykmary. Ýogsam setirleriň ýerliksiz hem ähmiýetsiz döwürmegi dörär. Häzirki wagtda köp türkmen şahyrlary şeýle hem edýär. Erkin şygry dine her söze seresaply hem uly ähmiýet bilen çemeleşýän ussat şahyrlara per berýär. Erkin şygry şahyryň hususy stilini aýdyň görkezmäge mümkinçilik berýän uly şahyran meýdan. Ýnha, Gurbannazar Ezizowyň şahyran özboluşlylygy erkin şygryda şeýle ýüze çykýar:

Nämüçin!
Nämüçin
 içginden-içgin
Urşy ýatlaýarys?
Ýatlamazlyk kyn...
Onuň ýüreklerde goýan yzyny
Ýyllar,
 ýeller öçürenok
 nämüçin?
Şat bahar jan berýän bu ene ýere,
Onuň lezzetinden ganmak juda kyn.
Urşy ýatlap
 bozulýarys
 nämüçin?
Nämüçin
 ähli giňişlikleriň,
Materikleň, uzak merdianlaryň
Eneleri mäkäm gysyp dişlerin
Şindem ýatlaşyp ýör öz merdanalaryn.

Edebiýat barlagçylarynyň köpüsi erkin şygryň geljegi uly diýen pikirde. Ony poeziýanyň ýokary kämilligi hasap edýärler. Belli alym W. Iwanow ol hakda şeýle ýazýar: “Erkin şygry — munuň özi ýöne bir şygry formasy däl, eýsem ol dünýäni görmegiň guraly”. Edil şonuň ýaly, erkin şygryň soňky döwürlerde rowaçlyk gazanmagy döwrüň talabyndan gelip çykýar. Türkmen erkin şygry barada aýdylanda bolsa, onuň uly ösüş ýoluna düşmegi üçin uly çeperçilik mümkinçilikleri bar.

ŞYGYR BENDI HEM ONUŇ AÝRATYNLYKLARY

Şahyрана eserде setirleriň belli bir ritm esasynda jemlenip, anyk bir setirler toplumyny emele getirmegine bent diýilýär. Başgaça aýtsak, bendi bent edýän esasy alamatlaryň biri onuň setir sany. Şoňa görä-de köplenç bentlere setir sanyna görä at berilýär. Mundane başga-da bent gurluşynyň emele gelmeginde onuň kapyýalaşyş täriniň hem hyzmaty uly. Akademik W. Žirmunskiniň “Şygryň metriki gurluşynda guramaçylyk wezipesini ýerine ýetirýän her bir ses gaýtalanmasyna kapyýa diýilýär” diýmegi-de şunuň bilen bagly. Setir sany, kapyýalaşmak täre her bir şygyr bendiniň özboluşly ritmiki-sintaktiki gurluşyny döredýär.

Şygyr bendiniň görnüşleri kän. Öňdäki bölümde görüp geçişimiz ýaly, geçmiş türkmen poeziýasynda ulanylan liriki žanrlaryň hersiniň diýen ýaly özboluşly bent formalary bar. Türkmen klassyk poeziýasynda bent ikilemeden başlap, onlama çenli bolupdyr diýlip hasap edilýär. Bendiň iň gadymy hem iň ýönekeý görnüş-i ikileme ýa-da beýt. geçmiş türkmen edebiýatynda göwrümlü poemalar ikilemede ýa-da şol döwürde atlandyrylyşy boýunça mesnewide ýazylypdyr. Muňa Azadynyň “Wagzy-Azat”, Abdysetdar Kazynyň “Jeňnama”, Saýadynyň “Zöhre-Tahyr” poemalary mysal bolup biler. Şonuň ýaly-da ikileme geçmiş poeziýada “ferd”atly iki setirlik özbaşdak liriki žanryň hem formasy bolupdyr. Baýram hanyň döredijiliginde ikileme-ferdler köp duşýar.

Geçmiş hem häzirki zaman türkmen poeziýasynda üçleme bendi seýrek işlenipdir. Munuň tersine, türkmen şygrynyň iň ýörgünli bendi dörtleme bolup durýar. Geçmiş poeziýamyzyň işjeň žanrlary goşugyň, rubaýynyň, tuýugyň bentleri hem dörtlemelerden ybarat. Munuň özi ýöne ýerden däl. Dörtleme forma taýdan iň kadaly, islendik bir gutarnykly pikiri bermäge ukyply bent hasap edilýär. Şoňa görä-de türkmen poeziýasynda-da dörtleme esasy bent bolup çykyş edýär. Bu poeziýada dörtlemäniň ýene-de iki sany ýörgünli formasy peýda boldy. Olar A—B—A—B hem A—B—W—B görnüşde kapyýalaşýan dörtlemeler.

Gaçanyn gorse-de bir döwürümyň, —A
Döretmedi oglan, pyzdy-da gitdi, — B
Depdi ýüregine Babadaýhanyň,— A
Oňa meniň ganym gyzdy-da gitdi. B

Ter gülleriň ýañagynda Gün dogup, —A
Şol gülleriň ýañagynda Gün ýaşar. — B
Görýäňizmi, keramatly diýilýän — W
Tebigatam bizden mähre garaşýar. — B

Dörtlemäniň ikisi-de Mämmet Seýidowyň döredijiliginden alyndy. Olaryň akgynlylygynyň, ritmiki sazlaşygynyň biri-birinden parhlanýandygyny seljermek kyn däl. Ikinji bentde setirleriň sazlaşyk derejesi gowşaýar. Munuň sebäbi-de şahyryň umumy sany 44 bogundan ybarat bolan şygyr bendinde bary-ýogy iki sany kapyýany işledýänliginde. Her 22 bogundan soň gelýän kapyýalaryň sesi biri-birine zordan ýetýär. Dine Mämmet Seýidow däl. Häzirki zaman türkmen

şahyrlarynyň köpüsi dörtlemäniň boşaşa — A — B — W — B — formasyna aşak köp ýüzlenýär. Türkmen şygrynda kapyýanyň ähmiýetiniň juda uludygyna söz ýok. Şoňa görä-de, şahyrlaryň bendiň şeýle görnüşini urç edip ulanmaklary şygryň forma kämilligine, gözelligine hyzmat etmeýär. Bu babatda geçmiş şahyrlarymyz nusga bolarlyk ussatlyk görkezip gidipdir. Olar kapyýany örän başarjaň ulanyp bilipdir. Bendiň kapyýalarynyň sazlaşygyna, olaryň biri-birine owazlaşmagyna uly ähmiýet beripdir. Mysal üçin, olar kapyýanyň hasabyna gazal ýaly kämil formany hem has kämilleşdirip, täze bent döretmegiň hötdesinden gelipdir. Geçmiş poeziýanyň “müstezat” bendi şeýle gözlegiň hasyly. Başgaça aýdylanda, olar gazalyň içinde gazal döredipdirler. Muňa Andalybyň bir müstezadynyň başky bendiniň mysalynda göz ýetirip bolar:

Ýakup nebi, menden saňa bir türpe habar bar,
Jananyň imesmu?
Ady ki Ýsup, jümle jahan aňa hyrydar,
ol janyň imesmu?

Edil bendiň üçleme görnüşi ýaly, türkmen sowet şygrylarynda onuň başleme, ýedileme görnüşleri onçakly köpçülikleýin häsiýetde däl. Munuň tersine poeziýada dörtlemelerden soň altylamalaryň, sekizlemeleriň işjeňligi ýokary. Türkmen sowet şygrynda altylama-laryň köp sanlysy ulanylýar. Olaryň hemmesi barada ýekän-ýekän gürrüň edip, mysallar getirip oturman, şol altylama bentleriniň kapyýalaşmak tärini görkezmek bilen çäklenýäris.

1. A — B — A — B — W — W
2. A — A — B — A — W — W
3. A — A — B — W — W — W
4. A — B — A — B — A — B
5. A — B — W — A — B — W
6. A — A — A — B — B — W

Türkmen sowet poeziýasynda ýüze çykan altylamalaryň birisi özüniň forma gözelligi, kämilligi, ritmiki-intonasiýon derejesiniň ýokarylygy bilen has-da tapawutlanýar. Altylamanyň bu görnüşi ilkinji gezek gazak şahyry Abaýyň döredijilik ussahanasynda işlenipdir. Şoňa görä-de, ol “Abaý altyaýagy” adyny alypdyr. Abaý al-tyaýagy türkmen sowet şygryna hem aralaşdy. Oňa köp şahyrlar ýüzlenýär. Aýratyn-da bu bent Rehmet Seýidowyň döredijiliginde köpçülikleýin ulanyldy. Şahyr Abaý altyaýagyň esasynda köp sanly täze bentleri döretdi. R. Seýidowyň Abaý altyaýagynda ýazan şygrylarynyň birinden şeýle bendi okap göreliň:

Salkynjak ýel,
Gel, ýene gel,
Sypa gyzgyn ýüzleri!
Gez parahat,
Besle rahat,
Ýelpäp dag hem düzleri!

Türkmen sowet şahyrlary poeziýany sekizlemäniň köp sanly görnüşi bilen baýlaşdyrdylar. Şol görnüşleriň hemmesi barada jikme-jik pikir öwürüp oturmak mümkin däl. Bu diňe faktlaryň gury sanamasy bolmagy ähtimal. Şol sebäpden

olaryň kapyýalaşmak täri boýunça görnüşlerini görkezmek bilen çäklenmeli bolýar.

1. A — A — B — B — B — B — B — B
2. A — A — B — W — G — G — B — W
3. A — B — W — B — G — D — E — B
4. A — B — W — G — D — B — E — G
5. A — B — A — B — A — B — W — W
6. A — B — A — B — W — W — G — G

Şygryň forma gurluşyny öwrenýän alymlaryň pikirine görä, sekizlemeden köp setirli şahyrana eserler bentlerde däl-de, eýsem durnukly formalarda ýazylan hasap edilýär. Edil şonuň ýaly, goşuk, gazal, müsemmet ýaly liriki žanrlaryň formasyny hem durnukly forma diýip atlandyrmak bolar. Sebäbi olarda bentler özbaşdak bolman, forma tarapdan biri-birine berk baglanyşykly.

Türkmen sowet poeziýasyna şeýle durnukly formalaryň ýene iki sanysy gelip goşuldy. Olar sonnet hem A. S. Puşkiniň “Ýewgeniý Onegin” romanyny ýazmak üçin döreden onegin bendi. Sonnet formasy ilki gadymy italýan poeziýasynda dünýä inipdir. Asyrlaryň geçmegi bilen onuň 14 setirlik sany saklanan bolsa-da, kapyýalaşmak tärine köp sanly özgerişler girizilipdir. Nemes şahyry hem edebiýatçysy I. Beher sonnet formasynyň kapyýalaşmak täri boýunça biri-birinden parhlanýan ýedi sany görnüşiniň bardygyny belleýär. Türkmen sowet poeziýasyna sonnet formasyny, onda-da onuň gadymy italýan formasyny G. Ezizow getirdi. Biziň poeziýamyzda sonetiň şu gadymy formasy ýörgünli. G. Ezizow sonnet şygry formasyny ýazan eserleriniň görnüşini şeýle:

Deňiz gözýaş dökýär, deňiz aglaýar,
Üç gündir denizen hiç karary ýok.
Deňiz aýralyga bagryn daglaýar,
Ol Aý ýaryn bagra basyp bilenok.

Üç gündir asmany çal bulut búröp,
Deňziň bu halyna gülüp gözleýär.
Üç gündir deňziň bagryn paralap,
Onuň gözel Aý ýaryny gizleýä.

Deňiz-de ah urup diýýar: “Eý, şemal,
Şu çal buldy kow-da, rehim et jana!”
Deňziň nalyşyn eşidip şo hal,
Şemal çal buludy kowýar ummana.

Gözel Aý asmandan deňize düşýär,
Deňiz ýaryn bagra basyp, köşeşýär.

Gurbannazar Ezizow türkmen poeziýasynda ilkinji bolup, “Söýgi” hem “Güýz” sonetler çemenini ýazdy. Sonetler çemeni juda kyn forma. Şoňa görä-de, I Bäheriň aşakdaky sözlerinde galatlyk ýok. “Sonetler çemeninde şahyrana prinsip iň ýokary dissiplina ýetýär, kanunalaýyklyklaryň ruhy hem berk tertip şahyrana

pikiri döredýär. Bu ýerde juda anyk hem ykjam forma şahyrdan tutuş bir “şahyrana kollektiwiň” durmuşyny dürs bilmegi talap edýär. Bu ýerde bitewi şahyrana pähim höküm sürýär”. Görnüşi ýaly, on dört sany soneti kebşirläniň bilen sonetler çemeni ýazmak mümkin däl. Şeýle bolsa-da, soňky döwürde türkmen poeziýasynda sonetler çemenini ýazmak ýoň boldy. Aýratyn-da oňa ýaş şahyrlar üř edipdir. Dogrusyny aýtsaň, G. Ezizowyň sonetler çemenleri bolaýmasa, bu formada döredilen eserleri hakyky sonetler çemeni hasaplamak kyn. Olarda sonetleri biri-biri bilen forma taýdan baglanyşdyrmaga has köp üns berlip, esasy ýagdaýlar ýatdan çykarylýar. Ýagny, sonetler çemeni çylşyrymly formasy bolan liriki poema bolmaly. Gürüňi edilýän sonetler çemenlerinde bolsa bu formadan talap edilýän dramarizm, çeper mazmunyň içki ewolýusiýasy, sýužeti ýaly esasy ýagdaýlar bütinleý diýen ýaly ýatdan çykarylýar.

Däli Jeýhun bolup aksa-da ýaplar,
 Ýassanardy tutly bendiň goýnuny
 Ýap astyndan ýap geçirip miraplar,
 Görkezipdi tut tokurtgaň oýnuny.
 Gatla, nowa, taraz işläp biregne,
 Tolkun ýol açardy dargaň küregne.
 Ülkämizden geçip ýüpegiň ýoly
 Bize dost getirdi, söküp köp ili.
 Dostlar alkyş etdi türkmen çöregne.
 Haşamlanan, beýik, täsin işikli,
 Nika öýne barýan ýüpek eşikli,
 Tut dek sagdyn nesliň ýarar geregne.
 Onsoňam tut goç ýigitleň elinde,
 Ýowuz günde dönüp söweş ýaragna,
 Her halatda sözläp halkyde
 Inçe ýollar çekdi ynsan ýüregne.

Bu Durdy Haldurdynyň onegin bendinde ýazylan “Jadyly ýapraklar” poemasyndy. A. Kwýatkowskiý onegin bendine “Bu — rus poeziýasynyň iň ykjam, amatly bent formasy” diýip baha berýär. Şol bir wagtyň özünde onegin bendi iň kyn hem çylşyrymly forma hasap edilýär. Şeýle bolsa, D. Haldurdy Puşkiniň bu özboluşly formasyny “Garry saýlawçy”, “Jadyly ýapraklar” poemalarynda ezberlik bilen ulanmagy başarypdyr.

Geçmiş döwürdäki arap, pars, türki poeziýalarda bendiň forma gurluşyna gönüden-göni gatnaşýan, özi-de kapyýa bilen baglanyşykly özboluşly çeperçilik serişdesi bolupdyr. Oňa “redif” diýilýär. Bu söz arap dilinde çapyksuwaryň yzynda outran manysyny aňladypdyr. Diýmek, bu ýerde kapyýa çapyksuwara, redif hem onuň yzynda outran adama meňzedilipdir. Redifiň şahyrana eserde hyzmaty uly. Ol kapyýanyň yzyndan gaýtalanyp gelýän söz ýa-da söz düzümi. Gürji alymy E. D. Džawelidze redife şeýle baha berýär. “Eger redif aýratyn sözlerden ybarat bolsa, onda şol sözler bitewi sintaktik birlik bolmak bilen, olar uly mana eýe bolýar. Şonuň üçin hem redif her bir şahyrana konteksti täze mazmun bilen

doldurýar” Geçmiş poeziýada redif köplenç aýratyn sözlerden, söz düzümlerden ybarat bolupdyr.

Gyrat, goder bolsaň Çandybillere,
Başyma kyýamat geldi diýgeý sen!
Arzymny ýetirgil ulus-illere,
Çandybil eýesiz galdy diýgeý sen!

Türkmen “Görogly” eposyndan alnan bu goşuk bendinde “geldi”, “galdy” kapyýalaryndan soň “diýgeý sen!” sözleri redif bolup gelýär. Bu sözler beýleki bentleriň dördünji setirinde kapyýadan soň üýtgeşsiz gaýtalanýar. Görnüşi ýaly, “diýgeý sen!”redifi bende akgynlylyk berýär. iň esasy bolsa şygryň esasy şahyrana obrazy — Gyrazyň baş wezipesi şol redif bolup gelýän sözlerde jemlenipdir. Geçmiş türkmen poeziýasynda bent bilen baglanyşykly ikinji bir täzelik hem ýüze çykypdyr. Ol hem şygryda “gaýtalamanyň”, ylmy edebiýatda aýdylyşy ýaly “refreniň” ulanylmagy bolupdyr. Muňa “Saýatly-Hemra” dessanyndan şeýle mysal:

Sapar aýyň on dördüne-bäşine
Bu dagda bir maral ýaman zeýrendi.
Uzak degil, Uja dagyň başynda
Bu dagda bir maral ýaman zeýrendi.

Goşuk formasyndaky bu şygryň beýleki bentleriniň dördünji setirinde “Bu dagda bir maral ýaman zeýrendi”setiri gaýtalama bolup gelýär. Gaýtalamanyň wezipesi hem redifiňkä ýakyn. Mysaldan görnüşi ýaly, şygryň esasy şahyrana obrazy — dagda ýaman zeýrenýän maral. Şol maralyň esasy ýagdaýyny, halyny beýan edýän setir şygryda gaýtalama bolup, esasy pikiri yzly-yzyna nygtaýar. Şol nygtama hem şygry berk bitewilik berýär. Şonuň üçin hem geçmiş şahyrlarymyz şeýle gaýtalamany “zynjyrlama” diýip atlandyrypdyr.

Soňky döwür türkmen epika poeziýasynda şygry bentlerini ulanmak babatda üç sany täzelik ýüze çykdy. Bu täzelikler nähilidir forma gözleglerini geçirmek bilen baglanyşykly bolman, eýsem olar döwrüň talabynyň, çeper mazmunyň ösüşiniň, şahyrana pikiri has erkin, has aýdyň ýüze çykarmagyň esasynda emele geldi. Dagystan edebiýatçysy M. Z. Aminow uly göwrümlü şahyrana eserlerde — poemalarda birmeňzeş ölçegleriň, bentleriň gaýtalanyp gelýändigini, şol birmeňzeş-ligiň hem okyjyny ýadadýandygyny, irizýändigini belleýär. Gürrüňi edilýän täzelikler hem şeýle ýagdaýlar sebäpli ýüze çykdy. Olaryň her birine şeýle gysgaça häsiýetlendirme bermek bolar.

1. Bentleri garyşdyrmak. Munda bir poemada birmeňzeş ölçegli bentleriň birnäçe görnüşi garyşdyrylyp ulanylýar. Şahyr şeýle formada ýazylan eserde belli bir bendiň kanunlaryna kökerilip oturmaýar. Eserde island bendini işledip bilýär. Mysal üçin, Ýagmyr Pirgulyýewiň “Jeýhun tolkunlary” atly tutumly poemasy şeýle formada döredilipdir. Bentleri garyşdyrmak soňky döwür türkmen liriki poeziýasynda hem uly rowaçlyk gazanýar.

2. Polimetriki şygry. Eger bentleri garyşdyrmak täzeliginde dine bentler gezekleşdirilýän bolsa, bu ýerde şahyr bir eserde dürli ölçegleri, şonuň bilen bir hatarda dürli bent görnüşlerini ulanyp bilýär. Polimetriki şygryň deslapky gözlegleri klassyky poeziýamyzdan başlanýar. Nurmuhammet Andalybyň “Oguzna- ma”, “Nesimi” poemalary şeýle formada ýazylypdyr. M. Seýidowyň “Çoluk”, A. Haýydowyň “Pöwrize poemasy”, H. Kulyýewiň “Akar suw” poemalary şu formada döredilipdir. Şahyr bu formada özüne has köp erkinlik alýar. Bir eserde dürli bentleri, dürli ölçegleri ulanyp bilýär. Şoňa görä-de, okyjy eserde köp sanly ritmiki-intonasion formalar bilen ýüzbe-ýüz bolýar. şygryň teoriýasyny öwreniji alymlar polimetriki şygry erkin şygry geçmegiň esasy uly ädimi, onuň başlangyjy hasap edýär.

3. Astrofiki şygry. Ylmy edebiýatda belli bir bentde ýazylan, umuman, bentsiz şahyrana eserlere astrofiki şygry diýilýär. Köplenç iri göwrümlü poemalar şu formada ýazylýar. Türkmen poeziýasynda ilkinji bolup, astrofiki şygry Kerim Gurbannepesow ýüzlendi. Onuň meşhur “Taýmaz baba”, “Aý günler, süýji günler”, “Ata we ogul” poemalary astrofiki şygryda ýazylypdyr. Has takygy, ol özüniň döredijilik halypasy, astrofiki şygryň uly ussady A. Twardowskiň döplerini ezberlik bilen dowam etdipdir.

Ozalky bapda görüp geçişimiz ýaly, geçmiş türkmen poeziýasynda esasan durnukly formalar ýörgünli bolupdyr. Sowet döwründäki poeziýamyz bu formalaryöpüsini kabul edip aldy. Şol bir wagtyň özünde poeziýany täze-täze bentler bilen baýlaşdyrmak, çeper mazmuny köpdürli formalarda ýüze çykarmak, şunuň netijesinde hem şygryň forma gurluşyny kämilleşdirmek, köp öwürşinli etmek ugrundaky agtaryşlar üznüksiz dowam etdi. Edebiýatçy Ahmet Bekmyradowyň hasaplamalaryna görä, türkmen sowet poeziýasynda bentleriň hem durnukly formalaryň 104-si şahyrana mazmunyň hyzmatynda goýlupdyr. Şonuň esasynda-da türkmen şygrynyň forma medeniýeti has ýokary görterildi. Okyjynyň şahyrana forma babatdaky estetiki talaplaryny gandyrdy. Durmuş hakykatyny köpdürli formada şöhlelendirdi.

III. EDEBI PROSES

EDEBI PROSES WE ONUŇ KANUNALAÝYKLYGY

Çeper edebiýat adamzat taryhynyörän irki döwürlerinde zähmet prosesinde döräpdir. Onuň ýüze çykmagy dil we adam aňynyň döreýşi ýaly gadymydyr. Onuň ösüşi jemgyýetiň ösüşi bilen berk baglanyşyklydyr. Çeper edebiýatyň durmuş bilen aýrylmaz baglylykda yzygider ösüp, kämilleşip, baýlaşyp durmagyna **edebi proses** diýilýär.

Çeper edebiýatyň ösüşi ylmyň, tehnikanyň ösüşinden tapawutlanýar. Ylmyň we tehnikanyň ösüşinde öň edilen açyşlar, döredilen zatlaryna siňirilýär. Başgaça aýtsak, öň döredilen ol ýa-da beýleki guralyň, maşynyň täze, has kämil görnüşi oýlanyp tapylsa, döredilse, öňki gural, öňki maşyn öz ähmiýetini ýitirýär. Diýmek, täze tehnika köne tehnika çalyşýar. Şeýlelikde, köne tehnika öz ýaşaýşyny bes edýär. Oňa üns berlip durulmaýar.

Emma edebiýatyň ösüşi beýle däl. Soňky döwürlerde döredilen eserler öňki döwürlerde döredilen eserleriň ähmiýetini, gymmatyny gaçyryp bilmeýär. Öňki eserler-de soňky eserlerbilen bir hatarda özbaşdaklygyny saklap ýaşamaklaryny dowam etdirýärler. Mysal üçin, “Aýgytly ädim”, “Doganlar”, “Ykbal”, “Perman” ýaly romanlaryň döremegi “Görogly” eposyny, türkmen dessanlaryny ýa-da häzirki döwrüň poeziýasy XVIII, XIX asyr türkmen poeziýasyny yoga çykaryp bilmeýär. Sebäbi adamzat durmuşynyň her bir döwrüň öz gaýtalanmaýan keşbi bolýar. her bir döwrüň adamlarda formirlän piker-duýgulary edil şo durkunda başga hiç mahal gaýtalanmaýar. Şeýle bolansoň, taryhyň belli bir etapynda döredilen her bir hakyky eser öz döwrüni gaýtalanmaz ýadygärligi hökmünde ýaşamagyny dowam edtirýär. Ol dürli döwürleriň adamlaryna ruhy lezzet berýär. K. Marks grek edebiýatynyň adamzat taryhynyň iň gadymy döwürlerinde dörandigine garamazdan, şu wagta çenli özüniň gözelligini, ideýa-çeperçilik ähmiýetini saklap gelýändigini nygtap belleýär.

Çeper edebiýatyň ösüşine dürli faktlar täsir edýär. Emma onuň ösüşini şertlendirýän esasy zat jemgyýetiniň ykdysady durmuşydyr. Bu barada F. Engels şeýle diýýär: “Syýasy, hukuk, filosofik, dini, edebi, çeperçilik we ş. m. ösüş ykdysady ösüşe esaslanýar. Emma olaryň hemmesi biri-birine we ykdysady esasa-da täsir edýär”.

Edebiýatyň we sungatyň ösüşiniň ykdysady ösüşe bagly bolýandygyny biziň milli edebiýatymyzyň we sungatymyzyň tejribesi-de tassyklaýar.

Ykdysady şertler edebiýaty ösüşine gönüden-göni däl-de, başga zatlaryň, ýagny sosiýal gurluşyň, nastroýkanyň beýleki görnüşleriniň üsti bilen öz täsirini ýetirýär.

Aýry-aýry döwürlerde ykdysady ösüş bilen edebiýatyň we sungatyň ösüşiniň deň gelmeýän, sazlaşmaýan halatlarynyň-da bolmagy mümkindir. Bu mesele hakda K. Marks şeýle ýazýar: “Sungat barada aýdylanda, onuň gülleýän belli döwrüniň jemgyýetiň umumy ösüşi bilen hiç hili deň gelmeýändigini, diýmek, şonuň ýaly, jemgyýet gurluşynyň skletini düzýän soňkynyň maddy esasyň ösüşine

laýyk gelmeýändigide bellidir. Mysal üçin, häzirki döwrüň halklary bilen deňeşdireniňde grekler ýa-da şonuň ýaly Şekspir”.

Gadymy Gresiyada, Rimde öndüriji güýçleriň iňňän pes şertlerinde edebiýatyň we sungatyň gowy nusgalary döredilipdir. Gomeriň täsin çeperçilik güýje eýe bolan ajaýyp eserleri ilkidurmuş jemgyýet gurluşynyň dargap barýan döwürlerinde peýda bolupdyr.

Rus edebiýaty-da XIX asyrda öň görnüp- eşidilmedik çeperçilik belentliklerine galypdyr. Bu döwre rus edebiýatynyň altyn asyry diýil- ýär. Emma XIX asyrda Russiýa jemgyýetçilik önümçiligi gowşak ösen ýurtlaryň biri bolupdyr.

XVIII-XIX asyrlarda türkmen halkynyň ykdysady ýagdaýy has hem pes bolupdyr. Emma bu döwürlerde türkmen edebiýaty, aýratyn-da türkmen poeziýasy ýokary derejä galypdyr. Magtymguly, Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes, Mätäji ýaly türkmen klassyk şahyrlary poeziýa eserleriniň ajaýyp nusgalaryny döredipdirler.

Aýry-aýry taryhy döwürlerde ykdysady ösüş bilen edebiýatyň, sungatyň ösüşiniň arasynda şeýle çaprazlyklar bolsa-da, iň soňunda çeper döredijiliginiň ösüşini kesgitleýän esasy zat ykdysady ösüşdir. Emma beýle diýildigi çeper edebiýatyň ösüşine täsir edýän beýleki faktorlaryň ähmiýetiniň inkär edildigi dälidir.

Çeper döredijilikde üznüksiz döp we täzeçillik dowam edýär. Hakyky täzeçillik öňden bar bolan çeperçilik tejribeleriň bazasynda döreýär. Her bir edebiýat öňki edebiýatyň iň gowy döplerini özüne kabul edip alýar we olary öz döwrüniň şertlerine laýyklykda dowam etdirýär.

Edebiýatyň ösüş prosesinde öňki ideýalary, tipleri, çeperçilik serişde-lerini peýdalanmaklyk we olary täze şertlere laýyklykda ösdürmeklik ýörgünli döpler bolup durýarlar.

Ideýa döplerini dowam etdirmeklik dünýägaraýyşlary biri-birlerine ýakyn, bir pozisiýada duran ýazyjylaryň arasynda bolup geçýär. Mysal üçin, XVIII asyrda ýaşap geçen beýik türkmen şahyry Magtymgulynyň ölmez-ýitmez eserlerinde öňe süren ideýalarynyň ençemesi XIX asyryň klassyk şahyrlary Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes tarapyndan alnyp göterilýär. Sebäbi Magtymgulynyň öňe süren süren ideýalary XIX asyry-da-da actual, halky, şahyrlary tolgundyrýan ideýalar bolupdyr.

Öň döredilen obrazlardan, tiplerden peýdalanmaklyk däbi-de edebiýatda dowam etdirilýär. Mysal üçin, XIX asyr rus edebiýatynda käbir tipleriň obrazlaryna dürli ýazyjylar ýüzlenipdirler. A.S. Griboýedowyň “Akyl zerarly hasrat” komediýasyndaky Çaskiniň, A.S. Puşkiniň adybir romanýndaky Ýewgeniý Oneginiň, M. Y. Lermontowyň “Biziň zamanamyzyň gahrymany” romanýndaky Peçoriniň obrazlary şol bir tipiň dürli döwürlerdäki ösdürilişidir. Dogry, bu tipleriň her biriniň öz döwri bilen baglanyşykly indiividual keşbi, öz aýratynlyklary bar. Emma olaryäsiýetiniň gözbaşy birdir. Bu tippler edebiýatda “artykmaç adamlar” diýlip atlandyrylypdyr. Olar özüleriniň ukyplaryny, zehinlerini sarp etmäge jemgyýetde ýer tapmadyk adamlardyr.

I. S. Turgenýewiň adybir romanynyndaky Rudiniň “Dworýan maşgalasy” romanynyndaky Lawreskiniň, Gonçarowyň adybir romanyna-ky Oblomowyň obrazlary-da şol bir tipiň dürli söz ussatlary tarapyndan şekillendirilmesidir. Elbetde, bulardan Oblomowyň obrazy bu tipiň keşbini has çuň hem giňden açyp görkezýär. Ol halkyň arasynda uly meşhurlyk gazandy. Oblomowyň häsiýetiniň alamatlary ähli döwürüň aýry-aýry adamlarynda gabat gelýär. Hut şonuň üçin-de alymlar oblomowçylygy daýhanlaryň, proletariatyň we aýry-aýry komunistleriň arasyndan aýyrmaklygyň zerurlygyny öwran-öwran nygtapdyr.

Gündogar edebiýatynda, şol sanda türkmen klassyk edebiýatynda-da öňden gelýän Leýli, Mežnun, Ýusup, Züleyha, Şabährem ýaly ençeme obrazlar täzeden işlenildi.

Öňden gelýän çeperçilik serişdelerinden peýdalanmak, olary täze eserler döretmek üçin ulanmaklyk däbi has hem giň masştabda dowam edýär. Öňden gelýän çeperçilik serişdeleri ähli ýazyjylar üçin deň. Olardan bir ideýa pozisiýada durian ýazyjylar hem, dünýägaraýyşlary biri-birine çapraz gelýän ýazyjylar hem peýdalanýarlar.

Türkmen ýazyjy-şahyrlary klassyk edebiýatyň, halk döredijiliginiň çeperçilik serişdelerini, goşgy formalaryny giňden ulandylar. Olardan häzirki döwürde-de peýdalanylýar.

Elbetde, döp bilen täzeçillik aýrylmaz baglynyşyklydyr.

Elbetde, her hadysanyň döremegine sebäp bolýan esasy zat halkyň durmuşydyr. Şonuň bilen birlikde daşky täsirleriň-de ähmiýetini inkär etmek bolmaz. Türkmen edebiýatynda düýpli täzelikleriň döremeginde doganlyk halklaryň, ylaýta-da rus edebiýatynyň täsiri uly boldy.

B. Kerbabayewiň döredijiliginde M. Gorkiniň, M. Şolohowyň täsiri, Ç. Aşyrowyň poeziýasyna Nekrasowyň täsiri, H. Derýaýewiň prozasyna özbek ýazyjysy Abdylly Kadyrynyň täsiri barada türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda ençeme gezek nygtalyp bellenildi.

Görnüş ýaly, döredijilik täsiriň-de çeper edebiýatyň ösmeginde paýy bar. Emma tutuş halkyň, ol ýa-da beýleki ýazyjynyň döredijiliginiň ösüşini diňe edebi täsire syrykdymak bolmaýar. Edebi tasir kömekçi serişdedir. Bu pikiri Puşkiniň beýleki rus şahyrlaryna eden täsiri hakda W. G Belinskiň aýdan sözleri-de doly tassyklaýar: “...Gün şöhlesiniň ýagtylandyrmak bilen, onda öz güýjüni görjek bolman, onuň hut özündäki güýçleri oýaryşy ýaly, beýik şahyryň beýleki şahyrlara edýän täsiri hem onuň öz poeziýasynyň şolarda şöhledenmeginde däl-de, ol şahyrlaryň öz güýçlerini oýarmagynda görünýär...”

EDEBI ŽANRLAR

Her bir hakyky çeper eser mazmuny boýunça-da, kompozisiýasy boýunça-da özboluşly, gaýtalanmasyzdyr. Emma muña seretmezden, dürli taryhy döwürlerde, dürli ýazyjy-şahyrlar tarapyndan döredilen eserleriň gurluşynda meňzeş sypatlar, alamatlar, umumylyklar-da bolýar. mysal üçin, XVIII — XIX asyr türkmen klassyk şahyrlarynyň goşgulary-da liriki eserler atlandyrylýar. Eserleriň gurluşyndaky şeýle ýakynlyk, umumylyk olaryň žanr aýratynlyklaryndan gelip çykýar.

Edebiýatyň ösüş prosesinde lirika, epos, drama we liro-epiki kysymlar döräpdir. Edebiýat teoriýasyna degişli işlerde “kysym”, “görnüş”, “žanr” diýen terminler dürli hili, hatda biri-birine gapma-garşy manyda ulanylýar. Bu meselede bize akademik A. Kekilowyň ýörelgesi makul bolup görünýär. Ol şeýle ýazýar: “Edebi eserler esasy üç topara bölünýär: epos, drama hem drama. Meniň pikirimçe, olary aňladýan termin hökmünde “kysym” sözüni almak gerek. Mysal üçin, çeper edebiýatyň epiki kysymy, çeper edebiýatyň liriki kysymy, çeper edebiýatyň drama kysymy... Eger “kysym” sözi bilen edebi eserleriň esasy üç toparyny — eposy, lirikany hem-de dramany atlandyrsak, “žanr” sözi bilen şol toparlaryň ähli görnüşini atlandyrmak gerek. Şeýle bolanda “žanr” sözüniň manysy örän giňelýär, ol edebi eserleriň görnüşlerini aňladýan iň aktiw termin bolup durýar. “Žanr” sözi poetikanyň iň köp ulanylýan hem giň manyly terminlerinden biridir, ony şol aktiwligine-de saklamak gerek”.

Türkmen edebiýat jemgyýetçiliginde-de “žanr” diýen termin örän ýörgünli, hatda kysymlara-da “žanr” diýip ýörenler az däl.

Biz ýokarda liro- epikany-da kysymlara goşmagy makul bildik. Eserler durmuş hakykatyny suratlandyrmak, adam häsiýetlerini açyp görkezmek täsirleri boýunça kysymlara bölünýär. Beýik nemes filosofy Gegel eserleri suratlandyryan hadysalary boýunça kysymlara bölmegi makul görüpdür. Onuň tassyklamagy boýunça, epos—waka, lirika—ruhy ýagdaý, drama—hereket hasaplanýar.

Eserleri kysymlara bölmekde Gegeliň bu ýörelgesiniň jany ýok däl. Epiki eserlerde gahrymanlaryň häsiýetlerini açyp görkezmäge hyzmat edýän waka ýa-da wakalar suratlandyrylýar. Lirikada durmuşyň belli bir pursatyndaky gahrymanyň ruhy ahwalaty açylyp görkezilýär. Dramada gahrymanlaryň gönüden-göni edýän janly hereketleri suratlandyrylýar.

Emma hiç hili arassa, gatyşyksyz kysym bolmaýar. Kysymlaryň arasynda hytaý diwary ýok.

Lirika, epos, drama we liro-epiki kysymlaryň-da her biriniöz görnüşleri, ýagny žanrlary bar.

EPOS KYSYMY

Epos kysymynyň edebiýaty öwreniş ylmynda iki hili manysy bar. Taryhy manysy boýunça halkyň halkyň, milletiň ykbaly çözülýän düýpli wakalary suratlandyryan eserlere epos diýilýär. Gomeriň “Iliada”, “Odisseýa”, Ferdöwsiniň “Şanama” poemalary, türkmenleriň “Göroglysy”, gyrgyzlaryň “Manasy”, ermenileriň “Dawid Sasunlysy” ýaly halk döredijiliginiň meşhur eserleri girýärler.

Teoretiki manysy boýunça wakalary giňden beýan edýän, adam häsiýetlerini durmuş posesinde, hereketde suratlandyryp görkezýän eserler epos ýa-da epiki eserler atlandyrylýar. Mundan beýläk eposyň şu kysymy hakda gürrüň ediljekdir.

Öňde bellenişi ýaly, epiki eserlerde durmuş wakalary giňden suratlandyrylýar. Epiki eserleriň çuň işlenilen sýužeti bolýar. Bu kysym durmuş hakykatyny giňden, has töwerekleýin, ähli öwüşginlikleri bilen şekillendirmäge uly mümkinçilikler berýär. Bu kysymda lirikanyň-da, dramanyň-da elementleri giňden peýdalanylýar. Epiki eserlerde, dramadaky ýaly, gahrymanlaryň dartgynly hereketleri, gepleşikleri, dil aýratynlyklary, lirikadaky ýaly, gahrymanlaryň içki duýgulary, ruhy ahwalatlary çuňdan suratlandyrylýar. Bu kysymda çeperçilik serişdeleriniň ähli baýlygyndan peýdalanylýar. Gahrymanlaryň portreti, daşky keşbi inçeden şekillendirilýär.

Epiki eserlerde awtor durmuşyň obýektiw kartinasyny suratlandyryar, gahrymanlaryň göreşini, garşylyklary ýeňip geçiş prosesinde ösüşini, özgerişini yzarlaýar. Bu kysymly eserlerde ýazyjy durmuş hakykatyny çeperçilik taýdan analizleýji, derňeýji hökmünde çykyş edýär. Awtor gahrymanlaryň ol ýa-da beýleki hereketi etmegine, olarda ol ýa-da beýleki häsiýetiň döremegine, terbiýelenmegine sebäp bolan ýagdaýlaryň, şertleriň üstüni açyp görkezýär. Epiki eserlerde ýazyjy gahrymanlarynyň hereketleriniň manysyny öz sözleri bilen has çuňdan aýdyňlaşdyryp bilýär. Bu kysym awtory hiç bir babatda çäklendirmeýär. Epiki kysym birnäçe žanry öz içine alýar.

Hekaýa we nowella. Epiki žanryň kiçi formasy hekaýadyr. Onda, köplenç, adam durmuşyndaky bir waka, bir-iki gahryman suratlandyrylýar. Elbetde, ähli hekaýa bu kesgitlemä laýyk gelip durmaýar. Ençeme wakaly, köp sanly personažly, uzak döwürleri öz içine alýan hekaýalar-da gabat gelýär. Emma bu ýerde hekaýalaryň köpüsine mahsus bolan häsiýetli alamatlar hakda gürrüň edilýär. Hekaýalaryň aglabasynyň möçberi kiçi, personažy az bolýar. Hekaýada adam durmuşynyň gutarnykly bir epizody suratlandyrylýar. Möçberi kiçi bolsa-da, hekaýada sýužetiň baglanyş, ösüş, kulminasiýa, çözlüş diýen elementleri bolýar.

Hekaýada, esasan, bir waka suratlandyrylyp, bir mesele ýa-da problema gozgalýar. Bu onuň esasy aýratynlyklaryndan biridir. Hekaýa döretmek üçin gahryman özüni has aýdyň hem doly görkezzer ýaly waka, situasiýa saýlanyp alynýar.

Hekaýa ýazyjydan uly ussatlygy talap edýär. Ol diňe bir döredijilik mekdebi, uly edebiýata geçiş ýoly bolman, epiki eseriň in kynlaryndan biridir. Hekaýanyň möçberi, formasy ýazyjydan söze iňňän tygşytly bolmagy, az zadyň üsti bilen köp zat aýtmagy, möçberi uly bolmadyk wakanyň, durmuş hadysasynyň üsti bilen estetiki, emosional häsiýete eýe bolan çuň mazmuny aňlatmagy talap edýär. Beýik

rus ýazyjysy Lew Tolstoý gowy hekaýa wakanyň „ortasyndan“ başlanmalydyr diýip belleýär. Sebäbi hekaýanyň möçber taýdan uly bolmadyk çäkli formasy wakany, gahrymanlaryň hereketlerini, durmuş kolleziýasyny başyndan başlap, jikme-jik suratlandyryp durmaga, ondaky ähli zatlary töwerekleýin, giňden delillendirip görkezmäge doly mümkinçilik bermeýär. Şoňa göräde wakany „ortasyndan“ başlasa-da, ýazyjy gahrymanlarynyň edýän hereketleriniň motiwi sebäpli logiki taýdan aýdyň we düşnükli bolar ýaly edip, wakalary ýerleşdirmelidir.

Hekaýa döretmekde agramly çeper detallaryň, assarly (podtekstli) pikirleriň çeperçilik ähmiýeti çäksiz uludyr. Eseriň epikligi-de, monumentallygy-da, çeperçilik gymmaty-da suratlandyrylýan wakalaryň mukdar taýdan köplüginde, eseriň gatlarynyň galyňlygynda däl. Esasy zat söz ussadyň tüýs tipiki hadysalary, gahrymanlary saýgaryp olara çuň estetiki emosional häsiýetde umumylaşdymalydyr. Eýsem bolsa M.Şolohowyň „Adamyň ykbaly“, N.Saryhanowyň „Kitap“ hekaýalary hiç bir babatda uly göwrümlü eserlerden pes oturmaýarlar. Bu ýagdaý ýazyjynyň mertebesini onuň haýsy žanrda eser döredýändiginiň kesgitlemeýändigini görkezýär. Ýazyjynyň ençe galyň romanyň awtory bolup, unudylyp gitmegide, kiçi žanrda eser döredip, uly şöhrata eýe bolmagyda mümkindir. Eýsem bolsa A.Çehow, Mopassan ýaly ýazyjylary dünýä meşhur eden hekaýalar dälmi?!

N.Saryhanow „Soňky öý“, A.Durdyýewiň „Bally Molla“, A.Gowşudowyň „Gandym awçynyň maşgalasy“, B.Seýtäkowyň „Derýada“, T.Gurbanowyň „Ýalňyz ülje agajy“, „Ýürek ady“, T.Jumageldiýewiň „Ýalňyslyk“, N.Hojageldiýewiň „Ýürek owazy“, A.Taganyň „Uruş haçan gutarýar?“ ýaly hekaýalary bu žanryň talabyny ödemäge dalaş edýän eserlerdir.

Epiki žanryň kiçi formalarynyň biride nowelladyr. Ol italýança täzelik diýmekdir. Nowellanyň hekaýadan belli-külli tapawutlanýan tarapy ýokdur. Eger hekaýada adaty, gündelik wakalar suratlandyrylýan bolsa, nowellada köplenç halatlarda haýsydyr bir üýtgeşik, adaty bolmadyk waka suratlandyrylýar. Nowella täsin, garaşylmadyk çözgüt bilen tamamlanýar. Epiki döredijiligiň bu görnüşi sýužetiniň dartgynlygy, ýitiligi we gyzyklylygy bilen tapawutlanýar. N.Saryhanowyň „Arzuw“, „Şirin“ atly nowellalary bu žanryň gowy nusgalarydyr.

Powest. Epiki kysymyň orta görnüşi powestdir. Powest hekaýadan uly, romandan kiçi eserdir. W.G.Belinskiý roman bilen powestiň tapawudyny olaryň diňe möçberinde görýär. Beýik tankytçy powest hakda söz açyp: “ol hem roman ýöne kiçi möçberli”¹ diýip belleýär.

Elbetde, powestleriň köpüsiniň möçberi, suratlandyrylýan wakalary, durmuş epizodlary, gahrymanlary hekaýadan köp, emma romandan bolsa azdyr. Emma şeýlede bolsa, olaryň ählisiniň möçberi hakda anyk bir zat aýtmak kyndyr. Sebäbi möçberi powestdende uly hekaýa ýa-da gatlarly romandanda galyň poeste-de duş gelmek mümkindir. Powestleriň anyk problema bagyşlananlary-da, ol ýa-da beýleki gahrymanyň tutuş ömür ýoluny yzarlaýanlary-da bar. Mysal üçin, N.Jumaýew „Pagtabent“ powestinde türkmen halkynyň asyrlar boýy toplan ruhy

¹ Belinskiý W.G. Razdeniýe poezi narody i widy. Str. 42.

etiki, estetiki baýlyklaryny täze döwrüň ideallary bilen sazlaşykly utgaşdyrmak problemalaryny gozgaýan bolsa, B.Seýtäkow şahyr powestinde Türkmenistanyň halk şahyry Durdy Gylyjyň tutuş ömür tanapyny külterleýär.

Eserleriň žanr babatda dürli döwürlerde dürlüçe atlandyryşnada gabat gelmek mümkindir. Öz döwründe A.S. Puşkiniň hekaýalary powest atlandyrylan bolsa, 30-njy ýyllarda A.M. Gorkiniň „Ene“ romany powest belgisi bilen neşir edilipdir.

A.Gowşudowyň „Watan ogly“, „Iň soňky arçyn“, „Dordepel“ atly powestleriniň hekaýa diýilip atlandyrylan mahallary boldy. Bu ýagdaý žanrlaryň arasynda çürt-kesik çägi ýokdygyny görkezýär.

Powest edebiýatymyza iň ýörgünli žanrlaryň biridir. Ol özüniň göwrümi, ykjamlygy bilen durmuşyň öňe çykaran problemalaryna aýny wagtynda seslenmäge, durmuş hakykatyny çeperçilik taýdan çuň analiz edip görkezmäge ukyply žanrdyr. Bu žanra mysal edip N.Saryhanowyň „Şükür bagşy“, A.Durdyýewiň „Bagtly ýigit“, H.Ysmaýylovyň „Bäsleşler“, B.Pürliýewiň „Söýgi mukamy“, A.Gurbanowyň „Otja“, A.Haýydowyň „Meniň ülkäm-sähra“, T.Jumageldiýewiň „Başagaý“, Ý.Pirgulyýewiň „Tolkunlaryň güwwüldisi“ ýaly ençeme powesti görkezmek bolar.

Roman. Epiki kysymyň iň uly görnüşi romandyr. Ol uzak döwri, köp sanly durmuş wakalaryny öz içine alýan, ençeme gahryman hereket edýän, giň planly eserdir. Onda ynsanyň tutuş ömür ýoly ýa-da çylşyrymly, köp taraply durmuş hadysalary suratlandyrylýar. W.G.Belinskiý “biziň zamanamyzyň epopeýasy romandyr” diýip belleýär.

Hakyky roman bolmak üçin diňe bir uly göwrum ýeterlik däl. Onuň üçin romanlyk pikirlenme, paýhas zerurdyr. Ýazyjynyň suratlandyran sosial durmuşy, gozgaýan problemasy hakda düýpli özboluşly çeperçilik konsepsiýasy bolmalydyr. Hakyky roman çuňňur jemgyýetçilik mazmuny, uly çeperçilik açyşyny şhsyýet derejesine ýetirilen adam häsiýetlerini, agramly filosofik pikirleri, masştablygy, monumentallygy talap edýär. Şu talaplar kemterlik eden mahalynda romanyň dokuzy düzüw bolmaýar.

Bu žanryň tebigaty ýazyja uly erkinlik berýär. Roman gahryman bilen sredanyň özara gatnaşygyny çuňdan açyp görkezmäge tipiki häsiýetleri tipiki ýagdaýlarda giňden suratlandyrmaga amatly şertler döredýär. Roman gahrymanda ol ýa-da beýleki häsiýetiň bardygyny tekrarlamak bilen çäklenmän eýsem ol häsiýetiň taryhynyda ony terbiýeleýän şertleride giňden görkezýär.

Roman wakalary, gahrymanlaryň häsiýetlerini ösüş, özgeriş prosesinde görkezmäge giň mümkinçilik berýär. Bu žanrda öz adyndan berilýän häsiýetlendirmeleri, yza çekilmeleri, her hili rowaýatlary, legendalary, goşmaça epizodlary, gahrymanlaryň ýöredýän gündeliklerini, goşgy bentlerini we ş.m. giňden ulanyp bolýar. Ýazyjy diliň dürli çeperçilik serişdelerinden, dramatik dialoglardan, monologlardan we beýlekilerden geregiçe peýdalanyp bilýär.

Bu žanryň başlangyç formasy biziň eramyzyň baýlarynda döräpdir. Emma has soňky döwürlerde ony antik romany diýip atlandyrypdyrlar. Antik romany adaty söýgi hakdaky eser bolupdyr. Ol ýaş juwanlaryň söýgüsine bagyşlanyp gurluşy shematik häsiýetde bolupdyr. Söýüşýänleriň biri-birinden aýra düşmekleri, dürli kynçylyklara, güzaplara uçramaklary, soňundan hem bagtly çözgüt bu

kysymly eserleriň sýužetinde galypa öwrülip galypdyr. Emma roman diýen termin XII-XIII-asyrlarda döräpdir. Ilki roman dilinde ýazylan ähli kyssa eserlere roman diýipdirler. Diňe XIX-asyryň başlarynda bu termin häzirki manysyna eýe bolupdyr. Fransuz ýazyjylary Stendal, Balzak, iňlis ýazyjylary Tikkereý, Dikkens dagy bilen bir hatarda, rus ýazyjylary Turgenew, Dostoýewskiý, Lew Tolstoý dagy roman žanrynyň gülläp ösmegine ulyn goşant goşupdyrlar.

Dogry türkmen halk dessanlarynda käbir babatda romanlara çalymdaşlyk bar, aýratynda möçberi boýunça olar romanlara ýakyndyr. Emma dessanlarda realistik we fantastik wakalar utgaşykly suratlandyrylýar. Şeýle bolansoň dessanlar realistik romanlaryň hataryna girmeyär. Elbetde gep eseriň haýsy žanra degişlidiginde däl, dessanlaryň öz aýratynlyklary öz çeperçilik gymmaty bar.

Durmuş hakykatyny has giňden, töwerekleýin suratlandyran B.Kerbabaýewiň „Aýgytly ädim“, B.Seýtäkowýň „Doganlar“, H.Derýäýewiň „Ykbal“, A.Gowşudowyň „Perman“ romanlary ýaly bu žanryň uly göwrümlü nusgalary peýda boldy.

Roman žanrynyň bir görnüşine epopeýa diýilýär. W.G.Belinskiý epopeýany „epiki poeziýanyň çür depesi“, „sungatyň täji“ diýip atlandyran. Epopeýanyň esasy gahrymany halkdyr. Epopeýada halkyň milletiň ykbaly çözülyän düýpli taryhy wakalar juda giňden we töwerekleýin suratlandyrylýar. Lew Tolstoýyň „Uruş we parahatçylyk“, M.Şolohowyň „Ýuwaş Don“, A. Tolstoýyň „Güzapdan güzaba“, M.Auezowyň „Abaý“, B.Kerbabaýewiň „Aýgytly ädim“, B.Seýtäkowýň „Doganlar“ romanlaryny epopeýa atlandyrmak mümkindir. Emma adaty orta gürdäki romanlary epopeýa hasaplamak bolmaýar.

Oçerk. Çeper oçerk göwrümi boýunça hekaýa ýakyndyr. Ol iň operatiw žanrdyr. Oçerk gündelik wakalara, täzeliklere aýny wagtynda seslenýär, olary ýylysy sowamanka okyjylara ýetirýär. Emma çeper oçerkiň funksiýasy diňe bu däl. Hakyky çeper oçerkiň çuňňur ylmy hem estetik mazmuny bolýar. A.M.Gorkiý çeper oçerki nirededir ylmy barlag bilen hekaýanyň aralygyndaky žanrdyr diýip belleýär. Bu kesgitleme boýunça çeper oçerkde ylmy barlag bilen çeperçilik gözlegler berk utgaşýar, ýagny oçerki öz eserinde hem ylmy barlagçy, hem ýazyjy hökmünde çykyş edýär. Çeper eserleriň hekaýa, powest, roman ýaly görnüşlerinde gahrymanyň häsiýetiniň ösüş, kämilleşiş taryhy beýan edilýän bolsa, çeper oçerkde faktyň, problemanyň taryhy yzarlanylýar. Oçerki suratlandyran faktyň ýa-da problemsynyň taryhyna ýazyjynyň hem ylmy barlagçynyň nukdaý nazaryndan çemeleşip ony giňden suratlandyran mahalynda, şol mesele bilen baglanşykly adamlaryň ykballary, ruhy dünýäleri, gylyk häsiýetleri aýdyň bolýar. Şunuň bilen birlikde ol oçerk žanryň çeperçilik babatda-da, öwredijilik babatda-da ägirt uly mümkinçiliginiň bardygyny subut edýär. Agazalan kitap ideýa çeperçilik gymmaty emosional täsirliçligi özüne çekijiligi, gyzyklylygy boýunça hiç bir romandan pes oturmaýar. Sergeý Smirnow kitabynda ylmy ýazyjy hem barlagçy hökmünde çykyş edýär. Ýazyjy Brest galasynyň goralşynyň taryhyny on ýyllap öwrenýär, ençeme arhiw materiallaryny barlaýar, şu galanyň goralşyna gatnaşan adamlaryň köpüsi bilen gürründeş bolýar. Awtor uzak döwürň ny sinňitli öwrenendigini, şu ýadygärligiň gurluşygynyň göniden-göni şaýady bolan adamlar bilen duşuşandygyny duýýarsyň. irginsiz zähmeti netijesinde Brest galasynyň

goralşynyň ylmy hem edebi taryhyny döredýär. Ýazyjynyň uly tagallasynyň netijesinde Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda deňi-taýy bolmadyk gahrymançylyk görkezen Brest galasynyň, onuň polatdan-da berk erkli goragçylarynyň atlary бүтін dünýä jar edilýär. Towşan Esenowanyň „Gündogara uzan gol“ atly oçerki ýolbaşçynyň Aşgabatda bina edilen ýadygärligine bagyşlanýar. Bu oçerkde ýolbaşçynyň heýkeli barada has düýpli we töwerekleýin gürrüň edilýär. Oçerki okap çykanyňdan soň, awtoryň köp sanly arhiw materiýaly Ýazyjy gurluşygyň çeper taryhyny suratlandyrýar. Hut şunuň bilen hem ýadygärligi bina etmäge gatnaşan ajaýyp ýürekli, tüýs watançy ençeme adamyň gylyk häsiýetini açyp görkezýär. Soňabaka alýan aýlygyndan hem ýüz döndürüp, iňňän agyr şertlerde işlän Leningradyň Çeperçilik akademiýasynyň akademigi Andreý Andreýewiç Karelin, Leningradyň salkyn howasyndan geçip, Aşgabadynyň jöwzasynda Leningratdakysyndan az aýlyk alyp işlän keramika sungatynyň uly ussady Nikolaý Iwanowiç Nazarow ýaly merdana adamlaryň ýadygärligi gurmak üçin eden tagallalary tüýs edermenlik bilen barabardyr. Gündogar sungat mekdebiň direktory Wladyçugyň şol mekdebiň okuwçysy Şamyl Myradowyň, heýkeli gurmak işine ýollbaşçylyk eden ussa Artem Wasilewiç Duwoýnikowyň görkezen edermenlikleride ýatlanylмага mynasypdyr. Bu adamlaryň bitiren hyzmatlary türkmen halky üçin biçak gymmatlydyr we güýçlidir. Oçerkde halk üçin şeýle iş bitiren adamlaryň ýagty ýadygärligi dikelýär hem olaryň atlary ile mälim edilýär.

Towşan Esenowa taryhy faktlary ýönekeý beýan etmeýär, olary çuň duýga ýugrup, çeper suratlandyrýar. Şeýlelikde oçerkde ylmy hem-de çeper mazmun tebigy utgaşyp täsirli formada özüni görkezýär.

K.Berdiýewiň “Adam eli eşret”, B.Öwezowyň “Garaýap pagta bazasynda”, H.Garabaýewiň “Ülker nirä batdyka?” oçerkleride bu žanryň gowy nusgalarydyr. Çeper oçerkde köplenç halatlarda real durmuşdaky çeper wakalar adamlar suratlandyrylýar. Bu ýagdaý hakyky faktlardan daşlaşmaga, çeper toslamadanhas giňden peýdalanmaga awtora erk bermeýär. Emma beýle diýildigi oçerkde tipleşdirme çeper fantaziýa bolmaýar diýildigi däl. Çeper oçerkde hut durmuşda köpe görelde bolar ýaly sypatlary, tipiki alamatlary özüde jemlän wakalara hadysalara ýüzlenilýär. Belli bir derejede awtor öz fantaziýasyndan-da peýdalanýar.

Basnýa. Söz sungatynyň iň gadymy žanrlarynyň biri bolan basnýa didaktiki häsiýetli kiçijik hekaýadyr. Basnýa allegoriki häsiýetli, göçme manyly eserdir. Onda haýwanlar, ösümlikler, guşlar, balyklar dürli zatlar suratlandyrylyp, olaryň üsti bilen gysgadan obrazly hem aýdyň formada jemgyýetiň nogsanlyklarynyň adamyň dürli aýyplarynyň üstünden gülünýär. Basnýa örän gysga hem çalt ösýän sýužetli, az sanly gahrymanly, ýiti konfliktli satiriki eserdir. Ýygjamlyk, okgunlylyk, täsirli soňlama hakyky basnýa eserleriniň häsiýetli sypatlarydyr. Şonuň üçin W.G.Belinskiý basnýany kiçijik komediýa bilen deňeşdirýär.

Basnýalaryň köpüsi iki bölümden ybarat bolýar. Olaryň birinjisinde „gahrymanlaryň“ wakalaryň içinde edýän göniden-göni hereketleri üstünden gülünýän faktlar, hadysalar suratlandyrylýar. Ikinji bölümde suratlandyrylan hadysalardan gelip çykýan moral, ahlak netije, ündelýän öwüt-nesihat teswir edilýär. Mysal üçin, Ata Salyhyň „Ýolbars we tilki“ basnýasynyň birinji, ýagny

esasy bölümünde tilkiniň öz güýjüne aşa baha berip, ýersiz hereket edip heläk bolşy suratlandyrylýar. Awtor in soňunda tilkiniň hereketlerinden şeýle netije çykaryýar:

Her kim öz güýjünden daşary gitse,
Ýüzün göge tutup, men-menlik etse,
Abraýdan düşer, masgara bolar.
Ýañky tilkiň güni başyna geler.

Basnýalaryň ählisiniň iki bölümden ybarat bolmagy hökmany şert däl. Awtoryň aňlatmakçy bolýan moraly birinji bölümde aýdyň, düşündirişsiz belli bolan mahalynda, ikinji bölümüniň zerurlygy ýokdur. Bu žanryň ösüş taryhynda diňe birinji bölüm bilen tamamlanylýan basnýalarda az gabat gelmeýär.

Basnýa gadymy Gresiýada döräpdir. Bu žanryň düýbünü tutmakda biziň eramyzdan öňki VI-asyrda ýaşap geçen Ezopyň hyzmaty uludyr. Soňundan göçme manyly sözleri „Ezop dili“ diýip atlandyryp ugrapdyrlar. Ezopyň kyssa bilen ýazan basnýalary soňky nesillere ulu nusga bolupdyr.

Basnýa žanry XIX-asyrda rus ýazyjysy I.A.Krylowyň döredijiliginde ýokary derejede ösdürilýär. Beýik rus ýazyjysy „Pişik we aşpez“, „It ýatagyndaky möjek“, „Garga bilen tilki“, „Möjek bilen guzy“ diýen ýaly basnýalaryň ajaýyp nusgalaryny döredýär.

LIRIKA KYSYMY

Lirika edebiýatyň iň täsirli kysymydyr. Onuň real durmuşda epos, drama kysmynda inçeden doly aňladyp bolmaýan öz predmeti bar. Şeýle predmet ynsanyň yzygider hereketdäki oýlanyş prosesindäki içki dünýäsi we ruhy ahwalatydyr. Lirikanyň predmeti hakda söz açyp W.G.Belinskiý şeýle diýýär: „Näme gyzyklandyrýan, tolgundyrýan, gynandyrýan, lezzet berýän, azar berýän, köşeşdirýän, ynjalyksyzlandyrýan, mahlasý subýektiň ruhy durmuşynyň mazmunyny düzýän ähli zady, oňa girýän onda döreýän ähli zady lirika kanuny gazanany hökmünde özüne kabul edýär“¹.

Lirikada öz-özülügünde alnan mahalynda materiýal dünýäniň predmetleriniň uly bir ähmiýeti bolmaýar. Bu barada W.G.Belinskiý şeýle ýazýar: „Bu ýerde predmetiň öz-özülügünde gymmaty bolmaýar, ähli zat subýektiň oňa nähili many berýändigine baglydyr...“² Lirikada daşky dünýäniň hadysalarynyň, wakalarynyň, şahyrdä döreden joşgunly duýgulary suratlandyrylýar. Emma ol duýgular diňe şahyryň özüne degişli däl. Ol duýgular köpe degişli tipiki duýgulardyr. Şonuň üçin-de liriki eserlerdäki pikirleriň, duýgularyň, ruhy hanlaryň, emosiýalaryň köpe degişlidigini anyklamak üçin „liriki gahryman“ diýen düşünje termin ulanylýar. Bu düşünjäniň türkmen edebiýaty öwreniş ylmyna, edebi tankydynda ornaşmagynda professor Öde Abdyllaýewiň tagallasy ulydyr. 60-njy ýyllaryň ahylaryna çenli liriki eserlere gahrymansyz eserler ýaly çemeleşilýärdi. Lirik eserlerdäki men-e awtoryň özi hökmünde seredilýärdi. Bu ýagdaý liriki eserleriň tebigatyna çuň düşünmezlikden başga zat däl. Öde Abdyllaýew lirikadaky men-iň awtoryň özi hökmünde dälde liriki gahrymandygyny subut etdi. Ol liriki eserdäki men-e şahyryň özi hökmünde seredilende, liriki eseriň obrazсыз eserler ýaly bolup çykjakdygy, şeýle bolanda onuň çeper eserlik alamatlarynyň duýulman galýandygy barada şeýle şazşar: „Birinjiden şahyryň lirikasy obrazсыз öwrenilende, ony çeper eser edýän, ony filosofiýa, taryh, pedagogika, etika, estetika, etnografiýa ýaly ylymlardan tapawutlandyrýan esasy özboluşly aýratynlyk obrazlylyk anyklanman galýar...“

Ikinjiden, biz haýsydyr bir ideýany janly obrazdan üzňe ýagny obrazсыз formada kabul etsek, ol ideýa biziň aňmyzda abstrakt häsiýetde şöhlelenýär. Şol wagda biz ol ideýany gahrymanyň hereketi, hyjuwy, duýgusy bilen birigip nähili derejede janlanýandygyny, nähili güýje, hyjuwa eýe bolup hereket edýändigini anyk duýarlykly janly formada syzyp bilmeýäris“¹¹. Diňe bu däl. Öde Abdyllaýew liriki eserdäki men-e şahyryň özi hökmünde seredilende başga bir düşnüksizligiň peýda bolýandygyny hem belleýär:

„Ine, tanymal şahyrymyz Rehmet Seýidowyň „Ýerkümede“, „Ene“, „Atamyň suratyna“ diýen goşgulary. Bu goşgularyň öňde agzalan ikisindäki men Beýik Watançylyk urşunyň frontlarynda söweşýän gahryman hökmünde söz açýar... Şahyryň „Atamyň suratyna“ diýen goşgusyndaky men bolsa özüniň frontda bolmandygyny uruş döwründe tylda zähmet frontynda göreşen gahrymandygyny

1 Belinskiý W.G. Sobr. Soç. W9-ti t. 3 str, 298-299

2 Şol şerde. 331.

¹¹ Ö.Abdyllaýew. Talant, hyjuw, ussatlyk. Aşgabat. 1975. 4 sah.

aýdýar... Eger biz liriki goşgulardaky men şahyryň hut özüdir diýsek, onda bu mysal alnan goşgularda Rehmet Seýidow bir dälde iki bolup çykýar².

Şu ýagdaýlar liriki eserlere spesifik aýratynlygyna laýyklykda üşünmek üçin ol eserlerdäki ideýa mazmuna şahyryň dälde liriki gahrymanyň adyndan beýan edilýän zähmet hökmünde seretmelidigini görkezýär. Liriki eserlerdäki pikir duýga şahyryň adyndan beýan edilýän zat hökmünde seredilende ol şahyryň diňe özüniň subýektiw pikir duýgusy ýaly bolup çykýar. Muňa hut şeýle düşünen edebiýatçylarda boldy.

Elbetde, liriki eserlerde öňe sürülýän pikir-duýgular şahyryň özüne juda ýakyndyr. Şonuň üçin şahyr halka näçe ýakyn bolsa, onuň isleg-arzuwlaryny, pikir-hyýalaryny giňden beýan edýän bolsa, şeýle şahyryň liriki gahrymanynyň tipikligi-de güýçli bolar. Magtymguly, Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes ýaly şahyrlar öz döwrüniň ajaýyp gylyk-häsiýetlerini özlerine siňdiren şahsyýetlerdir. Olary öz döwrüniň inňän möhüm, ähli halky heýjana salýan problemalary, meseleleri tolgundyrypdyr. Olar il-halkyň derdi üçin ýanyp-bişipdirler. Şonuň üçin bu şahyrlaryň liriki gahrymanlarynyň pikir-duýgulary ähli halka degişli tipik pikir duýgulardyr. Mysal üçin, Magtymgulynyň „Türkmeniň“, „Döker bolduk ýaşymyz“, „Mert bolmaz“ ýaly goşgularynda liriki gahryman бүтін zähmetkeş türkmen halkyna has bolan mukaddes pikir-duýgulary, isleg-arzuwlary beýan edýär.

Şahyryň liriki gahrymany onuň özüne ýakyn bolsa-da ol her hili tipiň, aýry-aýry gylyk-häsiýetli adamlaryň keşbinde çykyş edip bilýär. Gegeliň şahyry dürli-dürli rollary ýerine ýetirýän artist bilen deňeşdirmegi ýöne ýere däl. Emma şahyr ilden üzne bolsa, ol halkyň aladalary gyzyklandyрмаýan bolsa, beýle şahyryň pikir duýgularynyň tipikligi ýagdaýly bolar.

Liriki eserlerde köplenç gahrymanyň häsiýetiniň bir pursatdaky ýüze çykması görkezilýär. Liriki goşgularda durmuş wakalary giňden şekillendirilmeýär. Olaryň diňe gahrymanyň pikir duýgusyny açyp görkezmäge zerur bolan pursatlary suratlandyrylýar. Bu kysymly eserlerde diňe bir gahrymanyň obrazy suratlandyrylýar. Liriki eserleriň ýene bir esasy aýratynlygy onuň gysga bolýanlygydyr. Bu barada W.G.Belinskiý şeýle diýýär: „liriki eser o diýen uzyn bolup bilmez, bolmagada haky ýokdur: bu hili ýagdaýda ol guraksy bolýar we süýndürilýär, şeýdibem lezzet bermegiň deregine okyjyny ýadadýar“¹.

Liriki eserleriň aýratynlyklarynyň biride onuň sýužetsizligidir. Dogry, liriki eserleriň käbirine sýužete çalymdaşyrak waka gabat gelýär. Muňa mysal edip, Çary Aşyrowyň „Ermeni gyzy“ diýen goşgusyny görkezmek bolar. Emma ol hakyky manydaky sýužetden edilýän talaplara jogap berip bilmeýär.

Liriki goşgular köplenç halatda ritmli bolýar. Ritm goşgynyň täsirliligini güýçlendirýär.

Ol goşgyny labyzly, owazly edip, okyjyda ýa-da diňleýjide emosional duýgy döredýär.

Liriki suratlandyrylan predmetine baglylykda birnäçe görnüşe bölünýär.

² Şol ýerde 5-7-sah.

¹ Belinskiý W.G. Sobraniýa soçineniý w trýoh tomah, t. 2, M., 1948, str. 45-46.

Oda. Ynsan durmuşyndaky şanly wakalary, adamlaryň gahrymançylykly işlerini, beýik şahsyýetleri, tebigatyň ägirt hadysalaryny wasp edýän dabaraly goşgulara oda diýilýär. Oda geçmişde kasyda diýilip atlandyrylypdyr. XI-XII-asyrlarda Seljuklar döwletinde kasyda iň ýörgünli žanrlaryň biri bolupdyr. Seljuklar döwrüniň Muhammat Muizzi, Aly Enweri, Reşidetdin Watwat ýaly köşk şahyrlary kasydanyň çylşyrymly nusgalaryny döredipdirler. Olar öz kasydalarynda Seljuk şalarynyň şan-şöhratyny ýörişlerini bedew atlaryny we ş.m. uly dabara bilen wasp edipdirler.

Türkmen klassyk edebiýatynda-da Magtymgulynyň tutuş halky wasp edýän „Türkmeniň“ ili taryplaýan „Gürgeniň“, Zeliliniň „Watanyň seni“, Keminäniň aýratyn bir şahsyýeti wasp edýän „Orazym“, Seýdiniň gamyşgulak türkmen bedewlerini taryplaýan „Üsti bedewiň“ ýaly odalary döredipdir.

Mollamurtuň „Şanly oktýabr“, Durdy Gylyjyň „Biziň Türkmenistanda“ diýen goşgularyda odanyň nusgalarydyr. Oda gadymy Greklerde döredipdir. Ilki döwürlerde topar bolup aýdylýan aýdymlara oda diýilip atlandyrylypdyr.

Elegiýa. Çuň gaýgyly, hasratly duýgular ýugrulan liriki goşgulara elegiýa diýilýär. W.G.Belinskiý elegiýany „Gaýgyly mazmunly aýdym“ diýip häsiýetlendirýär. Elegiýa gadymy Gresiyada döredipdir. Halk döredijiliginde aradan çykan adamyň ýanynda aýdylýan agy sanawaçlarynda elegiýa diýilýär.

Elegiýalaryň bir toparynda liriki gahryman özüniň hut şahsy durmuşynda döran gam-gussany, çekip-çydardan kyn bolan gynanjyny beýan edýär. Bu kysymly elegiýa mysal edip Magtymgulynyň „Yzlamaýan bolarmy“, Seýdiniň „Begnazarym“, Mätäjiniň „Dünýäde“, „Elden gider“ ýaly goşgularyny görkezmek bolar.

Elegiýalaryň ýene bir kysmynda liriki gahryman tutuş jemgyýetiň, halkyň, il-günüň başyna düşen muşakgatlyklara, betbagytçylyklara özüniň çuňňur gynanjyny, gaýgy-hasratyny aňladýar: Magtymgulynyň „Aglar men“, „Gözyaşyn döke başlady“, Seýdiniň „Hoş indi“, „Çykyp gideli“, Zeliliniň „Salam Seýidi“, „Nyşan Seýidi“, „Çoh arman seniň“ diýen goşgulary şu kysymly elegiýalardyr.

Elegiýalar söýgi, syýasy, graždanlyk, ahlak, filosofiki, taryhy we beýleki temalardan bolup biler.

Epigramma. Gadymy Gresiyada gabyr daşlarynyň, beýleki ýadygärlikleriň ýüzüne ýazylan ýazgylar epigramma diýlip atlandyrylypdyr. Emma soňky döwürlerde onuň manysy özgerýär.

Epigramma gönüden-göni odanyň tersinedir. Oda öwgüli, dabaraly häsiýetde bolsa, epigramma haýsydyr bir anyk adamyň ýa-da hadysanyň üstünden ýaňsylyp gülýän satiriki goşgudyr.

Epigrammanyň dürli temadan ýazylmagy mümkindir. Emma onuň tebigaty sosial häsiýetli temalara has beter gelişýär. Ol gülki bilen dürli sosial keselleri paş edýär. Türkmen edebiýatnda Keminäniň „Kazym“, Molladurdynyň „Heşdek baý“, Körmollanyň „Göle dabasy“, Mollamurtuň „Meňli han“ goşgulary epigrammanyň nusgalarydyr.

Ýitilik, gysgalyk, çuň täsirlilik epigrammanyň häsiýetli alamatlarydyr. Hakyky epigrammalarda tötänleýin zatlaryň üstünden däl-de, döwrüň tipiki nogsanlyklarynyň üstünden awuly gülünýär.

DRAMA KYSYMY

Drama eposdan, lirikadan soň döräpdir. Dogrysy, eposyň we lirikanyň ösüşi dramanyň peýda bolmagyna şert döredipdir. W.G.Belinskiý dramany eposyň hem lirikanyň täze sypatdaky sintezi hasaplaýar. Şonuň üçinde beýik tankytçy drama „poeziýanyň ýokary kysymy we sungatyň täji“¹ diýip baha berýär.

Dramanyň eposdan, lirikadan tapawutlanýan öz kada-kanunlary bar.

Drama eserleri sahnada goýulmak üçin ýazylýar. Dogry, okamak üçin döredilýän pýesalarda gabat gelýär. Emma olarda hem bolaýmagy mümkin sahnanyň talaplary göz önünde tutulýar. Şeýle bolansoň drama eserleriniň möçberi uly bolup bilmeýär. Dramada wakalar köp bolsa, üç-üç ýarym sagat dowam edýär. Sahnanyň wagt hem giňişlik babatdaky çäkliligi pýesadan ýokary derejedäki hereket birligini kompozision бүтewiligini talap edýär. Elbetde, hereket birligi, kompozision бүтewilik eseriň ähli görnüşinde degişli. Emma drama eserlerinde bu talap biçak zerur. Epiki eserlerde ýazyjy gozgaýan baş problemasy, esasy sýužet liniýasy bilen bagly başga-da köp meseläni ençeme sýužet liniýasyny suratlandyryp bilýär. Emma dramada beýle ýagdaý mümkin däldir. Dramada wakalar iň soňky hetdine çenli konsentirlenýär. „Ýönekeýlik, çylşyrymly dälilik we hereket birligi (esasy ideýanyň birligi manysynda) dramanyň baş şertleriniň biri bolupdyr; onda ähli zat bir maksada, bir niýete gönükdirilmelidir“².

Bu ýagdaýa roman ýa-da powest ýaly eserlerden pýesa döredilen mahalynda, olaryň sýužetiniň diňe baş liniýasynyň, wakalarynyň iň esasy pursatlarynyň alynmalydygyny görkezýär.

Drama eserlerinde wakalar, hereket okgunly ösüşde görkezilýär. Personažlar pýesanyň бүтін dowamynda dartgynly, ynjalyksyz, galagoply, tolgunma ýagdaýynda bolýarlar. Munuň üçineseriň ähli epizodlarynyň içine alýan ýiti, dartgynly durmuş konfliktini zerurdyr. Konflikt dramanyň janly, ýüregidir. Drama eserlerinde konflikt häsiýet çaknyşyklarynyň netijesinde çözülýär. Elbetde, ýiti konflikt, garşylygyň epiki eserlerde-de bolmagy mümkindir. Ýiti hem düýpli konflikt, durmuş garşylygy her bir kysymyň, her bir žanryň kүйseýän zdy. Emma drama eserlerinde konflikt, garşylyk mese-mälim, has kesgitli, gös-göni formada suratlandyrylýar. Edilşonuň ýaly, gahrymanlaryň häsiýetleriniň-de baş, esasy tarapy has kesgitli, aýyl-saýyl formada kesgitlenýär. Drama eserlerinde gahrymanlaryň häsiýetlerini has köptaraply görkezmek kyn. Şonuň üçin pýesalarda gahrymanyň häsiýetiniň gönüden-göni konfliktini herekete getirýän, janlandyryýan esasy taraplary has nygtalyp görkezilýär. Elbetde, her bir kysymda, her bir žanrda konflikt, wakalaryň esasy borjy häsiýetleri açyp görkezmekden ybaratdyr. Emma dramada konflikt bilen häsiýetiň, waka bilen häsiýetiň biri-birine täsiri has açyk, gös-göni, göze ilip duran formada suratlandyrylýar.

Grek sözi bolan dramanyň hereket diýen manyny aňlatmagy ýöne ýere däldir. Drama eserlerinde gahrymanlaryň hereketi häsiýetleri açyp görkezmegiň esasy

¹ W.G.Belinskiý Sobr. Soç. W 3-h t.. 2., M., 1948. Str.8.

² W.G.Belinskiý. Poln. Sobr. Soç., t. 5, M., 1954, str. 62.

serişdesidir. Şonuň üçin pýesalarda esasy agram hereketiň prosesini görkezmeklige berilýär.

Drama eserlerinde awtoryň öz sözi bolmaýar. Bu barada A.M.Gorkiý şeýle diýýär: „Pýesa-drama, komediýa-edebiýatyň iň kyn formasydyr, kynlygynyň sebäbi pýesa her bir hereket edýän gahrymanyň, awtor tarapyndan keseden aýdylmazdan özüni öz sözi, öz işi bilen häsiýetlendirmegini talap edýär, Romanda, powestde awtor tarapyndan suratlandyrylan adamlar onuň kömegi bilen hereket edýärler, awtor hemişe gahrymanlarynyň ýanynda bolýar, olara nähili düşümelidigini, olaryň gizlin pikirlerini suratlandyrylýan figuranyň hereketleriniň üsti örtülgi motiwlerini beýan edýär, tebigaty we ýagdaýy suratlandyrmak bilen, olaryň ruhy hallaryny nygtap görkezýär... Pýesa awtoryň şeýle bir erkin gatnaşmagyna ýol bermeýär, pýesada onuň okyjylara düşündirmäge mümkinçiligi bolmaýar. Pýesa gatnaşýan adamlaryň obrazy beýan etme arkaly dälde, bütinleý we diňe olaryň öz sözleri, ýagny sap gepleşik dilleri arkaly döredilýär“¹.

Şeýlelikde, drama eserlerinde gahrymanlaryň hereketleri, gepleşikleri (dialoglary), monologlary, replikalary mazmuny açyp görkezmekligiň esasy serişdeleridir.

Drama eserlerinde gahrymanlaryň gepleşikleri, hereketleri dramatik häsiýetde, ýagny adam häsiýetlerini açyp görkezmäge ukyply bolan mahallarynda estetiki ähmiýete eýe bolýar. Mysal üçin, iki sany oba hojalyk specialistiniň arasynda ol ýa-da beýleki täzelige önümçilige ornaşdyrmak ýa-da ornaşdyrmazlyk barada jedel giden mahalynda dramatizmiň bolmagy-da, bolmazlygy-da mümkindir. Ol jedel sap önümçilik meseleleriniň çäklerinde galsa, hiç hili dramatizm bolup bilmez. Eger ol jedel önümçilik meseleleriniň çygryndan çykyp, jedelleşýänleriň häsiýetlerini, ideýa, ahlak pozisiýalaryny açyp görkezmäge baryp ýetýän bolsa, hakyky dramatizm emele gelýär. Bu barada W.G.Belinskiý şeýle ýazýar: „Dramatizm diňe bir gepleşikden däl-de, gepleşýänleriň biriniň beýlekisine edýän janly täsirinden ybaratdyr. Eger, mysal üçin, iki adam bir predmet barada jedelleşýän bolsa, ol ýerde diňe bir drama däl, eýsem dramanyň elementi-de ýokdur. Emma haçan-da jedelleşýänler biri-birinden ýokary galmak isläp, bir-biriniň häsiýetiniň haýsydyr bir tarapyna degmäge ýa-da ýürekleriniň gowşak tarapyna kakmaga jan edende we haçan-da şonuň üsti bilen jedelde olaryň häsiýeti mälim bolanda, jedeliň ahyry olaryň biri-birine bolan täze gatnaşyga öwrülýär – bu eýýäm özüniň hili boýunça dramadyr“¹.

Drama eserlerinde wakalar häzirki wagtda, ýagny göz önünde bolup geçýän formada suratlandyrylýar. Bu ýagdaý tomaşaçylary wakalaryň janly şaýady edýär. Drama eserleri sahnada goýlan mahalynda çuň estetiki we emosional häsiýete eýe bolýar. Sahnada aktýorlar öz oýny bilen dramatik personažlara janly adamyň keşbini berýärler. Şeýlelikde, sahnada hut durmuşyň özi tomaşaçylaryň göz önüne, gelýär.

Drama sintetik žanr hasaplanýar. Onda dramaturgyň, režisýoryň, artistleriň, hudožnigiň, baletmeýsteriň, kompozitoryň we ýene-ýeneleriň döredijilik

¹ M.Gorkiý o literature. Moskwa, 1955, str. 546-597.

¹ W.G.Belinskiý. Izbrannyýe soçineniý w trýoh tomah. T. 2, M., 1948, str. 61.

tagallalarybirleşýär. Şeýlelikde, drama eserleri sahnada kollektiw döredijiligiň miwesine öwrülýär.

Hakyky dramaturglar öz pýesalaryny döreden mahallarynda sahnany, hatda rollary oýnajak artistleri-de göz önüne getiripdirler. N.Gogol „Derňewçi“ komedýasynda Bobçinskiniň hem Dobçinskiniň obrazlaryny döreden mahalynda, şol döwrüň artistleri Şenkini we Rýazansewi bu kiçijik çinownikleriň rollarynda göz önüne getiripdir, ýagny olaryň döredijilik mümkinçiliklerini-de nazarda tutupdyr.

Drama eserleri pýesa, libretto ýaly görnüşlere bölünýärler. Pýesa, köplenç, kyssa görnüşinde ýazylyp, drama teatrlarynyň sahnalarynda oýnalýar. Dogry, goşgy bilen ýazylýan pýesalar hem gabat gelýär. Emma pýesalar üçin proza has hem amatlydyr. Mälim bolşy ýaly, pýesalarda epiki hem dramatik häsiýet utgaşýar. Munuň ýaly sýužeti has doly açyp görkezmek üçin prozanyň mümkinçilikleri has uludyr.

Opera we balet teatrlaryna niýetlenip ýazylan drama eserlerine librettolar diýilýär. Olarda dramatizm bilen lirizm utgaşýar. Şeýle bolansoň, bu žanr dürli ölçegdäki goşgy bilen ýazylýar. Operada gahrymanlar öz pikir-duýgularyny saza goşup, ariýalaryň üsti bilen ýüze çykarýarlar. Baletde gahrymanlaryň ähli pikir-duýgusy diňe hereketleriň üsti bilen aňladylýar. Bu kysymly librettoda ediljek hereketleriň, mimikalaryň, tanslaryň şekili suratlandyrylýar.

Drama eserleri biziň eramyzdan öňki V we IV-asyrlaryň çäklerinde Gadymy Gresiyada döräpdir. Bu kysym adamzat jemgyýetiniň dürli döwürlerinde öz ösüşini dowam etdiripdir.

Emma dramanyň elementleri türkmen halk döredijiliginde, dessanlarda has irki döwürlerde emele gelipdir. Bu barada akademik A.Kekilow şeýle ýazýar: „Biziň şu ýokarda aýdanlarymyz türkmen halk dessanlarynyň iň oňatlarynda edebi kysymlaryň üçüsiniň-de, lirikanyň-da, eposyň-da, dramanyň-da elementleriniň bardygyny görkezýär. Emma türkmen halk dessanlarynyň halkyň medeni durmuşynda ýerine ýetiren funksiýasy, umumy gurluşlary, poetikasynyň kämilleşen bolmagy, gahrymanlaryň hereketleri we häsiýetlendirişleri olarda drama elementleriniň örän güýçlidigini alamatlandyrýar.

Bu barada sungaty öwreniş ylymlarynyň doktory Guwanç Kerimi şeýle ýazýar: „Dessanyň bagşylar tarapyndan ýerine ýetirilmegi dramatik hereketiň özboluşly bir formasyna öwrülip gidipdir. Şonuň üçinde bagşylaryň hyzmaty diňe bir saz we şahyrana döredijiligi saklamagy we ýaýratmagy bilen çäklenmän onuň türkmen halk dessanlaryny teatrlaşdyrmakdaky oýnan roly hem örän uludyr... Şeýlelik bilen, bagşynyň gürrüni bilen, dramatik hereketiň we personažlaryň arasynda bagşynyň aýdymy bilen aktýoryň goşgy formasyndaky monologlaryň arasynda şertleýin suratda deňlik alamatyny goýmak mümkindir. Ýöne welin funksiýalar näçe üýtgesede, düýp manysy bir boluşda galýar: Dessany bagşynyň aýtmagynda-da, sazly drama spektaklynda-da, Logosyň we Melosyň organiki sintezini görmek bolýar. Hut şu iki başlangyjyň sintezinde dessanyň-da, sazly drama spektaklynyň-da ýerine ýetirilişi amala aşyrylýar. Bu prinsip folklor teatry üçinde häsiýetlidir.

Drama kysymy özüniň taryhy ösüşinde tragediýa, komediýa, drama ýaly žanrlara bölünipdir.

Tragediýa. Tragediýa çeper döredijiligiň ösüşiniň ähli döwürlerinde sungatyň belent derejesi hasaplanypdyr. Ol berk erkli adam häsiýetlerini, belent duýgulary, uly ynsan hesretlerini suratlandyrmagyň serişdesi bolup gelipdir.

Tragediýa adatdan daşary ýiti, dartgynly, barlyşyksyz konfliktin, garşylygyn esasynda guralýar. Ol gahrymanlaryň ölümi ýa-ada ýiti ruhy güzaplara uçramagy bilen tamamlanýar. Beýle eserleriň konflikti gahrymanyň şahsy arzuw-islegleriniň mukaddes maksatlaryny amala aşyrmaga obýektiw ýagdaýlaryň ýol berilmezligi netijesinde döreýär. F.Engels hem tragiki kolliziýanyň „taryhy taýdan zerur bolan talap bilen ony amala aşyrmagyň praktiki taýdan mümkin bolmazlygynyň arasynda“¹ emele gelýändigini nygtaýar. Tragediýada gahrymanyň ölümi çuňňur gynanç duýgularyny döredýär, şonuň bilen birlikde onuň gaýduwsyzlygy, öz maksady ugrunda mertlik bilen janyňy gurban edişi tomaşaçylary, okyjylary haýran galdyrýar. Tragediýa adam ölmüni uly hasratlary suratlandyrsada durmuşy gözelligi tassyklaýar. Ýazyjy her näçe aýylganç ýagdaýlary, hadysalary, tragiki ykballary, konfliktleri suratlandyrsada olary çykgynsyzlygy ykrar etmegi üçin dälde ynsanyň ahlak güýjüniň belentligini, gahrymançylykly häsiýetini açyp görkezmek üçin şekillendirilýär.

Tragediýa Gadymy Gresiyada döredipdir. Biziň eramyzdan öňki V-asyr Gadymy Grek tragediýasynyň ösen döwürlerinden biri bolupdyr. F.Engels aýtmyşlaýyn „tragediýanyň atasy“ Eshiliň döredijiliginde antik tragediýanyň klassyky nusgalary peýda bolupdyr. Bu žanr Sofokl we Ýewripidiň tragediýasyndan has hem ösdürilipdir.

Gadymy Gresiyada tragediýa žarnyň ösmegi Aristotel onuň kada-kanunlaryny işläp düzmäge uly mümkinçilikler döredipdir. Gadymy Grek akyldary Aristotel özüniň „Poetika“ atly kitabynda tragediýanyň ençeme aýratynlyklaryny nygtaý belläpdir. Tragediýanyň teoriýasy hakdaky onuň ýörelgeleriniň ençemesi häzirki döwürde-de öz ähmiýetini ýitirmän gelýär. Aristotel tragediýada hakykatyň dabaralanyşyny, adam akylynyň hem duýgusynyň güýjüni, ahlak edermenliginiň gözelligini açyp görkezýän belent manyly hereketiň suratlandyrylýandygyny nygtaý belleýär.

Beýik akyldar tragiki hereketiň gahrymanlaryň ykbalyna gorky hem çuň gynanç, rehim gelijilik duýgularyny oýarmalydygyny žanrdan edilýän esasy talaplaryň biri hasaplanýar. Aristotel tragediýanyň tomaşaçylarda gorky, gynanç, rehim gelijilik duýgularyny oýarmak bilen, ynsan duýgularynyň durlanmagyna, adam ahlakynyň gözelleşmegine hemaýat edýändigini tassyklaýar.

Dünýä edebiýatynyň taryhynda tragediýa žanrynyň ösmeginde XVI-asyryň ahyrlarynda XVII-asyryň başlarynda ýaşan beýik inlis dramaturgy Wilýam Şekspiriň hyzmaty aýratyn uly bolupdyr. Ol kyrk töweregi tragediýa döredipdir. Şekspiriň “Gamlet”, “Otello”, “Korol Lir”, “Romeo we Julýetta” ýaly tragediýalary бүтін дүнýäniň teatrlarynyň sahnalaryndan düşmän gelýär. Şekspir tragediýanyň çeperçilik derejesini has belende göterýär. Ol öz pýesalarynda hereketiň dramatizmine aýratyn uly üns berýär. Beýik dramaturgyň tragediýalary her bir hereketiň, sözüň anyk häsiýetden gelip çykýanlygy, tragiki hereketiň

¹ K.Marks i f. Engels ob iskusstwe, t. 1, M., 1957, str. 31-32.

epikligi, çygrynyň giňligi, häsiýetleriniň köptaraplylygy, aýry-aýry obrazlarda (mysal üçin korol Liriň obrazy) tragiklik bilen komikligiň utgaşykly suratlandyrylýanlygy ýaly sypatlary bilen tapawutlanýar.

Tragediýa babatdaky Şekspiriň däplerini ösdürmeklik beýik rus ýazyjysy A.S.Puşkiniň paýyna düşýär. A.S.Puşkin tragediýanyň sosial manysyny, halklyk häsiýetini has hem güýçlendirýär.

Hereketleriň dramatizmi, olaryň içki birligi, häsiýetleriň giňligi, forma bilen mazmunyň täsin sazlaşygy, gahrymanlaryň sözleýiş dilleriniň indiividuallaşdyrylyşy A.S.Puşkiniň tragediýalarynda ýokary derejä ýetirilýär. Muňa ýazyjynyň meşhur „Boris Godunow“ we beýleki „kiçijik tragediýalary“ mysal bolup biler.

Bu babatda akademik A.Kekilow şeýle ýazýar:

„Şu aýdylanlaryň üstüne ýene bir möhüm zady goşmak gerek. Ol hem bolsa dramanyň esasynda şahsyýet ykbalynyň we onuň bilen baglanyşykly bolan örän ýiti durmuý konfliktiniň goýulmagydyr. Şu jähetden garanymyzda, biz „Zöhre-Tahyr“ dessanynyň esasynda drama üçin häsiýetli bolan konfliktiň goýlanlygyny görýäris. Drama, mälim boly ýaly, edebi kysymlaryň täji hasap edilýär, tragediýa bolsa öz gezeginde, drama žanrynyň iň ýokary görnüşidir. Mollanepesiň „Zöhre-Tahyr“ dessany sözüň hakyky manysynda tragediýadyr. Onuň tragediýalygy eseriň esasynda goýlan konfliktiň düýp manysyndan gelip çykýar“¹.

Şu pikir bilen ylalaşmazlyk mümkin däl.

Tragediýanyň gahrymanlary okuwçylaryň estetiki idealynyň talaplaryna jogap bermelidir. Tragiklik gahrymanyň ölümi ýa-da çuňňur ruhy sarsgyny, hasraty, ägirt uly bagtsyzlyga uçramagy bilen baglydyr. Emma hemme ölüm, ähli ruhy hasratlar tragikligi döredip bilmeýär. Haýsydyr bir dönügiň,hiç zadyň alnyndan bolmadyk, ruhy taýdan göýdük adamyň ölümi ýa-da çekýän hupbatlary tragiki häsiýete eýe bolup bimeýär. Tragiklik çuňňur duýgudaşlyk döredýän häsiýetiniň gulluk edýän idealynyň halk üçin, jemgyýet üçin şahsyýetleriň ykballary bilen bagly bolýar. Beýle şahsyýetler üçin mahal öz idealyna ikilik etmeýär. Zerur bolsa janyny gurban etmek bilen öz idealyny tassyklaýar. „Zöhre-Tahyr“ tragediýasynyň gahrymanlary žanryň şu talaplaryna jogap berýär. Zöhre bilen Tahyr özlerini biçak mert tutp, päk söýgi ugrunda janlaryny gurban edip, halk köpçüliginiň çuňňur duýgudaşlygyna mynasyp bolýarlar. Eger Zöhredir Tahyr ejizlik edip, Babahan patyşanyň önünde dyza çöken bolsadylar, onda olaryň obrazlarynyň tragikligi ýoga çykardy.

N.Gullaýewiň adybir tragediýasyndaky Nesimi, N.Jumaýewiň „Altyn ýyldyz“ spektaklyndaky Aýdogdy Tahyrow dagy hem janlaryny gurban edip, öz idealyna, ynançlaryna wepalylygyny saklaýarlar.

Tragikligiň tebigaty hakda söz açyp, Ýu.Borýew şeýle diýýär: „Şeýleleklede tragiklik: 1) Şahsyýetiň ölmüni ýa-da ejirini; 2) Adamlar üçin onuň ýitgisiniň öwezini hiç zat bilen dolup bolmajakdygyny; 3) Ol gaýtalanmaýar şahsyýetde ölmez-ýitmez jemgyýetçilik gymmatly başlangyçlaryň bolmagyny hem olaryň adamzat durmuşynda dowam etmegini açyp görkezýär; 4) Durmuşyň belent

1 A.Kekilow. Edibi žanrlar we edebi metod. Aşgabat, 1979, 54 sah.

problemasyny çözmek bilen, adamyň ömrüniň jemgyýetçilik manysyny tassyklaýar; 5) Tragik häsiýetiň ýagdaýlara aktiw gatnaşmagyny göz önüne tutýar; 6) Dünýäniň ýagdaýyny filosofiki taýdan pähimlenýär; 7) Taryhy wagtlaýynça çözmegi mümkin bolmadyk garşylyklaryň üstüni açýar; 8) Sungatda şekillendirilen tragiklik adamlara olaryň pikir duýgularyny durlaýjy täsir edýär.¹

Görnüşi ýaly tragiklik jemgyýet bilen şahsyýetiň gatnaşyklaryny, ynsanyň çuňňur ruhy duýgularyny, gahrymançylykly sypatlaryny açyp görkezmekde uly ähmiýete eýe bolup durýar.

Komediýa. Adam häsiýetlerindäki, jemgyýetçilik durmuşundaky aýyplary, kemçilikleri, nogsanlyklary gülki arkaly açyp görkezýän drama eserlerine komediýa diýilýär.

Gadymy Gresiyada komediýanyň gülläp ösen döwri tragediýanyňky bilen gabat gelýär. Biziň eramyzdan öňki V-asyrda Gadymy Grek komediýasynyň klassyky nusgalary döredilipdir. Bu žanryň ösmegine meşhur grek dramaturgy Aristofanyň hyzmaty biçak uly bolupdyr. Ol hem F.Engels tarapyndan „komediýanyň atasy“ diýlip atlandyrylypdyr. Komediýanyň esasy sypatlary Aristofanyň döredijiliginde öz şöhlelenşini tapypdyr. Ol öz komediýalarynda uly jemgyýetçilik ähmiýetli sosial, syýasy ahlak meseleleri gozgapdyr.

Taryhyň dürli döwürlerinde komediýa žanry öz ösüşini dowam etdirýär. Meşhur inlis dramaturgy Şekspir, ispan dramaturgy Lope de Zega, fransuz dramaturglary J.Moler, P.Bomarşe, italýan dramaturgy K.Goldoni tarapyndan komediýanyň gowy nusgalary döredilýär.

Rus klassyk edebiýatynda Fonwizin, Griboýedow, Gogol, Ostrowskiý, Çehow ýaly ýazyjylar komediýa žanryň ösmeginde uly rol oýnapdyrlar.

Hakyky gülki inkär etmek üçin dälde, durmuşdaky sagdyn başlangyçlary tassyklamak üçin döredilýär. N.W.Gogol meşhur „Derňewçi“ komediýasynyň baş gahrymany hakda söz açyp şeýle diýýär: „Meniň pýesamda päk göwünli bir adamyň barlygyny hiç kimiň aňmanlygyna meniň haýpym gelýär. Hawa, onda (pýesamda) boýdan başa hereket edýän bir päk ýürekli, oňat adam boldy. Ol päk ýürekli, salyhatly adam-gülküdi. Ol salyhatly, oňat adamdy, çünki jemgyýetde özüne az ähmiýet berilýänligine garamazdan, ol çykyş etmäge töwekgellik bildirdi... “. Hiç kim ol gülkiniň arkasyny alyp bilmedi. Men komik, men oňa ak ýürekden hyzmat etdim. Şonuň üçin hem men onuň arkasyny çalmalydyryn. Ýok, gülki çak edilşinden has uludyr hem has çuňdyr“¹.

Komediýa eserlerinde iki hili gülki suratlandyrylýar. Olaryň biri aýy, sarkazm häsiýetli gülkidir. Bu kysymly gülkiniň kömegi bilen satiriki komediýalar döredilýär. N.W.Gogolyň „Derňewçi“, Griboýedowyň „Akyl zerarly hasrat“ pýesalary şu hili komediýanyň ajaýyp nusgalarydyr. Bu satiriki komediýalarda dramaturglar öz döwrüniň jemgyýetçilik gurluşyndaky sosial nogsanlary düýp-teýkary bilen paş edýärler. Bu kysymly eserlerde üstünden gülünýän häsiýet bilen dramaturg sähelçe-de ylalaşmaýar. Ony ret edýär.

¹ Ýuriý Borýew. Estetika, M, 1988, str.77.

¹ Russkie pisateli o literaturnom trude, M. 1954, str. 473-474.

Gülkiniň ikinji hili şatlykly gülkidir. Bu hiligülkiniň kömegi bilen ýumoristik komediýalar döredilýär. Bu kysymly komediýalarda gahrymanyň häsiýetindäki käbir kemçilikleri, ýetmezçilikleri gülkiniň, deňişmäniň üsti bilen düzetmeklik göz önüne tutulýar. Mundan başga bu kysymly komediýalarda hiç hili kemçiligi, ýetmezçiligi bolmadyk ýumoristik häsiýetli gahrymanlaryň obrazlarynyň-da suratlandyrylmagy mümkindir. Bazar Amanowyň adybir pýesasyndaky Keminäniň obrazy şeýle häsiýetli ýumoristik obrazyň aýdyň mysalydyr. Bu pýesada Keminäniň häsiýetiň ol ýa-da beýleki ýetmeziniň üstünden gülünmän, beýik şahyryň çuň pähimi, ýiti zehini, dury aklyly onuň deňişmeleriniň, wäşi sözleriniň üsti bilen açylyp görkezilýär. Şeýlelikde, Keminäniň çuňňur ýumora ýugrulan sözleri, hereketleri tomaşaçylarda şatlykly gülki döredýär.

Doly bahaly bolmadyk adam doly bahaly adam hökmünde özüni görkezjek bolup hereket edende, birden, duýdansyz onuň sepi açylýar, hakyky keşbi aýan bolýar. Şu ýagdaý hem gülküli situasiýa döredýär.

Gara Seýitliýew bilen Güseýin Muhtarowyň „Kümüş guty“ atly komediýasynyň esasy gahrymany Myllyk Çerkezow yza galak, medeniýetsiz, çalasowat hakyky adamkärçilik duýgularyndan mahrum adam. Emma ol özüni obada iň sowatly, iň medeniýetli, mekdep direktorlygyna ýeke-täk laýyk, oba adamlarynyň önünde uly iş bitiren adam hasaplaýar. Emma her bir hereketi, her bir sözi onuň sowatsyzlygyny, yzagalaklygyny, ruhy dünýäsiniň boşlugyny görkezip dur. Şeýle bolansoň, onuň uly gepläp, tapylgysyz adam edip görkezjek bolşy okyjyda biygtyýar gülki döredýär.

Kähalatlarda komediýa eserleriniň sýužetini emele getirýän konfliktler, garşylyklar tötänliklere esaslanýar. T.Esenowyň „Gelin gelyär“ komediýasy şeýle eserdir. Bu pýesada başy bürenjekli gelinleriň ýolda tötänleýin çalşyrylmagy ýiti gülküli situasiýalar döredýär.

Hakyky komediýa bolmak üçin pýesadaky gahrymanlaryň häsiýetleri gülküli bolmaly. G.Muhtarowyň „Murgabyň kenarynda“ atly pýesasy komediýa atlandyrylýar. Pýesanyň baş gahrymany Nyýaz aganyň häsiýetinde käbir gülküli pursatlar bar. Şöhratparaz, yzagalak Nyýaz aganyň men-menlik satyp, özüne has aşa baha berip edýän hereketleri okyjyda mahal-mahal gülki döredýär. Emma Nyýaz aganyň obrazynyň ýasama taraplaryda bar. Onuň öz ýalňyşlyklaryna düşünişi, täzedan terbiýelenişi gaty çalt hem ynançsyz. Beýle pursatlar Nyýaz aganyň häsiýetiniň komizini gowşadýar. Tutuşlygyna alanynda, bu pýesa komediýa atlandyrylsa-da ol köp babatda bu žanryň talaplaryny ödäp bilmeýär. Sebäbi gahrymanlaryň häsiýetleriniň komiki taraplary kemter. Dogry, pýesada gülküli detallar, pursatlar bar. Emma olar tutuş komediýa üçin ýeterlik däl. Komediýa žanrynda dramaturgyň saýlap alýan tipleriniň häsiýetleri tutuşlygyna komiki bolmalydyr. Bu žanryň tebigaty şeýle häsiýetli tipleri küýseýär.

Drama. Drama-bu kysymyň umumy ady hem onuň bir görnüşi ýagny žanrydyr. Drama tragediýadan, komediýadan soň dörän žanrdyr. Has takygy, ol XVII-asyrda peýda bolýar. Olarda adaty durmuşyň ähli ugurlaryna ýüzlenilýär, ähli gatlaklaryň wekilleri gahryman hökmünde suratlandyrylýar. Bu ýagdaý tragediýa bilen komediýanyň aralygynda durýan üçünji bir žanryň-dramanyň teoretiki esaslaryny işläp düzmegiň zerurlygyny orta çykarýar. Dramada tragediýadaky ýaly iňňan

belent hereketleriň, adatdan daşary hyjuwlaryň meşhur şahsyýetleriň komediýadaky ýaly başdan aýak gülküli häsiýetleriň suratlandyrylmagy hökmany talap däldir. Drama eserleriniň konfliktleri-de çözülmesez konflikt däldir. Dogry, drama eserleriniň esasynda iňňän ýiti durmuş konfliktleri goýup bilner.

Drama žanrnyň konfliktiniň köp taraplarynyň bolşy ýaly onuň tematiki örüside biçak giňdir. Onda durmuşyň dürli meselesi dürli gylyk häsiýetli adamlaryň obrazlary öz şöhlenişini tapyp bilýär. Şeýlelikde, drama halk köpçüligine has ýakynlygy, demokratikligi bilen tapawutlanýar. Häzirki döwürde bu kysymyň arasynda drama iň ýörgünli žanrdyr.

Dramada tragediýanyň, komediýanyň hem käbir taraplary öz şöhlelenişini tapyp biler. Tragediýa mahsus bolan çuňňur dramatizm drama hem ýat däldir. W.G.Belinskiý dramatizmi ähli žanrlaryň gowy sypaty hasaplaýar. Beýik tankytçynyň pikiriçe, roman, epiki poema ýaly žanrlarda-da dramatik elementleriniň köp bolmagy olaryň üstünligini alamatlandyrýar. Drama žanrynda-da ykbaly ölüm bilen gutarýan gahrymanlar bolýar. Bu žanrda-da ýumoristik obrazlar, gülküli situasiýalar-da gabat gelýär. G.Muhtarowyň „Allan aganyň maşgalasy“ dramasyndaky Gurbanyň, „30-njy ýyllar“ dramasyndaky Uzynyň hem Keltäniň, G.Burunowyň hem B.Amanowyň „Keýmir kör“ dramasyndaky Warryk batyryň obrazlary çuňňur ýumora ýugrulan obrazlardyr. Görnüşi ýaly, drama kysymynyň görnüşleriniň arasynda hytaý diwary ýok. Olaryň elementleri biribirine geçip durýar.

LIRIKI-EPIKI KYSYM

Žanrlaryň elementleriniň biri-birine geçip durýandygy hakda söz açyp, W.G.Belinskiý şeýle diýýär:

„Poeziýanyň bu kysymlarynyň üçüsi-de özbaşdak elementler hökmünde biri-birinden aýry-başga duş gelýän bolsalar-da, poeziýanyň aýratyn eserlerinde ýüze çykmak bilen, ol kähalatlarda kesgitli çäkler arkaly biri-birinden tapawutlanyp hem durmaýarlar, gaýtam olar köplenç gatyşyk ýagdaýda bolýarlar, şonuň üçin öz formasy boýunça epiki bolan käbir eser dramatik häsiýeti bilen hem tapawutlanyp biler. Ýa-da tersine bolup biler. Epiki esere dramatik element goşulanda, epiki eser öz hil aýratynlygyndan hiç zat ýitirmeýär, gaýtam ol goşulmadan köp zat utmagy-da mümkindir... Dramatik elemente ýugrulan epiki esere Gogolyň „Taras Bulba“ powesti ajaýyp mysal bolup biler“¹.

Žanrlaryň üçüsiniň-de elementlerini özüne siňdirýän eserlere duş gelmek mümkindir. Şeýle bolansoň, ol ýa-da beýleki eseriň žanry kesgitlenen mahalynda, onda haýsy elementiň esasy orunda durýandygy, agdyklyk edýändigini göz önünde tutulýar. Haýsy element kesgitleýji bolsa, şoňa görä-de eseriň žanry kesgitlenýär. Emma ol elementleriň hiç biri agdyklyk etmän, deň orun tutup gelen mahalynda, suratlandyrmanyň gatyşyk, sintetik täriniň zerurlygy ýüze çykýar. Çeper döredijiligiň tejribesinde ikisi-de deňräk orun tutýan liriki hem epiki elementler gatyşyk suratlandyrylýan eserler has hem köp gabat gelýär. Adyndan belli bolşy ýaly, beýle eserler liriki- epiki kysyma girýärler. Bu kysymyň-da birnäçe görnüşi bar.

Ballada. Ballada çuň duýga ýugrulan, täsin sýužetli goşgudyr. Balladanyň sýužeti biçak ýönekeýdir. Onda dartgynly bir waka ýa-da bir durmuş epizody suratlandyrylýar. Balladada waka, durmuş epizody öz-özlüğindäki zat hökmünde däl-de, awtoryň ol ýa-da beýleki hadysa bolan garaýşyny, oňa berýän ideýa-estetiki bahasyny emosional häsiýetde açyp görkezmegiň serişdesi hökmünde ulanylýar. Balladada waka jikme-jik görkezilip durulmaýar. Onuň iň dartgynly, aýgytly, liriki gahrymanyň duýgusyny täsirli açyp görkezmäge ukyply pursatlary suratlandyrylýar. D.Haldurdynyň „Gaçgak“ balladasy bu žanryň gowy nusgasydyr. Bu balladada gaçgagyň hereketleriniň esasy pursatlary şekillendirilmek bilen, liriki gahrymanyň ol gaçgaga bolan gahar-gazaby täsirli ýüze çykýar:

Ölümden gaçsaň-da uzalmaz ömrüň,
Köpügiň sönensoň, köpelmez kömrüň.
Sen ony kowmasaň, ol kowar seni,
Sen ony döwmeseň, ol döwer seni.

Magtymgulynyň döredijiliginde-de balladanyň şowly nusgalaryny görmek bolýar. Onuň „Atamyň“, „Çowdurhan üçin“ diýen goşgularynda epiki mazmun bilen liriki mazmunyň täsin utgaşyklylygyny, beýik şahyryň belent duýgularynyň täsirli ýüze çykyşyny görmek mümkindir.

¹ W.G.Belinskiý. Sobr. Soç. B. 3-h tomah. T. 2, M., 1948, str. 20.

Poema. Poema liriki-epiki kysymyň bir görnüşidir. Onda epiki hem liriki başlangyçlar tebigy utgaşýar. Kähalatlarda poemanyň göwrüminiň uluraklaryny goşgy bilen ýazylan powest,, kiçiräklerini hekaýa hasaplamaga meýil edýän edebiýatçylar-da gabat gelýär. Emma poemanyň bu žanrlardan düýpli tapawudy bardyr. Dogry, diňe möçber babatda gürrüň edilende, poweste, hekaýa ýakynrak poemalaryň bardygyny inkär etmek bolmaz. Poemalaryň göwrüm taýdan deň bolmaýşlary ýaly, olarda liriki hem epiki elementleriň gatnaşygy hem dürli-dürlüdür. Poemalaryň käbirinde epiki elementler (mysal üçin, A.Alamyşowyň „Sona“, Ç.Aşyrowyň „Ganly saka“ poemalary), ýene bir toparynda liriki elementler (mysal üçin, B.Kerbabaýewiň „Amyderýa“, Ş.Kekilowyň „Kareliýa jeňnelinde“ poemalary) agdyklyk edýär. Aýry-aýry poemalarda ol elementleriň ikisi-de deňeçerräk gelýär (mysal üçin, B.Hudaýnazarowyň „Gyzgyn sähra“, A.Haýydowyň „Suw“ poemalary).

Poemalardaky beýle häsiýetler esasy zat dälidir.

W.G.Belinskiý aýtmýşlaýyn poemalarda durmuşyň belent pursatlary suratlandyrylýar.

Poemalar, ozaly bilen, suratlandyrylýan hadysalara, wakalara, predmetlere, personažlara awtoryň gatnaşygynyň özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. Poemadaky suratlandyrylýan ähli hadysalar başdan-aýak awtoryň – liriki gahrymanyň çuňňur duýgusyna ýugrulyp suratlandyrylýar. Awtoryň- liriki gahrymanyň duýgulary oý-pikirleri personažlaryňky bilen tebigy utgaşyp gidýär. Mundan başga-da awtor – liriki gahryman öz duýgularyny, pikir-hyýalaryny liriki yzaçekilmeleriň üsti bilen hem suratlandyryp bilýär. Şeýlelikde, poemalarda personažlardan başga liriki gahrymanyň obrazy-da suratlandyrylýar. Liriki poemalarda personažlaryň bolmazlygy-da mümkindir, emma liriki gahrymanyň bolmagy weli gutulgysyzdyr.

Poemalarda wakalar likme-jik şekillendirilmän, olaryň gahrymanlaryň ruhy dünýäsini, häsiýetlerini açmaga deregli hyzmat dip biljek has täsirli pursatlary seçilip alnyp suratlandyrylýar.

Sap epiki eserlerde awtoryň öz gahrymanlaryny gönüden-göni öz sözleri bilen häsiýetlendirmegi kân – bir halanýan zat däl. Emma poemalarda awtoryň – liriki gahrymanyň gönüden-göni häsiýetlendirmeleri-de şahyrana duýgulara ýugrulyp suratlandyrylan mahalynda artykmaçlyk etmeýär. Kerim Gurbannepesowyň „Taýmaz baba“ poemasy deslapdan gahrymany häsiýetlendirmekden başlanýar:

Aýlansaň-da oba-oba,
Taýmaz ýaly bälçik baba
Tapaýmarsyň, tapaýmarsyň,
Bir otursaň, gapdalyndan
Aňsat-aňsat gopaýmarsyň...

Her hepde-de ýetmiş sapar
Üýşüp geläý topar-topar,
Ulumuň sen,
Kiçimiň sen
Gamak ýaly ýeňil gopar,

Goýaý ýöne, goýaý ýöne,
Göwnüň biler, diliň tapar!

Uly bolsaň uly ýaly
Habaryňy alar otыр.
Kiçi bolsaň kiçi ýaly
Deň sanaşar, güler otыр.
Ýürejiňi biler otыр.
Adamlar-da z-yzyna
Geler otыр, geler otыр...

Bu ýerde häsiýetlendirme gönüden-göni bolsa-da , ol obrazly suratlandyrmanyň talaplaryna laýyk gelýär. Gahrymanyň keşbi gury sözler bilen däl-de, şahyrana formada, estetiki-emosional häsiýetde açylýar. Bu žanryň aýratynlyklaryndan, şahyrana pikirlenmegiň özboluşlylygyndan gelip çykýar.

Liriki-epiki häsiýetli romanlar-da gabat gelýär. Olar poemadan sýužetiniň çylşyrymlylygy, durmuş hakykatyny has giňden suratlandyranlygy bilen tapawutlanýar. Beýle eserlerde gahrymanlaryň hereket edýän tipiki ýagdaýlary töwerekleýin, detallaýyn görkezilýär. Goşgy bilen ýazylan romanda awtoryň – liriki gahrymanyň obrazy-da has köptaraply, doly suratlandyrylýar. Bu kysymly esere Aman Kekilowyň „Söýgi“ romany mysal bolup biler.

Dessan. Dessan türkmen halkynyň uly göwrümlü, söýgüli eseridir. Ol göwrüm babatda romana ýakyndyr. Emma onuň düýpli özboluşly aýratynlyklary bardyr. Rus edebiýatçylary A.S.Puşkiniň „Syganlar“ poemasy, üç žanryň – eposyň, lirikanyň, dramanyň çylşyrymly sintezi hasaplaýarlar. Türkmen halk dessanlarynda bu üç žanryň sintezi has hem aýyl-saýyl özüni görkezýär. Türkmen dessanlary barada ýörite ylmy iş alyp baran akademik A.Kekilow şeýle diýýär: „Ine, şu mesele jähetden garanynda, türkmen halk dessanlarynyň özboluşly sintetik häsiýetdäki eserler bolup, olarda edebi kysymlaryň üçüsiniň-de elementleriniň garyşyp gidýänligi örän aýdyň görünýär. Ozaly bilen, halk dessanlaryna olaryň funksiýasy, ýagny halkyň medeni durmuşynda olaryň tutýan orny, oýnaýan roly nukdaýnazaryndan garapgörelin.

Dessanlaryň uly märekäniň önünde şu hili ýerine ýetirilişinde dessan okaýan adam ertekiçiniň, şahyryň hem artistiň roluny, bagşy bolsa bularyň üstesine-de sazandanyň roluny oýnaýar. Munuň özi özboluşly halk teatry bolýar we ol ençeme asyrlar dowamynda göçme-çarwa ilat arasynda-da, ekerançylyk bilen meşgullanýan oturymly ilat arasynda-da hakyky teatryň ornuny tutup, halkyň ruhy talaplaryny ödäp gelipdir“¹.

Aman Kekilow türkmen dessanlarynda drama eserlerine has bolan dialogyň, monologyň, köpçülik sahnalarynyň, ýiti konfliktiň ussatlyk bilen ulanylandygyny ynandyryjy subut edýär. Bu ýagdaýlar türkmen dessanlary geçmişde dramanyň, teatryň ornuny tutupdyr diýmäge doly esas berýär. Dessanlar türkmen halkynyň arasynda iň meşhur žanrlaryň biridir. Halkyň arasynda dessanlardan bihabar adam

¹ A.Kekilow. Edebi žanrlar we edebi metod. Aşgabat, 1979, 46-47-sah.

ýok diýerlikdir. Türkmen dessanlaryndaky goşgularyň aglabasy saza goşulyp, bagşylar tarapyndan aýdym edilip aýdylýar.

Türkmen edebiýaty öwreniş ylmynda dessanlar liriki-epiki kysymyň bir görnüşi, ýagny žanry hasap edilýär. Dessan ençeme babatda bu žanryň talaplaryna-da laýyk gelýär. Dessanlarda kyssa we goşgy utgaşykly suratlandyrylýar. Olaryň kyssa bölümünde eseriň sýužeti yzarlanýar, poeziýa bölümünde gahrymanlaryň ruhy dünýäleri, içki duýgulary açylyp görkezilýär. Görnüşi ýaly, dessanlarda epiki hem liriki elementler utgaşyp gelýär.

Dessanlaryň başga-da özboluşly taraplary bar. Olar halk döredijiliginiň sýužetlerini täzeden işlemek esasynda döredilýär. Muny „Hüýrlukga-Hemra“, „Şasenem- Garyp“, „Zöhre-Tahyr“, „Leýli-Mežnun“ ýaly dessanlaryň mysalynda tassyklamak mümkindir.

Türkmen dessanlarynda realistik hem fantastik wakalar utgaşykly suratlandyrylýar. Halk ertekileriniň käbir görnüşlerinde bolşy ýaly, dessanlaryň-da çözüdi romantik häsiýetlidir. Olaryň aglabasy adalatlylygyň, sagdyn güýçleriň ýeňmegi bilen tamamlanýar.

Türkmen dessanlarynda baş gahrymanlar hakdaky gürrüňler olar entek dünýä inmezlerinden hem öň başlanýar. Dessanlaryň aglabasynda baş gahrymanlar esere häsiýetleri formirlenen görnüşde girizilýär. Wakalaryň dowamynda olaryň häsiýetlerinde düýpli özgerişler bolup geçmeýär. Dessanlaryň kompozision gurluşynda hem käbir däp bolup giden ülnüler bar. Gahrymanlaryň portretleriniň ählisi bir biçüwde çekilýär.

Käbir däbe öwrülen galyplaryň bolmagyna seretmezden, türkmen dessanlary ýokary ussatlyk bilen ýazylan, ägirt uly estetiki-emosional güýje eýe bolan özboluşly eserlerdir.

ÝAZYJYNYŇ STILI

Ýazyjynyň döredijilik özboluşlylygyna, aýratynlygyna individual **stil** diýilýär. Individual stili çeper döredijilikde öz sözünü aýdan, çeper açyş eden, edebiýaty original obrazlar bilen baýlaşdyran ýazyjylaryň eserlerinden agtarmalydyr. Eger ol ýa-da beýleki ýazyjy eser yzyna eser ýazyp,emma edebiýatda hut özüniňki bolan täze zat döretmedik bolsa, çeper açyş etmedik bolsa, beýle awtordan özboluşly stil agtarmagyň manysy ýokdur. Hakyky zehinli ýazyjynyň eserleri her näçe köp dürli bolsa-da, olaryň hemmesine mahsus bolan, olary birleşdirýän sypatlar, olaryň ählisiniň ideýa-çeperçilik aýratynlyklarynda ýakynlyk, birlik bolýar. Şol ýakynlyk, şol birlik ýazyjynyň özboluşly stilini emele getirýär. Ol birlik söz ussadyň eserlerini beýleki ýazyjylaryň eserlerinden tapawutlandyrýar.

Ýazyjynyň döredijilik özboluşlylygyny emele getirýän faktorlar örän köpdür. Olardan iň esasy ýazyjynyň zehini we şol zehiniň terbiýelenişidir. Ýazyjynyň zehini näçe ýiti bolsa, onuň eserleri şonça-da originaldyr. Muny Magtymgulynyň döredijiliginiň mysalynda aýdyň tassyklamak mümkin. Magtymguly tutuş asyrdakyek-tük döreýän beýik zehinli adamdyr. Ol XVIII asyryň döreden edebi hadysasydyr. Şahyryň daş ýarýan ýiti zehini onuň dury pähimi, belent şahsyýeti bilen hem utgaşýar. Magtymguly öz zehinini terbiýelemek ugrunda çensiz-çaksyz uly tagallalar edipdir, aýratyn tutanýerlilik görkezipdir. Magtymguly halk döredijiligini, Gündogar klassyklarynyň eserlerini, dürli dünýewi, filosofiki, dini eserleri örän çuňdan öwrenipdir. Şol döwürde şahyryň şeýle baý edebi çeşmeleri özleşdirip bilşine haýranlar galaýmaly. Magtymgulynyň käbir eserleriniň ol ýa-da beýleki setiriniň, bendiniň manysyna çuň göz ýetirmek üçin olarda agzalýan başga eserler bilen hem tanyşmak zerurlygy döreýär. Sebäbi Magtymgulynyň aýry-aýry eserlerinde öňe sürýän pikirleri özünden öň ýaşap geçen söz ussatlarynyň pikirleri bilen utgaşyp gidýär.

Magtymguly öz ýaşan döwrüniň sosial ýagdaýlaryny, halkyň isleg-arzuwlaryny juda ýakyndan öwrenipdir. Şeýlelikde, Magtymgulynyň zehini onuň çuň hem giň dünýägarayşy bilen-de utgaşýar. Bu ýagdaýlar Magtymgulynyň ägirt uly, giň çeperçilik dünýäsiniň emele gelmegine şert döredýär. Netijede XVIII asyr türkmen durmuşy Magtymgulynyň döredijiliginde ähli ugurlary, çylşyrymlylyklary, garşylyklary bilen öz şöhlelenişini tapýar. Magtymguly gozgaýan meseleleriniň ählisine has töwerekleýin, çuň filosofiki nukdaý nazardan çemeleşýär. Şahyryň her bir eseriniň çuň mazmun ýokary şahyrana forma bilen utgaşýar. Şeýle bolansoň, döwrümiziň meşhur ýazyjysy Çingiz Aýtmatow Gündogarda XVIII asyr - Magtymgulynyň asyry diýip belleýär. Şeýlelikde, Magtymgulynyň döredijiligi diapazonynyň biçak giňligi, umumylaşdyryjy häsiýete, filosofiki jemlemelere baýlygy bilen tapawutlanýar.

Magtymgulynyň dünýägarayşynyň terbiýelenmegine, ideýa – pozisiýasynyň formirlenmegine atasy Döwletmämmet Azadynyň hem uly täsiri bolupdyr. Döwletmämmet Azady hem giň dünýägarayşly, özboluşly stilni şahyr bolupdyr. Azady öz pikirlerini aňlatmak üçin, aýry-aýry timsallara, halkyň arasynda ýörgünli bolan dana pikirlere ýüzlenýär, ol munuň üçin dürli kitaplardaky rowaýatlardan, legendalardan, halk ertekilerinden we şuna meňzeş deliller, mysallar getirýär. Her

bir getirilen timsalyň ahyrynda bolsa öz pikirini beýan edýär. Şeýle usul bilen öňe sürýän pikirlerini has berkitmek hem okyjysyna çuň täsir etmek isleýär. Magtymguly beýle täri ulanman, gönüden-göni halka ýüzlenmek bilen öz pikirlerini beýan edýär. Şeýlelikde, Magtymguly Azadynyň öňe süren asylly ideýalaryny halka ýakynlaşdyrýar.

Döwletmämmet Azadynyň „Wagzy-Azad“ kitabyňyň esasy ideýasy halk bähbidini öňe sürmekden, ýurduň abadançylygyny gazanmakdan ybaratdyr. Bu ideýa kitabyňyň içinden erş-argaç bolup geçýär. Azady bu pikiri özüçe çözüär. Ol öz döwründäki şalardan, türkmen taýpalaryny bir agzybir döwlete birleşdirmäge talap edýär. Ol il abadançylygy üçin häkimleriň önünde bir topar möhüm wezipe goýýar. Magtymguly atasynyň türkmen halkyny birleşdirmek, olary birleşen güýje öwürmek baradaky ideýasyny alyp göterýär, emma ony başga röwşde, realistik häsiýetde ösdürýär. Ol Azady ýaly, halky birleşdirmegi şalardan, häkimlerden talap etmän, gönüden-göni halka ýüzlenip, ony birleşdirmäge çagyýar, onuň peýdasyny sada dil bilen ildeşlerine düşündirýär.

Azadynyň kitabynda adalatlylyk, kiçi göwünlilik, salyhatlylyk, ulyny sylamak, ata-enä hormat goýmak ýaly ynsany bezeýän sypatlara uly sarpa goýulýar, ulumsylyk, tekepbirlik, özüne artyk baha bermek ýaly pis sypatlar berk ýazgarylýar. Ylmyň, alymlaryň borjy hakda degerli pikirler öňe sürülýär. Emma Azadynyň beýle asylly pikirleri giň köpçüligе düşnüksiz dilde beýan edilendigi sebäpli halk arasynda meşhur bolup bilmändir. Ol pikirleri ösdürmek, halkalaşdyrmak, giň halk köpçüligine ýakynlaşdyrmak beýik şahyr Magtymgulynyň paýyna düşüpdür. Şahyr öz kakasy Döwletmämmet Azadynyň eserlerini çuňdan öwrenipdir we onuň döredijiligindäki, aýratyn-da „Wagzy-Azad“ eserinde ýöredilýän progressiw pikirleri özüniň ölmez-ýitmez döredijiliginde uly çeperçilik güýje ýuguryp dowam etdiripdir we ösdüripdir.

Azadynyň käbir ýörelgesi Magtymgulynyň döredijiliginde has belent derejä göterilipdir. Döwletmämmet Azadynyň kitabynda bir göwün ýykandan, müň gezek kábäni ýykan gowdyr diýen pikir öňe sürülýär. Bu Azadynyň döwri üçin iň batyrgaý pikirdir hem adamkärçilige, ynsana goýulýan iň belent sarpadyr. Şol belent adamkärçilik, uly gumanistik duýgy Magtymgulynyň ähli döredijiligine çuňdan ornaşypdyr.

Şeýlelikde, Magtymguly döredijiliginde ähli meselä şol belent adamkärçilik, gumanistik duýgulardan ugur alyp baha berýär.

Magtymgulynyň döredijiligi öz döwründe programma häsitli bolupdyr. Ondan soňky şahyrlar Magtymgulynyň haýsy-da bolsa, esasan, bir ugryny has giňden dowam etdiripdirler. Seýdi harby-gahrymançylyk, Kemine sosial-deňsizlik, Mollanepes söýgi temasyny has hem ösdüripdir. Olaryň her biriniň özboluşly döredijilik keşbi bar. Eger Magtymgulynyň watançylyk temadaky goşgulary umumylaşdyryjylyk, filosofik häsiýetiniň güýçliligi bilen häsiýetlense Seýdiniň bu temadaky eserleri konkretligi, anyklygy, has hyjuwly söweşjeňlik ruhyna ýugrulanlygy bilen tapawutlanýar.

Mollanepesiň söýgi lirikasynyň aýratynlygy hakda söz açyp, professor Ö.Abdyllaýew şeýle ýazýar: „Şahyr liriki gahrymanyň söýýän gyzynyň daşky

owadanlygyny, gőzelligini suratlandyranda-da, ony başga zatlara meňzedende-de köplenç hereketde berýär:

Şemal öwsüp, ýel degende,
Towsar seniň tylla saçyň.
Boýnuma dolanyp mar deý,
Gysar seniň tylla saçyň.

Mollanepesiň döredijiliginde öňe sürülýän ideýanyň şu hili hereket bilen birleşdirilmegi liriki gahrymanyň söýgi meselesine çemeleşmekdäki aýratynlygy bilen baglanyşyklydyr... Şonuň netijesinde onuň ulanan çeperçilik serişdeleri-de hereket bilen baglanyşyp, janly häsiýete eýe bolýar. Bu bolsa ahyr soňunda Mollanepesiň liriki gahrymanynyň-da, onuň söýgüsiniň-de obrazynyň has anykduýarlykly janly obraz bolmagyna getiripdir. Şahyr diňe liriki gahrymany hem-de onuň söýgülisini däl, beýleki zatlary-da köplenç halatlarda janlandyryp görkezýär. Ösümlükler, dal-daragytlarda, dag, deňiz, derýalar-da, Aý, Gün, ýyldyzlar-da liriki gahrymanyň söýgülisini görenlerinde, onuň owadanlygyna haýran galýarlar, adam ýaly aňly-düşünjeli hereket edýärler...

Mollanepes liriki gahrymanyň söýgüsiniň owadanlygyny, görmegeýligini nygtamakda-da beýleki türkmen klassyklaryndan tapawutlanýar. Magtymguly, Seýdi, Kemine, Zelili liriki gahrymanyň söýgüsini köplenç owadan zatlara meňzedip, şolar bilen deňlikde goýsa, Mollanepes „Nazar kylsa dişleriňe“, „Mahmalyň çeti“, „Kakar“, „Nazar kylsa, garasa“ ýaly birnäçe goşgularynda liriki gahrymanyň söýgüsiniň owadanlygyny beýleki ähli zatlaryň owadanlygyndan ýokarda goýýar, oňa taý gelýän, meňzeýän zat ýok¹.

XIX asyryň beýik şahyry Keminäniň döredijiligi özüniň satiriki hem ýumoristik häsiýeti bilen tapawutlanýar. Bu häsiýet onuň diňe bir durmuşy, sosial häsiýetli temalardaky goşgularynda däl-de, eýsem onuň söýgi temasyndaky goşgularynda-da güýçli duýulýar.

Özboluşly stiliň kemala gelmeginde edebi täsiriň-de uly roly bar. B.Kerbabaýew rus we beýleki doganlyk halklaryň ýazyjylarynyň eserleriniň ellä golaýyny türkmen diline terjime etdi. Ol terjimeler B. Kerbabaýewiň döredijiliginde suratkeşlik stiliňiň kämilleşmegine uly goltgy berdi. Dogry, wakalary anyk, duýarlykly suratlandyryp görkezmeklik realistik prozanyň esasy taraplaryndan biri. Beýle suratlandyrmak köplere has zat. Emma Berdi Kerbabaýew bu meselede iňňän uly ussatlyk görkezdi. Wakalary, gahrymanlaryň hereketlerini, ruhy dünýälerini, daşky keşplerini, peýzaž kartinalaryny iňňän inçeden, janly, göz önüne gelip durar ýaly edip suratlandyrmakda B.Kerbabaýew has belende görterildi. Suratkeşlik B.Kerbabaýewiň stili diýip, ýörite bellemäge mynasyp boldy. B.Kerbabaýew öz stiliňiň kämilleşmeginde edebi täsiriň ähmiýetini belläp, „Ýoly ýörän ýeňer“ atly oçerkinde şeýle diýýär: „Ylaýta-da, şol terjimeler meniň özüm üçin edebiýat uniwersiteti, olaryň awtorlary bolsa meniň söýgüli professorlarym boldy. Gidýän wakanyň esasynda düşünmegi, sýužeti, kompozisiýany nähili

¹ Ö.Abdyllaýew. Talant, hyjuw, ussatlyk. Aşgabat, 1975, 63-64-65 sah.

gurnagy, obrazy nähili döretmegi, oňa nähili gylyk bermegi men öňi bilen rus halkynyň beýik ýazyjylaryndan, galyberse-de, doganlyk respublikalarynyň gärnükli edebiýatçylaryndan öwrendim“¹ .

Kerbabaýewiň döredijilik özboluşlylygynyň kemala gelmeginde rus realistik prozasynyň göreldeşi uly rol oýnan bolsa, A.Gowşudowyň stiliniň kämilleşmeginde öňki türkmen edebiýatynyň aýratyn-da halk döredijiliginiň täsiri örän ulydyr. A.Gowşudow halk döredijiliginiň wakalary beýan edip görkezmek, kompozisiýa gurnamak tärlerinden nusga alypdyr. Ýazyjy ol tärlerden döredijilikli peýdalanypdyr. Ol tärleri täze epiki mazmuny açyp görkezmäge laýyk geler ýaly derejä ýetiripdir.

Her bir söz ussadyň döredijilik isleglerine laýyklykda öz gowy görýän obrazlary, tipleri bolýar. Ýazyjynyň obrazlar dünýäsi her näçe giň hem bolsa, ol öz eý görýän obrazlaryna, tiplerine gaýta-gaýta ýüzlenenini kem görmeýär. B. Kerbabaýew „Suw damjasy – altyn dānesi“ atly meşhur „Aýgytly ädim“ romanyndaky Artygyň obrazyna täzeden ýüzlenýär. Onuň täze şertlerdäki hereketini, keşbini suratlandyrýar. Bu romanda Artygyň ogly Babaly baş gahryman hökmünde çykyş edýär. Görnüşi ýaly, awtor şol bir gahrymanynyň obrazyny yzygider ösdürýär. Bu ýagdaýy realistik dāpleri has ösen edebiýatlarda-da görmek bolýar. Dostaýewskiý şol bir gahrymanyna öwran-öwran dolanyp, ony her gezek täze bir tarapyndan açyp görkezipdir. Gançerow „Adaty taryh“, „Ablomow“, „Kert“ ýaly romanlaryny üç roman dāl-de, bir roman hasaplamagyň mümkindigini belleýär. Sebäbi bu romanlarda şol bir ideýa, obrazlar täze keşpde suratlandyrylýar.

Edil şonuň ýaly, her bir ýazyjynyň durmuş tejribesine laýyklykda özüniň eý görýän temasy bolýar. Ol öz eserleriniň materiýalaryny, problemalaryny şol temadan susup alýar. Muňa B.Hudaýnazarowyň tutuş döredijiligi mysal bolup bilýär. Ýazyjy elmydam özüniň belet temasyna – gumlularyň durmuşyna ýüzlenýär. Onuň „Gyzgyn sähra“ poemasy, „Gumlular“, „Garaçägäniň ogullary“, „Ynsap“ romanlary, „Göreş meýdany“, „Awçynyň gözleri“ powestleri we beýleki eserleri gumlularyň durmuşyna bagyşlanýar. Eger ýazyjy özüne adaty bolmadyk tema ýüzlenen mahalynda onuň şowsuzluga uçramagy mümkindir. Gylyç

Kulyýewiň edebiýatda öz temasy, öz problemasy bar. Sebäbi taryhçy alym, tejribeli diplomat Gylyç Kulyýew romanlaryndaky wakalaryň ýaýbaňlanan ýurtlarynda uzak ýyllar ýaşan, işslān, eserlerinde gozgalýan problemalary, suratlandyrlýan wakalary, gahrymanlarynyň köpüsini gözi bilen gören, kalby bilen syzan adam. Şeýle bolansoň, agzalan temalarda onuň galamy ynamly ýöreýär. Emma ýazyjy „Gijigen ökünç“ diýen romanynda özüne adaty bolmadyk tema ýüzlendi. Bu romanyň temasy her näçe aktual hem bolsa, çeperçilik babatda ol ýazyjynyň beýleki eserleri bilen egin deňāp bilmedi. Dogrusy, roman çeperçilik babatda şowlulyga uçramady. Görnüşi ýaly, ýazyjynyň stiliniň kemala gelmeginde onuň durmuş tejribesi, döredijilik tebigaty, şahsy meýilleri uly āhmiýete eýe bolýar.

Ýazyjynyň özboluşlylygy onuň dilinde has hem oňat ýüze çykýar. Awtorynyň ady görkezilmese-de, āry-āry eseriň kime degişlidigini onuň diline seredip,

¹ B.Kerbabaýew. Eserler toplumu. 6 t., Aşgabat, 1960, 586-sah.

anyklamak mümkindir. B.Kerbabaýewiň, H.Derýaýewiň, B.Seýtäkowýň, G.Kulyýewiň jümlelerini biri-biri bilen gatyşdyrjak gümanyň ýok.

B.Kerbabaýewiň dili çeperçilik babatda çuňňur işlenen dildir. B.Kerbabaýew eserlerinde gahrymanlarynyň häsiýetine, indiwiđual keşbine bybapdaş dil aýratynlygyny bermäge aýratyn uly üns berýär. Ol gahrymanlarynyň gepleýiş özboluşlylyklarynyň ýatda galyjylygyny artdyrmak üçin mümkin bolan her bir serişdeden peýdalanmaga çalyşýar. Ýazyjy gahrymanlarynyň käbir endik edinen sözlerini, köp ulanýan jümlelerini-de nygtap görkezmegi ünsden düşürmeýär.

H.Derýaýewiň hem eserleriniň diliniň aýratynlygy bar. Awtor položitel gahrymanlaryny biçak gowy görýär. Şonuň üçin hem awtor öz gahrymanlarynyň çekýän hupbatlaryny, hesretlerini, duýgularyny, ruhy ahwalatlaryny has belent, has täsirli, has ýürek gopduryjy edip görkezmekçi bolýar. Ol munuňam ýoluny gahrymanlaryny iňňän çeper, iňňän şahyran gürletmekde görýär. Gahrymanlar näçe kaşaň gürlese, şonça-da olaryň obrazlary täsirli bolar diýip düşüňýär. Şeýle düşünjeden ugur alan ýazyjy özüniň ähli söz baýlygyny, ähli çeperçilik serişdelerini dandamazdan, položitel gahrymanlarynyň agzyna berýär. Bu bolsa, öňde belleýşimiz ýaly, položitel gahrymanlaryň ählisini ýazyjynyň özi bilen deň derejede çeper gürläp bilýän adamlar edip görkezýär, olaryň gürleýişlerindäki indiwiđual aýratynlygy, özboluşlylygy süpürip zyňýar, gahrymanlaryň gürleýişlerindäki tebigylygy, sadalygy, häsiýet bilen diliň özara dialektiki gatnaşygyny ýoga çykarýar.

Poločitel gahrymanlaryň ählisiniň owadan gürledilmegi olaryň sözlemlerini, jümleleriniň gurluşyny, äheňlerini, intonasiýalaryny çalymdaş etmeginden başga-da, kähalatlarda bir personažyň sözleriniň beýleki personaža üýgewsiz diýen ýaly geçmegine-de sebäp bolýar.

Aýry-aýry ýazyjylaryň has eý görýän sözleri, söz toplumlary, jümleleri, sözlem guruş aýratynlyklary bolýar. Bularyň ählisi ýazyjynyň özboluşly stiliniň emele gelmegine hemaýat edýär.

Professor Ö.Abdyllaýew şahyr Gara Seýitliýewiň liriki gahrymanyndaky özgerişi, kämilleşişi häsiýetlendirip şeýle ýazýar: „Şahyryň öňküräk döreden goşgularynda-da onuň liriki gahrymany filosofiki oýlanmalara belli derejede ýykgyň edýärdi, emma ol esasan gürrüňini edýän zatlarynyň bolşuny beýan edip, özüniň oňa bolan guwanjyny ýa-da ýigrenjini düýpli oýlanmalar bilen baglanyşdyrman, gönümel beýan edýänligi bilen häsiýetlenýärdi. Şahyryň soňky döwürdäki goşgularynda bolsa liriki gahrymanyň öz ideýasyny, hyjuwyny filosofiki oýlanmalar bilen utgaşdyryp ýüze çykarmasy güýçlendi.

Gara Seýitliýew ömrüniň soňky ýyllarynda „Ömür we dünýä“ atly goşgular toparyny dörettdi. Şol goşgular toparynda şahyryň liriki gahrymany özüniň ideýasyny, guwanç hem-de ýigrenç duýgusyny, hyjuwyny öňki edişi ýaly, gönümel ýüze çykarmak bilen çäklenmän, ony durmuş baradaky çuňňur oýlanmalar bilen utgaşdyryp ýüze çykarýar“¹.

¹ Ö.Abdyllaýew. Talant, hyjuw, ussatlyk. Aşgabat, 1975, 84-sah.

EDEBI UGUR

Eger stil ýazyjylaryň döredijilik özboluşlyklaryny, aýratynlyklaryny ýüze çykarýan bolsa, edebi ugur (metod) söz ussatlarynyň durmuşy çeperçilik taýdan özleşdirmek, hakykaty suratlandyrmak prinsiplerindäki, tärlerinden ýakynlygy, birligi açyp görkezýär.

Günbatar Ýewropada we rus edebiýatynda XVII-XVIII- asyrlarda klassisizm, XVIII asyrda sentimentalizm, XIX asyrda romantizm we realizm edebi ugurlarynyň bolandygyny rus edebiýatynyň teoretikleri tassyklaýarlar. Dogry, bu ugurda käbir synanyşyklar edildi. „Edebiýat we sungat“ gazetiniň sahypalarynda 1960-1961-nji ýyllarda türkmen klassyk edebiýatynda tankydy realizm usulynyň bolandygyny ýa-da bolmandygyny anyklamak üçin ýörite çekişme guraldy. Bu meselede edebiýatçylar iki topara bölündi. Olaryň bir topary XVIII-XIX asyr türkmen klassyk edebiýatynda tankydy realizm usulynyň bolandygyny tassyklamaga çalyşdy. Beýleki topar türkmen klassyk edebiýatynda tankydy realizm usulynyň bolmandygyny subut etmäge synanyşdy. Uly hyjuw bilen başlanan bu çekişmede her kim öz pikirinde galdy.

Realizm hakdaky bu jedeliň esasy ýetmezi onda edebiýatymyzyň öz ösüş aýratynlygy milli özboluşlylygy çuň nazarda tutulmady. Oňa Günbatar we rus edebiýatyndaky edebi ugurlardan edilýän talap, ülni bilen çemeleşildi. Has takygy, geçmiş türkmen edebiýatyndan Günbatar hem rus edebiýatynyň tejribeleri agtaryldy. Şeýdip hem kelebiň uýy ýitirildi. Belli netijä gelinmedi.

Türkmen klassyk edebiýatyndaky edebi ugurlary anyklamak meselesine professor S.A.Garryýew hem ýüzlendi. Ol „Magtymguly hem edebiýatda realistik tendensiýa“ atly monografiýasyny okyjylara hödürledi. Görnüşi ýaly, awtor biçak möhüm meseläni işlemegi maksat edinipdir. Emma, eýýäm kitabyň adyndan belli bolşy ýaly, alymyň geçmiş türkmen edebiýatyndaky edebi ugurlary „tendensiýalara“ syrykdymak meýli-de duýlup dur. Şeýle-de bolsa, S.A.Garryýewiň ýöredýän pikirleri siňe syn etseň, awtoryň özüniňkiden üýtgeşik netijeler çykarmaga esas berýär. S.A.Garryýew şeýle ýazýar: „Şeýlelikde, biz ýokarda Magtymgulynyň döredijiliginiň hakykata gatnaşygyna, onuň poeziýasynyň durmuş hakykatyny suratlandyryşyna syn etdik. Bu synyň esasynda Magtymgulynyň poeziýasynda durmuş hakykatynyň özboluşly beýan edilşini gördük. Ol özboluşlylyk, birinjiden, şahyryň durmuş hakykatyny realistik prinsiplerden ugur alyp beýan etmeginden, ikinjiden, romantik prinsipler esasynda şöhlelendirmeginden ybarat. Şonuň esasynda Magtymguly realistik şahyr bolupdyr diýip çürt-kesik aýtmak-da ýeterlik däl, ol diňe romantik bolupdyr diýmek hem hakykata dogry gelmeýär. Ýöne Magtymgulynyň döredijiliginiň esasy maňzyny, rasional dänesini şahyryň realistik prinsiplerinden ugur alyp döreden eserleri tutýar“¹.

Görnüşi ýaly, awtor „Magtymguly realist şahyr bolupdyr diýip aýtmak-da ýeterlik däl“ diýse-de, alymyň hut ýokarky pikirleri Magtymgulynyň realist şahyr bolandygyny kemsiz tassyklaýar. Eger şahyryň döredijiliginiň esasy maňzyny,

¹ S.A.Garryýew. Magtymguly we edebiýatda realistik tendensiýa. Aşgabat, 1978, 126-127-sah.

rasional dānesini realistik prinsiplerden ugur alnyp döredilen eserler tutýan bolsa, Magtymguly realist şahyr bolupdyr diýip, çürt-kesik aýtmaga alyma näme päsgel berdikä? Belki, şahyryň döredijiliginde romantik häsiýetiň-de bolmagydyr? Biziň düşünişimizçe, alym şony-da tutaryk etjek bolýar. Emma ol ýa-da beýleki söz ussadyň döredijiliginde romantiki ugruň alamatlarynyň bolmagy ondaky realizmi asla inkär etmeýär. Hakyky realistik eserler romantika bilen ganatlanman durup bilmeýär. Olarda elmydam belli bir derejede romantiki akymlar bolýar. Has takygy, uly söz ussatlarynyň döredijiliginde romantizm bilen realizm utgaşykly gelýär. Şu meseleden söz açyp, A.M.Gorkiý „Men ýazmagy nähili öwrendim?“ atly makalasynda şeýle ýazýar: „...Balzak, Turgenew, Tolstoý, Gogol, Leskow, Çehow ýaly klassyk ýazyjylar babatda ýeterlik anyklyk bilen aýtmak kyn – kim olar, romantiklermi ýa-da realistler? Uly hudožniklerde realizm we romantizm göýä birleşen ýalydyr“².

Ýokarda agzalan ýazyjylar XIX asyrda hem romantizmiň, hem tankydy realizmiň wekilleri hasaplanýar. Sap ugur ýok. XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynda-daromantizm we realizm usullarynyň bolandygyny çekinmän aýtsa bolar.

Romantizm diýen ugur „romantika“ diýen sözden döräpdir. Ol „arzuw“ diýen manyny aňladýar.

XVIII-XIX asyr türkmen klassyky şahyrlary-da öz halkynyň bagtly durmuşyny, ýagty geljegini arzuw edip, ol arzuw-isleglerini uly hyjuw, ýokary çeperçilik bilen wasp edipdirler. Beýle arzuw-islegleri Magtymgulyň „Türkmeniň“, „Döker bolduk ýaşymyz“, „Öňi-ardy bilinmez“, „Yeli Gürgeniň“, „Türkmen binasy“, Seýdiniň „Baraýlyň“, „Begler“, „Sen çölün“, Zeliliniň „Watanyň seni“ ýaly goşgularynda aýgyň görmek bolýar. Mukaddes romantiki duýgulara ýugrulan bu goşgular halk köpçüliginiň arasynda giňden meşhurdyr. Mollanepesiň real dünýäniň gelin-gyzlarynyň gозelligini ruhanylaryň taryplaýan dini-mistiki gозelliginden has belentde goýýan goşgulary-da romantiki eserleriň gowy nusgalarydyr.

Dogry, romantizmde-de iki akym bar. Bu barada A.M.Gorkiý şeýle diýýär: „Romantizmde hem biri-birinden ýiti tapawutly iki ugruň bardygyny saýgarmak hökmandyr: passiw romantizm, ol hakykaty ýasama suratda gözelleşdirmek arkaly adamyny onuň bilen ylalaşdyrmaga ýa-da ony hakykatdan üzňeleşdirip, ham-hyýallar dünýäsine çekmeklige synanyşýar...

Aktiv romantizm adamyň durmuşa bolan erkini güýçlendirmäge, onda durmuşdaky her hili zulma we adalatsyzlyga garşy baş götermek duýgularyny oýarmaga çalyşýar“¹.

Elbetde, döwrüň taryhy-sosial şertleri, şahyrlaryň dünýägaraýyşlary bilen baglylykda geçmiş edebiýatymyzda passiw romantizmiň nusgalarynyň-da bolandygyny inkär etmek bolmaz. Emma olar edebiýatymyzda esasy ugruň aktiv, progressiw romantizm bolandygyna şek ýetirip bilmeýärler. Mälim bolşy ýaly, çeper edebiýatyň esasy borjy adam häsiýetini, adam ahlagyny gowulandyrmaga

² M.Gorkiý o literature, M., 1955, str. 313.

¹ M.Gorkiý. Sobr. soç. w 30-ti t., t. 24, M., 1953, str. 471.

hyzmat etmekden ybaratdyr. Şu ugurdan söz açyp, meşhur inlis ýazyjysy Jon Golsuorsi „Edebiýatda häsiýet döretmek“ diýen makalasynda şeýle ýazýar: „...Haçan-da ol (ýazyjy - J.A.) işini tamamlansoň, oňa ol ýa-da beýleki häsiýeti döretmek bilen, ahlak kriterileriniň organiki ösmegine ýardam edendigini pikirlendirmek juda hem ýakymlydyr. Hakykatdanam, eger ýer yüzünde ýazyjynyň adamlara lezzet bermekden başga hem matlaby bar bolsa, ol hem häsiýetleri döretmek bilen, adamlary oýlanmaga we duýmaga mežbur etmekden ybaratdyr“¹.

Edebiýatyň, aýratyn-da romantik edebiýatyň esasy borjy ahlak taýdan has kämilleşen häsiýetleri arzuw etmekden, şeýle häsiýetleri göz önüne getirmekden, olaryň ugrunda göreşmekden ybaratdyr. Sebäbi ähli zadyň sakasynda adam durýar. Diňe adam häsiýetlerini, adam aragatnaşyklaryny gowulandyrmak bilen durmuşy gözelleşdirmek mümkindir. Şu jähetden seredeniňde, XVIII-XIX asyr türkmen klassyk edebiýatynyň wekilleriniň döredijiliginde adamkärçiligi ösdürmek, adam häsiýetlerini, ahlagyny gowulandyrmak meselesi esasy orunda durýar. Bu döwrüň şahyrlary döwürdeşlerinde adamkärçiligiň belent sypatlaryny görmek isläpdirler. Öň hem bellenişi ýaly, XVIII asyryň görnükli şahyry Däwletmämmet Azady bir göwün ýykandan mün gezek kábäni ýykan gowudyr diýýär. Şeýlelikde, şahyr ruhanylaryň in mukaddes hasaplaýan zadyndan-da adamkärçiligi belentde goýýar. Adamkärçilik hakda mundan güýçli aýtmak asla mümkin däl. Öz döwründe şahyryň şeýle gumanistik pikiri öňe sürmegi uly batyrlykdyr. Beýik Magtymguly „ogry ärden bir dogry it ýagşydyr“ diýýär. Tüýs adamçylyk sypatlary gowulandyrmak hakdaky asylyly pikirler XVIII-XIX asyryň beýleki şahyrlarynyň döredijiliginiň-de esasy özeni bolup durýar. Hut şonuň üçin-de bu döwrüň şahyrlarynyň köpüsünde uly ahlak manyny özüne siňdirýän „mertlik-namartlyk“ häsiýetleri çuňdan işlenýär. Bu döwrüň şahyrlarynyň döredijiliginde hat-da dini häsiýetli, ýagny passiw romantizmiň nusgalary hasaplanýan eserler-de adamlarda asylyly sypatlary terbiýelemek tagallalaryndan üzňe däl.

Şahyrlar pis gylykly, harsydünýä, kişi malyna göz dikýän näkesleriň, hiç bolmanda, dini ýörelgelerden heder etmeklerini isläpdirler. Däwletmämmet Azadynyň her bir çaganyň ata-enäniň önündäki kyrk sany borjyny nygtap bellemegi-de şahyryň öz döwürdeşlerinde belent ynsan häsiýetlerini görmek, ol häsiýetleriň ösmegine hemaýat etmek baradaky romantiki arzuw-isleglerinden gelip çykýar.

XVIII-XIX asyr türkmen klassyk şahyrlarynyň öňe süren pikirleri çuňňur demokratik meýiller bilen utagaşyp gidýär. Bu meselä, aýratyn-da, Däwletmämmet Azady uly ähmiýet beripdir. Ol durmuşyň möhüm meselelerini köpçüligiň gatnaşmagynda maslahatly, geňeşli, demokratik ýol bilen çözmek ideýasyny öňe sürýär. Şahyr demokratik meýillere juda ýokary baha berýär. Ok, naýzanyň kömegi bilen çözüp bolmajak meseleleri-de maslahatlaşyp, geňeşip, demokratik ýol bilen çözüp boljakdygyny nygtap aýdýar:

Bu geňeşde diýmegil kiçik, ulug,

¹ Inostrannaýa literatura, № 76 19626 str. 196.

Barçadan sor maslahat, eý gorkulyg.
Bes geňş birle biten işler heman
Bitmeý ok, naýza birle bigüman...

Görnüşi ýaly, şahyryň arzuw eden, öňe süren demokratik meýilleri üýtgedip gurmak döwrüniň, ýagny biziň günlerimiziň esasy prinsipleri bilen utgaşyp gidýär. Şeýle bolansoň, XVIII-XIX asyr türkmen klassyk edebiýatyndaky romantik ugry inkär etjek bolmaklyk geçmişdäki baý edebi mirasymyza kembaha garamaklykdan başga zat dälendir.

Mälim bolşy ýaly, XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynda öwüt-nesihat, ýagny didaktiki häsiýetli eserler uly orun tutýar. Elbetde, bu ýagdaý diňe türkmen edebiýatyna has zat däl. Ol Gündogaryň beýleki goňşy halklarynyň ençemesiniň edebiýatyna mahsus bolan häsiýet. Beýle häsiýet bu halklaryň ruhy ösüşi, estetiki talaplary bilen baglylykda dörän zatdyr. Şeýle bolansoň, realistik döpler has ösen edebiýatlaryň käbir wekilleriniň çak edişi ýaly, öwüt-nesihat, didaktiki häsiýetli eserleri ösmedik edebiýatyň nusgalary hasaplamak nädogrydyr. Türkmen klassyk edebiýatyndaky didaktiki häsiýetli goşgular guraksy öwüt-ündewler dälendir. Olar halkymyzyň milli ruhuna, estetiki talaplaryna laýyk gelýän, okyjylaryçuň tolgundyrmaga ukyply çeper eserleriň nusgalarydyr.

XVIII-XIX asyryň türkmen klassyk şahyrlary diňe bir romantik ugruň däl-de, eýsem bolsa realistik ugruň hem wekilleridir.

Indi realizme berilýän hem şu günki güne çenli ähmiýetini saklap gelýän kesgitlemelere seredip görelin. Öňde belleýşimiz ýaly, F.Engelsiň realizm hakdaky meşhur kesgitlemesi bu mesele boýunça anyk düşünje berýär.

Bu babatda A.M.Gorkiniň pikiri-de F.Engelsiňkä ýakyndyr. Ol şeýle ýazýar: „Gysgaça aýdylanda, hakykatyň dogruçyl suratlandyrylmagydyr, garym-gatym durmuş wakalarynyň, adamlaryň özara gatnaşyklarynyň we häsiýetleriniň içinden has umumy ähmiýetlileriniň, tiz-tizden gaýtalanýanlarynyň saýlanyp suratlandyrylmagydyr“¹.

XVIII-XIX asyrlar türkmen edebiýatynyň, aýratyn-da poeziýasynyň ösen döwürlerinden biridir. Bu döwürň klassyk şahyrlarynyň eserleri diňe bir ýokary çeperçiligi däl-de, eýsem durmuşa, halka ýakynlygy, jemgyýetçilik mazmunynyň çuňlугy bilen hem tapawutlanýar. Şaýle bolansoň, bu döwürň edebiýatynyň realizmden edilýän ýokarky talaplara doly laýyk gelýändigini çekinmän aýtmak mümkindir. Ozaly bilen bellemeli zat XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatynda tipik ýagdaýlaryň örän aýdyň suratlandyrylýanlygydyr. Dagynyk ýaşayan türkmen taýpalarynyň häli-şindi goňşy feodal döwletleriniň talaňçylykly çozuşlary netijesinde tozdurylyşlary, ummasyz köp salgytlary tölemäge mejbur boluşlary, ýerli han-begleriň jebir-sütemleri, zähmetkeş halkyň ýykma-ýykylma gözgyny agyr durmuşlary bu döwürň şahyrlarynyň döredijiliginde ähli köptaraplylygy bilen ör-boýuna galýar. Ikinjiden, bu döwürň türkmen klassyk şahyrlary tötänleýin wakalary, ownuk-uşak meseleleri däl-de, ähli türkmen halkyny tolgundyrýan meselelere, problemalara öz seslerini goşýarlar. Şeýle bolansoň, olaryň liriki

¹ Ruskiýe pisateli o literaturnom trude. T. 4, L., 1956, str. 43.

gahrymanlarynyň obrazlarynda halkyň iň tipik pikir-duýgulary, gylyk-häsiýetleri, arzuw-islegleri öz şöhlelenişini tapýar. Zähmetkeş halkyň agzybirligini gazanmak, dagynyk türkmen taýpalaryny birleşdirmek, sosial adalatlylyk ugrunda göreşmek, ezijileri rehimsiz tankytlamak, adamlarda oňat gylyk-häsiýetleri ösdürmeklik ýaly meseleler bu şahyrlaryň döredijiliginiň esasy leýtmotiwi bolup durýar.

Azerbaýjan edebiýatçysy, professor Arif Gajyýew Magtymgulyny Gündogar regiondaky edebiýatlardaky realistik ugruň esasynda goýýar. Sebäbi, alymyň pikiriçe Gündogar regionyndaky hiç bir şahyryň döredijiliginde Wagtyň (Döwrüň, Eýýamyň) obrazy (sosial manysy boýunça) Magtymgulydaky ýaly baş orunda durmaýar. Arif Gajyýew Magtymgulynyň poeziýasynda Wagtyň (Döwrüň, Eýýamyň) soaial-etiki umumylaşdyrylan obrazynyň ýokary çeperçilikde, ähli ahlak nogsanlyklary bilen göz önüne gelýändigini nygtap belleýär. Awtor öz pikirlerini şahyryň anyk eserlerini çyndan analizlemek bilen subut edýär. Şu ýagdaýlary nazara alanynda, Magtymgulynyň döredijiligi barada ýörite ylmy iş alyp baran, filologiýa ylymlarynyň kandidaty A.Bekmyradowyň şahyryň döredijiligindäki edebi ugurlar baradaky gelýän netijesi bilen ylalaşmazlyk mümkin däl. Ol şeýle ýazýar: “...Gaýtalap aýdýarys, biziň şahsy ynanjymyza görä, Magtymguly realistik tendensiýalardan has ýokary galypdyr. Onuň döredijiliginde aň-bilim realizminiň esasy hem deslapky prinsipleri işlenip düzülipdir”¹.

Beýik şahyr Magtymgulynyň döplerini alyp göteren Seýdi, Zelili, Kemine, Mollanepes, Mätäji ýaly şahyrlaryň döredijiliginde anyklyk, konkretleşme has güýçlendi. Bularyň her biriniň döredijiliginden realizmiň talaplaryna jogap berýän eserlere, goşgulara islendigiňçe mysallar getirmek mümkin.

Keminäniň döredijiliginde sosial-satiriki mazmunyň has hem güýçlidigi ýörite nygtalmaga mynasypdyr. Şahyryň “Garyplyk”, “Garyp” ýaly goşgularynda döwrüň tipiki häsiýetlerini özünde jemleýän liriki gahrymanyň obrazy bütün özboluşlylygy bilen ýokary çeperçilikde açylyp görkezilýär. Azerbeýjan edebiýatçysy, professor A.Gajyýew agzalan kitabynda Keminäniň “Bir tüýsli” ýaly goşgularyny satiranyň ajaýyp ýokary nusgasy hasaplamak bilen şeýle ýazýar: “Sosial taýdan differensirlenen realistik tankyt hem hemmesinden ozal Keminäniň döredijiligine mahsusdyr... Kemine – şu wagta çenli giň okyjylar köpçüligine-de, realizmiň teoretiklerine-de gaty bir ýakyndan tanyşdyrylmadyk uly bir döredijilik dünýäsidir. Şoňa garamazdan, bu ajaýyp realist şahyr Magtymguly, Mollanepes bilen bir hatarda diňe bir öz halkynyň arasynda däl, eýsem ondan uzaklarda hem tanadylmaga mynasypdyr... onuň şahyrana şahsyýeti we döredijilik mirasy iňňän çintgelip öwrenilmeli we Gündogaryň (Orta Aziýa we Kawkaz) regionyndaky edebi-taryhy prosesde şöhlelenmelidir. Ony bütindünýä edebi kontekstde döredijiligiň realistik tipi hakyndaky umumy teoretik derňewlere girizmek mümkin we şeýtmek zerur hem”¹. Alymyň şu pikirleri şahyryň döredijiligine berilýän adalatly bahadyr. Ýagdaý şeýle bolansoň, XVIII-XIX asyr türkmen edebiýatyndaky köre hasa bolup duran realistik ugry „elementlere“ ýa-da „tendensiýalara“ syrykdymaklyk adalatsyzlykdyr. Realistik elementler bolsa her

¹ A.Bekmyradow. Magtymgulynyň poeziýasynda şahyrana döp hem täzeçillik gözlegleri. Aşgabat, 1989, 98-sah.

¹ Arif Gajyýew. Realizm w literaturah sowetskogo Wostoka, Baku. 1978, str. 52-56.

bir eserde, hatda ertekilerde, fantastiki eserlerde-de bardyr. Realizmiň taryhy örän gadymydyr. Ol uzak döwürleriň dowamynda öz ösüşini dowam etdirýän prosesdir.

Edebiýatçylaryň käbiri kämil realistik ugruň bolmagy üçin ýazyjynyň materialistik dünýägaraýşynyň bolmagyny, onuň durmuş hakykatyny materialistik nukdaýnazardan suratlandyrmagyny esasy şert hökmünde öňe sürjek bolýarlar. Eýsem bolsa, ösen realizmiň, onda-da tankydy realizmiň görnükli wekilleri hasaplanýan ýazyjylarda materialistik dünýägaraýyş boldumyka? XIX asyr rus tankydy realizminiň iň görnükli wekili Lew Tolstoýyň döredijiligi hem dünýägaraýyşy hakda alymlaryň biri şeýle diýýär: „Tolstoýyň eserlerindäki, garaýyşlaryndaky, tutýan ugrundaky garşylyklar hakykatdan hem göze dürtülip duran garşylyklardyr. Onuň özi, bir tarapdan, diňe rus durmuşynyň deňeşdirip bolmajak suratlaryny däl, eýsem dünýä edebiýatynyň hem birinji derejeli eserlerini beren genial hudožnikdir. ...Bir tarapdan iň dury akylyly realizm, hemme we her hili perdeleri sypyrmaga; beýleki tarapdan... diň ündemegi, kazýonny wezipe boýunça poplaryň ýerine ahlaky ygtykat boýunça bolan poplary goýmaklyga dyryşmagy, ýagny iň hilegärlikli we şonuň üçin hem aýratyn ýigrenji popçulygy ýaýratmagy”¹.

Diýmek, kämilleşen realistik ugruň wekili bolmak üçin materialistik dünýägaraýşyň bolmagy hökmany şert däl ekeni. Muny L.Tolstoýyň döredijiligi we dünýägaraýyşy hakdaky alymyň ýokarky sözleri aýdyň tassyklaýar.

Görnüş i ýaly, öňden taýýar galyplary, ülnüleri bir gyrada goýup, obýektiw çemeleşilen mahalynda XVIII-XIX asyr türkmen klassyk edebiýatynda özboluşly romantik we realistik ugurlaryň bolandygyna we dowam edendigine göz ýetirmek mümkindir.

Onda realistik hem fantastik elementler utgaşykly suratlandyrylýar. Professor Ö.Abdyllaýew türkmen dessanlarynyň XVII asyr fransuz klassisizmine ýakyn birnäçe tarapyň belleýär. Olar şundan ybarat: fransuz klassisizmiň wekilleri gadymy Grek hem Rim edebiýatlarynyň nusgalaryna öýkünip, eser döredipdirler. Türkmen dessanlarynyň hem hamyrmaýasy halk döredijiliginden alnypdyr. Her bir dessan ol ýa-da beýleki folklýor sýužetiniň esasynda döredilipdir. Klassisizme degişli eserleriň baş gahrymanlarynyň ýokary gatlagyň wekillerinden bolşy ýaly, türkmen dessanlarynyň-da baş gahrymanlarynyň aglabasy ýokary agtlakdan, Klassisizmde-de, türkmen dessanlarynda-da gahrymanlar çürt-kesik iki topara bölünýärler. Olaryň bir topary diňe položitel häsiýetlere, beýleki topary diňe otrisatel häsiýetlere eýedir. Klassisizm eserleriniň-de, türkmen dessanlarynyň-da çözüdi romantiki häsiýete eýedir. Olar adalatyň ýeňşi bilen tamamlanýar. Klassisizm eserlerinde-de, türkmen dessanlarynda-da gahrymanlar öz dogduk mekanyndan başga bir ýurtda hereket edýän adamlar edilip görkezilýär. Şeýle ýakynlyklar bar bolsa-da, türkmen dessanlary klassisizmiň eserlerinden düýpli tapawutlanýar. Türkmen dessanlary, klassisizmiňki ýaly, haýsydyr bir häkimiýet düzgünlerini berkitmegi göz önünde tutmaýar. Wagt, ýer, hereket birligi ýaly galyplara tabyn edilmeýär. Dessanlar uzak döwürleriň dowamynda türkmen halkynyň ruhy hem estetiki talaplaryny ödäp gelipdir.

¹ Lenin W.I. Eserler, 15 t., Aşgabat, 1956, 204-207-sah.

EDEBIÝATLAR:

1. Gurbanguly Berdimuhamedow. Ösüşiniň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji we 2-nji tom.
2. Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. A. 2007.
3. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Ministrler Kabinetiniň göçme mejlisinde sözlän sözi. (2009-njy ýylyň 12-nji iýuny).
5. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistanyň Mejlisiniň IV çagyrylşynyň birinji masalahatynda eden çykyşy. Türkmenistan gazeti 2009-njy ýylyň ýanwar aýynyň 10-y.
6. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Mälikgulyýewiç Berdimuhamedow. Gysgaça terjimehal. A. 2007
7. Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений. Москва. 1949.
8. Аристотель. Поэтика. Москва. 1957.
9. Magtymguly. Saýlanan eserler. Aşgabat. 1957.
- 10 W.G. Belinskiý. Saýlanan eserler. Aşgabat. 1948.
11. Л.Н.Толстой о литературе. Москва. 1955.
12. Русские писатели о литературном труде. т. 2. Ленинград. 1955.
13. Русские писатели о языке. Ленинград. 1954.
14. М. Г о р ь к и й о литературе. Москва. 1955.
15. В. Kerbabaýew. Eserler toplumu. Aşgabat. 1958.
16. Г. Мопассан. Собр. соч. М. 1958.
17. В. Щербина, А. Н. Толстой. Творческий путь, М., 1956. 18. А. С. Пушкин. Полн. собр. соч. М. — Л., 1949.
19. А. А. Фадеев. За тридцать лет, М., 1957.
20. Г. В. Плеханов. Литература и эстетика. М., 1958.
21. н. Островский. Речи, статьи, письма, М. 1946.
22. И. А. Гопчаров. Собр. соч. М. 1952.
23. Гегель. Соч. М. 1938.
24. Юрий Боров. Эстетика. М. 1988.
25. Словарь литературоведческих терминов. М.1974.
26. А. Kekiliow. Söz sungaty. Aşgabat. 1970.
27. Nyzamy. Saýlanan eserler. Aşgabat. 1948.
28. Ö. Abdyllaýew. Talant, hyjuw, ussatlyk. –А. 1975.
29. А. Kekilow. Edebi žanrlar we edebi metod. –А.1979.
30. Ариф Гаджиев. Реализм в литературах советского Востока, Баку, 1978.

MAZMUNY:

GIRIŞ.....	1
EDEBİYAT YLMYNYŇ PREDMETI.....	2
EDEBI TEORETIKI PIKIRLERIŇ ÖSÜŞI.....	5
ÇEPER EDEBİYATYŇ ÖZBOLUŞLYLYGY.....	23
ÇEPER EDEBİYATYŇ YLYMDAN TAPAWUDY.....	27
ÇEPER EDEBİYATYŇ MAZMUNY WE FORMASY, OLARYŇ BIRLIGI.....	34
ÇEPER OBRAZ.....	45
ÇEPER EDEBİYATDA TIPLEŞDIRME WE INDIWIDUALLAŞDYRMA.....	65
EDEBİYATYŇ HALKYLYGY.....	91
ÇEPER EDEBİYATYŇ JEMGYÝETÇILIK ÄHMIETI.....	95
 II. ÇEPER ESER.....	100
ÇEPER ESERIŇ SÝUŽETI WE KOMPOZISIÝASY.....	115
ÇEPER ESERIŇ DILI.....	152
DILIŇ AÝRATYN LEKSIKI ÇEŞMELERI.....	173
DILIŇ ÇEPERÇILIK SERIŞDELERI.....	177
ŞAHYRANA SINTAKSIS.....	188
TÜRKMEN ŞYGRYNYŇ ŽANRLARY.....	193
TÜRKMEN ŞYGRYNYŇ ÖLÇEGLERI.....	199
ŞYGYR BENDI HEM ONUŇ AÝRATYNLYKLARY.....	206
 III. EDEBI PROSES.....	
EDEBI PROSES WE ONUŇ KANUNALAÝYKLYGY.....	212
EDEBI ŽANRLAR.....	215
EPOS KYSYMY.....	216
LIRIKA KYSYMY.....	222
DRAMA KYSYMY.....	225
LIRIKI-EPIKI KYSYM.....	233
ÝAZYJYNYŇ STILI.....	237
EDEBI UGUR.....	242